

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

E. S. ÉS A RÓZSAKOSZORÚ

A *Rózsakoszorú* Gyöngyösi István talán legkevésbé ismert, egymásnak élesen ellentmondó megítéléseket kiváltó műve. A 2002-ben megjelent kiadás utószavában Jankovics József áttekintette és több ponton helyesbítette a korábbi irodalomtörténeti értékeléseket, azonosította a Gyöngyösi forrását tartalmazó műnek Illésházy József könyvtárában a *Rózsakoszorú* 1690-es kiadásával együtt őrzött példányát, s megkezdte a fordítást ösztönző motivációk tisztázását. Waldapfel Imre nyomán szerkezeti összevetést végzett a forrással, megjelölte a főbb eltéréseket, s feltárta a *Rózsakoszorú* forrásából hiányzó prologus poétikai funkcióját. Rámutatott a fordítás átdolgozás-, parafrázis-jellegére, utalt lehetséges nyelvi, irodalmi és zenei mintáira, s meghatározta összefüggéseit a kor Mária-tiszteletével.¹ Ebben a tanulmányban arra vállalkozunk, hogy a műfaj történeti háttér felvázolásával nemzetközi összefüggésbe helyezzük az átdolgozást, szemügyre vesszük a forrás keletkezési körülményeit, címzettjét és kiadóját, s kísérletet teszünk az ismeretlen szerző meghatározására.

Mai formájában a rosarium, egykorú megnevezéssel corona, sertum vagy olvasó, modern kifejezéssel rózsafüzér, az ismétlődő imádságok sajátos típusa, mely százötven *Üdvözlégy Mária* tízes csoportokra, ún. tizedekre tagolt, egy-egy *Miatyánkkal* bevezetett és a Szentháromság dicsőítésével lezárt sorozatából áll. A tizedek középpontját egy-egy elmélkedés alkotja Jézus életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának eseményeiről. A tizenöt elmélkedés tárgyát egy-egy rövid kijelentés, ún. titok nevezi meg. A teljes forma mellett ismert a háromszor öt tizedre osztott, rövidített változat is. Ez az ún. örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges rózsafüzér, középpontban a megtestesülés, a szenvedéstörténet és a megváltás gondolatával. Az imádkozás és elmélkedés módjában kisebb-nagyobb eltérések lehetnek aszerint, hogy közösen vagy egyénileg végzik, s helyi és rendi változatok is kialakultak.

A rosarium-fogalom és az áhítatforma fő eszmei forrásai a rózsza értelmezése Mária kedvelt szimbólumaként; a rosarium, azaz rózsakert felfogása Mária szüzességének jelképeként; a virágkoszorúnak mint ünnepi fejdísznek az átvétele a vallási szférába; s

¹ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., 2002, 253–269; vö. WALDAPFEL Imre, *A Rózsakoszorú forrása* = Uő., *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., 1932, 24–32; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 173–175; AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világgépe)*, Bp., 1972, 127–154.

végül a koszorú átalakulása konkrét személyhez kapcsolódó imádság- és elmélkedéssorozattá. Mindez több évszázados fejlődés eredménye, melynek nyomon követése megvilágítja a Gyöngyösi-mű és az adaptált munka műfaji előzményeit, eszme- és irodalomtörténeti kapcsolatait.

Műfaj történeti összefüggések

Az imádságok, elsősorban a *Miatyánk* és a zsoltárok ismétlése egyéni kegyességi gyakorlatként a 4. századtól ismert a nyugati kereszténységben.² Az egyház által szabályozott vezeklési formaként a 8. századi penitenciás könyvekben tűnik föl először. A szerzetesrendekben többnyire valamilyen bibliai idézet, általában zsoltárvers szolgált a napi elmélkedés alapjául, s az ismétlések száma gyakran megegyezett a zsoltárok, ritkábban a zsoltárversek számával. Az ír szerzeteseknél napi gyakorlattá vált a százötven zsoltár, illetőleg a zsoltárok egy- vagy kétharmadának elmondása. Ők vezették be a zsoltárok felosztását három ötvenes csoportra, s ezzel létrehozták azt a számolási rendet, mely később alapja lett a rózsafüzérnek.³ A zsoltárokat gyakran a megfelelő számú *Miatyánk* helyettesítette.

A 12. századtól a Mária-tisztelet növekedése következtében a *Miatyánk* egyre gyakrabban összekapcsolódott az *Üdvözlégy Mária* ismétlődő imádkozásával. Ez utóbbi fokozatosan önállósult, s létrejött a százötven *Üdvözlégy*ből álló sorozat, az ún. Mária-psalterium. Ezt három ötvenes csoportra osztották fel, a zsoltárok hármas tagolásának megfelelően. Különösen a ciszterci rendben kedvelték az *Üdvözlégyet* ismétlő imádságként, számukat azonban gyakran ötvenre korlátozták. Eredetileg ezt a rövidebb, ötvenes változatot nevezték rosariumnak. Az *Üdvözlégyek* sorozatát gyakran kibővítették különféle elmélkedő szövegekkel és verses Mária-antifónákkal.

Nagymértékben ösztönözte a rosarium fejlődését az egyik legjelentősebb 12. századi ciszterci szerző, Aelred de Rievaulx, aki üdvtörténeti perspektívába és krisztológiai összefüggésbe állította Mária alakját.⁴ Beszédei, traktátusai és misztikus elmélkedései Jézus és Mária életéről több tekintetben elővételezik az ún. rosarium-titkok megjelenését. Meditációinak hatása nyomon követhető Ludolf von Sachsen *Vita Christijén* (Augs-

² A továbbiakhoz vö. Jakob H. SCHÜTZ, *Die Geschichte des Rosenkranzes*, Paderborn, 1909; M.-M. GORCE, *Rosaire et ses antécédents historiques*, Paris, 1931; *500 Jahre Rosenkranz, 1475 Köln 1975*, Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln, 25. Oktober 1975–15. Januar 1976 [Katalog], Vorwort Walter SCHULTEN, Nachtrag Peter STEINER, Köln, 1975; *Marienlexikon*, Hrsg. Remigius BAUMER, Leo SCHEFFFCZYK, V, St. Ottilien, 1993, 357–364, 553–559; *Theologische Realenzyklopädie*, Hrsg. Gerhard MÜLLER, XXIX, Berlin–New York, 1998, 401–407; *Der Rosenkranz: Andacht – Geschichte – Kunst*, Hrsgg. Urs-Beat FREI, Fredy BÜHLER, Bern, 2003.

³ H. SCHNEIDER, *Die Psalterteilung in Fünfeiger- und Zehnergruppen = Festschrift für Bischof Dr. Albert Stohr*, I, Mainz, 1960, 36–47.

⁴ *Patrologia Latina*, ed. J. P. MIGNE, CXCIV, Paris, [1855], 105–769; Aelred de RIEVAULX, *Opera omnia: Sermones inediti*, ed. C. H. TALBOT, Turnhout–Paris, 1952.

burg, 1470) át egészen az ignáci *Exercitia spiritualia* (1548) Jézus életének eseményeire épülő elmélkedéssorozatáig.

A Máriát középpontba állító elmélkedési pontok módszeres összekapcsolását az *Üdvözlégyek* sorozatával Stephanus de Sallay (Salley) francia ciszterci szerzetes valósította meg először Mária tizenöt öröméről való elmélkedéseiben, a 13. század első felében.⁵ Az elmélkedéseket három ötös csoportra osztotta, s a csoportok közé szünetet iktatott megfelelő imádsággal. Minden elmélkedés azonos szerkezetű: bevezető, Mária örömeinek megnevezése és Máriához szóló imádság alkotja, befejezésként az *Üdvözlégy* Gábrriel (Lk 1, 28) és Erzsébet (Lk 1, 41) köszöntő szavaiból álló és Jézus nevével záruló archaikus változatával.

Az *Üdvözlégy* szövegének összekapcsolása Jézus nevével azt eredményezte, hogy erősödött Mária köszöntésének krisztológiai jellege. A folyamat korai példája a Szent Tamásról elnevezett, Trier melletti női ciszterci apátság 1300 körül keletkezett kézírata. Ebben található egy száz *Üdvözlégy*ből álló sorozat, melyben Krisztus ismétlődő dicsőítéséhez egy-egy vonatkozó mellékmondat, ún. clausula, más néven titok kapcsolódik. A titkok az üdvtörténet fő eseményeit nevezik meg a teremtéstől a megváltásig.

A 15. és a 16. században a rózsafüzér fokozatosan elkülönült a Mária-psalteriumtól, miközben jelentős átalakuláson ment át, s újabb változatai alakultak ki. A 15. század első felében még nem volt közösségi imádság, s egyéni elmélkedési formaként használták a szerzetesrendekben. Adolf von Essen trieri kartauzi összesen öt különböző művet szentelt a rózsafüzérnek, s a század első évtizedében megismertette az áhítatformát a novíciusokkal és Bajor Margit lotharingiai hercegnővel.⁶ Adolf a Jézus életéről való elmélkedést tartotta a rosarium központi mozzanatának, s a kifejezést „elmélkedő imádság” értelemben használta. Az ötven *Üdvözlégy* nála csupán kísérte az elmélkedést, s a *Miatyánkok* sorozata még hiányzott.

A rózsafüzér kora újkori formájának kialakulásában döntő szerepet játszott Adolf egyik tanítványa, Dominikus von Preussen.⁷ Kartauzi novíciusként ő hozta létre azt az ötven *Üdvözlégy*ből álló változatot, melyben minden imádság végén egy-egy clausula kapcsolódott Jézus nevéhez, a Megváltó evangéliumi cselekedeteinek és tanításainak felidézésével. Az elmélkedési pontoknak ez a sorozata kezdetben kéziratban terjedt, elsősorban a kartauziak és a bencések körében. *Corona gemmaria B. M. V. c.* művében Dominikus hetvenhét drágakővel állítja párhuzamba Jézus és Mária életének eseményeit, s saját, Máriát dicsőítő ún. drágakő-imádságát kommentálja egy rövidebb és egy hosszabb változatban. Később elkészítette a mű ötven drágakőre épített, rövidített változatát német nyelven. Az eredetileg ötven *Üdvözlégy*ből és Jézus élete-clausulából álló rózs-

⁵ A. WILMART, *Les méditations d'Etienne de Sallay sur les Joies de la Vierge Marie*, Revue d'ascétique et de mystique, 10(1929), 368–415; A. HEINZ, *Die Zisterzienser und die Anfänge des Rosenkranzes*, Analecta cisterciensia, 33(1977), 282–284.

⁶ K. JOSEPH KLINKHAMMER, *Adolf von Essen und seine Werke: Der Rosenkranz in der geschichtlichen Situation seiner Entstehung und in seinen bleibenden Anliegen. Eine Quellenforschung*, Frankfurt, 1972.

⁷ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 139–140, Kat. A 32–34; vö. K. JOSEPH KLINKHAMMER, *Die „Libri Experientiae” des Trierer Kartäusers Dominikus von Preußen*, Analecta cartusiana, 55(1981), 34–55.

fűzért 1434 és 1439 között – feltehetően a belga kartauziak ösztönzésére – kibővítette egy százötven *Üdvözlégy*ből és a megfelelő számú clausulából álló Mária-psalteriummá.

A domonkosok, köztük elsősorban Alanus de Rupe, ezt a százötven titokkal kiegészített változatot részesítették előnyben.⁸ Ennek újdonsága, hogy a Mária-psalterium a *Miatyánkok* közbeiktatása révén tízes csoportokra tagolódik. Alanus először a douai Szűz Mária és Szent Domonkos társulatnál vezette be ezt a formát, majd 1473-ban a rendi káptalani gyűlés a laikus testvéreknek is előírta az imádság rendszeres mondását. Két évvel később Alanus prédikációsorozatot tartott a Mária-psalteriumról, melyet a beszédek előtt közösen imádkoztak. A prédikációk fontosabb tételeit nyomtatásban is megjelentette. Műveit halála után más szerzők munkáival együtt, gyakran meghamisítva adták ki, s ezekben tűnik fel először a legenda a rózsafűzér adományozásáról Mária által Szent Domonkosnak. Jó példa erre az 1483-ban Kölnben kiadott *Psalterium Mariae*, melyben a tizenöt titkot három színezett fametszet illusztrálja.⁹ A címlapképen a trónoló Madonna látható, lábánál egy házaspár és egy domonkos szerzetes térdel, kezében rózsafűzérrel.

Az áhítatforma európai elterjedését egyaránt ösztönözték a gyorsan szaporodó rózsafűzér-társulatok, a devotio moderna új kegyességi irányzata, a domonkos rend fokozott aktivitása, a különböző pápai ajánlások és búcsúengedélyek, az önálló liturgikus ünnep létrehozása és az imádságok számolását megkönnyítő eszköz megszületése. A képi és az irodalmi hagyomány kölcsönösen inspirálta egymást, s a képzőművészetben külön csoportot alkotnak az ún. rózsafűzér-képek.¹⁰ Ezeknek számos típusa, tematikus változata és gazdag ikonográfiája alakult ki, s az eszme ösztönözte több kiemelkedő kvalitású műalkotás születését. Az ún. rózsafűzér meditációs képek szerkezete szorosan követi az imaláncok felépítését, s az elmélkedések központi témáit ábrázolják. A titkok számának csökkentése százötvenről, illetőleg ötvenről a könnyebben megjegyezhető tizenötre nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rózsafűzér fokozatosan a laikusok áhítatgyakorlatává is vált.

A kölni rózsafűzér-társulatot Alanus egyik tanítványa, Jakob Sprenger, a kölni domonkos kolostor előljárója alapította 1475-ben. Sprenger német nyelven állította össze a társulati tagok által végzendő rózsafűzér ötven titkát, melyek az ötven *Üdvözlégy* és öt *Miatyánk* hetente háromszor ajánlott elmondásához kapcsolódnak.¹¹ A titkok Jézus életének, szenvedésének és feltámadásának fő eseményeit foglalják össze egy-egy mondatban. A titkoknak ez a sorozata a 15. század utolsó harmadától egyre gyakrabban ösztönözte különféle prózai és verses elmélkedések megszületését, s a kölni társulattal együtt

⁸ G. G. MEERSSEMAN, *Ordo Fraternalitatis: Confraternitate e pietà dei Laici nel medioevo*, III, Roma, 1977, 1144–1169.

⁹ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 141, Kat. A 37.

¹⁰ Jörg Jochen BERNS, *Film vor dem Film: Bewegende und bewegliche Bilder als Mittel der Imaginationssteuerung in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Marburg, 2000, 57–69; F. H. A. VAN DEN OUDENDIJK PIETERSE, *Dürers Rosenkranzfest en de Ikonographie der duitse Rosenkranzgroepen van de XVe en het begin des XVIe eeuw*, Amsterdam–Anvers, 1939; W. L. SCHREIBER, *Handbuch der Holz- und Metallschnitte des XV. Jahrhunderts*, II, Leipzig, 1926, Nr. 1125–1136.

¹¹ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 118–121, 140, Kat. A 35.

fontos szerepet játszott az áhítat további fejlődésében. Az elmélkedések fő célja a titkok részletezése, képszerű szemlélése és átélése.

A század végén a rózsafüzér végleg túlnőtt a szerzetesrendek keretein, s összekapcsolódott a török elleni harc gondolatával. Hermann Nitzschewitz ciszterci szerzetes kéziratot Mária-psalteriumát 1489-ben elküldte III. Frigyes császárnak, aki azt három év múlva több mint ötszáz képpel illusztrálva kinyomtatta.¹² Az ekkortájt keletkezett kéziratok és nyomtatott Mária-psalteriumok, a rózsafüzér-társulati könyvek gyakran egyszerre tartalmazzák Dominikus von Preussen *Corona Gemmaria B. M. V. c.* munkáját, Alanus de Rupe műveinek kivonatát, magát a psalteriumot, a rózsafüzérrel kapcsolatos különféle elmélkedéseket, exemplumokat, legendákat és Mária-himnuszokat, valamint a társulatok működési szabályait.¹³ Ennek ellenére a rózsafüzér még ekkor sem „népi” imádság; a művek szerzői között egyetemi tanárok és humanisták is találhatók.

Az utóbbira jó példa Sebastian Brant latin nyelvű *Rosariuma* a titkok verses feldolgozásával.¹⁴ Ismeretes, hogy Brant több, Máriával kapcsolatos verses és prózai munkát szerzett, melyek közül legkorábbi a *Narrenschiff*-fel azonos évben, 1494-ben külön lapon, majd négy év múlva a szerző carmináival együtt megjelent *Rosarium*. Az ötven szapphói strófából álló versnek Brant két évtized múlva elkészítette német nyelvű változatát, mely 1518-ban látott napvilágot.¹⁵ A latin szöveghez fűzött megjegyzés szerint minden strófa végén egy *Üdvözlégyet*, s minden tizedik *Üdvözlégy* után egy *Miatyánkot* kell elmondani. A német változat ötvenegy, ún. Knittelversben írt, négysoros strófából áll, s a strófák kezdőbetűi a szerző nevét és doktori címét adják ki.

A felső-Rajna-vidéki humanizmus másik képviselője, Jakob Wimpfeling *De nuntio angelico* (Basel, 1494) c. költeményének tárgya Mária angyali köszöntése. A hatvanöt elégikus disztichonból az első hatvan és az utolsó négy vers foglalja Máriával. Miközben őrzi a késő-középkori Mária-tisztelet hagyományait, Mária érényeinek dicséretében Wimpfeling változatosan alkalmazza az antik költészet metaforikus nyelvezetét. Ugyancsak a humanista vallásosság megnyilvánulása Jodocus Beyssel császári tanácsos, aacheni patrícus 1495 körül Antwerpenben megjelent összeállítása.¹⁶ Ebben a rózsafüzérről való elmélkedést az ötven titok ötven elégikus disztichonból álló feldolgozása követi, mely Brant strófáira megy vissza. A titkok után újabb elmélkedés áll, majd egy ún. oltáriszentség rózsafüzér zárja az összeállítást. További példa Hermann Buschius (von dem Busche) münsteri humanista háromszor ötven elégikus disztichonból álló *Sertum Rosaceuma* (Köln, 1506 körül), a tízes csoportok után *Miatyánkkal*, a disztichonok után *Üdvözlégy Máriával*. Említést érdemel még a Kempis Tamásnak tulajdonított *Rosarium mysticum animae fidelis* c. munka, mely 1533-ban jelent meg, ugyancsak Antwerpenben. Ennek különlegessége, hogy az ötven titokhoz és Krisztus öt sebéhez

¹² *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 142, Kat. A 40.

¹³ Vö. pl. *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 142–144, Kat. A 41–42, 45; 244–246, Kat. A 193–194.

¹⁴ Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, I, Leipzig, 1864, 226–229.

¹⁵ WACKERNAGEL (14. jegyzet), II, 1867, 1099–1101.

¹⁶ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 143, Kat. A 43–44.

egy-egy fametszet kapcsolódik. A metszetekkel szemközti lapokon egy-egy Krisztushoz szóló imádság található, mely az adott titokról elmélkedik és a *Miatyánkkal* vagy az *Üdvözlégy Máriával* zárul.

Az áhítatforma bencés rendi használatát tanúsítja a tegernsee-i apátság *Rosarium* című, 1500 körülre datált kézírata, mely tizenhárom különböző rózsafüzér imádságot és elmélkedést tartalmaz.¹⁷ Közülük hét Krisztus szenvedésével, három Mária életével, három Isten lényével foglalkozik, az elmélkedések között egy-egy *Üdvözlégy* áll. Az apátság egy másik, 1579-re datált kézírata Stephan canterbury érsek verses Mária-psalteriumát őrzi.¹⁸ Egy megjegyzés szerint ezt a rózsafüzért a *Patris sapientiae* kezdetű egyházi ének dallamára kellett énekelni.

A 15. század végén megjelent a rózsafüzér teológiai bírálata, mely ellentétet látott a meditatív igény és a kvantitatív eljárás között. Ezzel szemben az áhítatforma védői azzal érveltek, hogy az imádságok ismétlése a fokozás egy formája, melynek fő célja Isten egyfajta „kényszerítése” és a képzelet kiüresítése a titokról való elmélkedés számára. A rózsafüzér egyik 16. század eleji teoretikusa, Marcus von Weida szerint az elmélkedés három fő témaköre Jézus születése, gyermekkora és Mária tisztelete az ún. fehér, a szenvedéstörténet és Mária együttlenszvedése az ún. vörös, s Jézus feltámadása, mennybemenetele és dicsősége az ún. arany rózsafüzérben.¹⁹ A közbeiktatott *Miatyánkok* Krisztus sebeire emlékeztetnek, míg a színek az emlékezetet segítették.

A reformáció kritikája (pl. Johann Oekolampadius, Franz Lambert) elsősorban az áhítat túlzott mariológiai jellege és kvantitatív felfogása ellen irányult. A 16. században a rózsafüzér terjedése átmenetileg megszakadt, a jezsuiták azonban csakhamar felkarolták, s a század utolsó harmadától a rekatolizáció hatásos eszközeként egyre szélesebb körben tették ismertté. Az 1571-es lepantói győzelmet V. Pius pápa a rózsafüzérnek tulajdonította, s két év múlva XIII. Gergely engedélyezte a rózsafüzér ünnepének megtartását mindazon templomokban, melyekben oltár állt a rosarium tiszteletére.²⁰ A század végén végbement az utolsó jelentős átalakulás: ettől kezdve az ötven *Üdvözlégyet* és három *Miatyánkot* három további *Üdvözlégy* és egy *Miatyánk* vezette be, a három isteni erény megszerzésére vonatkozó kéréssel. Ugyanekkor került be a szövegbe a *Dicsőség az Atyának...* kezdetű Szentháromság-doxológia. Ezzel lényegében rögzült az a forma, mely már csak keveset változott a következő évszázadokban.

A további fejlődés irányát erőteljesen befolyásolta, hogy a domonkosok és a jezsuiták egyre nagyobb mértékben világi olvasóknak szánt elmélkedő műveiben, társulati könyveiben és lelki olvasmányjaiban különösen kedvelt téma lett a rózsafüzér. Az 1560 és 1635 közti időszakból összesen több mint húsz különféle nyomtatott munkát ismerünk spanyol, olasz, francia, német és lengyel jezsuitáktól az áhítatformával kapcsolatban.²¹

¹⁷ *Uo.*, 246, Kat. A 203.

¹⁸ *Uo.*, 246, Kat. A 202.

¹⁹ Marcus VON WEIDA, *Der Spiegel hochloblicher Bruderschaft des Rosenkrantz Marie der allerreinsten Jungfrauen*, Leipzig, 1515, Nachdruck, Hrsg. Anthony VAN DER LEE, Amsterdam, 1978.

²⁰ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 202–203.

²¹ *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*, par Augustin et Aloys de Backer, nouvelle éd. par Carlos SOMMERVOGEL, X, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1909, 436.

Ugyanez a szám a domonkos szerzőknél ötven körül mozog.²² Az első olasz nyelvű rózsafüzér-társulati kézikönyv a domonkos Alberto Castellano összeállítása, mely 1521-ben látott napvilágot Velencében, 179 fametszettel illusztrálva (*Rosario della gloriosa vergine Maria*). A 250 főlíó terjedelmű kötet többek között tartalmazza a társulati tagok tudnivalóit, a rózsafüzér-imádkozási módokat, a búcsúengedélyeket, az elmélkedések szövegét, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* magyarázatát, valamint több rózsafüzér-csoda leírását. A mű számos további kiadást ért meg, s alapjává vált a domonkos rózsafüzér-hagyománynak.

A hagyomány jezsuita renden belüli megalapozása és szabályozása a harmadik generális, Francesco Borja nevéhez fűződik, aki *Modus recitandi Deiparae Rosarium* címmel huszonhat pontban összefoglalta a Mária-rosariummal kapcsolatos tudnivalókat, s foglalkozott Krisztus rosariumával és a különböző rózsafüzér-litániákkal is.²³ A *Modus* fő sajátossága, hogy a hét napjaihoz rendeli hozzá a háromszor öt csoportra osztott elmélkedési témákat, s az ignáci *Exercitia* mintájára pontosan meghatározza az elmélkedés lépéseit és fokozatait. A témák megjelölése rendkívül tömör és képszerű, sorrendjük az evangéliumok ismeretében könnyen megjegyezhető. A másik nagyhatású jezsuita rózsafüzér-elmélkedés Gaspar Loarte 1573-ban megjelent olasz nyelvű összeállítása, melyet néhány évtizeden belül franciára, németre és angolra is lefordítottak.²⁴ Loarte ugyancsak az ignáci modellt követi, s az egyes elmélkedési pontokban közvetlenül megszólítja az olvasót. Különböző más témájú meditációs összeállításai mellett önálló, több kiadást megért elmélkedésgyűjteményt jelentetett meg a rózsafüzér titkairól egy másik olasz jezsuita, Luca Pinelli is 1599-ben.²⁵

A rózsafüzérrel foglalkozó jezsuita traktátusirodalom nagy hatású példajaként említhető a spanyol Francisco Arias *Rosario devotissimo de los cincuenta misterios* című, 1588-ban megjelent munkája, melyet 1613-ban latinra, majd olaszra és lengyelre is lefordítottak.²⁶ Az első rész a rózsafüzér ötven *Üdvözlégy*ből álló, Ludovicus Blosius clausuláival kiegészített változatát tárgyalja, a második bevezet az áhítatforma gyakorlatába. Arias szerint a rózsafüzér lényege az Úr életéről és szenvedéséről való elmélkedés, célja a bűnbánat és a megtérés, s az áhítat jó lehetőséget ad Mária közbenjáró szerepének átgondolására. Mindezek a munkák jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a rózsafüzér ettől kezdve növekvő mértékben a világiak imádságává és elmélkedő gyakorlatává vált. A domonkos Timoteo Ricci 1623-ban kezdeményezte a rózsafüzér köztereken való kö-

²² J. QUÉTIF-ÉCHARD, *Scriptores ordinis praedicatorum*, II, Paris, 1721, 974–975; M. CHÉRY, *Histoire générale du Rosaire et sa confrérie*, Paris, 1869, 132–196; *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique: Doctrine et histoire*, XIII, Paris, 1988, 967–970.

²³ Francesco DE BORJA, *Opera omnia*, Bruxelles, 1675, 464; vö. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (21. jegyzet), I, 1813–1815.

²⁴ *Instruzione e avvertimenti per meditare i misterii del Rosario*, Roma–Venezia, 1573; vö. Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, 1990, 168–169, 259.

²⁵ Luca PINELLI, *Meditazioni utilissime sopra i quindecim Misterii del Rosario*, Napoli, 1599.

²⁶ *Aprovechamiento espiritual*, I–II, Valencia, 1588; *Tractatus de Rosario B. V. M.*, ford. Antonius DULCKEN, Köln, 1613.

zös imádkozását, s néhány év múlva elindította az ún. örök rózsafüzér áhítatgyakorlatát.²⁷

A 16–17. század fordulójától a domonkos és a jezsuita renden kívül is jelentősen megszorodtak a rózsafüzérrel kapcsolatos prédikációk, elmélkedés- és exemplumgyűjtemények, röplapok, társulati könyvek és Mária-psalteriumok, s a 17. század első fele újabb csúcspont az áhítatforma történetében.²⁸ A téma többször előfordul az iskola-dramában és más színjátékokban, s több kéziratos rózsafüzér elmélkedéssorozat ismert ebből az időszakból.²⁹ Énekelt változata H. I. Biber 1676-os ún. *Rózsafüzér szonátái* óta többször inspirálta a zeneirodalmat is.

Magyarországon a 15. század utolsó és a 16. század első évtizedeiből ismertek az első rózsafüzér-társulatok, -kápolnák, -oltárok és a rózsafüzért attribútumként ábrázoló fogadalmi képek.³⁰ A rosarium fogalmát eredeti, „szöveggyűjtemény” jelentésében használta Temesvári Pelbárt több kiadást megért, négykötetes teológiai enciklopédiájának, az *Aureum rosarium theologiae*-nek (Hagenau, 1503–1508) a címében. A 17. század első rózsafüzér-társulata a győri ferenceseknél létesült 1625-ben, a bécsi domonkosok kezdeményezésére. Ezt követően kisebb megszakításokkal egészen az 1770-es évekig folyamatosan alapítottak a rózsafüzérről elnevezett laikus vallási szervezeteket.³¹

A rózsafüzér leghatékonyabb terjesztői a 17. században nálunk is a jezsuiták. *Imádságos könyv*ében Pázmány az ötödik rész első fejezetében, tizennégy lap terjedelemben írja le, hogy „az olvasót mint kelljen mondani”.³² Először védelmébe veszi a különböző vádak („skorpió tojta golyóbis”, „török találmány”) ellen, bibliai példákkal igazolja az imádságok ismétlését, rövid meghatározást ad, majd elmagyarázza a számok szimbolikus jelentését. Megemlíti a rózsafüzér eredetével kapcsolatos legendát és a hatvanhárom *Üdvözlégy*ből álló változatot, mely Szűz Mária éveinek számára emlékeztet. A rózsafüzér mondásának két fő oka szerinte Jézus intése a gyakori könyörgésre és az, hogy „akik könyvből nem imádkozhatnak, azoknak mint egy imádságos könyve az olvasó”. Ezután előadja, hogy a tizedek végzője „mit forgasson elméjében, mikor szájával imádkozik”, majd ismerteti az olvasó három fő típusát. Új elem nála a *Hiszekegy* elmondása a sorozat befejezéseként.

1631-ben Kopcsányi Márton Mária-életrajzában Pázmányhoz hasonlóan azoknak az imádságos könyveként határozta meg az olvasót, „akik írást nem tudnak”.³³ Az első magyar nyelvű verses rosarium a jezsuita Szőlősy Benedek *Cantus catholicijének* első

²⁷ *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique* (22. jegyzet), 965–966.

²⁸ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 152–153, Kat. A 72–76; 203, 244, Kat. A 193–194.

²⁹ Vö. pl. *De quindécim rosarii mysteriis*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 11670; *Rosarium B. V. M. sive Dialogus de cultu D. Virginis*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 9891.

³⁰ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940, 30–31.

³¹ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők*, Bp., 2001, 267–297.

³² PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*, Grác, 1606; hasonmás kiadás, közzeteszi KÖSZEGHY Péter, LUKÁCSY Sándor tanulmányával, Bp., 1993, 77v–84r.

³³ Idézi WALDAPFEL (1. jegyzet), 25.

kiadásában látott napvilágot 1651-ben.³⁴ Ez a „Processiora való ének”-ek sorában, dallammal együtt közölt szöveg ötvennégy kétsoros strófából áll, s a versbe foglalt rózsafüzér-titkok műfajába tartozik. Holl Béla megjegyzése szerint egyszerűbb, egysoros klauzulából álló változata fennmaradt a pozsonyi káptalan 1617-ből származó prédikációgyűjteményében. A szöveg utalása szerint a strófákat előénekesek is énekelhették, melyre a nép egy refrénszerűen ismétlődő harmadik sorral felelt. Latin eredetije a 15. századból ismert, s a szöveg cseh forrásokban is előfordul. Szlovák nyelvű változatát Szőlősy szlovák énekgyűjteménye tartalmazza.

Az első nyomtatott magyar nyelvű rózsafüzér imádság- és elmélkedésgyűjtemény a jezsuita Tarnóczy István *Titkos értelmű Rosa* (Nagyszombat, 1676) c. összeállítása. A különböző típusú rózsafüzérek titkait Tarnóczy négy ún. koronára, azaz részre tagolt, prózai és verses imádságok, Mária-dicséreték közé illesztett elmélkedések sorozatában dolgozta fel, melyeket a hét napjaira osztott el. Az elmélkedések részben különböző *Miatyánk-* és *Üdvözlégy-*parafrazisok, részben bibliai idézetekből kiinduló „istenes beszélgetések”. Részletesen csupán az örvendetes olvasó gondolkörét dolgozta ki, a többi típus mondására csupán javaslatokat közöl. A jezsuita gyakorlatnak megfelelően a mű sajátos átmenetet alkot a kalendárium szerkezetű imádság- és elmélkedésgyűjtemény, valamint a lelki olvasmány között. Nem zárható ki az a lehetőség, hogy az összeállítás ismerete ösztönözte Gyöngyösi a *Rózsakoszorú* adaptációjában.³⁵

Az első magyar nyelvű rózsafüzér-társulati könyv Gyöngyösi műve előtt három évvel, 1687-ben jelent meg Bécsben, *Az szentséges, és sok isteni ajándékokkal tellyes, Jesus és Maria Rosariumja, avagy olvasója* címmel.³⁶ A domonkos rendhez kapcsolódó kiadvány nem tartalmazza magát az áhítatot, viszont részletesen közli a társulat pápai búcsúengedélyeit és egyéb kiváltságait. Említést érdemel még egy, a domonkos rendhez köthető, a 17. század második felére datált, szlovén nyelvű kézirat, mely az örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges rózsafüzérhez rendelt három énekszöveg (cantus) és a hozzá való könyörgés mellett egy rövid társulati oktatás, felvételi formula, áldás, Máriához és Krisztushoz szóló énekek, valamint a *Loretói litánia* szövegét öleli fel.³⁷ A 18. század első felében nagy számban megjelent latin, magyar, német és szlovák nyelvű rózsafüzér-társulati könyvek már nem mutatnak lényeges új vonást a korábbi időszakhoz viszonyítva.³⁸

³⁴ *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., 1974 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/7), 360–364, 645–680.

³⁵ Vö. GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936, 30–33, 62–67; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., 1997, 50.

³⁶ RMK I, 1360.

³⁷ László HADROVICS, *Gebete und Gesänge einer slowenischen Rosenkranzbruderschaft aus dem 17. Jahrhundert*, *Studia Slavica*, 3(1957), 379–401.

³⁸ KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., 2001, 190–251.

Gyöngyösi forrásának címzettje és kiadója

Mint Waldapfel Imre megállapította, a *Rózsakoszorú* forrása David Gregor Corner göttweigi apát *Magnum promptuarium catholicae devotionis* c. gyűjteményében, annak utolsó egységeként látott napvilágot.³⁹ A szöveg elé illesztett kiadói megjegyzés szerint ezt a *Hymni quindecim devotissimi* c. verses elmélkedés- és imádságsorozatát egy E. S. monogrammal jelzett, nem kevésbé kegyes, mint tanult férfiú („vir non minus pius quam doctus”) Eleonóra császárnénak ajánlotta 1635-ben. A megjegyzésből megtudjuk azt is, hogy Corner későn kapta kézhez a szöveget, ezért került a mű végére, s visszautal arra a helyre, melyhez tartalmilag kapcsolódik. A gyűjteményben Corner rendszerint közli a szövegek forrását, s jelzi azt is, ha saját szerzeményét vagy fordítását közli. E. S.-t bizonyára ismerte, s valószínűleg azért nem nevezte néven, mert élő személy volt. Másfelől – mint látni fogjuk – a *Hymni* általunk feltételezett szerzője magas bizalmi állást töltött be a császári udvarban. Kiinduló hipotézisünk szerint E. S. kilétének meghatározásához az áhítatszöveg elsődleges címzettje és kiadója révén juthatunk közelebb. Eleonóra császárné és Corner személye egyben megvilágítja azt a szellemi környezetet, amelyben Gyöngyösi forrása megszületett és először megjelent.

A *Rózsakoszorú* forrásának címzettje I. Gonzága Eleonóra (1598–1655), I. Vincenzo mantovai herceg lánya, II. Ferdinánd császár második felesége volt.⁴⁰ Eleonórát tízéves korától a mantovai klarisszák Szent Orsolya kolostorában nevelték, ahol naponta elmondta Mária officiumát. Ferdinánddal huszonhárom évesen, 1621. november 21-én kötött házasságot. A lakodalmat Mantovában és Innsbruckban tartották a következő év január–februárjában. Ugyanezen év július 26-án koronázták magyar királynővé Sopronban. Többek között ő honosította meg a balett műfaját a bécsi udvarban, jelentős szerepet játszott az udvari zenei élet alakításában, s az eddig ismert legkorábbi operaelőadások is az ő kezdeményezésére vezethetők vissza. Giovanni Priuli 1625-ben, Claudio Monteverdi 1640-ben neki ajánlotta egy-egy madrigálgyűjteményét, illetőleg kórusművét.⁴¹

Eleonóra férjével együtt nagy Mária-tisztelő volt. Míg Ferdinánd, aki 1590–1595 között az ingolstadtí jezsuitáknál tanult, a következetes rekatolizáció jegyében elsősorban a jezsuitákat támogatta,⁴² a karmelita rend női ágát Eleonóra telepítette le Ausztriában a

³⁹ WALDAPFEL (I. jegyzet). A *Hymni* hasonmását az 1672-es kiadás alapján lásd GYÖNGYÖSI (I. jegyzet), 175–213.

⁴⁰ Friedrich HURTER, *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Zeit*, IX–XI, Schaffhausen, 1850–1864; Johann FRANZL, *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Graz–Wien–Köln, 1978; Giovanni Battista INTRA, *Le due Eleonore Gonzaga imperatrici*, Archivio storico Lombardo, 18(1891), 342–363, 629–657.

⁴¹ Steven SAUNDERS, *Cross, Sword, and Lyre: Sacred Music at the Imperial Court of Ferdinand II of Habsburg (1619–1637)*, Oxford, 1995, 48, 153; Otto G. SCHINDLER, Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban – a Habsburg birodalom első operaelőadása?, *Magyar Zene*, 41(2003), 337–372; Herbert SEIFERT, *Die Musiker der beiden Kaiserinnen Eleonora Gonzaga = Festschrift Othmar Wessely zum 60. Geburtstag*, Hrsg. Manfred AUGERER et al., Tutzing, 1982, 528.

⁴² Kurt MÜHLBERGER, *Universität und Jesuitenkolleg in Wien: Von der Berufung des Ordens bis zum Bau des Akademischen Kollegs = Die Jesuiten in Wien: Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Or-*

bécsi és a gráci kolostor 1629-ben, illetőleg 1633-ban történt megalapításával.⁴³ Mint a halála alkalmából kiadott dicsőítő életrajz jezsuita szerzője megjegyzi, rendszeresen olvasott különféle kegyességi műveket, melyeket a praefectus spiritus választott ki neki.⁴⁴ Szerdai, pénteki és szombati napokon részt vett az udvari kápolnában tartott áhítatokon, melyeken az udvarban szolgáló hölgyekkel együtt Mária psalteriumát és a Corona Domini Christit, azaz Krisztus rózsafüzérét imádkozták. Az Ágoston-rendiek udvari templomában szombatonként ugyancsak rózsafüzér-áhitatok voltak, melyeken a császár és Eleonóra előimádkozott. Ezek az adatok egyben mutatják azt is, hogy E. S. összeállítása a császárnő által rendszeresen végzett áhítatformához kapcsolódott, s a mű neki történő ajánlása tudatos és átgondolt gesztus volt.

A dicsőítő életrajz megemlíti Eleonóra vallásosságának további megnyilvánulásait is. Így például amikor 1636-ban férje megbetegedett Regensburgban, fogadalmat tett felgyógyulásáért. 1627-ben kezdeményezte a bécsi Ágoston-rendi templom melletti Loretói kápolna építését és támogatta az ahhoz kapcsolódó vallásos sodalitást. Megalapította és patronálta a jezsuiták Am Hof temploma mellett működő Agonia Christi társulatot, s tevékenyen részt vett annak életében. Évente elvégezte Szent Ignác lelkigyakorlatait, húsvét havában a szenvedéstörténetről elmélkedett, s a hét minden napján elmondta az adott napra rendelt officiumokat és litániákat. Különböző vezeklő gyakorlatokat hajtott végre, s gondot fordított a szentek ereklyéinek díszítésére. Említést érdemel, hogy 1634. október 1-én volt a bécsi rózsafüzér-kultusz egyik központjának számító, II. Ferdinánd által újjáépített domonkos templom felszentelése. Nem mellékes körülmény az sem, hogy a bécsi domonkosok rózsafüzér-társulata fennmaradt a reformáció alatt, a templom a Mária-kultusz egyik központja lett, s 1617-től innen indultak a máriacelli zárándoklatok.⁴⁵

A *Rózsakoszorú* forrásául szolgáló szöveg felajánlásának éve, 1635 a prágai béke éve volt, mely hatályon kívül helyezte a protestánsokat a katolikusoktól elvett egyházi javak visszaadására kötelező és a háború kiújulásához vezető, 1629-es ún. restitúciós ediktumot, s fontos lépésnek számított a felekezetek békés egymás mellett élése felé a Birodalomban.⁴⁶ Ugyancsak 1635-ben volt II. Ferdinánd lánya, Mária Anna hercegnő és I. Miksa bajor főherceg fényes esküvője.⁴⁷ Eleonóra ekkor 37, férje 57 éves és súlyos beteg

densprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert, Wien, 2003, 21–37; Petr FIDLER, *Zum Mäzenatentum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur = Die Jesuiten in Wien*, 211–230.

⁴³ Anna CORETH, *Kaiserin Maria Eleonore, Witwe Ferdinands III., und die Karmelitinnen*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 14(1961), 42–63.

⁴⁴ Hermann HORST, *Virtutes Annae Eleonora Mantuanae imperatricis Ferdinandi II.*, Viennae, 1656, 2–3, 11, 23–24, 38–43, 48–53.

⁴⁵ Anna CORETH, *Pietas Austriaca: Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien, 1982², 53–54; Elisabeth KOVÁCS, *Spätmittelalterliche Traditionen in der österreichischen Frömmigkeit des 17. und 18. Jahrhunderts = Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*, Hrsg. Peter DINZELBACHER, Dieter R. BAUER, Paderborn etc., 1990, 397–417, itt: 407–408.

⁴⁶ FRANZL (40. jegyzet), 352–354; Dieter ALBRECHT, *Ferdinand II. = Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland*, Hrsg. Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, München, 1990, 125–141.

⁴⁷ HURTER (40. jegyzet), XI, 651.

volt, s közeli halálával lehetett számolni.⁴⁸ Ugyanebben az évben Eleonóra is beteg volt rövid ideig.⁴⁹ A *Hymni* egyik fő célja tehát ugyanúgy a vigasztalás, a vallásos elmélkedés segítése lehetett, mint ötvenöt évvel később a *Rózsakoszorúé*.

A *Rózsakoszorú* forrását tartalmazó munka a 17. század egyik legterjedelmesebb, számos kiadást megért, latin nyelvű imádság- és elmélkedésgyűjteménye. A gyűjteményt összeállító David Gregor Corner az ausztriai rekatolizációs törekvések korai időszakának figyelemre méltó alakja, aki több teológiai és népszerű kegyességi munkát szerzett.⁵⁰ A sziléziai Hirschbergben született 1585-ben, és a harmincéves háború befejezésének évében, 1648-ban hunyt el Göttweigben. Filozófiai tanulmányait a jezsuiták prágai egyetemén végezte, teológiát Grácban tanult. Itt is a jezsuitáknak, így például Wilhelm Lamormaininak, Pázmány gráci tanártársának, II. Ferdinánd majdani neves gyóntatójának és politikai tanácsadójának tanítványa volt.⁵¹ Pappá szentelését követően plébánosként működött a göttweigi bencés apátság fennhatósága alá tartozó különböző településeken. Prédikációi révén hamarosan ismertté vált, kiterjedt térítő tevékenységet végzett, s régi énekeskönyvekből gyűjteni kezdte a katolikus egyházi énekeket.

1616-ban testvéreivel együtt a lovagi rendbe emelték, majd hat év múlva II. Ferdinánd császári biztossá nevezte ki két, vitatott hovatartozású plébánia ügyének kivizsgálására. 1622-ben saját kérésére a császár nemessé emelte és kinevezte comes palatinusnak. 1624-ben teológiai doktorátust szerzett a bécsi egyetemen, majd a következő évben belépett a göttweigi apátságba. Térítő munkáját itt is folytatta: prédikációs körutakat tartott, s rendszeresen elkísérte az apátot különböző utazásain. Egy alkalommal fellázadt parasztok elfogták, megkínózták és kivégzéssel fenyegették. 1628-tól az újonnan alapított osztrák bencés kongregáció megbízottja és az apát bizalmas munkatársa volt. A következő évben priorrá, majd két év múlva apáttá választották.

1631–32-ben élelmezési és szállásbiztosként közvetlenül részt vett a harmincéves háború katonai eseményeiben. 1635-től tagja volt különböző császári bizottságoknak, két év múlva II. Ferdinánd császári tanácsossá nevezte ki. 1638-tól a bécsi egyetem rektora, 1640-től az alsó-ausztriai prelátnak rend kiküldöttje. Az apátsági építkezéseket kiváló mesterekre bízta, s többek között az ő nevéhez fűződik az apátsági templom új főoltárának és szószékének, valamint a szerzetesi kriptának az elkészíttetése. Az apátság főkapuján elhelyeztette Mária kőből faragott jelképét.

A bencés novíciusok egy részét jezsuita kollégiumokba küldte tanulni, s lelkipásztori tevékenységében és irodalmi munkásságában is jól felismerhető a jezsuita hatás. Többségében latin nyelvű műveinek jegyzéke tizenhárom nyomtatott munkát és csaknem ugyanennyi kéziratot ölel fel. Teológiai munkáinál szempontunkból fontosabbak kegyes-

⁴⁸ FRANZL (40. jegyzet), 354–357.

⁴⁹ Beda DUDÍK, *Correspondenz Kaisers Ferdinand II. und seiner erlauchten Familie mit P. Martinus Beganus und P. Wilhelm Lamormaini kaiserl. Beichtvätern S. J.*, Archiv für österreichische Geschichte, 54(1876), 219–350, itt: 277–278.

⁵⁰ Peter PLATZER, *Dr. David Gregor Corner: Katholischer Reformator und Abt des Stiftes Göttweig (1585–1648)*, Diss. Phil. Wien, 1964; Clemens Anton LASHOFER, *Professbuch des Benediktinerstiftes Göttweig*, St. Ottilien, 1983, 151–154.

⁵¹ DUDÍK (49. jegyzet), 227–233.

ségi művei: passiókommentárja, Krisztus- és Mária-életrajza, valamint a világi híveknek összeállított breviáriuma. Nagyjából német, kisebbrészt latin nyelvű egyházi énekgyűjteménye a 17. század legerjedelmesebb és legjelentősebb katolikus összeállítása, mely 1625 és 1676 között összesen hét kiadást ért meg.⁵² A két különböző nyomdában megjelent első kiadás, mely húsz részre osztva, közel ezer oldalon összesen 422 szöveget tartalmaz, rövid időn belül több mint kétezer példányban fogyott el. Ezt később átdolgozta és kibővítette, s az 1631-es második kiadás már több mint ötszáz szöveget közöl. Az 1649-es kiadás kivonat az előzőből, s új, részben kortárs szerzők által írt szövegeket is magában foglal. Az összeállítás nagy számban tartalmaz közösségi népi áhítatokra alkalmas, nyomtatásban korábban meg nem jelent, jezsuita és protestáns eredetű szövegeket. Tartós használatát jelzi, hogy csak nagyon kevés példány maradt fenn belőle a könyvtárakban. Az énekgyűjtemény és a Krisztus-életrajz egyaránt tartalmaz utalásokat a rózsafüzérré.

A *Rózsakoszorú* forrását közlő, latin nyelvű elmélkedés- és imádságyűjtemény első változata, mely egyben Corner első nyomtatott munkája volt, még tanulmányi éve alatt, 1610-ben jelent meg Prágában. A további kiadások végigkísérték egész pályáját. A gyűjtemény anyagát, mely 1614–1672 között további hat kiadást ért meg, kiadásról kiadásra tovább bővítette és javította. Emellett rövidített változata is készült, mely 1634-től összesen hét kiadásban látott napvilágot különböző címekkel. Az első öt rész erősen lerövidített, kivonatos változata Budán is megjelent 1736-ban. A *Rózsakoszorú* forrását az 1645-ös kiadás tartalmazza először, mely a gyűjtemény hatodik, bővített és jelentősen átdolgozott, a szerző életében megjelent utolsó kiadása volt. A *Hymni* felajánlása és első megjelenése között tehát tíz év telt el. Ennek az 1645-ös kiadásnak az élén, mely csupán 230 példányban készült, rézbe metszett díszcímlap látható, mely az 1635-ös kiadás díszcímlapjának módosított változata.⁵³ Az 1635-ös díszcímlap felső harmadában középen Mária trónol a gyermek Jézussal, kétoldalt az uralkodócsalád tagjai térdelnek. Középen a szívbe foglalt címfelirat két oldalán III. Ferdinánd császár jelmondatának megfelelően Iustitia és Pietas megszemélyesítése látható, alul a göttweigi apátság látképe. Az 1645-ös aktualizált változaton baloldalt III. Ferdinánd térdel két fiával, IV. Ferdinánddal és I. Lipóttal, jobboldalt első felesége és Mária Anna nevű lánya látható. Az olvasói ajánlás szerint az 1645-ös kiadást Corner tovább javította, bővítette és átszerkesztette, hogy kézikönyvként legyen használható. Az ajánlás megismétlődik az 1672-es kiadásban is, melynek tartalma megegyezik az 1645-ösével.

Maga a gyűjtemény alaposan átgondolt, nagyszabású koncepciót tükröz. Corner fő célja volt összegyűjteni és a használat szempontjait szem előtt tartva, áttekinthető rend-

⁵² David Gregor CORNER, *Groß Catholisch Gesangbuch*, Fürth, 1625; vö. Joseph KEHREIN, *Die ältesten katholischen Gesangbücher von Vehe, Leisentritt, Corner und Andern*, I–III, Würzburg, 1859; Robert JOHANDL, *David Gregor Corner und sein Gesangbuch: Eine bio-bibliographische Skizze*, Archiv für Musikwissenschaft, 2(1920), 447–464; Margarete KUMMER, *David Gregorius Corners Groß Catholisch Gesangbuch: Ein Beitrag zur Geschichte des katholischen Kirchenliedes in Österreich im 17. Jahrhundert*, Diss. Phil. Wien, 1927.

⁵³ Gregor M. LECHNER, *Göttweiger Ansichten: Graphik – Gemälde – Kunsthandwerk [Katalog]*, Göttweig, 2002, 40–41. Az 1635-ös kiadás példánya: Österreichische Nationalbibliothek, 219907-B. Alt. Mag., az 1645-ös kiadás példánya: Stiftsbibliothek Göttweig, XXIX M a 39. Az 1672-es kiadás példánya: uo., XXVIII N a 10.

szerbe foglalni az ókeresztény, a középkori és a kora újkori hagyomány által kínált, prózai és verses himnusz-, imádság- és elmélkedésszövegeket. Az 1645-ös kiadásban tíz részre, azon belül változó számú fejezetre osztott, több mint nyolcszáz lapos gyűjtemény szerkezetének jezsuita inspirációját jelzi, hogy az első négy rész tagolásának alapja a jezsuiták által különösen kedvelt naptári szerkezet: az első rész a nap különböző alkalmihoz, a második a hét napjaihoz, a harmadik a hónapokhoz, a negyedik az év ünnepeihez rendelt szövegeket tartalmazza. Az ötödikben az ún. egyetemes könyörgések, a hatodikban a különféle szükséghelyzetekhez fűződő, a hetedikben a katolikus egyházért mondandó könyörgések kaptak helyet. A nyolcadik rész témája a hálaadás, a kilencedikben a különböző társadalmi csoportokkal kapcsolatos szövegek találhatók, míg a tizedik az ún. utolsó dolgok, a halál, az ítélet, a tisztítótűz, a pokol és az üdvösség kérdéseivel foglalkozik. Ezt követi a *Rózsakoszorú* forrásául szolgáló, utólag betoldott szöveg a 811–847. lapon, egy áttekintő táblázat a mű szerkezetéről, a részletes tartalommutató, valamint az énekek és a himnuszok kezdősor-mutatója. Újrakezdődő lapszámozással ez után következik a laikus breviárium, mely tizenégy kis officium, a tizenöt lépcsősoltár, a hét bűnbánati zsoltár és tizenegy különböző litánia szövegét tartalmazza.

A Gyöngyösi által átdolgozott szöveg elé illesztett hivatkozás a hét napjaira rendelt imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó második rész hetedik, Mária tiszteletével kapcsolatos szövegeket felölelő fejezetének harmadik alfejezetére utal vissza. Míg az előző két alfejezetben a szombati napra rendelt, illetőleg az év minden napjára, különösen zárandoklatra ajánlott különféle Mária-énekek, himnuszok és más verses szövegek találhatók, a harmadik, összesen tizenhét szöveget tartalmazó alfejezet központi témája a rózsafüzér. A hivatkozott tizenegyedik szöveg, mely után az utalás szerint E. S. műve beillesztendő, a gyűjtemény összeállítójának szerzeménye, s Mária öt örömeivel kapcsolatos könyörgéseket tartalmaz. Az ez után álló szöveg, melynek forrása Cornelius a Lapide Apokalipszis-kommentárja, Mária tizenkét erényét dicsőíti. A különböző rózsafüzér-típusok és elmélkedési módok leírása mellett az alfejezet szövegei között van például Szent Ambrus és Thomas Cantipratanus egy-egy könyörgése, illetve himnusza, több középkori planctus, továbbá egy-egy szöveg Nicolaus Salicetus, Antonius Spinelli és Vincentius Hensberg gyűjteményeiből.

E. S.

E. S. azonosításában abból indultunk ki, hogy személyét a császári udvarhoz, azon belül Eleonóra császárnéhoz viszonylag közel álló, alapos teológiai műveltséggel rendelkező, az udvari kegyesség megnyilvánulásait jól ismerő, a jezsuita áhítati formáktól nem idegenkedő, latinul verselni tudó és esetleg más műveket is létrehozó személyek körében kell keresnünk. Az, hogy az E. S. monogram mögött Corner munkájában nem található rendi hovatarozásra utaló jelzés, föltehetően arra utal, hogy világi pappal vagy világi személlyel van dolgunk. Az 1635 körül működő udvari prédikátorok, császári gyóntatók

és az udvari kápolna papjainak átvizsgálása nem vezetett eredményre.⁵⁴ Hosszú keresés és mérlegelés nyomán, osztrák kollégák segítségét is igénybe véve, melybe többek között beletartozott II. Ferdinánd és Eleonóra fennmaradt leveleinek,⁵⁵ végrendeletének⁵⁶ és Corner kéziratos göttweigi hagyatékának⁵⁷ átvizsgálása is, alapos mérlegelés után arra a következtetésre jutottunk, hogy a himnuszszorozat szerzője feltehetően Elias Schiller, II. Ferdinánd gyermekeinek egyik nevelője (praeceptor) volt. Schiller szerzősége mellett szól, hogy a főhercegek nevelőjeként rendszeres kapcsolatban kellett állnia azok mostohaanyjával, Eleonórával, s közelről ismerhette vallásosságát, kegyességi gyakorlatait. Ehhez járul, hogy a *Hymni* jezsuita gyökereiről mondottak jól illeszkednek a Schiller életútjáról és irodalmi működéséről kirajzolódó képbe, s ez a kép tovább erősíti a szerzősége mellett szóló érveket.

Elias Schiller csak a legutóbbi időben került az osztrák történettudomány látókörébe, s életéről csupán szórványos, részben ellentmondó adatok állnak rendelkezésre.⁵⁸ Az életrajzi és publikációs adatokból következtetve 1580 körül született és az 1650-es évek közepén vagy második felében hunyt el. Az ingolstadti egyetem matrikulájának 1598. december 14-i bejegyzése szerint Schiller Badenből származott és jogi tanulmányokat folytatott.⁵⁹ Jöcher lexikonában strassburgi jezsuitának és teológiai dokornak mondja, aki kiadta a katolikus hit alaptételeit, és hitvitát folytatott Johann Botsack danzigi evangélikus teológussal.⁶⁰ Az udvari élet kéziratos forrásaiban 1630-tól többször, majd saját nyomtatott műveiben mindig doktorként jelenik meg. Egy 1640-ben kelt irat azonban jogi doktorátusára utal, s jezsuita mivoltára nincs nyom az osztrák rendtartomány katalógusaiban. 1619-ben Johann Karl és Ferdinand Ernst (a későbbi III. Ferdinánd) főherceg nevelője volt, s a következő év áprilisától évi ötszáz arany járandóságban részesült ezért a tevékenységéért. Később rábízta Leopold Wilhelm főherceg nevelését is.⁶¹ 1624 áprilisában levélben fordult a császárhoz, kérve rokona és annak leszármazottai számára egy, a rokon által írt könyv kiadására szóló privilégium megadását.⁶² 1630-ból arra van adat,

⁵⁴ DUDÍK (49. jegyzet), 226–227, 251; HURTER (40. jegyzet), XI, 671.

⁵⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HA Familienkorrespondenz, A K 31, K 10.

⁵⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv – Familienurkunden, Nr. 1699, 1651. III. 15. Végrendeletében Eleonóra saját rózsafüzérét gyóntatójára, Hermann Horst jezsuitára hagyta. Almut BUES, *Das Testament der Eleonore Gonzaga aus dem Jahre 1651: Leben und Umfeld einer Kaiserin-Wittve*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 102(1994), 316–358, itt: 355.

⁵⁷ A göttweigi kutatásban nyújtott segítségért P. Franz Schusternek tartozunk köszönettel.

⁵⁸ Schiller életrajzához lásd Renate SCHREIBER, *Erzherzog Leopold Wilhelm: Bischof und Feldherr, Statthalter und Kunstsammler. Studien zu seiner Biographie*, Diss. Phil. Wien, 2001, 17–21. A disszertáció nyomtatott változata: „*Ein galerie nach meinem humor*”: *Erzherzog Leopold Wilhelm*, Wien, 2004. A Schiller személyére vonatkozó kutatásban nyújtott segítségért Renate Schreibernek tartozunk köszönettel.

⁵⁹ Götz Frh. v. PÖLNITZ, *Die Matrikel der Ludwig-Maximilians-Universität Ingolstadt-Landshut-München*, I, 1472–1600, München, 1937, Sp. 1387.

⁶⁰ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten Lexikon*, IV, Leipzig, 1751, 267.

⁶¹ *Krijg en Kunst: Leopold Willem (1614–1662), Habsburger, landvoogd en kunstverzamelaar. Tentoonstelling van de Landcommanderij Alden Biesen*, eds. Jozef MERTENS, Franz AUMANN, Bilzen, 2003.

⁶² Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofrat – Impressorien, Kt. 61, Elias Schiller 1624. IV. 2; 1624. V. 14; Julius SCHILLER, *Coelum stellatum Christianum*, Augustae Vindelicorum, 1627.

hogyan megdicsérte Ferdinánd főherceg egy versét, melyet spanyol menyasszonyához írt.⁶³ Amikor Leopold Wilhelm 1632-ben tizennyolc éves lett és saját udvartartást kapott, Schillert kamarásként alkalmazták. Ezzel többek között jogot szerzett arra, hogy ha a főherceg házon kívül étkezik, esetenként saját vendégeket fogadjon az asztalnál. Kamarásként foglalkozott a főherceg anyagi ügyeivel, s egyik legfontosabb tanácsadója volt. Az 1640-es évek második és az 1650-es évek első feléből több adat van rendszeres javadalmazására; a kapott pénzüsszegek egy részét különböző szerzetesrendeknek, a jezsuitáknak és a szervitáknak továbbította.

Nyomatott munkái attól kezdve jelentek meg, hogy egykori neveltjét, majd munkaadóját, Leopold Wilhelm főherceget 1647-ben kinevezték a belga tartományok helytartójának. Schiller szerzősége felmerült egy *Princeps in compendio* című, 1632-ben Bécsben névtelenül megjelent, latin nyelvű fejedelmi tükörről kapcsolatban.⁶⁴ Megfogalmazódott a feltételezés, hogy ezt a kiterjedt forrásanyagra támaszkodó munkát, mely I. Lipóttól kezdve fontos szerepet játszott a Habsburg-uralkodók nevelésében, hivatalos praeceptor tevékenysége lezárásaként írhatta. A szövegből kirajzolódó szerző képe illik Schillerre: a fejedelmi tükör szerzője teológiai, jogi és humanista műveltséggel rendelkező személy volt, aki jól ismerte a műfaj korábbi példáit, s határozott képet tudott rajzolni a kor elvárásainak megfelelő uralkodóról. Figyelmet érdemel az is, hogy e mű keletkezése csupán három évvel előzte meg Gyöngyösi forrásának felajánlását Eleonóra császárnénak. A műfaji különbségekből fakad, hogy a fejedelmi tükör idézetanyaga alapvetően más, mint a Schiller neve alatt később megjelent német nyelvű traktátusoké, s hogy a *Rózsakoszorú* forrásának latinsága nem vethető össze a fejedelmi tükör nyelvezetével. Schiller szerzősége a fejedelmi tükörről kapcsolatban további bizonyításra szorul azért is, mert az 1632-es kiadásból nem maradt fenn példány, s a szöveg csak egy 1668-as kiadásból ismert.

Fontos körülmény, hogy Schillernek praeceptoraként többek között feladata volt a főhercegek versírási képességeinek fejlesztése.⁶⁵ Az egyik biztosan általa szerzett latin szöveg egy Leopold (I.) Ignatiusnak szóló újévi jókívánság az 1654. évre, benne háromszor ismétlődő chronogrammal, a figyelemre méltó „Proles Mariae benedicat tibi” fordulattal és a jókívánságot küldő „Doctor Elias” megnevezésével.⁶⁶ Ismert továbbá III. Ferdinánd 1630. július 20-án kelt levele Leopold Wilhelmhez, melyben a főherceg arról ír, hogy Schiller egy verset küldött neki, s azt úgy becsüli, mint egy ereklyét.⁶⁷ Az adat tanúsítja, hogy a rózsafüzér-ciklus felajánlása előtt öt évvel Schiller verssel kedveskedett az uralkodóház egyik tagjának, aki szívesen fogadta azt.

⁶³ SCHREIBER (58. jegyzet), 40, 143. jegyzet.

⁶⁴ Franz BOSBACH, *Princeps in compendio = Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Konrad REPPEN, Münster, 1991, 79–114.

⁶⁵ Theophil ANTONICEK, *Musik und italienische Poesie am Hofe Kaiser Ferdinands III.*, Mitteilungen der Kommission für Musikforschung, Nr. 42, Wien, 1990, 1–22.

⁶⁶ Renate SCHREIBER, *Erzherzog Leopold Wilhelm: Kirche, Krieg und Kunst*, Diplomarbeit, Wien, 1998, 14–17.

⁶⁷ SCHREIBER (58. jegyzet), 17, 48. jegyzet.

Az 1646 és 1655 között kiadott német nyelvű traktátusok az ellenreformációs hitvita-irodalom harcos képviselőjeként mutatják be Schillert.⁶⁸ Egyik részükben a katolikus hit alaptételeit fejti ki, másik részükben különböző evangélikus prédikátorok írásaira reflektál, illetőleg védelmébe veszi Jodocus Kedd bécsi jezsuita apologetikus, polemikus műveit. Két munkája együtt jelent meg Kedd két vitairatával. Lehetséges, hogy Jöcher ezek alapján vélte Schillert jezsuitának.

A traktátusok terjedelme harminc és kétszázhusz lap között váltakozik, s valamennyi azonos formátumban, Johann Jakob Kürner bécsi nyomdájában jelent meg. Az egyik 1652-es nyomtatványon Augsburg olvasható megjelenési helyként, ez azonban minden bizonnyal koholt nyomdahely, mely nyíltan utal a műnek az ágostai hitvallás követőit, az ún. augsburgi konfesszionistákat bíráló tartalmára. A traktátusok fő témái az egyház mibenléte, a római katolikus egyház egyedül üdvözítő volta, a kegyelemtan, az isteni igazság megismerése, a Szentírásról vallott lutheri tanítás, az isteni jelenlét problémája, az üdvösség és a bűnök megbocsátása. Az írások közös jellemzője az áttekinthető szerkezet, a mondanivaló fejezetekre, paragrafusokra és pontokra tagolása, a tekintélyi hivatkozások nagy száma, a műfaji követelményeknek megfelelő éles, helyenként szatirikus hangvétel, a vitatott tételek módszeres bemutatása, vizsgálata és cáfolata.

Az említett Johann Botsack mellett a Schiller által bírált teológusok között van például Georg Calixtus helmstädti, Johann Hülsemann lipcsei és Sebastian Curtius kasseli prédikátor, később marburgi professzor, továbbá Johann Adam Schertzer, később lipcsei professzor. Külön említést érdemel Lang Mátyás soproni evangélikus prédikátor, aki 1650-től volt a soproni gyülekezet kedvelt lelkésze.⁶⁹ Wittenbergben megkezdett teológiai munkásságát Lang itthon is folytatta, s részt vett a Jodocus Kedd-del vívott említett polémiában. Később a Sopronban letelepedett Eggenberg hercegné udvari papja lett, s az általa szerkesztett énekeskönyvet a soproni gyülekezet egészen 1785-ig használta. Az egyik, 1654-ben kiadott vitairat Schiller két latin disztichonból álló gúnyversét közli mottóként három, néven nevezett protestáns prédikátorról.⁷⁰ Közli a vers német változatát is, s a latin szöveget a mű végén még egyszer megismétli. A vers nem túl igényes, a korábban idézett adatokkal együtt azonban egyértelműen tanúsítja Schiller versírási képességét. Bár a *Rózsakoszorú* forrásával összevethető, hosszabb terjedelmű latin nyelvű verses műve nem ismert, szerzősége az elmondottak alapján valószínűsíthető.

⁶⁸ *Verlorner Sturm*, Braunsberg, 1646; *Grundfest der Catholischen Wahrheit*, Wien, 1652; *Probstein der reformirt evangelischen Lehr- und Glaubens Articlcn*, Augsburg, 1652; *Anatomia Botsackhischen Gegenberichts*, [Wien], 1652; *Pasquillant, M. Jocosus Severus Medicus zuschanden gemacht*, Wien, 1653; *Langius bilinguis*, Wien, 1653; *Verbum Domini manet in aeternum*, Wien, 1653; *Sendschreiben Georgii Calixti Doctoris und Professoris zu Helmstädt*, [Wien], 1653; *Der unhöfliche Schertzer von Eger*, Wien, 1654; *Doctoris Sebastiani Curtii und M. Joannis Morenbachij Morenbad*, Wien, 1654; *Neuer und unerhörter Cainischer Messias*, [Wien], 1655.

⁶⁹ SZÁLA Erzsébet, *A soproni evangélikusság élete a 17. században = Új kegyesség: Fejezetek az osztrák-magyar protestáns kapcsolatok történetéből*, szerk. NAGY Márta, Bp., 1997, 64–79, itt: 72–74.

⁷⁰ SCHILLER, *Der unhöfliche* (68. jegyzet).

Összegzés

Mindezek alapján megállapítható, hogy a *Rózsakoszorú* forrása és ezzel maga a Gyöngyösi-mű több évszázados fejlődési folyamatba illeszkedik, annak elválaszthatatlan részét alkotja, s helyesen csak azzal együtt értelmezhető. Gyöngyösi műve mögött egy rendkívül összetett és szerteágazó középkori, humanista és kora újkori szöveghagyomány áll, melyben nem kis számban találhatók világi szerzőktől származó, irodalmi mércével is mérhető alkotások. A rosarium-kéziratok császári személynek történő ajánlékozása és a titkok verses feldolgozása ismert volt már a 15. század végén. Gyöngyösi forrása sajátos egységbe foglalja a műfaj történet humanista és újabb, elsősorban jezsuita hagyományát.

A műfaj történet tükrében módosítandó az a megállapítás, mely szerint Mária áll a rosarium középpontjában, s hogy a *Rózsakoszorú* műfaji előzményeit egyedül a Mária-irodalomban kell keresnünk. Az ilyen típusú munkák legfontosabb feladata az volt, hogy felidéztek, emlékeztetben tartották és elmélyítették a tudást a keresztény hit központi tételeiről, az üdvtörténet eseményeiről. A rosarium valójában a különféle evangéliumkivonatok és -parafrazisok, a Krisztus életéről, szenvedéséről és a megváltásról szóló elmélkedések sajátos típusa, melyben fontos szerep jut Mária alakjának, tiszteletének és a közbenjárás gondolatának.

A *Rózsakoszorú* forrásának szerzője „himmuszok”-nak nevezte művét. Ezzel világosan utalt a szöveg költői eredetére, gazdag kép- és szimbólumhasználatára, verses formájára, hódoló és dicsőítő alaphangjára. Fő sajátossága a műfaj megelőző verses példáihoz viszonyítva az, hogy részletesen kifejti a korábban többnyire egyetlen mondatban vagy strófában rögzített elmélkedési pontokat, s ezzel nemcsak az elmélkedés tárgyát és irányát jelöli ki, hanem szövegét is előre meghatározza. Az *Üdvözlégyek* és *Miatyánkok* mechanikus ismétlése a háttérbe szorult, s a kötött szövegű verses elmélkedések sorozata vált uralkodóvá.

Gyöngyösi továbbment ebbe az irányba, amikor átdolgozásából elhagyta nemcsak az elvégzendő imádságokra való utalásokat, hanem törölte a verssorokat lezáró válaszos verset és a titkokra visszautaló zárókönyörgést. Ezzel az eredetileg közösségi használatra készült művet az egyéni elmélkedés- és imádsággyakorlathoz közelítette. Gyöngyösi legfontosabb hozzáadása forrásához, az égi és a földi szerelem motívumainak egymásba játszása, az antik mitológiai utalások beépítése⁷¹ nem számított különlegességnek a 17. század Mária-költészetében; ezzel kapcsolatban talán elegendő megemlítenünk Casimir Sarbiewski, Jacob Balde és Melchior Guttwirth példáját.

⁷¹ WALDAPFEL (1. jegyzet), 31.

MEZEI MÁRTA

EGY FEJEZET FALUDI UTÓÉLETÉBŐL
Kazinczy változó véleményei

Faludi utóélete dicsőséget, megdicsőülést ígérően indult. Önmagában is nagy eredmény, hogy erkölcsi írásai/fordításai után (*Nemes ember* 1748, *Nemes asszony* 1748, *Udvari ember* 1750, *Nemes úrfi* 1760-as évek vége, 1771, *Szent ember* 1773, *Bölds ember* 1778), Révai buzgalmának köszönhetően, a halálát követő hét esztendőben egy év leforgása alatt jelentek meg eredeti művei: versei két kiadásban (1786, 1787), s bár külföldi minták után készült, ide sorolható prózai munkája, a *Téli éjtszakák* is (1787). A kiemelkedően jó indítás azonban Révai előszavainak köszönhető. Ezen írásokban ugyanis egy emberi nagyságban és nemzeti jelentőségű alkotásokban kiváló példakép rajzolódik ki. Személyiségét narratív elemekkel színeztet, kutatásokkal hitelesített történetekkel állítja olvasói elé: elmondja, hogy szívesen időzött az egyszerű emberek körében, hogy vidám, kedves társalkodó volt, szerette a tréfát, a csendes mulatságot, de nem tűrte a rágalmozó, a durva beszédet.¹ A derűs, a nyájas bölcs, a mértékletes életet élő, emberszerető és életet szerető személyiség ideálképe jelenik meg itt, s mint Révai írja, ezek az eszmények, ez az életszemlélet tükröződik verseiben is. A teljes étellel szavatolt nemes erkölcsiség a művekben már önmagában is piedesztálra emelheti Faludi műveit, de Révainak vannak más, nyomósabb érvei is, amelyek literatúra-felfogása szerint bizonyítják munkássága nemzeti jelentőségét.

Révai literatúra-fogalma a század erudíciós irányát követi, de speciális, bár korántsem egyedi hangsúllyal. A hasznosság, a műveltség gyarapítása jegyében nem tesz ugyan különbséget tudományos és szépirodalmi művek között, meghatározó, legfontosabb érték azok magyarnyelvűsége² – ez tükröződik jelentős nyelvtudományi munkásságában, egyetemi oktatói tevékenységében, valamint befejezetlen tanulmányában, *A' magyar deáki történet* címűben (1802),³ lapkiadói munkásságában (Magyar Hírlap 1784). Nagyarányú kiadói tervezete⁴ azonban már közelebbről világítja meg elképzeléseit a magyar literatúra fejlesztésének irányáról. Gyarmathy Sámuel leveleiből tudjuk, hogy egy

¹ FALUDI Ferencz *Költeményes maradványai*, I–II, Győrött, 1786 (a továbbiakban: RÉVAI–FALUDI 1786), *Elő-beszéd*, 13.

² THIMÁR Attila, *Az ugrópont története: Révai és Kazinczy irodalmi rangsorai = Kánon és olvasás, kultúra és közvetítés*, szerk. BENGI László, F. MOLNÁR Szilvia, Bp., 2002, 11–49.

³ RÉVAI Miklós *Magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve*, kiad. RUBINYI Mózes, Bp., 1912 (RMK, 29).

⁴ Történetéről: SZABÓ Katalin Viola, *Révai Miklós harmadik híradása*, ItK, 2000, 776–783.

Corpus Poetarum Omnium Hungariae kiadását tervezte; indulásul Faludi, Balassi, Beniczky, Rimay s a maga műveit szeretné megjelentetni, s további terveiben is költői munkák kiadására készül. A magyarnyelvűsége súlypontoszó, tudományos, irodalmi, erkölcsnevelő stb. írásokat magába foglaló literatúra-fogalomban Révainál (és több írónál) érzékelhető az értékrendszer árnyalódása: elsősorban a költői művekben látja az óhajtott fejlődés leghathatósabb példáit. Mint írja: „mindenütt a’ Költők voltak a’ haza nyelvnek első ki művelői és elő mozdítói”, az ő munkájuk „a’ Haza Nyelvnek ki művelésére és fen maradására leg foganatosb eszközül szolgált.”⁵ E költészetet kiemelő program középpontjában is természetesen a magyar nyelv kiművelése, fejlesztése áll, Révai is, a kor több írója is (Batsányi, Kármán, Péczeli, Virág Benedek) a nemzeti lét ismervét, bizonyítékát, fennmaradása zálogát látták ebben, különösen II. József korában, az 1780-as évek második felében.⁶ A Faludi-kötetek megjelenésének idején a nyelv ápolása, csiszolása, fejlesztése közösségi, történelmi érdekű feladat – ez emeli meg a költői művek értékét, jelentőségét, s köztük a kiadásban első helyre sorolt Faludiét. Révai az ő írásaiban látta a magyar nyelv „leg foganatosb” példáját, a természetet, a kellőt, a „tulajdon magyart”, ő az, aki „ékesen szólló” mind versben, mind prózában, művelt író, munkái „elő mozdítói a’ finomabb ízlésnek.”⁷ Faludi a nemzet-közösségi cél, a nemzeti kultúra irányt mutató, jelentős előmozdítója, aki ily módon erkölcsi nagyságával, munkásságával méltó lehetne akár egy irodalmi kánon megalapozására, jellegének meghatározására.

Mégsem lett így. A kánon kialakulásához ugyanis többféle adottság szükséges.⁸ Intézményes keretek, feltételek, amelyek biztosítják a művek megismerését, értelmezését, rangjának igazolását, a szélesebb befogadói közeg megteremtését, fejlesztésének lehetőségeit, kialakíthatják a követők számottevő, tekintélyes körét. Erre azonban sem a dominánsan latin nyelvű, a magyar irodalmi műveket még mellőző oktatás, sem a meglévő nyilvánosság-fórumok nem voltak alkalmasak, kellően fogadókészek. A Révai szerkesztette Magyar Hírlap elsősorban hírközlő, ismeretterjesztő, erkölcsi nevelést célzó újság volt, kevésbé irodalmi. Számba jöhetne még saját levelezése, ám ez a nyilvánosság-pótló funkcióban egyrészt nem fogott át túl széles kört, másrészt ez sem volt oly mértékben szépirodalmi tematikájú, hogy benne egy határozott ízlésirányt, a kánon elfogadására, kimunkálására és terjesztésére képes literátorok taborát megteremtse; mérsékelt hatásában valószínű szerepe volt annak is, hogy Révai személye – enyhén szólva – nem volt eléggé integratív erejű. A Faludi-művek megjelenésének idején, s a következő években, a még csak formálódó irodalmi élet törekvései sem teremtettek kellő alapot munkái kedvező fogadására. Nagyon is eltérő programok, ízlések, munkák jelentkeznek ekkor. A nemzeti érzést, a nemzeti identitást képviselő nyelv, szokások, öltözet értékét népsze-

⁵ RÉVAI-FALUDI 1786, 129–130.

⁶ BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 127.

⁷ RÉVAI-FALUDI 1786, 12, 14, 133.

⁸ A kánon értelmezéséről, korabeli lehetőségeiről: ROHONYI Zoltán, *Kánon és kanonizáció: A XIX. századi irodalom értelmezési kereteihez*; S. VARGA Pál, *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2000 (a továbbiakban: *A magyar irodalmi kánon*), 7–17, 125–133.

rúsító művek közül a harsányabb, a szórakoztatóbb, az olvasóközönség szélesebb rétegeihez közelebb álló epika lett kelendőbb. Ilyen Mészáros Ignác *Kártigámja* (1772-től hat kiadást ért meg), Gvadányi *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* kalandjairól szóló elbeszélő költeménye (1790), majd a lehető legtöbb babért learató ritka magyar kisaszszonyról szóló regény, Dugonics *Etelkája* (1805).⁹ A kánon-alakítás akkor lehet sikeres, ha egy már korábban megismert eszmekör, erkölcsi nézetek, irodalmi ízlés, műfajok, beszédmód alakuló folyamata talál hatásos folytatókra, összegezésre és önálló karakterű továbbképzésre, az irány dominánssá emelésére. Sajátos módon éppen Révai közreműködésével jelennek meg a Faludi-ideáltól másfelé tartó fejlődést mutató könyvek: Orczy, majd Orczy és Barcsay versei,¹⁰ 1790-ben pedig Bessenyei irodalom-szervező programírása.¹¹ S ne feledjük, hogy Révai fellépése előtt, 1772-től megjelentek s ismeretesebbek voltak Bessenyei irodalmi művei, röpiratai, valamint az új poétikai és költői diskurzusmintát demonstráló gyűjteményes kötet Bessenyei és társai műveivel.¹² S működik két jelentős folyóirat, amely a modern világnézetet, a felvilágosodást, a nyugatias esztétikai ideálokat reprezentálja: a Magyar Museum (1787-től) és az Orpheus (1790). S színen van, méghozzá egyre meghatározóbb erővel az Orpheus szerkesztője, Kazinczy, aki fordításával, az általa megismertetett műfajokkal, stílusideállal a Faludiótól gyökeresen eltérő irodalmi eszményt, beszédmódot állít a literátorok elé.

Kazinczy két híres műfaja ekkor, az elismerést és vitákat kiváltó érzelmes regény, a *Bácsmegyey* (1789),¹³ majd a kedvelté, hatásossá váló idill a Gessner-fordításban (1788)¹⁴ gyökeresen más volt, mint a *Téli éjtszakák* ismeretterjesztő, nevelő és szórakoztató célzatú prózája. Kazinczy regény-átültetése az érzelmekkel átítatott, a hangulati végleteket érzékeltető beszédmódjával; az idillek a részletező finomságú leírásokkal, az öncélú gyönyörködtetéssel tért el Faludi prózájától. Költészetének két kedvelt műfaja, az ének és a pásztor-idill sem volt sikeres és méltányolt ekkor. Az *ének* műfajához eleve a mindennapiság, a szórakoztatás képzete társult, a diákköltészet, a társas összejövetelek alkalmiságának, popularitásának árnyéka vetült rá; a műveltebb literátorok köreiből a poétikai tanok leértékelő normáját is ismerték. A kor nálunk olvasott és követett műfaji tanításai (Marmontel, Batteux–Ramler, Eschenburg, Sulzer) a klasszicizmus és a felvilágosodás tanainak jegyében rangsorolták a műfajokat, s az eszmék, a tanulság, a tanítás értékfokozatai alapján alakították ki a műfajok hierarchiáját, amelyben az ének, a dal alacsony minősítést nyert. Marmontel azt tanította róla, hogy e könnyed formának nincs önálló karaktere, hol az egyik, hol a másik műfajhoz (ódához, elégiához, ditirambhoz, himnuszhoz) áll közel, azok emelkedettsége, választékossága nélkül.¹⁵ Miközben persze

⁹ BÍRÓ, *i. m.*, 215–218, 308–314.

¹⁰ *Költevényes Holmi egy Nagyságos Elmétől*, Pozsony, 1787; *Két Nagyságos Elmének Költevényes Szüleményei*, Pozsony, 1789.

¹¹ *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék*, Bécs, 1790.

¹² *Bessenyei György Társasága*, Bécs, 1777; ONDER Csaba, *Piknik: A Bessenyei György Társasága mint elbeszélés (az episztola gyűjtemények)* = Uő., *A klasszika virágai*, Debrecen, 2003, 167–177.

¹³ *Bácsmegyeynek összeszedett levelei*, Kassa, 1789.

¹⁴ *Geszner Idylliumi*, Kassa, 1788.

¹⁵ Jean-François MARMONTEL, *Poétique Française*, I–II, Liège, 1788, II, 429.

a követendőnek tekintett nyugati irodalmakban nálunk is művelték a dalformát, de mintájuk inkább Anakreón, s főként a német szentimentális dalköltészet (Gleim, Jacobi, Matthisson) érzelmes, kifinomult beszédmódja, s nem a Faludi-féle ének közvetlensége, egyszerűsége, a köznapi élet jelenségeinek humorát érvényesítő karaktere. Bár – mint majd kitérünk – az ő hatása sem tűnt el egészen, s vannak literátorok, akik elméleti (poétikai, hatástörténeti) érveket is felsorakoztatnak a dal, ének értékének igazolására. – Még kevésbé fogadták el mintának Faludi másik fő műfaját, a *pásztoridillt*. Révai egy Batteux–Ramler nyomán készült tanulmányt is csatolt e műfajról a versek első kiadásához, amelyet egy Faludit magasztaló értékeléssel toldott meg, melyben egyedi s főként nemzeti értékeit emeli ki, a poéták legmagasabb rangsorában jelölve ki helyét. Szerinte minden mű, ami e nemben született, „csak árnyék” az övéi mellett. „Ott mosolyog az együgyű természet, ott kellemeteskednek az elevenen festett tettebenn lévő igaz Pásztor ábrázatok. A ’szóllás’ módja mind azon mezei.”¹⁶ Csakhogy ezek a szereplők, ez a „mezei” beszédmód igen kevésbé illett az új, az alakulóban lévő irodalmi nyelv ideáljához; ez az allegorikus vergiliusi ecloga is idejét múlta már, pap-költőink ugyan még írtak egy-egy ilyen verset (Rájnys József, *Alagya az eloszlott Jézus társaságnak emlékezetére*; Baróti Szabó Dávid, *Virttől búcsúvétel. Ecloga*), de az idill elfogadott, sőt, sikeres változata ekkor az említett Gessner–Kazinczy-könyv volt, amelyben a Faludiétól eltérő érzelmesség, a természet szépségébe felejtkező aprólékos leírások, a rokokóba hajló életérzés csiszolt, árnyalatos leírása hatott.

A formálódó irodalmi életben a művek megítélési módja sem kedvezett a Faludi-művek értékelésének. A kritikai mérlegelésben a normatív szempont dominált: elsősorban azt vizsgálták, hogy az írás mennyiben felel meg a bíráló nyelvi, ortográfiai normáinak, a poétikai, retorikai szabályoknak, a versformákról alkotott nézeteknek, s csak esetlegesen, többnyire egy-egy jelzővel, félmondattal minősítették a művészi teljesítményt, a lehetséges, a várható hatást. Kazinczy kritikáiban, legyen szó Faludi, Csokonai avagy Berzsenyi műveiről, fontos kritérium a nyelvhelyesség, a nyelvi minőség (csiszoltság, emelkedettség, választékosság), de ő már az irodalmi nyelv igényével ítél – miközben a nyelvi, nyelvtani, helyesírási szabályok s az irodalmi nyelv normái még vitatottak vagy éppen csak formálódóban vannak. A nyelv gazdagítás forrásai, lehetőségei is problematikusak. Széles körben elfogadott az adelungi nézeteket közvetítő *Debreceni Grammatika* felfogása: újítani csak a nyelv törzsszavainak gyökeiből továbbképzett alakokkal lehet, s ezt is csak akkor, ha okvetlenül szükséges; az idegenből átvett szavak, idiómák nem fogadhatók el; a régi nyelvből vagy az azzal összemosódott tájnyelvből kiemelt egy-egy szónak, kifejezésnek még tettek némi engedményt.¹⁷ Határozott meggyőződésük volt továbbá, hogy az íróknak nincs joga e határokon kívül változtatni, a lassú, a „természetes” nyelvfejlődésben hittek. Ezeket az ítélkezési szempontokat a régi és az új ízlés hívei részben helyeselték, részben hosszú ideig vitatva mérlegelték és/vagy alkalmazták, elutasították. Révai például az ezen elveken alapuló normativitás, az általa helyesnek tar-

¹⁶ RÉVAI–FALUDI 1786, 134.

¹⁷ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 14–25.

tott szószármaztatáshoz igazított helyesírási elv alapján a Faludi-művek második kiadásában már egységesítette a költő következetlen helyesírását; Batsányi Faludi-kiadásában hol javította, hol meghagyta a magyar szórendtől eltérő költői inverziókat; Kazinczynak pedig még 1814-ben is éles vitája támad régi barátjával, Kis Jánossal a szokatlan szavak, kifejezések használatának jogáról, az erőszakos avagy a lassú jobbítás, gazdagítás lehetőségeiről.¹⁸ Faludi következetlen helyesírása, a hol latinos, hol a köznapi beszédből, a régi és a tájnyelvből gazdagon merítő szókincse nem találhatott kedvező fogadtatásra; a modernebb ízlésű literátorok még azt is kevésbé értékelték nála, ami megfelelhetett volna az irodalmi nyelvről alkotott ideáljuknak (csiszoltság, műgond).

Az irodalmi élet eseményeiben, működési formáiban való részvétel is jelentősen eltért Faludi írói magatartásától, a műveiben is reprezentált viselkedési, erkölcsi ideáloktól. Művei megjelenése idején, az 1780-as évek végén még zajlott a magyar nyelvű időmértékes verselés szabályairól folyó prozódiai vita (Révai 1787-ben, *Elegyes versei* toldalékaiban szól bele a polémiába; Rájnis és Batsányi éles hangú írásai 1789-ben jelentek meg); a levelezésekben szintén viták kísérték Kazinczy fordításainak megjelenését; majd a 19. század elején az Arkádia-perrel kibontakozó nyelvújítási harc élezi ki a nyelvhelyesség, a nyelvművelés, a nyelv gazdagítás, az írók hatókörének, az irodalom szerepének, alakulása irányainak, lehetőségeinek problémáit. A nézetek szembesítése során a vitázók igazuk támogatására bevonják az elődök nyelvi, irodalmi példáit (Rájnis például két *Faludi Ferenchez* címzett versben a meg nem becsült nagy magyar író „tisza arany” értékeit dicséri, benne látja biztatóját; Kazinczy pályája kezdetén Rádait, Báróczit nevezi meg, később, mint majd kitűnik, a régebbi elődöket is). A választott példaképek természetesen a vitázók elveit, nézeteit igazolják, erősítik, értékeik ily módon alárendelődnek az éppen szóban forgó problémák és megszólaltatóik szemléletének, a csatározások szinte napi állásának. Az adott időszak ítélkezésére rányomja bélyegét az írásokon kívüli tényezők (például vallási elfogultság, személyeskedés) befolyása; általában a törvénytmondás öntudatos dikciójával hirdetik véleményüket, miközben mögöttük még koránt sincs biztos normarendszer. Az útkereső nyugtalanság, a polémikus légkör s a kirajzolódó ízlésirány nem áll összhangban a Faludi és költészete által képviselt ideálokkal. A nyájas bölcs magatartása korszerűtlen volt e vitáktól hangos korban, verseiben a hagyományos formák, a meghatározóan nemzeti jelleg, a természetes beszédmód nem illeszkedett az egyre dominánsabbban érvényesülő modern poézis világába.

Kazinczy kora lett ez; vitákat kavarázó és vitákat élező, nyelvi és irodalmi újítást hirdető nézeteivel, műveivel, beszédmódjával, szervező munkájával, az írásaiban és a literátor-világot átfogó levelezésében is terjesztett műveltségi és művelődési ideáljaival, irodalmi normái elfogadtatásával, népszerűsítésével. Ő vált a kánonképzés alakítójává, ő az értékjelző, övé az irányt adó ítélkezés írók és művek befogadásában avagy kirekesztésében.¹⁹ Faludiról alkotott nézetei változó nézetek, amelyeket a korabeli irodalmi élet összetettségében lehet csak vizsgálnunk és megértenünk. Az is világosan kirajzolódik,

¹⁸ KazLev. XII, 105–106, 137–138, 237–238.

¹⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál = A magyar irodalmi kánon*, 40; SZILÁGYI Márton, *A „Titkos bú” poétája?* = *uo.*, 86.

hogy literatúránk e szakaszában Faludi életműve kiszorul az irodalmi kánonból; Kazinczynál és másoknál megítélése illetve kirekesztődése állomásairól szól a történet.

A Magyar Museum gárdájából kilépő Kazinczy 1789-ben szervezi új folyóiratát, az Orpheust, alcímében és *Bé-vezetésében* hangsúlyozva, hogy azt a „józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek”, a nyelv tökéletesítésének, a „magyar történetek” ápolásának szenteli. Ő is, mint Révai, azt vallja, hogy a nyelv fejlesztéséhez „leg inkább a’ Poézis tartozik”, ezért közölnek szívesen művészi írásokat, még akkor is, ha nem mind „remek” vagy „követni méltó példák”.²⁰ A lap szerkesztéséről folytatott eszmecserekből, a közlendő és megírandó cikkek mérlegelésében több szó esik Faludiról, főként a Kazinczy és Horváth Ádám között folyó levelezésben. Horváth Ádámtól tudjuk meg, hogy Kazinczy recenziót készült írni Faludi verseiről; Kazinczy erről tudósító levele nincs meg, csak Horváth válaszából, illetve a programból és más írásai alapján írhatjuk körül véleményét. Amely nem lehetett kedvező, legalábbis erre utal, hogy Horváth több érvet hoz fel a bírálat közlése ellen. Az egyik voltaképpen Kazinczy szerkesztői elgondolására alapozódik: minthogy közölnek nem tökéletes műveket, s minthogy ők maguk sem hibátlan alkotók, az ilyen kritika Horváth szerint elriasztja a közönséget, jobb lesz tehát a „Krisist” három-négy évvel későbbre halasztani.²¹ Szigorú megítélést sejtet a másik, személyes érv: „A’ Faludi verseit, ha kritizálni fogod, öszve fog veled veszni Révai, mert az nagyon imádja Faludit.”²² Másutt ezt olvassuk Horváthnál: „Faludiról emlékezel – Őtet én is jobb magyarnak találok, mint sok mostaniak” – ezek szerint Kazinczy is elismerte magyarságát. Majd levelét folytatva – érzékelhetően Kazinczyval egyetértésben – azt fejtegeti, hogy Faludi verseiben sok a „dísztelen”, amely „nem kedves” a poézis világában.²³

Kazinczy véleményének meghatározó jegyeit keresve, egy másik, szintén 1789-ben, Aranka Györgynek írott leveléből úgy tűnik, hogy Faludi magyarságának (kikövetkeztetett) elismerése sem volt egészen egyértelmű. Itt ezt olvassuk: „Vallásbeli fanatismussal profanálva engem Fiának nevez a’ Bölcsesség: de kéntelen vagyok még is megvallani, hogy magát tartom a’ Kálvinistát a’ Magyar Litteratura elővitelére választott Népek. Igyekszik a’ Pápista, de haszontalanúl; Faludi – az imádott Faludi hány helytt vét nyelviünk ellen. Nézzük el Szabót, Rájnist, Révait, Batsányit.”²⁴ Faludi ezek szerint gyakran vét a nyelv normái ellen, „imádott” rangját így legalábbis megkérdőjelezi, s véleménye még további érvekkel is súlyosodik. Az elfogult protestáns nevelésben felnőtt hűsz esztendőss Kazinczy felekezeti előítéletét még művelődéstörténeti érvvel is nyomatékosítja – nem alaptalanul ugyan, de mérlegelő objektivitás nélkül. Fenntartva ama meggyőződését, hogy a kálvinista a magyar literatúra előmozdítására választott (predesztinált) nép, a más felekezetek csökevényesebb magyarságát az iskolai oktatásból is magyarázza. Így

²⁰ Orpheus. Egy hónapos írás a’ józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegéllésére. Ki-adta Széphalmy Vintze. Kassán, 1790. *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001, *Bé-vezetés*, 9–10.

²¹ KazLev. I, 324.

²² KazLev. I, 371.

²³ KazLev. I, 271.

²⁴ KazLev. I, 396.

folytatja idézett véleményét: „Én ennek forrását az Oskolákban találok. A’ Kálvinista Univerzális nyelve a’ Magyar; a’ Pápisztáé’ a’ Culinaris Deákság; a’ Lutheranusé a’ Tóth’ és Német.” E tételt erősítheti az ország népességének nemzetiségi, nyelvi, földrajzi eloszlása. Kazinczy protestáns elfogultsága a literatúrában korántsem egyedi. Földi János például 1791-ben hasonló beállítottság alapján csupán református szerzőtől alkotott magyar grammatikát tudna érvényesnek tartani: „Én óhajtanám, hogy egy tiszta magyarságu Reformálttól került grammatika állana most fel”, mivel úgy véli, hogy a pápiszták magyarsága „nem a’ legtisztább magyarság”.²⁵ Faludi megítéltetése és értékelése vizsgált korszakában később is tapasztalható, hogy a véleményeket olykor erősen befolyásolja a műveken kívüli, akár szélsőségesen egyedi beállítottság, s az azt meghatározó háttér. Lesz még rá példánk Kazinczy Faludiról alkotott változó nézeteiben.

Az időmértékes, a klasszikus verselés meghonosításában, a Faludi-versek megjelenésének idején zajló prozódiai vitákban fontos szempont volt, hogy bizonyítsák a magyar nyelv időmértékelésre alkalmas voltát, s ezzel egy, a nyugati nemzetekhez felzárkózó, sőt, azt meg is haladó új vershagyományt teremtsenek.²⁶ Nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas a szótagmérésre, míg a német nem; s ha ez a tudat gyökeret ver költőinknél, megteremtődhet, s meg is kell teremteni az európai rangú, a verselési újításoknak is utat nyitó formakultúrát. A klasszikus időmértékes versformák átültetését szorgalmazó, törvényeit vitató költők (Kalmár, Révai, Baróti Szabó, Rájnis) mellett már ott van a nyugati, a rímes időmértékes verselést próbáló és művelő Ráday és Dayka, majd az ezt tudatosító, értékke és programmá emelő Kazinczy. Mindez azonban a versformák terén is bizonyos hierarchiát teremt, s miként a poétikai rangsorban az ének, a verselésben problematikussá válik a régi és a kortárs költőknél leggyakoribb, csupán szótagszámra, rímekre, sormetszetekre épülő technika. E felfogás ismét negatívan hat a Faludi-költészet értékelésére. Pregnánsan jelentkezik ez Kazinczynak a versformákról alkotott töprengéseiben. 1802-ben Virág Benedeknek írott levelében a magyar verselés három neméről elmélkedve még azt írja, hogy „szebb zengzet nincs, mint a’ Görög és Római versificatio zengzete”, de itt még védi a szerinte „csak kaden-tziákra” épülő poézist, s nem tagadja meg művelőitől a halhatatlanságot sem. Példái sorát Faludival kezdi, majd Ányos, Orczy, Barcsay, Kis neveivel folytatja, mondván, hogy a borostyán mellett a „rétvirág koszorúja” is lehet szép.²⁷ Pár évvel később, verstan ismereteit kiegészítve az értékskála jegyében már szigorúbban ítélkezik e formáról és művelőiről. 1807-ben, egy Rumynak írott levelében már nem csak a rímet, szótagszámot említi, formai tényezőnek tartja a sort két részre (a 12-eseknél két egyenlő részre) osztó cezúrát is, azon megjegyzéssel, hogy „könnyebb neme a’ verselésnek nincs”, s következik itt is a névsor, előbb a régebbiek: Zrínyi és Gyöngyösi, majd az „elmúlt századnak

²⁵ KazLev. II, 241. Szilágyi Márton e nézetekben a két író egymásra gyakorolt hatását feltételezi; én úgy vélem, hogy Kazinczynál elégséges indítást ad az általa többször is leírt otthoni, szélsőségesen kálvinista nevelés; Földinél pedig a debreceni háttér.

²⁶ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991, 125–129.

²⁷ KazLev. II, 467.

utolsó negyedében” Faludi, Bessenyei, Barcsay, a kortársak közül Kis, Kisfaludy Sándor. A technikai könnyűség itt kényelmes formát jelent; Faludit illetően sem gondolhatunk a verselés keresetlen folyamatosságára, Kazinczy legalábbis nem utal erre. A versformák értékrendjét viszont hasonlata is nyomatékosítja: olyan ezen „együgyű” (egyszerű) dalok hangzása, mintha a görög dalmokok a négyhúrú lantról leszedve kettőt, csupán kettőt pengettek volna.²⁸ Faludi tehát az alacsonyabb rangú versforma művelője, Kazinczy értékrendjében azzal nyer rangot, hogy az általa tisztelt alkotók (Zrinyi, Orczy, Kis) csoportjához kapcsolhatók.

A 19. század elején, az irodalom fejlődését áttekintő Kazinczy-írásokban is háttérbe szorulnak Faludi művei. 1808-ban, először Tübingenben, majd a Hadi Tudósítások lapjain jelenik meg a Cotta cég által jelzett pályázat, melyben a bizonyítandó fő kérdés, hogy a magyar nyelv alkalmas-e állami, hivatalos nyelvnek, alkalmas-e az oktatásra. Kazinczy és több író (Kis, Döbrentei, Kisfaludy Sándor) ingerülten reagálnak a felhívásra, még mielőtt a pályázat provokatív politikai szándékairól tudnának. Azon háborodnak fel, hogy a kiíró nem veszi tudomásul a tényeket, azt, hogy a magyar nyelvet már régóta használják közéletünkben, hivatalainkban, semmibe veszik továbbá a magyar nyelv és irodalom lendületesen megindult fejlődésének eredményeit. Kazinczy nem is akar részt venni a pályázatban, csak Prónay László felszólítására kezdi írni művét.²⁹ Munkájában nem csupán a törvénykezés, a hivatalok magyar nyelvének alkalmasságát bizonyítja, hanem, mintegy azon kérdésre feleletül, hogy elég felkészült-e nyelvünk a törvények használatára, a műveltség fejlesztésére, írásához egy történeti, a magyar nyelv és irodalom értékkeit, haladását áttekintő fejezetet is csatol. Történelmünk, kultúránk történetjének rövid vázlatát követően legnagyobb terjedelemben a 18. században megindult „gyönyörű új Hajnal” (154) eredményeit sorolja, a képzőművészet, az építészet, a színházi kultúra fellendülését, folyóiratokat említ, majd a testőrírók munkásságának jelentőségét, s nyomukban a magyar írók, főként a költők galériáját mutatja be. Az összegező számbavétel szükségszerűen érték-szemponthoz vezet a válogatásban, a sorrendben, a bemutatás terjedelmében és minősítéseiben. A meghatározó szempont itt az irat céljának megfelelő vindikáció: a fejlődés, a fejlettség szintjének igazolása,³⁰ a sokoldalúság, a „felkészültség” (Ausbildung) árnyalt és színes bemutatása. Az irat e része sietve készült, vázlatos. Életrajzi adatok, rövid értékelések és versillusztrációk reprezentálják költőinket. Orczy, Ráday, Dayka és Kis mellett bemutatja Rájnis, Baróti Szabó, Csokonai, Földi, Kisfaludy Sándor műveit, a irodalomtörténelmi sokféleséget, a magyar nyelv hajlékonyságát bizonyítandó. Nagyon világosan beszél szándékáról a pályázati anyaghoz írásokat kérő levele Dessewffynek: „Nem a’ gondolat, hanem a’ nyelv ereje lesz előhozásokban a’ czél és így olyat válassz, a’ hol a’ szó és nem a’ dolog legyen a’ fő érdem.”³¹

²⁸ KazLev. IV, 545–547.

²⁹ KAZINCZY Ferencz *Tübingai Pályaműve a Magyar Nyelvről*, kiad., bev. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916 (RMK, 37), *Bevezetés*, 3–20. A továbbiakban e kiadás lapszámait jelzem a szövegeknel. – Prónay felszólításáról Kazinczy többször is ír: KazLev. V, 430, 439, 444, 446, 454, 465, 468.

³⁰ Az irodalomtörténet-írás vindikációs jellegéről: DAVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Tol-dy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004, 284–291.

³¹ KazLev. V, 432.

Vélnénk, Faludinak épp e felfogás alapján előkelő hely jutna Kazinczy szemlájében. A 18. századi áttekintés így kezdődik nála: „Ráday Gedeon, Generális Orczy, Faludi Ferencz, Gróf Teleki József éneklettek a magyar lant mellett, de az ő verseik nem jutottak sajtó alá”; a megítéltetéstől, a „dölyf vállvonításától” való félelem bátortalanította el őket a közléstől, írja itt (153–154). Azt azonban nem fűzi hozzá, hogy ez az alkotói magatartás végül is nem tette lehetetlenné műveik megismerését, nem szorultak ki teljesen a irodalom köréből: szóban, levelezésben emlegették, terjesztették némelyiket; a legnagyszerűbb folyóiratok, a Magyar Museum és az Orpheus közölte Teleki, Ráday munkáit, s nem nagy késéssel Révai kiadta Faludi, Orczy és a testőrírók műveit. Így kétszeresen indokolatlan, hogy a költők részletesebb bemutatása köréből kimaradt Faludi, miközben Rádayt, Orczyt ismertette. – Összehasonlításként említhetjük Pápay Sámuel (nem a pályázatra készült) összefoglaló munkáját 1808-ból. A Kazinczyéval megegyező vindikációs szándék és irodalom-fogalom alapján magyar nyelvi kiválósága révén tartja nagyon Faludit, aki „igazán talpraesett Magyar Író”, jeles munkái az ízlés és az erkölcs kiművelésére hatnak; majd a kortárs költőket, fordítókat (Kisfaludyt, Kist, Kazinczyt) értékelve szintén a nyelvi eredményeket emeli ki.³² – Kazinczynál a költőket bemutató rész, s az egész írás befejezetlen, még 1812-ben is bővíteni akarta,³³ mégis azt hisszük, hogy Faludi nem formális okok miatt hiányzik pályairásából. Pápay azt írta, hogy Faludi erkölcsi művei, noha fordítások, mégis „olgy igazán magyarul vannak írva”, hogy „tsak legkisebb idegen íz sem esmerszik” rajtuk.³⁴ Kazinczy azonban másféle értékek dokumentálására törekedett. Végignévezve névsorát és a versillusztrációkat, megállapítható, hogy az új igényeknek, a modern ideáloknak megfelelő változatosság, a nyelvi hajlékonyság, a verselési, műfaji sokféleség fő értékét emeli ki: a klasszikus-időmértékes verselés eredményeit illusztráló pap-költők, a nyugati rímes-időmértékes formákat és irodalmi mintákat követő Dayka, Kis, a műves dalformákat, német, olasz, francia példákat utánzó, a zenei hatás igényességére törekvő költők, mint Dayka, Kis, Verseghy, Kisfaludy, Csokonai munkáit vonultatja fel bizonyítékkul. Kazinczy leírt és kikövetkeztethető nézetei Faludi költészetéről nem illettek e sorozatba – világosan tanúskodik erről egy másik, költészetünk történetéről készült vázlatos áttekintése 1811-ből.

Rumy J. G. Eichorn készülő irodalomtörténete számára kér tőle összefoglaló írást irodalmi prózai és költői műveinek reprezentálására. Kazinczy kételyek és szabadkozások után küldi összefoglaló vázlatát:³⁵ ha Eichorn a francia és a német irodalmat tárgyalja, miként írhat ő e nagy nemzetek nagy művei, híres írói mellett a magyarokról; a készülő német munkát sem ismeri, csupán az *Annalen der Literatur* 1811 márciusi számában megjelent cikket róla. Így csak rövid életrajzi összefoglalókat küld *Tübingai pályairására* hivatkozva. Az itt olvasható jegyzék azonban részben hiányosabb: természetszerűen kimaradtak a magyar versillusztrációk; részben bővebb: több tájékoztató adatot,

³² PÁPAY Sámuel, *A Magyar Irodalom Esmérete*, I–II, Veszprém, 1808; reprint kiadás: 1986, 398, 402. – A könyvről: MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és Irodalmi Élete*, It, 1980, 377–404.

³³ *KazLev.* X, 168.

³⁴ PÁPAY, *i. m.*, 398.

³⁵ *KazLev.* VIII, 403, 505–512.

művet, kiadást sorol fel, s helyenként több értékelő megjegyzést fűz az egyes munkákhoz, életművekhez. Csokonainál például azt, hogy német, olasz, francia költőket követett, hogy nagy tehetség volt, de szülőhelye rányomta bélyegét működésére, nyelvhasználatára („Sprache uncorrect”). Az írók bemutatása változó terjedelmű. Van, akiről részletesebb, 10–12 sornyi ismertetést ad (Baróti Szabó, Dayka, Berzsenyi), van, akit csak név szerint vagy egy-egy sorban említ (Döbrentei, Kisfaludy). „Franz Faludi Jesuit” munkásságára 4 sort szán: közli születése, halála adatait, azt, hogy Révai adta ki meglehetősen régimódi („ziemlich altväterischen”) verseit, értékelésében főként a mai irodalomtól és ízléstől elhatárolt írásmódját jellemzi: tréfálkozásai csupán a saját korának feleltek meg, sem ebben, sem változó, csapongó kedélyvilágában nem lát követhető s különösen követendő mintát. Véleményét még zárójelbe is teszi, talán az értékek kisebbségét jelezve, avagy a jellemzés elhagyhatóságára utalva, így: „(Witz, Scherz und Laune sind darin nach damaligen Geschmack.)”³⁶ Elhatárolás ez, erősebben szólva Faludi kizárása kora ízlésvilágából, irodalmi törekvéseiből. – Kazinczy baráti köre sem vélekedik másként. Dessewffy egyik, még 1808-ban kelt levelében azon háborog, hogy némely költők köznapi tárgyakat, tevékenységeket próbálnak visszaszerezni a költészet méltóságába emelni; példái Kisfaludy, Faludi, Blumauer, akik a pipáról, a dohányról írtak ízetlenségeket.³⁷ Döbrentei 1811-ben arról számol be Kazinczynak, hogy az „idillistákról” akart áttekintő munkát összehozni, de a magyar költőknél csak kiábrándító anyagot talált: „Faludi Kanász, Szabónak lett volna ahhoz lelke, de a’ ludaskása, a’ sok igen köz kifejezés elcsúfítja. Csokonai gugás halálon siránkozó vén Pásztor Asszony.”³⁸ – A vélemények összességéből világosan kivehető Faludi elhatárolásának alapja: Kazinczyék költészetideáljához nem illik a mindennapi tárgyakat, témákat, beszédmódot poézissá emelő művész, annál is kevésbé, mivel irányában a népi, népies is benne foglaltatik (l. „kanász”), a népi pedig popularist, közönségest jelent számukra, amelyet határozottan elutasítanak (jó példa rá Csokonai korabeli megítélése).

Az irodalom fejlődésének, irányainak összsképe azonban korántsem írható le olyan egyértelműen, hogy abból Faludi munkái, műfajai, lírai világa teljességgel kiiktatódott volna. A befogadói közeg még korántsem elég érett a kazinczyánus ízlés és műveik értő olvasatára; egyes literátorok is másként értelmezik a népszerűbb, a könnyedebb műfajokat, az egyszerűbb beszédmódot. Földi és Verseghy okkal teszik fel a kérdést, hogy vajon csak a „fentebb gondolatok”, az igazságot, az erkölcsi tökéletesülést hirdető művek nyerhetnek helyet a poézis világában, és „vallyon azokon kell e kezdeni egy nemzetnek a maga poesisének jobb lábra helyeztetését? azokkal kell e kecsegtetni s olvasásra serkenteni egy nemzetet?” – írja Földi János.³⁹ Verseghy is értéket, sőt, küldetést tulajdonít a lenézett műfajnak, szerinte a „vagy enyelgő vagy a tsupa érzékeny szépnek előadásában akármiképpen foglalatoskodó műdarabotskák vagy az elmét ékesítik, vagy a

³⁶ KazLev. VIII, 510.

³⁷ KazLev. V, 478.

³⁸ KazLev. VIII, 581.

³⁹ KazLev. I, 262.

szívet érzékenyítik, vagy a jó és helyes ízlést gyarapították.”⁴⁰ Földi joggal figyelmezteti idézett levelében Kazinczyt, hogy a görögöknek Homérosz mellett volt Anakreónjuk, a rómaiaknak Vergilius mellett Catullusuk. S aztán, nálunk, a „lentebb” szinten virágzott a kollégiumi dalköltészet; megjelentek továbbá és ismertek voltak népszerű költők művei, akik változatos dalformákban a mindennapok téma- és érzésvilágát énekelték meg: Amade, Nagy János, Endrődy János, Mátyási József neveivel kezdve a sort folytathatnánk Csokonaiig, Fazekasig. Ez a fajta poézis is különféle karakterű, többforrású, összetett; részletesebb taglalásuk helyett emeljük ki egyetlen példát, amelyet az Orpheus szerkesztői is Faludihoz kapcsolnak.

Szentjóni Szabó László elküldte a folyóiratnak közlésre egyik fordítását, amely *Glycerium Vielandból* címmel meg is jelent (Orpheus I, 1, 44–45). Kazinczy sokszoros „bravo”-val fogadta, Horváth Ádám pedig jó szemmel fedezte fel, hogy versformája „Faludi Fillis nyugszik Ariájához van szabva”,⁴¹ normatív szigorúsággal felróva a 15-ös cezúras sorok szótagszám-vétségeit (a közlésben javították). Faludi hatása még pregnansabban érzékelhető az Orpheusban szintén közölt (I, 1, 360–364) *A tavasz* című Szentjóni-műben, amelyben a versforma mellett a hangvétel, a közvetlenség, az egyszerű életöröm idézi az előd példáját: „Kedves idő víg kezdete / Ó gyönyörű ki-kelet! / Meleg szellőd lehelle / Mérsékli a' mord telet.” Szentjóninál a különféle lírai formákban is észlelhetők a Faludi-költészethez hasonló vonások: a szemlélet naivsága, a spontán megnyilatkozó életszeretet, a mindennapi tárgyak, jelenségek költészeté formálásában, a humorban, a zsáner-versben visszaadott „együgyű” gondolat és beszéd megformálása (néhány példa: *A holdhoz*, *A sírhalom*, *A bús puttonos*, *A nagy szüret Telegden*, *Az együgyű paraszt*). Szentjóni voltaképpen folytatta, amit Faludi megkezdett: az előd az olasz és a francia, ő pedig a német minták nyomán alakította sikeresen a magyar dalformát,⁴² túlélve a 18. századi poétikák elitáló véleményén. Szentjóni a Kazinczyéknak is megfelelő szinten művelte, s hitelesítette mindazon sajátosságokat, amelyek e műfajt később is jellemezték: a dikcióban a közvetlenséget, az élőbeszédhez közelítő természetességet, a nyelvi, versmondattani alakzatok egyszerűségét, s hosszú időre meghonosították a dalok leggyakoribb versformáját, a 8–7-es ütemhangsúlyos 4 soros strófát. Faludi mindezt karakterisztikusan magyaros színezettel művelte (táj- és régi magyar szavak, kifejezések alkalmazása, hazai környezet és hazai tárgyi világ, népies beszédmód); Szentjónit erősebben hatotta át az érzelmesség, inkább ügyelt az irodalmi nyelv emelkedettségére, kifejezések, képek finomítására, bár zsáner-verseiben, jellemzésül ő is bátran alkalmazta a köznap gondolatok és a beszéd fordulatait. Kazinczyék dicsérete, a közlésben is demonstrált elismerés azt bizonyította, hogy a Faludi költészetéhez kapcsolódó lírai sajátosságoknak mégiscsak van helye az új irodalom világában. S ha meggondoljuk, Szentjóni és előde, Faludi törekvése korántsem állt távol Kazinczyék programjától: a klasszikus, a modern, nyugati irodalom mintáinak, műfajainak magyarrá formálásától. S hogy az új

⁴⁰ VERSEGHY Ferenc, *Mi a' poézis és ki az igaz poéta?*, Budán, 1793, 13.

⁴¹ KazLev. I, 476.

⁴² SZENTJÓNI SZABÓ László *Összes művei*, s. a. r., bev., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., 1995, bev. tanulmány, 19–20.

nemzeti poézis megteremtésében van mit tanulni Faludi és a régi költők műveiből, arra Kazinczy tudatosan is ráébredt a nyelvújítási harc élesedő vitáiban.

Faludiról alkotott véleményének változása e polémiák konkrét kérdéseire, problémáihoz kapcsolható 1814–1816 táján. Az újítás szükségét mind Kazinczyék, mind az ellentábor elismerte, a fő problémák az újítás határaitól, az újítók jogairól, az újítás lehetőségéről, alapjairól merültek fel. Az idegenből átvett szavak, idiómák meghonosításának éles ellenfelei, bírálói voltak, de Kazinczynak is rá kellett ébrednie, hogy ez a forrásvidék mennyiségében és minőségében elégtelen ahhoz, hogy a saját, a nemzeti karaktert is felmutató új literatúrát megteremtsék. Kazinczy ekkor már úgy látja, hogy a nyelvfejlésben, a nyelvgazdagításban szélesebb körből kell merítenie. Szilárd meggyőződése, hogy az író hatalmában áll a döntés a források kiválasztásában, az alkalmazásban, határt csupán a (még korántsem tisztázott) nyelv génusza és az ízlés szab.⁴³ Ekkor, éppen az írói szerep megnövekedett hatókörének, jelentőségének tudatában megerősödve, tovább tágítja a nyelvfejlésben az adelungiánus korlátokat. Abból indul ki, hogy minden valamikori nagy író gazdagabb, színesebb nyelv kialakítására törekedett, így minden nagy író minden korokban, minden nemzeteknél újító volt, s mint ilyen, példa is.⁴⁴ Ennek fényében értékeli át az ifjúkorában elítélt pápista magyarságot. 1815-ben többször ír arról, hogy a jezsuita Kunics és Faludi utat mutató, eddig meg nem becsült értékű, „legszebb írók”, akik jobban, szebben írtak magyarul, mint a kálvinisták.⁴⁵ Az elődök így felfogott nyelvi eredményei elismerhetővé, sőt, követhetővé válnak, alkalmazhatónak, gazdagítónak látja az egyedi ízlésre, a saját és a régebbi korokra jellemző szavakat, idiómákat, még a tájnyelvből valókat is. Gyűjteni kezdi a régi költők nem ismert szavait, szintagmáit, különösen a mindig is nagyra tartott Zrínyiét, tőle való szavakat, kifejezéseket vesz át Osszián-fordításába.⁴⁶ S vajon miként látta a mostani elvei alapján dicséret Faludi munkásságát a kiváló magyarságát elismerő idézett mondaton túl? Tanulmányban, levelezésében nem fejtette ki nézeteit, de kéziratai között található egy hosszabb jegyzék, amely Révai második, 1787-es kiadása nyomán készült.⁴⁷

A 13 lapnyi kéziratra a *Faludi Versei 1787* címet írta. Keltezés nincs rajta, így felmerülhet, hogy az 1789-ben az Orpheusba szánt kritikához készült. A jegyzetek összképe azonban nem azt a – Horváth ellenkezéséből és Kazinczy más leveleiből kivehető – erősen kritikus véleményt, illetve ennek adalékait mutatja. Úgy látom, hogy betűformái, írása inkább az érettebb, az 1810-es évek kézirataira emlékeztet. A Faluditol kiemelt szavak, idiómák, jelzések, vélemények többoldalúsága még inkább arra indít, hogy e lapok keletkezését az 1814–1816-os évekre datáljam (amíg tüzetesebb, pontosabb írás- és papírvizsgálat nem hoz valóban megbízható évszámot). Megjegyzendő még, hogy az

⁴³ E nézeteit legrészletesebben a Báróczi-művek kiadásához csatolt tanulmányban fejti ki: BÁRÓCZYNAK *Minden munkáji*, újra kiadta KAZINCZY Ferenc, I–VIII, Pesten, 1813; *Báróczy Sándor' élete*, VIII, 1–35. – A nyelv génusza Herdertől tanult ideáljáról még 1820-ban is nagy vitát folytat Szentmiklóssy Alajossal; e levelezés legfontosabb részleteit ki is adta: Múzárion, 1829, III. kötet, 307–313.

⁴⁴ KazLev. XIV, 223–224.

⁴⁵ KazLev. XII, 139, 183, 201, 386.

⁴⁶ KazLev. XIII, 197–198.

⁴⁷ MTA K. 638. Töredékek II, 103–117.

Akadémia kézirat-gyűjteménye szintén az 1810-es évtizedben keletkezett iratok közé sorolta. Lássuk tartalmát. A jegyzések a versek, a Constantinus-dráma egyes szavait, grammatikai szerkezeteit emelik ki, utánuk a közmondásokat (négy oldal), majd a jelzőket (*Epitheta* címmel, két oldalon) sorolják egymás alatt a kiadás lapszáma szerint; helyenként aláhúzással, betűnagyítással, helyenként egy-egy rövid észrevételben jelezve véleményét, magyarázatát vagy helyesbítését; a versek címeit csak egy-két esetben tünteti fel, ezt []-ben pótolta. Jelen esetben a versekből kijegyzett anyagra figyelve választottam jellemző példákat a kéziratból; Kazinczy válogatási szempontja és a jegyzetelési módszer mind a dráma, mind a közmondások és a jelzők esetében ugyanaz. Az áttekinthetőség céljából három csoportba sorolom jegyzeteit:

1. Hibásnak, az irodalmi nyelvtől eltérőnek ítélt szavak, szerkezetek, amelyeknek vétségeire Kazinczy aláhúzásai, illetve a melléírt helyes(ebb)nek tartott változatok vagy a megértést segítő megjegyzései utalnak.

2. Egyedi, a költőre jellemző szavak; régi és tájszavak; szokatlan nyelvi szerkezetek.

3. Értékelő, forrásokra utaló néhány megjegyzés.

Kazinczy szövegeit idézőjelben közlöm.

1. „mért = miért” [*Kiszűtő ének*]; „iget = üget; így = ügy” [*Nádasdi, Ecloga Sexta A kesergő pásztorok*]; „szemlé~~l~~hetlen; eztet, aztot lásd 14 és 20” [*Chlorinda, Tündérkert, Nem mind vigaság a vigaság*]; „hónap (cras)” [*Szerencse*]; „serken = felszerken” [*Phyllis*]; „se nem igaz, se nem hív” [*Phyllis*]; „se nyájunk se erdőnk; Lézzegünk, bujdosunk, se szélünk, se partunk, Azt se tudjuk, mihez, azt seM merre tartunk” [*Ecloga Sexta A kesergő pásztorok*]; „A’ hegyek alJában, vár alján; Tátra hegye alján; a’ szőlők aljában; elejbe” [*Ecloga Secunda Pásztori versengés; Ecloga Quinta Ismét pásztori versengés*]; „pípáz, kártyáz” [*Szakácsének*]; „virágozzon, illatozzon” [*Szent Imre hercegrül*]; „gubbás testén vakaróDZik, madarak repdeZnek” [*Ecloga Tertia Megint pásztorversengés*]; „széles e’ világon (e’ széles világon)” [*Cupido*];

„Eggy mohos kösziklán két kecskés le üle, vagy így 4 5 6 1 2 3” [*Ecloga Tertia*
3 4 5 1 2 6 *Megint pásztorversengés*].

2. „Gyenge felhők legyezésén; ocsó nyúl”⁴⁸ [*Tavaszi*]; „rozmarin nem ng – puszpán – l. 20. rozmarint” [*A hajnal, Tündérkert*]; „Rivadjon trombitánk” [*Nádasdi*]; „kobak. tők kobak (kulacs)” [*Ecloga Secunda Pásztorversengés*]; „habpípámat (tajték)” [*Ecloga Quinta Ismét pásztori versengés*]; „szirmos ostor” [*Ecloga Sexta A kesergő pásztorok*]; „répa retek zingolódnak” [*Tündérkert*]; „Az élők közt másod nincs. (párod) (mint mása, párja)” [*Mária Terézia Királyné Asszonyunkhoz*]; „hatalmunkban vastagít” [*Szent István Királyhoz*]; „ómánk, szívánk, körténk (szebb mint körtvényünk) felduzzadt kedv” [*Ecloga Prima Méltóságos gróf Fekete Györgynek*]; „Lator Amor. Tuladunai értelem: pajkos; Filli! vocativusban” [*Phyllis*]; „álgyú mint a’ régiek” [*Nádasdi*]; „Megholt Pálffy János, bajnoka (hőse) hazánknak. Tehát már Faludinál is a’ bajnok (pugil) annyi mint heros; híre földöt futja (a’) és szokatlan Syntaxis” [*Méltóságos Gróf Batthyáni Lajosnak*]; „pók hálóját sétálja lásd 32. 33. sétálja az utakat” [*Erdő*]; „sírja árva sorsát”

⁴⁸ Ocsó nyúl – ocsún (gabona hulladékon) hizott nyúl.

[A hajnal]; „belépIK. Erdélyiesen” [Cupido]; „lelkem kihültig = hültÉIg Synesis;⁴⁹ nem kisztk (ingerlik) torkomat” [Remete]; „Nimfák magokat kelletik. Kellővé teszik; magán rakják tánczokat” [Erdő]; „Szoros a’ palota inneplő népével nek; Felséges, értékes, érdemes Méltóság (halmozott epitheton); hímes, gyöngyös, köves gálába érkeznek (halmozva)” [Azon Méltóságnak neve napjára].

3. „Ez a’ Klorinda bizonyosan fordítás s’ akkori Poesisünknek szép míve, valamint az Adieu 1. 15.”; „Zeffir. Ez is mutatná, ha egyébként nem tudnánk is, hogy Faludi olvasta az új nemzetek’ Irójikat.” „Bizonyosan németből.” [Tündéerkert]; „XX. ÉNEK A’ REMETE = francia ’s német alexandrin formájára poetai lábak nélkül.” „melly silány ének” [Méltóságos Gróf Batthyáni Lajosnak]; „A’ Szűz Mariahoz. XXVII. Enek. Valóban szép templomi ének. Nyelv, rím, folyó beszéd.” „Faludi Ferencznek Pásztor énekei (leglelkesebb, de vadon ízlésű munkája.)”

A szemelvényes felsorolás nyomán összesítve Kazinczy véleményét, úgy tűnik, hogy azt egyértelműen nem lehet sem dicsérőnek, sem elutasítónak tartanunk, s kérdések merülhetnek fel egyes jegyzeteit illetően is. Aránylag egyértelműnek látszik, hogy mit tartott hibának. Ilyen a köznapi, a megértést is zavaró szóhasználat (*mért = miért, eztet, aztot, hónap = holnap*); a ragozásban az ikes igék helytelen alakja (*pipáz, kártyáz*); az óhajtó és felszólító mód keverése (*virágozzon, illatozzon*); a *se – sem* csere, illetve vegyítése; valószínű, hogy az irodalmi nyelv igényének jegyében, s ortográfiai elvei alapján kifogásolta a kiejtéshez igazodó *j-ző* írásmódot (*alján, elejbe – alatt, elébe* helyett). Bizonytalanabban ítéltető meg véleménye a táj- és a régi szavak, a költőre jellemző nyelvi szerkezetek számbavételével kapcsolatban. Vajon a *szirmos ostor*, a *cingolódanak*, a *másod-mása* szavak, a régiesnek tartott *álgvú*, a „túladunai értelemben” *lator* = pajkos csupán a költőre jellemző szokatlan sajtáságok számbavétele, avagy ennél több, átvehető (esetleg átveendő) nyelvgyazdagító szókinccs? Használatukat vétségnek már nem tarthatta, erre utal több jel. Ilyen például az *ómánk, szivánk, körténk*-hez fűzött megjegyzése „(szebb mint körtvélyünk)”, s elismerése mellett az is figyelemre méltó, amit nem írt le: sem az *ómánk*, sem a *gubbás* szavakhoz nem fűzött elutasító véleményt, tehát nem kifogásolta a tájnyelv irodalomba emelését. S ugyanígy kérdezhetjük, hogy némely ragozási, szószerkezeti sajtáságokat, a szótagösszevonást miként értékelte. Például a költőnél gyakori, voltaképpen latinos, de épp ezáltal régies veretű tárgyias szerkezetek (*földöt futja, sírja árva sorsát*) csak feljegyzésre vagy átvételre is való példák? A jelzőhalmozást dicsérendő vagy kerülendő bőségnek tartotta-e? Néhány értékelő megjegyzése is eltérő észrevételeket mutat, a „melly silány”, a „vadon ízlésű” ítéletek mellett megtaláljuk Faludi műveltségének elismerését, a költőre leginkább jellemző erények (nyelv, „folyó” beszéd, az énekformához illő rímelés) felsorolását. Leginkább azt mondhatjuk, hogy objektivitásra törekvő számbavétel ez, semmiképpen nem az elutasítást igazoló adalékhalmoz. Ezért látszik indokoltnak, hogy nem a korábbi évekhez, s különösen nem az 1789-ben tervezett kritikához, hanem inkább az 1815 körüli esztendői irataihoz soroljuk. Kazinczy normatív ítéletei (igeragozás, szórendi vétségek feljegyzése) mellett ész-

⁴⁹ Synesis – synizesis: szótagösszevonás.

lelhető a nyelvújítási harc nyelvgazdagító forrásainak szélesebb körű keresése, a régi és a hazai irodalom alkotásaiból. Kazinczy e szándékában nincs egyedül. Szemere 1816-ban számol be készülő *Lexiconi Jegyzéseiről*, amelyben magyar írók műveiből válogatott szokatlan „szók és szóllások” gyűjteményét adná, hogy az újítás ellenzői „ébredjenek fel s piruljanak”, hiszen a gyűjtemény a költők nyelvújító, nyelvteremtő jogait igazolná.⁵⁰ Szemere példatárában kiemelt helye van Faludinak, szép magyarságát hangsúlyosan ajánlja Kazinczy figyelmébe. Aki mögött – ne felejtjük – ott áll a *Magyar Régi-ségek és Ritkaságok* második kötetének elszánt gyűjtőmunkája s a készülő Zrínyi-kiadás.

Kazinczy Faludiról alkotott tárgyilagos, értékeit elismerő véleményét a nyelvújítási harc adott szakasza, problémái alapozták meg, az újabb nézetváltozásra ismét a viták fordulatai indították. Levelezésében említi, hogy 1815-ben, bécsi utazásai során találkozott Győrben Takáts Józseffel, aki beszélgetésükben Faludi, Rájnis és Batsányi magyarságát dicsérte, s ajánlotta követendő példaként.⁵¹ Vele, majd főként Pápay Sámuellel 1817-ben alakul ki komolyabb vitája arról, hogy kit is tekintsenek a „Magyarság Atlásainak”, s hogy kiket kövessen Kazinczy újításaiban, nyelvünk és irodalmunk fejlesztésében, gazdagításában, valamint a saját írásai megkedveltetésében. Az ajánlott írók névsorában mind Takátsnál, mind Pápaynál többször szerepel Faludi, régebbi és kortárs írók (Pázmány, Gyöngyösi, Rájnis, Batsányi, Virág, Kis, Kisfaludy) társaságában.⁵² A felsorolt írók kiemelkedő eredményei, jó vagy kiváló magyarságának elismerése korántsem idegen Kazinczytól, Pázmány, Virág, Kis, Kisfaludy szerinte is nagyra becsült alkotók s mint láttuk, Faludi nyelvi gazdagsága, költészete értékei elismerésének is van nyoma nála. Innen nézve a két dunántúli, az ellentáborhoz tartozó literátor ajánlata még kapcsolódhatott nyelvgazdagító programjához. Elfogadhatatlan volt azonban számára, hogy vitázói a maguk nézetei szerint írják elő a követendő példákat és irányukat, s egyáltalán az, hogy a nézetei sarkpontját jelentő gondolatot, az író szabadságát a nyelv alakításában, fejlesztésében bárki, bármely előírás vagy minta nyomán korlátok közé szorítsa. Kazinczy, szóban és leveleiben, az említett írók nagybecsüléséről biztosítja vitázóit, példaképként azonban elhárítja irányukat, „úgy írni, épen úgy írni”, mint Faludi, Rájnis, Batsányi vagy Kisfaludy, nem akar.⁵³ A régi írók megbecsülése számára azt jelenti, hogy nyelvi gazdagságuk, értékeik részeikben jelentősek és kiaknázhatóak, részeikben illeszthetők az általa képviselt nyelvgazdagító, irodalom-fejlesztő törekvésekbe, de korántsem lehetnek irányt meghatározó jelentőségűek. Ez az elhatárolódás Kazinczynál egyértelmű és széles kört átfogóan általánosított: a régiek (valamint követőik) és a modernnek értékének elválasztását jelenti, az utóbbiak programmá emelésének hangsúlyozásával. Kazinczy nagyon határozottan szól a maga kora legmodernebb irodalmi tendenciáit megvalósító írók (úgy is mondhatnánk, a saját köre) példaadást jelző értékei mellett: „Nékem a’ Berzsenyi nyelve, ’s a’ Szemeréé, a’ Kölcseié (a’ Phantasiához. Erd. Múz. V. Füz.) ’s a’

⁵⁰ KazLev. XIII, 402, 453, 461.

⁵¹ KazLev. XV, 13, 241.

⁵² KazLev. XV, 13, 69.

⁵³ KazLev. XV, 108.

Szent Miklósié, a' Farkasé a' szép nyelv, 's a' Daykái öt hat énekeiben, 's a' Kisé.”⁵⁴ – Ide kapcsolható egy beszédes kultusz-esemény: a keszthelyi Helikon ünnepek rituáléjába tartozott a faültetés egy-egy jelentős író emlékére. 1819-ben Festetics Faludinak és Ányosnak akart fát ültetni, de aztán Zrínyi és Kis nyerte el a megtiszteltetést. Kazinczy, bár látszólag tagadja, hogy a csere az ő befolyására történt, de aztán, a hálálkodó Kisnek írott leveléből kitűnik, hogy a saját fája köszönetéül küldött episztolában mégiscsak ő sugallta a grófnak a számára nagyobbra értékelt és modernebb írók esetén elismerését.⁵⁵

Faludi megítélését Kazinczynál nem költői munkássága, ennek közelebről vizsgált önértéke, esztétikai eredményei alapozták meg. Úgy is mondhatnánk, hogy Faludi költészete mintegy igazoló adalékká, példatárrá, ütközőponttá, majd áldozattá válik, különösen az 1820-as évek elején zajló, személyeskedéssel erősen átfűtött vitákban. Kazinczy 1820-ban Horvát Istvántól értesül arról, hogy Batsányi Faludi új kiadására készülve, csatolt írásaiban nagy támadásra készül Kazinczy és iránya ellen. Horvát jelzi, hogy kész „exorcismusra” venni „a magába szeretett”, dölyfös, intoleráns nézeteket hirdető szerzőt.⁵⁶ Maga a Tudományos Gyűjtemény 1822-es számának mellékleteként olvassa el Batsányi *A' magyar tudósokhoz* című munkáját, amelyben a szerző a magyar költők megjelentetésének nagyszabású terveiről, s az első kötet, a Faludi-versek kiadói elveiről, Faludi poétai nagyságáról ír. A szövegben és a Jegyzésekben (a név leírása nélkül) valóban durva támadást intéz Kazinczy ellen. A „litteratúrabéli anarchia”, a nemzeti nyelv „elhanyaglásának” oka Batsányi szerint az, hogy „viszketeges eszű, oktalanul heveskedő, ízetlen, merész és erőszakos reformatorok” irányítanak, miközben a múlt nagy példái homályban maradnak (mint Faludi) vagy éppen gyalázzák őket (mint Gyöngyösit).⁵⁷ Kazinczy hasonló indulattal reagál az írásra leveleiben. „Der brutale Mensch!” – írja Rumynak, s kijelenti, hogy bár lenne sok mondanivalója, vitázni nem fog, mert a szerző nem érdemes reá.⁵⁸ Számunkra (az egyéb problémák, vitapontok mellőzésével) az a megjegyzendő, hogy Kazinczynál nem a Faludit és a kiadás munkálatait érintő kérdések válnak érdekessé, hanem a személyes ellentét, a Batsányi által kiemelt Faludi-mintakép főként elutasító, indulatait erősítő impulzus lett. Különösen, mikor azt olvasta, hogy Faludihoz „a' mai nyelvtudósok, nyelvművelők, nyelvbővítők, tsínosítók, regulázók, pallérozók – többnyire mind oskolába mehetnének, hogy előbb magyarul tanúllyanak.”⁵⁹ Kazinczy számára, mint már kitűnt, a meghaladottnak látott elődök „oskolája” elutasítandó volt, s még inkább az, ha azt az őt gyalázó, régi ellenfele ajánlja.

1824-ben megjelenik Batsányi Faludi-kiadása, s Kazinczy ismét a csatolt tanulmány újítás-ellenességére, a neki, a róla szóló gorombaságokra figyel és reflektál, s nem Faludi szövegeire, bemutatott és magyarázott műveinek jelentőségére. Pedig a könyvhöz csatolt *Toldalékban*, eltérő nézeteik mellett, található volna Batsányinál az övéhez hasonló

⁵⁴ KazLev. XV, 109.

⁵⁵ KazLev. XVI, 317, 330–331.

⁵⁶ KazLev. XVII, 272.

⁵⁷ BATSÁNYI János *Összes művei*, I–IV, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953, 1960, 1961, 1967 (BJÖM). *A' Magyar Tudósokhoz*, III, 75–79.

⁵⁸ KazLev. XVIII, 64.

⁵⁹ BJÖM III, 73–74.

elismeréseket például Faludi magyarságáról, beszédmódja, verselése könnyedségéről, természetességéről; megláthatta volna itt is a normatív ítélkezés szigorúságát s hasonló eredményeit a nyelvi, verselési hibák kimutatásában. Kazinczyt azonban már csupán a „paraszt megszóllamlások”, a „faragatlan, epesaras ember” sértései dühítik,⁶⁰ s vitázni most sem hajlandó vele, Faludi értékeléséről sem. Valószínű, hogy Kazinczy haragját az is növelte, hogy az általa 1819-ben, az *Ortológus és neológus*ban lezártnak tekintett vitát, s a már ott meghirdetett elveket is támadja ellenfele, s míg ő a régi szerzők, az ortológus hagyományok értékeinek megbecsülését és integrálását hirdette, Batsányi most ismét, egyoldalúan a már meghaladott ízlésű írók irányt szabó követéséről szól. (Batsányi példaképeként ajánlott alkotóinak névsora: Gyöngyösi, Faludi, Baróti Szabó, Haller László és a kortárs Kisfaludy Sándor). Kazinczy a nézet elvi szintű elutasításáról ír Mailáthnak 1825-ben: „Elugratánk az időt, mellyben Haller és Faludi valamik voltak, ’s midőn Bacsányi (a’ Takács és Horvát Endre buzdítására, a’ mint hiszem) bennünket Faludihoz akar visszavezetni, mi akkor édesden nevetünk. Értjük mi baja van Bacsányinak.”⁶¹ Nyilván úgy érti, hogy az újítással, az ő személyével van baja; Kazinczy pedig a követendő mintának ajánlott Faludit immár végérvényesen e program illetve támadás alárendeltségében tolja félre, s már „valaminek” sem tartja, méltánytalanul figyelembe sem véve Batsányi részletes elemzéseit a kiadásban a versekről. Az azonban kétségtelen, hogy Batsányi alaposan megkésve, egy, a korábbi években sem létező kánon szószólójaként ajánlja Faludi követését, akkor, amikor már a Kazinczyén is túllépő új nemzedék (Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza, Toldy) ízlése és eszményei irányítják az irodalmi életet. Kazinczynak sem fontos többé Faludi, az ő figyelme az érte-értetlenül dicsért és kritizált fiatalok felé fordul.

Faludi költészete az adott keretekben kánonná semmiképp nem válhatott, de ha az irodalom fejlődésének teljesebb folyamatát tekintjük át, munkásságának, s főként költészetének volt s van is helye literatúránkban. A dalköltészet értékeinek igazolását, az ének-dal jelenlétét, Szentjóni példáját említettük a korábbi korszakból. Az 1810-es évek elejétől, majd különösen 1818-tól Kultsár felhívása nyomán már megindul a népdalok, illetve az annak tartott dalok gyűjtése, s vele párhuzamosan a magyar műköltői dalforma kialakításának törekvései, elméleti alapjainak, műfaji normáinak tisztázása. Faludi vizsgált utóéletében, Kazinczy és köre véleményei alakulásában – mint kitűnt – az esztétikai értéket igen kevésbé, esetleg egy-egy félmondatos dicsérettel nyugtázták, a poétikai minőség is inkább a korszerű–idejétmúlt szembeesítő véleményekben summázódott. Hátterbe szorult ugyan Kazinczy programja mellett, de mint az irodalom fejlődéstörténetében méltó helyét kijelölő Horváth János látja, az újító irány Faludit és Gyöngyösit „eleven erejüktől nem foszthatta meg, sőt mennél tovább távolodott tőlök, annál erősebb visszahatásra számíthatott utóbb miattuk” például Batsányinál, majd a Faludit (többekkel együtt) írásra ösztönző ősenek vállaló Kisfaludy Sándornál.⁶² Guzmics 1822-ben írja

⁶⁰ KazLev. XVIII, 482; XIX, 202.

⁶¹ KazLev. XIX, 486. Hasonlóan nyilatkozik Zádornak is: KazLev. XIX, 324.

⁶² HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1980², 194, 237.

Kazinczynak, hogy ifjúkora meghatározó olvasmányélménye volt Faludi,⁶³ Horváth János pedig a befogadás folklorizálódó irányára is figyelmeztet, arra, hogy a ponyvához is átkerült, hogy Dugonics Etelkája az ő dalait énekli régi-népi gyanánt.⁶⁴

Megállapítható még, hogy Horváth János előtt, a 19. században is kérdéseket vet fel Faludi utóélete. A Kazinczy és a hatására kialakult ítélkezés, Batsányi rosszkor és rosszul jelentkező revidálása, s főként az ekkor formálódó új tendenciák olyan erősnek bizonyulnak, hogy az 1840-es évek közepén, Petőfiéknél valamint az irodalmi népiesség teoretikus és költészeti útkereséseinél is elmarad Faludi munkásságának mérlegelése.⁶⁵ Amikor pedig Toldy megírja róla az eddig hiányzó esztétikai méltatást, fejlődéstörténeti helyének kijelölését olyan kontextusba helyezi, amely ismét problémákat vet fel. Összefoglaló nagy irodalomtörténeti művében Faludinál a lírai műköltészet megkezdésének érdemét hangsúlyozza, megjelölve forrásait is: „Ismerte a valódi népköltészetet, a magyar köznépi dalait; ismerte és szerette a francia sanzonokat, s amazok melegítő, ezeknek ízlésnemesítő hatása alatt írogatta hol víg szeszélyű jókedvű, hol derült életbőlcsészetet lehelő költeményeit”, gondos formai kidolgozással, korából kiváló magaslaton.⁶⁶ A magyar költészet történetét összefoglaló munkájában részletesebben is ír a Faludi-líra karakteréről, érdemeiről (költői tárgyiasság, plasztikus festés, változatos érzelemvilág, mély vallásosság, formai, nyelvi könnyedség és kidolgozás), amelyekkel „szellemök szerint” és formai törekvéseivel „az új iskolának valódi kezdőjéül tekinthető”.⁶⁷ Az „új iskola” Toldynál itt a Ráday, Orczy kezdeményei után kibontakozó irodalmat jelenti a 19. század elejéig, Csokonai és Kisfaludy Sándor költészetéig. Kazinczyék értékelésétől eltérően leszögezi tehát azt, hogy a 18. században, az idegen minták magyarrá alakításában Faludinak nemcsak méltó helye van, hanem (némi túlzással szólva) ő volt „valódi kezdője” is. Azt azonban nem taglalja, hogy Faludi nyelvhasználatában, képi világában, formai jegyekben a sajátosan nemzeti vonások erősebbek, mint a küllhoni ihletek és példák, s hogy ezzel Faludi voltaképpen a 18. századi népiesség előfutára is volt. Ezen fejlődéstörténeti jelentőségét valóban csak Horváth János ismerte el érdemében, kijelölve helyét irodalmunk 18. századi szakaszában. „A XVIII. század végén voltaképpen mindazok, akik nem kizárólag antik vagy német irányt követnek, a dalköltészet szempontjából mind többé-kevésbé Faludi iskolájába sorozhatók.” Mint írja, „viszonylagos népiessége” jól illeszthető az idegen formákat magyarrá honosító törekvésekhez, Faludi egy „népies Kazinczy”, mondja szellemesen Horváth János.⁶⁸ Az azonban vizsgálatra, megírásra vár, hogy a népi források és minták dominánssá válásának idején, a

⁶³ KazLev. XVIII, 213.

⁶⁴ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Bp., 1978² (a továbbiakban: HORVÁTH J. *Népiesség*), 33.

⁶⁵ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1999, 292.

⁶⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelen korig, 1864–1865*, Bp., 1987, 130.

⁶⁷ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig, 1867*, Bp., 1987, 239.

⁶⁸ HORVÁTH J. *Népiesség*, 56, 34.

Petőfi és Arany nevével jelzett irodalom alakulásában miként szorult háttérbe Faludi költészete, avagy miként hatott mégis valamiként a 19. század dalköltészetére, lírájára.⁶⁹

Összefoglalásul. Faludi utóéletének 18. századi és nyelvújítás-kori szakaszát vizsgálva azt láttuk, hogy a sokat ígérő kezdetnek nem lett méltó folytatása, sőt, szinte minden ellene munkált annak, hogy irodalmi kánon alapítójává váljon. Kánont, az ő irányától eltérő programot a személyiségétől is idegen, vitákat támasztó Kazinczy alakított. Ő volt az, aki folytatta, kiteljesítette elődei, a testőrírók, Ráday, Orczy munkásságát, aki megszervezte s táborával betetőzte a korszak modernizáló törekvéseit. Írók megítélését szintén az ő véleménye határozta meg, s bár Faludi munkássága voltaképpen beilleszthető lehetett volna az idegen minták magyarrá formálásának programjába, poézise csak csekély és kevésbé hatásos elismerést, visszhangot kapott. Kazinczyban nem volt kellő nyitottság, elmélyültség a Faludi-művek értékeinek befogadására, változó véleményeit inkább az alakuló irodalmi élet egy-egy szakasza, a felmerülő problémák, viták szinte pillanatnyi igénye, impulzusai szabták meg avagy a személyes beállítódás, ellentétek és indulatok. Faludi költészete inkább áldozata, mint alanya Kazinczy literatúra-képének – de hát a hajlékonyság, a sokoldalú, a toleráns integrálási készség, úgy tűnik, más korokban sem érénye a kánonok alakítóinak.

⁶⁹ HORVÁTH Jánost Faludi tárgyias lírája Aranyra emlékeztette, durvaságait pedig a kéziratok költészethez kapcsolta: *Népiesség*, 32–33.

KAKUSZI B. PÉTER**AZ ÁRULÁS MOTÍVUMA
MÁRAI SÁNDOR *HARMINC EZÜSTPÉNZ* CÍMŰ REGÉNYÉBEN**

A második, 1948-ban kezdődő és élete végéig tartó emigrációt vállaló Márai külföldre távozásának mindenképpen a legfontosabb oka: a Magyarországon és egész Kelet-Európában kiépülő szocialista rendszer, ami Márai emberképével, polgáreszményével összeegyeztethetetlen volt. Semmilyen lehetőségét sem látta egy olyan rendszerrel való bármiféle együttműködésnek, amely kollektivistá jellegű volt és belső logikájából következően nem tartotta értéknek az individualitást. Ugyanez játszott többek között abban is szerepet, hogy Márai a nemzeti szocialista vagy éppen a fasiszta eszméket – még mielőtt azok embertelensége sokak számára nyilvánvalóvá vált – határozottan elutasította.

Személye ugyanakkor népszerűsége miatt a kialakuló szocialista rendszer számára valószínűleg megkerülhetetlen volt. Az itthon maradás lehetőségét ezért elvetette, mert ez a teljes elhallgattatását vagy éppen a börtönt jelenthette volna számára.

Másképp ismerjük azt is a végleges emigráció előtti írásaiból, hogy az európai kultúra életképességében sem bízott. Már az első emigráció idején, a németországi és a franciaországi eszmélődésekor elsősorban Spengler hatására intenzíven foglalkoztatta a „nyugati világ”, lényegében Európa sorsa. (Márai gondolkodását élete végéig hol kisebb, hol nagyobb intenzitással befolyásolták Spengler ezzel kapcsolatos pesszimista nézetei.) Ez – többek között Spengler szerint – a kultúra helyett immár civilizáció, vagyis képtelen a megújulásra, azaz a végső válság stádiumának kezdetén van. Márai ebben a kibontakozó válságban is elsősorban az individualitást látta a legveszélyeztetettebbnek, amely az európai kultúra kreatív alakítója. Az értékteremtő, a kartéziánus alapokra épülő gondolkodásával a polgár az általa teremtett kultúrában korszakokon át biztosan eligazodott. A kartéziánus alapok töredezése, sőt szétesése az értékteremtőt elbizonytalanította, ez pedig a kultúra életképességét megkérdőjelezte.¹

Mindebből az következik, hogy egyrészt a szocializmus kialakuló, Márai eszményeivel – elsősorban az individualitással kapcsolatos nézeteivel – összeegyeztethetetlen rendszere, másrészt – Márai szerint – „a végső nagy válságát élő Európa” voltak számára a lehetséges alternatívák.

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az egyéniség foglalatja*, Orpheus, 1991/1, 21–27.

Az európai kultúráról vallott nézetei – a naplójának tanúsága szerint – módosultak az ötvenes évek végére: „...Spengler és Toynbee jóslásait... megcáfolták – eddig – az évtizedek: válságok vannak nyugaton, de a »Válság« elmaradt”.²

A marxizmus gyakorlatának néhány meghatározó elemével magyarországi tartózkodásának utolsó időszakában maga is szembesült. A marxizmus elméletével kapcsolatosan – amellyel tudomásunk szerint behatóan sohasem foglalkozott – az ötvenes években már „teljes csödről” beszélt. „A technológia forradalma tökéletesen megváltoztatta a tőke és a munka viszonyát – Marx mindezt nem láthatta előre. De a marxista immanens vallás papjai ma is forgatják az imamalmokat... és ha egy vallás papjai között elszaporodnak a hamis papok, nemcsak a papok emberi minőségét kell megvizsgálni, hanem a dogmát is”.³

Nem az idézett Márai-mondatok hamis vagy igaz tartalmára szeretném a figyelmet felhívni. Számunkra jelen esetben sokkal fontosabb a szocialista rendszerektől való teljes elhatárolódás ismételt deklarálása, valamint az, hogy Márai, Spenglernek a nyugati kultúra totális válságával kapcsolatos – rá hosszú ideig nagy befolyással bíró – gondolatait kritikusabban fogadta. Ezekkel egy időben egyre határozottabban, keményebb szavakkal utasította el – elsősorban müncheni rádiós szerepléseiben – a kommunista rendszerrel való mindenféle diskurzust.

A *Harminc ezüstpénz* című regényének több évtizedes formálódásában, az általa rögzített végső szöveg kialakulásában kétséget kizáróan meghatározó volt a saját emigráns létének illetően értelmezése. Elhatárolódásának ellenpontjaként és árulásként értelmezte a szellem embereinek a meggyőződés nélküli együttműködését a szocialista rendszerrel. A regény ily módon történő aktualizálása egy adott problémakörre: pusztán a „szellem emberei” együttműködésének elítélése az individuum szabadságát mint értéket elutasító szocialista rendszerrel anyagi vagy pozícióbeli ellenszolgáltatásért, természetesen a szöveg értelmezésének az önkényes korlátozását jelentené. Márai ugyanakkor a regény végéhez illesztett jegyzetében önmaga is utal a fent említett inspirációra: „A második világháborút közvetlenül követő években a »testvér testvért / apát fiú elad« napihír volt az újságokban. Az írástudó, aki elárulja a szellem szabadságát, beáll bértollnoknak a Párthoz, mert így szeretné pótolni, ami tehetségéből és jelleméből hiányzik. És képmutató fejcsoválással vágja zsebre a dédelgetés hulladékait, kézdörzsölve fogadja a privilégiumokat. A pap, aki elárulja a vallást, amikor túri, hogy megszarolják vagy megvásárolják. A forradalmár, aki elárulja mindazt, ami a forradalomban jogos követelés volt, mert ezen az áron kap szerepet és baksist. Az áruló mindig nyájas. Így reméli narkotizálni a kínos-mardosó tudatot, hogy csökkent értékű ember. Néha Keriotból való, néha máshonnan. Mint kétezer évvel ezelőtt. Mint ma. Mint holnap, ha lesz még holnap”.⁴

A zárójegyzet idézett sorai önmagukban sem hagynak kétséget afelől, hogy a mű fókuszában az árulás problémaköre áll. Mint két évezred óta a legtöbb értelmezésben,

² MÁRAI Sándor, *Napló 1958–67*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1993, 15.

³ *Uo.*, 15.

⁴ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* = M. S., *Történelmi regények*, I, Bp., Helikon, 2002, 356.

ebben a regényben is Iskarioti Júdás⁵ az árulás szimbólumává vált. A háború utáni buda-pesti esztendőök során – Márai utolsó évei második emigrációjának kezdete előtt, ami lényegében Magyarország végleges elhagyását jelenti – az író újra előveszi fiatalságának kedvelt olvasmányait, többek között – a már említett – Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című művét. Ugyanakkor soha ezt megelőzően és ezt követően nem kerül elő ennyiszor a bibliaolvasásra és egyben az Istenre vagy éppen az Istennel való kapcsolatára vonatkozó utalás naplóiban. A bibliaolvasás ekkor elsősorban nem egyszerűen az ismeretek felelevenítése és bővítése, hanem az alapvető létkérdések újragondolásának, újrafogalmazásának segítője is. Már egy jó évszázada evidenciának tekinti az irodalomtudomány, hogy minden dekódolás egyéni sajátosságokkal bír. Nem is lehet ez másként, hiszen egy adott mű olvasásának egészen más előtörténete van a különböző olvasóknál. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy egy adott mű – jelen esetben a Biblia vagy bizonyos fejezeteinek Márai részéről történő – újraolvasása értelemszerűen módosítja, formálja az értelmezést, újabb és újabb jelentésrétegeket tár fel. „Ha úgy tetszik, egy-egy esete ez a mű félreértésének. Mégis inkább részleges megértésről volna helyesebb beszélnünk: egy nagy mű mindig lehetőséget ad arra, hogy újabb jelentésszinteket sajátítsunk el benne”.⁶ Az évtizedeken át írt és átírt, félretett, majd újra elővett regény formálásának, átírásának egyik oka éppen a többé-kevésbé rendszeresen olvasott Biblia különböző jelentésrétegeinek felismerésével való szembesülés. A befogadás folyamatában meghatározóak a befogadóban végbemenő változások az adott mű olvasása és újraolvasása(i) között eltelt időszakban, hiszen ez a tapasztalat döntően befolyásolja a mű értelmezését.

A Biblia olvasásával és értelmezésével kapcsolatosan le kell szögeznünk, hogy Márai nem kötődik a kereszténység semelyik egyházának hittételekben rögzített tanításaihoz. Ez természetesen olyan tényező, amelynek a Biblia vagy annak egyes részletei befogadásánál döntő szerepe lehet. Ugyanakkor szó sincs arról, hogy ateista nézőpontból közelítene a Bibliához és ez az ideológiai pozíció lenne hatással a mű esztétikai vagy éppen teológiai értelmezésére. Márai több személyes istenkapcsolatot jelző megállapítást tesz a naplóban. „Tudni, hogy Isten mindig itt van. Tudni, hogy egyedül vagyok Istennel. Mindent nézni, szóltanul”.⁷ Viszont kétségtelen, hogy a negyvenes évek közepéhez képest a nyolcvanas évek elejére igen nagy változáson ment át világnézete, így a hitről, Istentől alkotott nézetei is. E megállapításom igazságát jól alátámasztják az említett évek naplóbejegyzései is.

A *Harminc ezüstpénz* megírásának ötlete és a végleges szöveg kialakulásához vezető út egyik fontos állomása: tehát az első változat még az emigráció előtti évekhez kötődik. Valószínűsíthető, hogy a témaválasztás és a Biblia rendszeres olvasásának időbeli parallelitása szorosan összefügg. A bibliai Júdás alakjának ugyanakkor különös idősze-

⁵ Az evangéliumi hagyomány megőrizte az Iskarioti ragadványnevet is. Ezt évszázadokon át az exegézis a „Kariótból való férfi”-ként értelmezte, jelenleg azonban más, elfogadhatóbb nézetek kiszorították ezt az értelmezést (lásd Ortensio DA SPINETOLI, *Lukács szegénység evangéliuma*, ford. TURAI Alfréd, Szeged, Agape, 1996, 660).

⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A zavarba ejtő elbeszélés*, Bp., Kozmosz, 1984, 16.

⁷ MÁRAI Sándor, *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*, Bp., 1993, 12.

rúséget ad a jelen, amelyben a Júdás-magatartás kevésbé marad rejtve. „Szomszédom, – nemrégén még lelkes náci-barát – orosz GPU-tisztet látott vendégül vacsorára”.⁸ Ugyanakkor szó sincs róla, hogy Márai Júdás-élményét a bibliai árulástörténet és a „mindennapos” árulástörténetek áttekinthetetlen és gyakran morálisan nehezen megítélhető párhuzamosságaira igyekezne végletesen leegyszerűsíteni. Maga Júdás alakja érdekli, a köznapiság fölé emelkedve, a maga összetettségében, a társakkal, többek között Jézussal való viszonyában.⁹

A teológia sem egyszerűsíti le a Júdás-problémakört az árulás tényére. (Visszafogottan és körültekintően alkot véleményt Júdás sorsáról is.) A teológiai értekezésekben, diskurzusokban sokkal inkább a félreértésre helyeződik a hangsúly Júdás tetteinek megítélésében, mintsem arra, hogy Júdás megtagadta Jézust (noha a teológia ezt a Jézusnak tulajdonított állítást nem vonja kétségbe). A zelóta Júdás szándéka nem Jézus kivégeztése, hanem az események felgyorsítása, a zelóták által elképzelt zsidó jövőkép, a fegyveres Róma-ellenes felkelés gyors kirobbantásának érdekében. Az árulás oka – elsősorban tehát – a félreértés. Jézus szavainak a helytelen értelmezése. Nem Jézus szavainak vagy általában a szavak kiüresedésének problémájával szembesül Júdás (és mi is) jelen esetben – mint maga Márai hosszabb-rövidebb ideig egy korábbi alkotói korszakában –, hanem az értelmezés lehetőségeinek útvésztoível.

Márai életének első szakaszában nem írt történelmi regényeket. Az elsősorban az individuum válságtüneteit vizsgáló író azonban a háborút követő években több alkalommal is történelmi tárgyú témákhoz fordul. Szigeti Jenő szerint „...a naplóíró Márai fölfalta a regényíró és egy különös epikai sodrású modern »Krisztus-prédikációt« teremtett”.¹⁰

Ezekben az ún. történelmi regényeiben tehát mindig egy-egy korszakváltáshoz fordul. A figyelem fókuszába helyezett történelmi esemény a régi bomlásának és az új megjelenésének egy olyan találkozási pontja, amelyben az individuum – egyik lehetséges – alapélménye az elbizonytalanodás.¹¹ Márai saját helyzete önmaga számára is nehezen értelmezhető. Az egyébként többé-kevésbé szilárd támaszként szolgáló kulturális beágyazódása helyett légiűres teret észlel maga körül. Kétségtelen a párhuzam saját megváltozott helyzetének folyamatos újraértékelése és a témaválasztás között: a műveltségek közötti radikális váltás számára nem a múlt egy érdekes vagy kevésbé érdekes fejezete, hanem hétköznapijainak valósága.

Míg történelmi és társadalmi regény élesen különválnak a 19. század végén és a 20. század elején a magyar irodalomban, pl. Jókai és Gárdonyi esetében (és ezzel eltér az Eötvös- és a Kemény-féle felfogástól, amelyekben a történelmi idő és a jelen, a múltból teremtett és a jelenben megélt fikció konvergenciája, sőt elválaszthatatlansága adott), addig a nyugati regényirodalomban a történelemből merített fikció is az Én elbizonytala-

⁸ *Uo.*, 13.

⁹ *Uo.*, 284–285; SZIGETI Jenő, *A harminc ezüstpénz = „Este nyolckor születtem...”*, szerk. LŐRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, BÁR-könyvek, 2000, 101.

¹⁰ *Uo.*, 99.

¹¹ FRIED István, *Az őrzés könyvei = F. I., „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról)*, Bp., Enciklopédia, 1998, 192–193.

nodásának élményét, az Idő új epikai értelmezését rögzíti. Márai ún. történelmi regényei az említett Eötvös–Kemény-féle felfogásra épülnek, ami a jelent és a múltat együttesen a fókuszba helyező látásmódot mutat.¹² Márai történelmi regényeiben – így a *Harminc ezüstpénz*ben – sem tekinthető a történelmi téma egyszerűen csak a múlthoz rendelt fikciónak. A bibliai történetnél és magánál az áruulás tényénél vagy annak színes leírásánál sokkal fontosabb az áruulás (a mindenkori áruulások) lélektana, szociokulturális környezete.

Kétségtelen, hogy ez az esszéregény több vonatkozásban is magán viseli a Márai-naplók stilisztikai elemeit. A narráció kitüntetett szerepe nem kérdéses. A *Harminc ezüstpénz*ben nagy hangsúlyt kapnak a történeten kívüli narrátori közlések. Kiemelt szerepük van azoknak a narrátori megszólalásoknak, amelyek az elbeszélő érzéseit, gondolatait közlik, tehát nem a szereplők, a történetbeli személyek reflexiói. Ezek a közlések magára a történetre is vonatkoznak, de Márai ezen regényében különös hangsúlyt kapnak a tájra, a történet körülményeire, a szereplők személyiségjegyeire vonatkozó megjegyzések.

A narrátor megjegyzései a Jézus-történet kulturális beágyazottságának rendkívül alapos ismeretét jelzik, és komoly erőfeszítéseket mutatnak arra vonatkozóan, hogy a narrátor a megváltástörténetet egy hanyatló műveltség, vagyis civilizáció és egy dinamikus, az eltűnő civilizáció értékeit azonban meg nem tagadó kultúra határmezsgyéjeként értelmezi.

Elsősorban a mű első fejezeteiben (de nem kizárólagosan csak ott) a regény műfaji sajátosságai háttérbe szorulnak.

Az író és a narrátor azonosítása fiktív elbeszélés esetében tévedés lenne, hiszen maga a narrátor is a fikció egyik eleme, a szöveg része. E kettő azonosítása, illetőleg különválasztása problematikusabb a történelmi elbeszélés esetében. A *Harminc ezüstpénz* című regényt nem tekinthetjük a szó klasszikus értelmében történelmi regénynek. A narrátor közleményei között kiemelt szerepet kapó rész, a történet, ebben az esetben egy szépirodalmi alkotásnak, a Bibliának egy kulcsfontosságú eseménysorát dolgozza fel.

Az evangéliumok eseménysorozatának a helyszíne, légköre, a szereplők állásfoglalásának, szavainak kulturális háttere, érdekrendszer, a történeti Jézus alakja foglalkoztatja a mű elején. Az evangéliumok eseménysorának történeti-szociológus háttérvizsgálatával a jézusi küldetésstudat kialakulásának körülményeit, személyiségének formálódását kutatja. A mű első részében érdeklődésének középpontjában tehát a krisztusi küldetésstudat kialakulásának Jézus személyében és a zsidó kultúrában gyökerező elemei, valamint a zsidóság messiásvárásának ellentmondásosságai állnak. Márai számára évtizedeken keresztül fókuszált probléma, hogy mi lehet a háttere ennek az evangéliumokból ismert történelmi jelentőségű eseménynek. Márai az evangéliumi történethez és szereplőkhöz tehát nem a szövegre kérdező, de önmagát a keresztény hit alapigazságainak alárendelő hívő pozíciójából közelít, hanem általában távolságot tart a teológiai megfontolásoktól, de legalábbis a priori nem fogadja el őket.

¹² SÁNDOR Iván, *A regény jövője*, Bp., Krónika Nova, 2002, 72–79.

A felvilágosodás előtti időkre visszatekintve a tradíció – és szűkebb értelemben a Bibliával kapcsolatos hagyomány – egyrészt megkérdőjelezhetetlen volt, másrészt – és egyben az előző állításból következően – a jelenre való befolyása egyértelmű volt. Nem érzékelték, hogy különbség van a múltbeli események történetisége és egzisztenciális jelentősége között. Ez a felvilágosodás korától kezdve radikálisan megváltozott. Mind a teológiának, mind a filozófiának folyamatosan aktuális kérdése, hogy miként lehet egy történeti eseménynek egyértelműen egzisztenciális jelentősége. A kérdés tulajdonképpen az, hogy mennyiben függhetünk egy történeti igazságtól. Csak olyantól függhetünk, amelynek transzcendentális szükségessége belátható vagy még inkább csak olyantól, amely igazolható „egzakt” tudományos módszerekkel? Ha a kérdést a keresztény hit aspektusa szerint tesszük fel, akkor a hithez tartozik bizonyos reflexió is, amely részint arra irányul, hogyan ismertük meg ezeket a hitben abszolútnak értelmezett eseményeket, részben pedig arra, hogyan igazolható ez a történelmi megismerés az ember „igazságérzete” előtt. Ebben az esetben összeegyeztethetlenség van egyrészt a történelmi események, másrészt a történelmi események abszolút egzisztenciális jelentősége és a hit érvénye között.¹³

Márait foglalkoztatja ez a fenti probléma is, hiszen a hagyományainkra és ezen keresztül a személyes életünkre is nagy hatást gyakorló evangéliumi történetnek részben a Bibliából „kimaradó” mozzanatait gondolja végig abból a nézőpontból, amely a történelmi eseménynek a kultúrát, az egzisztenciális létünket befolyásoló erejét firtatja. Elsősorban azért teszi mindezt, hogy Júdás és Jézus személyének, kapcsolatuknak és magának az árulás mozzanatának alaposabb megértéséhez jusson el.

Márai alapos előtanulmányokat végzett a Júdás-történettel kapcsolatosan a regény különböző változatainak írásakor.¹⁴ Lukács és János evangélisták elbeszélése szerint Júdás árulása a keresztény Nyugat számára az árulás prototípusává vált. A keresztény bibliamagyarázat, de a középkori drámák és eposzok az árulásmotívumok alkalmazásakor szinte kizárólagosan arra az értelmezésre alapozódnak, hogy Júdás tettét a harminc ezüstpénzért, vagyis lényegében kapzsiságból követte el. Hasonló álláspontra helyezkedik Kálvin János is: „Különösen meg kell jegyeznünk, hogy Júdásban a kapzsiság volt az oka és forrása annak a vakságnak, s ebből kitűnik, hogy méltán nevezi Pál a pénz szeretetét minden gonoszság gyökerének”.¹⁵ Az árulásmotívum alkalmazásának háttérében ezekben a művekben tehát a mohó birtoklásvágy áll. Ez az értelmezés hidat képezett a germán kultúrkörben az evangélium befogadásához. A germán alkotásokban nagy szerep jut a rossz tanácsadóknak, a hűtleneknek és hitehagyottaknak, akik egy személyes bizonyságot építő csoportba tartoztak.

¹³ Karl RAHNER, *A hit alapjai*, Bp., Pázmány Péter Hittudományi Akadémia, 1985, 253–254.

¹⁴ Ezzel kapcsolatosan Josephus FLAVIUS, *A zsidók története* (Bp., Renaissance, 1946), RENAN, *Jézus élete* (Bp., Európa, 1991), G. PAPINI, *Krisztus története* (Bp., Atheneum, 1925) című könyvek mellett jó néhány, a témával kapcsolatos művet olvasott.

¹⁵ KÁLVIN János, *Magyarázat Máté, Márk, Lukács összhangba hozott evangéliumához*, IV, Bp., Sylvester, 1942, 64.

Ezzel szemben áll az az újabb interpretáció, amely a modern költészetben is hangsúlyt kap. Eszerint Júdás tette egyrészt – mint ezt korábban már említettem – egy elkeseredett zsidó hazafi cselekedete, miként ezt a felfogást egy jóval régebbi orosz legendában is megtaláljuk, másrészt egy szent történeti dráma nélkülözhetetlen szereplője. Ez ugyanakkor Júdásnak a megváltásban betöltött szerepére utal és sajátos küldetéseként is értelmezhető.¹⁶ Júdás szerepe nélkül ugyanis az Újszövetség sem lenne teljes. Árulás nélkül nincs kereszthalál és nincs feltámadás, Jézus működése teológiai szempontból értelmét vesztené. A bibliai Júdás-történet és Márai parafrázisa között azonban jelentős eltérések vannak.

A Máté szerinti evangéliumban a következőket olvashatjuk. „Mikor Júdás, az áruló, látta, hogy elítélték, megbánta tettét, és visszavitte a harminc ezüstöt a főpapoknak és a véneknek. Vétkeztem – mondta –, elárultam az igaz vért”.¹⁷ Júdásban tehát felébredt a bűnbánat. A pénz visszaadása és nyilatkozata nyilvánvalóan abban a pillanatban történt, mikor Jézust a nagytanácsból Pilátushoz vitték, tehát egy konkrét célra irányul. Ez az eljárás újrafelvételét akarja elérni. Ennek a zsidó jog szerint be kell következnie, hiszen az alábbiak szerint rendelkezik a sanhedrin misnatraktátusa: „Ha valaki azt mondja, abban a helyzetben vagyok, hogy ártatlanságára bizonyítékot tudok felhozni... sőt ha azt mondja: abban a helyzetben vagyok, hogy magam számára az ártatlanság bizonyítékát tudom felhozni, akkor visszavezetik. Ha az ártatlanságra indokot talál, akkor szabadon engedik”. Júdás ezzel a szándékával nem ért célt. Jézus melletti ártatlanságnyilatkozatát, mely egyben a saját vétkének megvallása, visszautasították. Azt a választ kapja: „Mi közünk hozzá?... A te dolgod.”¹⁸ Az, hogy Júdás a pénzt a templomba hajtja, a zsidó jogra vezethető vissza. A zsidó jogban létezik egy rendelkezés, miszerint ha az eladó a vásárlást vissza akarja fordítani, de ezt a vevő megtagadja, akkor a pénzt a megszentelt templomba kell vinni. Ezután történik Júdás öngyilkossága. A zsidó jog alapján a hamis tanút abban az esetben, ha magát annak vallja vagy ezt rábizonyítják, ki kell végezni akkor is, ha a hamis tanúsága következtében az ítéletet meghozták, de még nem hajtották végre. Azzal, hogy Júdás hamis tanúzással vádolta magát – ha azt elfogadják –, kivégzését vontta volna maga után. Az öngyilkosság a megbánásának bizonyítéka, valamint az elkeseredésének, hogy Jézust nem tudta megmenteni. Itt igazolódik a protestáns teológusoknak az a gyanúja, hogy Júdás lényegében a saját maga által elképzelt messiási képet („fegyveres lázadó vezér”) akarta Jézusra kényszeríteni. Máténál tehát az árulást az egyértelmű megbánás követi. Ezzel szemben Márai regényében nyitva marad a kérdés.¹⁹

„...nyoma vész az éjszakában, eltávozik az emberek szeme elől az időben. Mert minden, amit az emberek később mesélnek, merő pletyka és találgatás. Lehet, hogy felakasztotta magát és visszadobta a pénzt. Lehet, hogy nem adta vissza a pénzt és nem követett el öngyilkosságot, hanem vértelket vásárolt, temetőrészt, ahol az idegenek temetkeztek. Lehet, hogy ott élt még sokáig a telek közelében, békében és háborítatlanul. És lehet,

¹⁶ Elisabeth FRENZEL, *Motive der Weltliteratur*, Stuttgart, Alfred Körner Verlag, 1992, 788–789.

¹⁷ *Biblia*, Bp., Szent István Társulat, 1976, 1125 (Máté 27, 3).

¹⁸ Uo. (Máté 27, 4.)

¹⁹ SZATHMÁRY Sándor, *Bibliaismeret*, II, Bp., Kálvin, 1995, 454.

hogy az első riadalom múltával, köztisztelettől övezetten halt meg, mint jómódú sírkerttulajdonos, aki az itt elhalálozott rómaiak, görögök és perzsák hátramaradottjaitól évdíjat kapott a sírok gondozásáért. Az árulók általában sokáig élnek, legtöbbször elégedett és békés emberek.”²⁰

Márai Júdás árulás utáni sorsáról kérdéseket fogalmaz meg, lehetséges jövőképeket vázol. Ahogyan maga az árulás melletti döntés – annak ellenére, hogy az odavezető út igen sok racionális mozzanatot jelöl – a misztériumok szintjén marad, úgy az árulást követő lelki folyamatokról, bár sokat tudhatunk, de tudásunk ebben az esetben is csak töredékes. A Júdás árulása utáni, az árulás következményeit leíró fent idézett szövegrészlet lezárulatlanul hagyja.

Márai a teológiai célokat szolgáló evangéliumi szöveg jeleneteit, az egyes kijelentések, szövegrészek ismeretháttérét bővíti. Kísérletet tesz a bibliai szöveg írójának egyszerű, elsősorban az ún. hitigazságokat közölni szándékozó kijelentéseit végig szem előtt tartva, a történetben szereplő néhány evangéliumi alak emberközeli bemutatására. „Jézus, az ács fia, a harmincéves, tud a vérről. És mindarról, amit ez a különös, folyékony anyag mozgat az emberben és a világban”. Vagy: „...János, aki egyénien látott és jegyzett fel mindent, tehát eltérően, mert költő volt. Ezen felül alkatian hajlott a gerjedésre”.²¹

Tekinthető maga a regény bizonyos értelemben a bibliai hatástörténet részének, hiszen hozzárendelődik egy valamikor létrejött szöveghez. Igaz, hogy nem egyszerűen kommentárról, olvasatról van szó, hanem a bibliai szövegrészek új ismeretekkel való irodalmi bővítéséről és mindenekelőtt a mindenkori Júdás-szerep értelmezésének kísérletéről. Az evangéliumi szövegrészek és a Márai-regény közötti intertextuális kapcsolat felismerése a szövegértelmezés lehetőségeit kiterjeszti. A Márai-szövegben meglévő utalások ugyanis aktivizál(hat)ják az evangéliumokban rögzített történetekkel kapcsolatos ismereteinket. A Júdás szerepéről és árulásáról viszonylag szűkszavúan nyilatkozó evangéliumok a hitigazságok sajátos – elsősorban Jézus küldetéséhez és megváltói szerepéhez nélkülözhetetlen – részeként írnak Júdás árulásáról és a személyiségében rejlő, az áruláshoz vezető előzményekről. Márai is elsősorban Jézus félreértésében, Júdás személyiségében és zelóta elveiben keresi árulásának mozgatóit, amely megközelítés – mint láttuk – a teológiától sem idegen.

„Valahányszor látjuk, egy-egy pillanatra mindig szó van a pénzről is. Az ember nem véletlenül lesz pénztáros, ha történetesen Jézus környezetéhez tartozik. A szinoptikusok nem vádolnak ok nélkül sikkasztással valakit. Mikor közeledünk az alakhoz, akiről oly keveset tudunk, a tapinthatót kell érintenünk. Azt a sajátos valóságot kell érzékelni, melyet indulat, érdek, legenda sem tudott az időben megmásítani”.²²

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a megállapításokat, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy ebben a művében éppen úgy, mint többi antik tárgyú regényében, Márai iróniával, az antik-bibliai alakokat gyakran megkérdőjelezve szemléli az emléke-

²⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, i. m., 353.

²¹ *Uo.*, 263.

²² *Uo.*, 279.

zet kultikus-szagrális értelmezését.²³ Ezt az iróniát a *Harminc ezüstpénz*ben is sok helyen tapasztalhatjuk. (Ilyen például sok részletében a Jordán partján prédikáló János személyének és működésének, hatásának bemutatása.) E révén (is!) válik a szagrális misztérium – megtartva ugyan a titok jellegét – a hétköznapi gondolkodás kereteibe ágyazva egyszerre az ember és Isten kapcsolatának, egybefonódásának megfejthetetlen eseményévé és egy adott – sokszor nagyon is az evilági struktúrákra koncentráló – közösség kultúrájának a hétköznapi kicsinyességgel is átjárt termékévé. Az apostolokban a Jézusban megtestesülő misztériumhoz való – rendszerint nem intellektuális, hanem ösztönös – ragaszkodás együtt jár a kételyekkel, elbizonytalanodással éppúgy, mint a bibliai szövegben hasonlóan. A Jézus környezetében lévő személyek deheroizálása – sokszor az előbb említett irónia eszközével – az események megértésének a kísérletét jelenti. Mindez azonban a viselkedésük, személyiségük helyenként nagyon is profán bemutatásával ötvöződik. „Simon szemlélődő és szenvedélyes ember volt... hirtelen haragú... Jézus érezte a különbséget, tapintotta a körülötte felsorakozó emberek, jellemek sokféleségét. És noha Jánosban, a fiatalban és féltékenyben, több volt a megvesztegető kedvesség és indulat, tehát több volt a vállalkozási hajlam is – ezen felül tehetséges volt, akkor is, ha teljességében nem ő írta az Apokalipszist, de bizonyos, hogy ő adott ösztönzést az egészhez és ez már tehetség”.²⁴

Júdás alakja pedig nem a környezetétől radikálisan elváló gonosz. A Jézus közvetlen környezetében lévő többi tanítványban éppen úgy megvan időnként a kétely, mint Júdásban, de ez számára a krisztusi misztériumot és tisztaságot elhomályosítja.

Maga Márai is Renanra hivatkozik, aki azt állítja, hogy Júdás árulásának okairól nem tud semmi bizonyosat. Ennél tovább Márai sem jut. Pedig őt is foglalkoztatta a kérdés. Nemcsak „általában” az áruló magatartás, a lelki mozgatók, a döntés meghozatalának misztikus pillanata, hanem maguk Júdás árulásának az okai is, mint erre Szigeti Jenő is hivatkozik Márait idézve: „A Júdás-könyvre csaknem kíváncsisággal készülök; szeretném megtudni, miért is árulta el Jézust, ez a kérdés, amelyre az evangéliumok, igen, a világirodalom sem tud felelni. Talán írás közben megtudom vagy megálmodom.”²⁵

A regény ugyanakkor nemcsak az árulás motívumát vizsgálja, hanem legalább olyan fontos szerepet kap Jézus személye. Ennek átgondolása még további kutatásokat igényel.

²³ FRIED, *Az őrzés könyvei*, i. m., 192.

²⁴ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, i. m., 244–245.

²⁵ SZIGETI, *A harminc ezüstpénz*, i. m., 103.

FUKÁRI VALÉRIA

PETKÓ ZSIGMOND ÉLETRAJZÁNAK HÉZAGJAIHOZ

A kuruc nemesi költészet korai emléke, a *Katonaének (Cantio militaris)* című vers szerzőjéről, Petkó Zsigmondról sokáig, szinte korunkig mindössze a versfőkből kiolvasható neve volt ismeretes, meg az utolsó strófából az, hogy 1666-ban, amikor a versét írta, épp földjét művelte.

Az irodalomtörténet ugyanakkor Petkónak tulajdonítja a korai kuruc nemesi költészet másik fontos termékét, a „Gondolkodjál, szegény magyar...” kezdetű, valószínűleg ugyancsak 1666-ban keletkezett verset is.

Először 1963-ban, majd 1975-ben, Jenei Ferenc, ill. Varga Imre kutatásaiból kerültek napvilágra olyan levéltári anyagok, amelyeknek köszönhetően Petkó alakja határozott körvonalakat kapott, s mára egy részleges Petkó-életrajzzal bírunk.

Jenei Ferenc a Petrőczy család levéltárában fennmaradt, id. Petrőczy Istvánhoz címzett Petkó-levelek, valamint az Illésházy-hagyaték néhány missilise alapján a következő, Petkó Zsigmond életének mintegy 8–9 évét felölelő tényeket tárta fel: 1662-ben Petkó Illésházy György trencsényi, árvai és lipóti főispán szolgálatában állt; 1664-től a Wesselyi-összeesküvésben részt vett id. Petrőczy István kaszavári főkapitánynál szolgált s mint annak familiárisa és bizalmi embere az összeesküvés éveiben titkos politikai feladatokat is teljesített ura megbízásából, többször járt például követként Erdélyben; 1670–73 között nyoma vész; 1673 őszétől 1674 szeptemberéig ismét Illésházy Györgynél található; utána megint nyoma vész.¹

Varga Imre az Illésházy-hagyatékban föllelt további missilisek és a Jenei által közzétett adatok megvizsgálásával ezekkel egészíti ki a képet: Petkónak a Trencsény megyei Drétomán van háza és jószágja; az 1673-ból, 1674-ből és 1675-ből származó neki, ill. általa írt levelek tanúsága szerint Illésházy György főispánnál és az árvai közbirtokosság főkormányzójánál ténykedik mint a közbirtokosság részét képező létavai jószágok tisztartója; két, több mint tíz évvel későbbi, 1686 májusában és 1689 júniusában kelt levelét Petkó úgyszintén a létavai jószágok provisorjaként írja; utolsó, 1690. január 21-én datált sorait már a tisztartóságtól megvált, beteges állapotban veti papírra.²

¹ JENEI Ferenc, *Petkó Zsigmond*, ItK, 1963, 5.

² VARGA Imre, *Petkó Zsigmond életéhez*, ItK, 1975, 44–46.

Mindketten, Jenei is, Varga is rámutatnak: egyelőre nem lehet tudni, hogyan vészelt át Petkó a Wesselényi-féle szervezkedést és a Rákóczi-felkelést követő megtorlásokat, felelősségre vonásokat.

Az alábbiakban e részleges életrajzhoz szolgáltatok új, hézagpótló adalékokat, mégpedig Petkó Zsigmond életének épp a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlások idejére (1670–1673), valamint az azt megelőző mintegy húsz évére vonatkozóan.

Adalékaim levéltári forrása egy, az *Interrogatoria des Sigmund Petko über die vorbeschriebene Puncta* címet viselő, német nyelvű kéziratos bírósági kihallgatási jegyzőkönyv, amelyre id. Petrőczy István és családja után kutatva leltem rá a bécsi Staatsarchivban.³ A jegyzőkönyv levéltári közege – a Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatos anyagok két vastkos fasciculusa – javarészt 1671-ből és 1672-ből származó, ill. datálatlan peranyagot (kihallgatási jegyzőkönyveket és jegyzőkönyvi kivonatokat, leveleket, levélmásolatokat, följegyzéseket) tartalmaz.

Petkót mint Petrőczy bizalmi emberét természetesen főként Petrőczy okán és Petrőczy felől vallatják, akivel szemben a bírácoknak 1670. december 21-én kiadott utasítások különös szigor alkalmazását írták elő, mivel Vitnyédinek társa volt a király ellen tervezett merényletben.⁴ A kihallgatás helye és ideje az anyagon nincs feltüntetve. Feltehetően a pozsonyi *judicium delegatum* előtt történt 1671-ben. De lehetséges az is, hogy tekintettel Petrőczy tervének súlyos megítélésére, azon kiemelt esetek közé tartozott, amelyekkel előbb Bécsben foglalkoztak, s csak azután küldték Pozsonyba.⁵

Az összesen húsz kérdést és választ tartalmazó kihallgatási jegyzőkönyv a vallatott életrajzi adatainak felvételével kezdődik. A korára, születési-, ill. lakhelyére, vallására és életpályájára vonatkozó első két előírt kérdésre Petkó ezeket válaszolja: 36 éves, nemes, Drétoma faluban született, evangélikus. Ifjúkorától kezdve szolgálattal tartotta el magát. Először Illésházy Gábor grófnál szolgált hat évig mint apród. Azután Batthyány grófnál⁶ volt háromlovas huszár öt éven át. Ezt követően Illésházy György grófnál töltött három évet, ugyancsak háromlovas huszárként. Majd Koháry kommandója alá ment, és amikor Koháry Lévánál elesett, akkor Petrőczy István báróhoz szegődött huszárnak három lóval. Mivel hűségesen szolgálta urát, és másoknál is jobban elnyerte a bizalmát, nála maradt mindvégig, amíg csak Petrőczy el nem bujdosott.

Mielőtt folytatnánk a kérdések és Petkó vallomásai ismertetését, összegezzük a Petkó válaszaiból nyert főbb életrajzi adatokat, s építsük be őket életének, korának összefüggéseibe.

Az 1671-ben magát 36 évesnek mondó Petkó születésének évét tehát 1635-re tehetjük, születési helye a Trencsén megyei Drétoma (ma: Drietoma), ahol később is otthona volt. Az Illésházy-házhoz fűződő kötelekei szinte gyermekkoráig nyúlnak vissza, ami megmagyarázza azt is, hogy letartóztatása utáni szabadulásakor ismét egy Illésházy

³ Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Ungarische Akten, Specialia, fasc. 293, convolutum E, Ungarn 1672–76, f. 10–18.

⁴ PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, Bp., 1877, 233.

⁵ Uo.

⁶ A szövegben németes hangzásban, így: Butiani. Feltehetően Batthyány Ádám főkapitányról van szó.

szolgálatába áll. (Egyébként, mint azt Varga Imre megállapította, kapcsolata Illésházy Györggyel nem szakadt meg a Petróczy-nél töltött években sem. Meglehet, családi hagyományok is számított az Illésházayak szolgálattelvő kötelékébe való tartozás; kihallgatása során Petkó megemlíti, hogy sógora gazdatiszt Illésházynál.) Noha Petkó *Katonaénekében* ekéje után járó gazdálkodónak mondja magát, aki zabot is vet, mert lovat szeret és veszi hasznát mezőben, valójában, legalábbis 36 éves koráig, elsősorban katonember volt, huszár, tehát távolról sem csak a mezőben vette lova, lovai hasznát. Ha 1662-ben még Illésházy Györgynél van – mint Jenei tudja –, akkor id. Koháry István oldalán másfél-két évig harcolhatott, Koháry ugyanis 1664. július 14-én esett el. S ennek alapján most már azt is pontosan tudhatjuk, hogy Petróczy szolgálatába 1664 nyarán állt be. Ugyanabban az időpontban, amikor Petróczy a császár és király Dunán inneni mezei magyar hadai generálisává, főkapitányává lett – amint ennek idejét Fencsý György levélből tudhatjuk, aki 1664 szeptemberében némi késedelemmel, „későbbetcskén” gratulál Petróczynek „uy meltosagos Tisztinek üdvözlésében való kedveskedő” gondolataival, kívánva, hogy „mostani szegini, utolso veszéllire haniatlott hazanknak talpra allítására, és Ngd töss, giökeress Uri nemzetinek, s edgiütt szép nevedékre Urfiainak dicsőseges hírek örökösítésére ... következzik ez a Ngd eleitől fogvast megh erdemlett, Uri, vitézi, fő tisztben való lépte...”⁷

1664 nyara gyászos időpontja a kor magyar történetének. Ez év augusztus 10-én kötött meg a vasvári béke, amely Magyarország végromlásának érzetét keltette a kortársakban, s következményeivel megindította a magyar urak Habsburg-ellenes összeesküvését. De gyászos ezen 1664. esztendő ősze is: november 18-án meghal a magyar hazafiak fő reménysége, Zrínyi Miklós, akit Petkó Pannónia vitéz Mars apjaként sirat majd el a *Katonaénekében*.

Mondhatnánk, Petróczy előléptetésének és Petkó Petróczyhez szegődésének időpontja baljós, mindkettőjük személyes életére is döntően kiható történeti fejleményekkel terhes.

Visszatérve most már a kihallgatási jegyzőkönyvben foglaltakhoz: Láttuk, Petkó a vallatói előtt szinte hangsúlyosan Petróczy elsőrangú bizalmi emberének nevezi magát. Ezt követően arra a kérdésre kell válaszolnia, gyakran bíztá-e őt meg Petróczy bizalmas, titkos ügyek intézésével, ill. hová és milyen célok érdekében küldözgette. Petkó nyilvánvalóan felkészült a kérdés megválaszolására: vallomását úgy építette fel, hogy ebben küldetéseinek felvidéki és erdélyi irányultsága megfelelően a valóságnak s kidomborodjék azok bizalmi jellege is, csupán politikai céljukat helyettesítette be egy ártatlan, személyes céllal. Válasza így hangzott: az özvegy Petróczy gyakran küldözgette őt Erdélybe házassági szándékával kapcsolatos bizalmas hírek beszerzésére, s ugyanezen házassági ügyben hordozott Petróczytól tanácskérő leveleket Árvába Thököly Istvánhoz és Keczer Ambrushoz, mindaddig, amíg ura, bizonyos kedvezőtlen hírek hatására házassági tervétől el nem állt. Egyszer Teleky Mihálynak is vitt levelet, s Telekyvel egy alkalommal az erdélyi fejedelem udvarában is járt, de csupán tisztelettevő látogatásról volt szó.

⁷ MOL Budapest, Kamarai levéltár, Petróczy család levéltára, E 189 (a következőkben csak: Petróczy It.), I. doboz, f. 285.

Az így összeállított vallomás első felének megalkotásához az ötletet Petkó valószínűleg az erdélyi Bethlen Miklós egy sikertelenül végződött felvidéki házassági tervéből vette, amelyhez 1666 tavaszán (amikor az ifjú Bethlen Teleky Mihállyal a Felvidékre érkezett felvenni a kapcsolatot az összeesküvőkkel) Bethlennek Petróczy leánykérőként szekundált.⁸

A bíróság a kihallgatás egész menetére elfogadta Petkó ezen válaszát. Minden további vallatás, nyomozás, bizonyítékkeresés nélkül. Ami nem feltétlenül a Petkó által előadottak meggyőző erejét bizonyítja, hanem inkább a bíróságnak a szakszerű jogi eljárással szembeni érdektelenségére mutat. Ha nem tudnánk, milyen felületes, gyors, a bizonyítási eljárást mellőző, előre meghatározott módon folytak le az összeesküvést követő perek – amelyeknek szerves velejárója a magyar urak vagyonának megszerzése s a megfélemlítés volt –, akár csodálkozhatnánk is azon, hogy a *judicium delegatum* meg sem kísérelte Petkó küldetései valós mibenlétének a felderítését. Noha módjában állt volna megismerkedni például Petkó Petróczyhoz írt leveleivel, amelyeket a pozsonyi kamara a család egész irattárával együtt még 1670 novemberében, Petróczy várának elfoglalásakor és elpusztításakor lefoglalt.

Petkó bizalmi állásáról a kihallgatás során érdemben már nem is igen esik szó, inkább csak utalásszerűen fordul még elő, például a bíróság utolsóként feltett kérdésében. Mivel Petkó erre adott válaszában egy további, rá vonatkozó életrajzi adalék (s egy korjelenség, egyfajta harcmódot) is rögzítődik, idézzük értelemszerűen a jegyzőkönyvi feljegyzést. Kérdés: Ha Petróczy a bizalmába fogadta Petkót, akkor bizonyára gyakran vitte magával különböző portyáira. Vezette-e ezeket Petkó, s ő volt-e ezeken Petróczy felderítője? Válasz: Petkó beismeri, hogy amikor Batthyánynál szolgált a Dunántúlon, gyakran járt törökellenes portyázásokra, ezeken szerezte ingóságai javarészét. Petróczyval azonban csak kétszer volt portyán. Először, amikor a tatárok Trencsénél voltak. Másodszor, amikor Besztercebányáig mentek portyázni, s visszafelé jövet három, fej nélküli törököt láttak felkoncoltan. Ő maga a portyákon mindig csak közönséges huszárként, sosem vezetőként vagy felderítőként vett részt.

A kihallgatási jegyzőkönyv tetemes része – 16 kérdés mintegy fele-fele arányban – két, az összeesküvés lelepleződésétől Petróczy és gyermekei elbujdosásáig, ill. a Petróczyek elbujdosásától Petkó elfogatásáig terjedő időszakokkal foglalkozik.

A következőkben először azt tekintjük át, amit Petkó a Petróczyek utolsó otthoni, kaszavári hónapjairól-heteiről s ezzel kapcsolatosan önmagáról mond el vallomásaiban.

Urának az összeesküvésben vitt szerepéről s a mozgalom lelepleződéséről Petkó csak különböző egyénektől hallott, például Pongrácz püspöktől, amikor Petróczytól levelet vitt neki, Ostrosith báró egyik szolgájától, a trencsényi harmincadostól stb. Amikor Petróczynek beszámolt e híresztelésekről, az kétkedve fogadta őket, sőt nevetett is rajtuk, mondván, ő nem fél, az ilyesmit bizonyítani kellene. Később azonban közölte vele, hogy miután lázadó híret keltették, el kell menekülnie Szászországba vagy máshová, s megkérdezte Petkót, nem kíván-e vele tartani. Petkó azt válaszolta, hogy nem akarja a

⁸ *Bethlen Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Bp., 1980 (Magyar Emlékirók), 611, 613.

feleségét és gyermekeit elhagyni. Ekkor Petróczy elpanaszolta neki, mennyire a szívén viseli, hogy ha neki el kell mennie, fiai esetleg léha életet fognak folytatni, ezért arra kéri, hogy tartsa vissza, védje meg fiait a rossztól. Lányát, a még gyermek Kata Szidóniát Wesselényi László családjához menekítette Petróczy, Petkó vitte el hozzájuk a kislányt meg a vele küldött három ládát.⁹ Közvetlenül eltávozására előtt Petróczy egész nap csak gazdasági tennivalókról és fiai jó neveltetéséről beszélt Petkóval, s délutánra egy kissé megrészegetedtnak látszott. Amikor aztán Petkó megtudta, hogy a három Petróczyfiú is el akar apjuk után bujdosni, próbálta őket lebeszélni, de hiába érvelt azzal, hogy itthon biztosítva lesz megélhetésük, mert jóemberük, Szádeczky András a kamaránál már eljár az anyjuk utáni jószágok restituálása ügyében. Később másoktól hallotta, hogy Petróczy és fiai Erdélyben vannak.

Következzék végül a jegyzőkönyvnek az a kérdésköre, amely Petkó kézre kerülésének előzményeit és körülményeit foglalja magában.

Az erre az időszakra vonatkozó kérdések és Petkónak azokra adott válaszai egy idegileg-lelkileg eléggé megviselt, elesett állapotban (szerepben?) mutatkozó ember benyomását keltik. Mindamellett fel-felvillan magatartásában az öntudatosság és a spontán ellenállás gesztusa is. Lássuk hát az erről följegyzetteket:

Petróczy és fiai távozására után Petkót hosszú heteken, tán hónapokon át hiába keresték a császáriak. Heiszter tábornok idézésére nem jelent meg kihallgatásra, csak ismételt parancsa után küldte el hozzá apósát, hogy mentse őt ki betegsége okán. Otthonától távol élt, és változtatta tartózkodási helyét. Heteket töltött például Turócbán, a postamesternél, Lőcsén, az orvosnál. Bebörtönzése után vallatóinak azt mondta, félt az esetleges hosszú árestomtól, és attól, hogy közben tönkremegy a gazdasága. Megerősítette, hogy letartóztatása előtt szeretett volna a halálba vagy ittas kábulatba menekülni, de nem tudott. Beismerte, hogy nem tanúsított alattvalói hűséget királyához és urához, s vétkezett ellene azzal, hogy nem fedte fel Petróczy és fiai elmenekülési tervét, noha tudott róla. Mentségére (már-már fekete humornak is beillő indoklással) azt hozta fel, hogy nem is tudott volna a feljelentés dolgában eljárni, mivel ehhez nem eléggé művelt és mivel rossz nevelésben volt része. Ugyanakkor a trencsényi garnizon német parancsnokának megüzente, hogy aláveti magát a kihallgatásnak azzal a feltétellel, ha a parancsnok írásban biztosítja személye szabadságát. Elfogatásakor pedig – amire egy éjjeli időpontban került sor a háza kapujában, amikor a sötétség leple alatt épp távozóban volt otthonából – fizikai és fegyveres ellenszegülést fejtett ki. Elfogóját, a német katonát, megragadta, magával vonszolta és előrántotta rá pisztolyát – mint vallatóinak mondotta, önkéntelenül.

Ha a vallatói előtt – érthető okokból – tán rá is játszott elesettségre, kétségtelennek látszik, hogy az összeesküvés lelepleződését követő tömeges letartóztatások és a megtorlás keménysége, mint másokra, Petkóra is megtették a maguk hatását.

De ha személyéről, személyiségéről két verse, vagy közvetlenebb, levélbeli megnyilatkozásai alapján kialakítottunk magunknak bizonyos képet, azt érvényesnek tekinthet-

⁹ Petróczy Kata Szidónia Wesselényiékkel Lengyelországba került, s majd csak Pekry Lőrinc feleségéként tért vissza.

jük azután is, hogy a kihallgatásáról készült jegyzőkönyv egy részében megviselten is láthattuk őt.

Versei, különösen a „Gondolkodjál, szegény magyar...” kezdetű vers gondolatmenetéből kiindulva Jenei Ferenc jó rábeszélő, meggyőző képességekkel rendelkező személyiségnek látja Petkót, aki a bizalmas üzenetek közvetítésén túl alkalmas lehetett az üzenetek küldője álláspontjának képviselésére, elfogadtatására is.¹⁰

S milyen képünk lehet Petkóról, Petrőczy „kedves, igen meghitt jámbor szolgájá”-ról,¹¹ ha a leveleiből ismerkedünk vele?

Egyik, Petrőczyhez írt levelére utalok, amelyben Petkó két fontos ügyben nyilatkozik meg és foglal állást: az egyik a Petrőczy-fiúk művelődésével és nevelődésével, a másik saját politikai megbízatásainak veszélyességével kapcsolatos. Petkó mindkét ügyben megfontoltságot, maximális familiárisi hűséget és felelősséget tanúsít.

A levelet 1669. július 6-án írta Eperjesről,¹² ahol – titkos követi útját megszakítva – az ottani kollégiumban tanuló Petrőczy-fiúkat látogatta meg, hogy átadja nekik az apjuktól vitt pénzt és „parancsolatokat”. De nem elégszik meg ennyivel, gondosan, részletesen tájékozódik tanulásuk és magaviseletük felől is, s mindarról, amit megtudott, azonnal értesíti a fiúk apját, saját véleményének, állásfoglalásának is hangot adva. „Ngk ugj irok mint ighaz szolgálha, minden tartoztatás nélköl csak megh irom az vallot” – szögezi le közlendőihöz. „Az vallo” pedig az, hogy a legidősebb fiú, Miklós úrfi még ugyan nem mulasztotta el az iskolát és a leckéket, de úgy nyilatkozott, hogy a vakáció után nincs kedve folytatni a tanulást. A középső fiú, István úrfi öngyűlölete pedig már hosszabb ideje nem tanul, nem is akar tanulni, mert nem érdekli más, csak a katonáskodás, s ha az apja nem veszi ki az iskolából, akkor megszökik. Petkó megpróbálja ennek a magatartásnak okát lelteni. „Isten verje megh azt az embert – fakad ki –, aki elsöben is persuadealta eö Nghat, hogy hagyja el az oskolat és legyen katona, mert voltak sokan afele Nyalka veselkedök, akik afelet beszéltek, hogi nem jo az tanulas, hanem az katonalas”. Azt tanácsolja hát Petrőczynek, jobb lesz, ha a vakációig elviszi István úrfit az iskolából, mintsem hogy az examennél valljon majd szégyent. A legkisebb Petrőczy-fiú, Imre úrfi viszont nagyon jól tanul, és öröme telik majd apjának benne, csak legyen azon, hogy jó praeproptort szerezzen neki. Petkó Dömötöri György tanárt ajánlja praeproptornak, aki „oly deakot csinálna az urfibol, minden ember csudalkoznek”.

Levele zárómondataiban szól – szüksézáván, és igen határozottan – politikai közvetítő szolgálatáról. Soraiból világos, hogy nagyon is tudatában van a küldetéseivel járó veszélyeknek, s noha reálisan számol nem kívánt következményekkel, szolgálatát nem adja fel. Közli Petrőczyvel, hogy még aznap folytatja útját Peklinbe („mert Kezer Uraimeknal leszen dolghom”¹³), majd onnan tovább Erdélybe, s ha módjában lesz, mindenhonnan fog írni. Ugyanakkor jelzi, hogy felkészült esetleges elfogatására, és Petrőczyt is felké-

¹⁰ JENEI, *i. m.*

¹¹ Petrőczy István szavai Petkóról, Teleky Mihályhoz 1669. július 1-jén írt levelében. Lásd DEÁK Farkas, *Bujdosók levéltára*, Bp., 1883, 233.

¹² Petrőczy It., 2. doboz, f. 235.

¹³ Keczer Andrásnál és Menyhértnél, akik ugyancsak kapcsolatban álltak az összeesküvökkel.

szíti erre az eshetőségre. „Szeghenj” felesége nem tudja, mi járatban van, ezért „az Istenertis” arra kéri Petrőczyt, ha ő „későn járna” (értsd: nagy sokára kerülne csak haza), ne feledkezzék meg az „otthonvalói”-ról, „és segítse őket” (ha jól fejtetem meg az utóbbi három áthúzott szót). Végül nyomatékosan biztosítja Petrőczyt a helytállásáról: „En, Ngos Uram, Nghod dolgaira ugi vigyazok, hoga en miatam kart ne valyon Ngd”.

Mint az előzőekben láthattuk, Petkó végső soron nem adta fel szolgálatát a vallatása során sem. S nem véletlen, hogy Petrőczy a fiaira való vigyázást is rá bízta volna.

Nem tudjuk, milyen ítéletet hozott a bíróság Petkó ügyében. Büntetése nem lehetett túl hosszú, hiszen vallomásai alapján végül is csak abban találták bűnösnek, hogy nem jelentette Petrőczy elbujdosási tervét, illetve hogy ő maga nem tett eleget a bíróság elé idéző felszólításoknak. A viszonylag kisebb büntetés kirovását valószínűsíti az is, hogy – amint a korábbi kutatók, Jenei Ferenc és Varga Imre kimutatták – 1673 őszén Petkó már Illésházy György főispánnál szolgál mint tisztartó.

KISS FARKAS GÁBOR

„DIFFICILES NUGAE”

Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai*

A barokk tudományosság híres és jellegzetes alakjával, Athanasius Kircherrel már korábban is találkozhattunk magyar tanulmányokban: ismeretes, hogy az országbíró Nádasdy Ferenc megfestette arcképét Rómában,¹ tudjuk, hogy a költő Zrínyi könyvtárában is számos műve található meg, köztük az egyik Lippay révén Kircher ajándéka,² és Kovács Sándor Iván szellemi párhuzamot fedezett fel a Zrínyi-líra hegymetamorfózisai és Kircher arcimboldesque illusztrációi közt.³ Eddig azonban nem került sor Kircher magyar kapcsolatainak feltérképezésére.

Athanasius Kircher Fulda közelében született 1602-ben, és sokoldalú nyelvi és feltalálói tehetsége már korán kibontakozott: elkezdett érdeklődni a keleti nyelvek iránt, már a jezsuita gimnáziummal egy időben héberórákat vett egy rabbitól.⁴ Első műve, az *Ars magnesia* (1631), mellyel hírnevét megalapozza, még Würzburgban jelenik meg, és címében büszkén hordozza a Bacon-féle új tudomány jelzőit: *Disquisitio bipartita empeirica seu experimentalis, Physico-Mathematica de Natura [...] variisque usibus ac diuturna experientiam comprobata*, következő értekezése pedig, mely Avignonban lát napvilágot (1635), a napórák újszerű szerkesztésének lehetőségeit tárgyalja, pl. egyenetlen felületen. Felfigyelnek rá,

* A tanulmány a T 037477 sz. OTKA program támogatásával készült. Itt köszönöm meg Bene Sándor, Kovács Sándor Iván, Tusor Péter és Viskolcz Noémi nélkülözhetetlen segítségét. Esetleges tévedéseimért természetesen nem ők a felelősek.

¹ RÓZSA György, *Nádasdy Ferenc és a művészet*, Művészettörténeti Értesítő, 19(1970), 185–202, itt: 190.

² *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 324–325 (BZ 249).

³ KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 147. Zrínyi és Kircher vulkánélménye is párhuzamba állítható; Kircher Etna-látogatásának meghatározó jelentőséget tulajdonít életpályája szempontjából önéletrajzában: *Vita a semet conscripta = Fasciculus epistolarum*, ed. H. LANGENMANTEL, Augsburg, 1684 (Debrecen, Ref. Koll., A393). Kircher birtokolt egy közismert Zrínyi-röplapot („a Zrínyi által fogott hosszúnyakú tatár”; CENNERNÉ WILHELM B Gizella, *A Zrínyi-család ikonográfiája*, Bp., 1997, D 200): Archivio della Pontificale Università Gregoriana (APUG), ms. 563, 5r.

⁴ Életrajzához a régebbi szakirodalom nagyrészt önéletrajzát vette alapul: pl. Joscelyn GODWIN, *Athanasius Kircher: A Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge*, London, 1979, 9–15; John E. FLETCHER, *Athanasius Kircher: A Man under Pressure = Athanasius Kircher und seine Beziehungen zum gelehrten Europa seiner Zeit*, szerk. Uő., Wiesbaden, 1988, 1–15 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 17); ezek helyett most lásd *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*, ed. Paula FINDLEN, London–New York, 2004; ebben is Paula Findlen kitűnő életrajzi bevezetőjét (1–48). Kirchert ismét fakuló fényben látja a kutatás – különösen sajátos forrásidézési módszerét (uo., 153, 166–167, 174–175).

Rómába kerül, és már 1636-ban kiadja Francesco Barberini kardinálisnak ajánlva első nyelvészeti művét, a *Prodromus Coptus*, melyben hosszas történeti bevezetés után először veselkedik neki az egyik legfontosabb, sokszor visszatérő témájának, a hieroglifák megfejtésének. Tudományos műveinek nézőpontját már itt kijelöli: a cél Isten nyomait kifürkészni, elrejtett bölcsességét megtalálni, egyrészt a Természetben, mely mint Isten tükörképe, bújtatva magában rejtja a Teremtő misztériumait, másrészt azoknak az írásoknak a megfejtése révén, amelyek a teremtés idejének közvetlen közeléből tanúskodnak a bábéli nyelvzavar előtti időszakról.⁵ Egészében jól megfigyelhetők nála a jezsuita tudományosság fő jellemzői: a precízió és a részletezés a jelenségek lejegyzésében, az elképzelhetetlen gyűjtőszorgalom; de egyúttal a tudományos eklekticizmus, a jelentéktelen-mesés és a lényeges tények közötti különbségtétel hiánya és a szélesebb filozófiai alapvetés elhanyagolása is.⁶ Ashworth fontos párhuzamot lát meg a jezsuiták teológiai probabilizmusa⁷ és elméleti eklekticizmusa között: mintha ugyanaz az „in dubiis tutor pars est eligenda” elv jelenne meg a jezsuita csillagászoknál, természetkutatóknál, nyelvtudósoknál, mint a morálfilozófusoknál.

Kircher hite a mindent elrendező isteni bölcsességben a tudomány művelésének legfőbb indítéka, és egyúttal értékmérője is: elismeri az empiria fontosságát, de az csak transzempirikus célokat szolgál, „az empirikusan, kísérletileg nyert eredményeket erőltetve rövidre zárja a transzcendentális alappal”⁸ – mondja Leinkauf. (Hozzátehetjük: ha az elmélet összeegyeztethető a hitigazságokkal, nem igényel empirikus bizonyítást sem.) Ez az apodiktikus kombinatív hajlam különösen érzékelhető nyelvészeti munkáiban: a már említett *Prodromus coptus*ban (1636), a *Lingua Aegyptiaca restituta*ban (1643), az *Obeliscus Pamphilius*ban (1650), az *Oedipus Aegyptiacus*ban (1652–1654), a *Sphinx mystagoga, sive Diatribe Hieroglyphicá*ban (1676); az *Arca Noé*ban (1675), mely a vízözön előtti idők történelmét rekonstruálja illetve az állatfajok eredetét taglalja, és a főműben, a *Turris Babel*ben (1679), mely hatalmas keleti nyelvtudása és segítőinek hozzájárulása révén Ninivét, Szemirámisz kertjét és a bábéli torony építését rekonstruálja, majd a világ nyelveiből próbál a Babel előtti nyelvhez eljutni.⁹ A természetben az

⁵ Ennek a világgépnek az előzményeiről lásd Amos FUNKENSTEIN, *Theology and Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*, Princeton, 1986; James J. BONO, *The Word of God and the Languages of Man: Interpreting Nature in Early Modern Science and Medicine*, I, Ficino to Descartes, Madison, 1995, 123–166; szerepéről és vezérfogalmairól Kirchernél lásd Thomas LEINKAUF, *Mundus combinatus: Studien zur Struktur der barocken Universalwissenschaft am Beispiel Athanasius Kirchers SJ (1602–1680)*, Berlin, 1993, 75–129.

⁶ William B. ASHWORTH Jr., *Catholicism and Early Modern Science = God and Nature*, szerk. David C. LINDBERG, S. NUMBERS, Berkeley–London, 1986, 136–166. Kircher egyetlen összefüggő (és ritkán hivatkozott) filozófiai alapvetése, az egyházatyáktól, Talmudból és arab szerzőktől vett teorémák formájában a *Magnes*ban (Roma, 1641) található, 36–37.

⁷ Perez ZAGORIN, *Ways of Lying: Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe*, Cambridge, Mass., 1990, 161–163; Santo BURGIO, *Teologia barocca: Il probabilismo in Sicilia nell'epoca di Filippo IV*, Catania, 1998.

⁸ LEINKAUF, *i. m.*, 42.

⁹ A magyar nyelvről a Jugria-öshaza elméletét adja elő, melyet Matthias de Miechowtól vesz át kritika és új információ nélkül (213). Erről lásd KIRÁLY Péter, *A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai*, Nyíregyháza, 2004.

Ember számára önmaga tükörképét alkotó Istent szintén sok műben keresi: ezek közé tartozik az élete végéig visszatérő mágnesprobléma (*Ars Magnesia*, 1631; *Magnes*, 1641; *Magneticum naturae regnum*, 1667);¹⁰ az alkímiaiak is nevezhető, de fénytani és optikai alapokból kiinduló *Ars magna lucis et umbrae* (1646), mely végső soron az univerzumban ható titkos, rejtőzködő erőket és hatásaikat tárja fel; az *Itinerarium exstaticum I–II.* (1656–57), mely Scipio álmának nyomában népszerűsítő világmagyarázatot ad a föld három régiójáról, és mindegyikben megmutatja Isten jelenlétét; a *Mundus subterraneus* (1664), mely kifejezetten a föld belsejének megismerését tűzi ki célul; és a kombinatorikus-harmonisztikus-számmisztikus munkák (*Musurgia Universalis*, 1650; *Arithmologia e abditis numerorum mysteriis*, 1665; *Polygraphia nova et universalis*, 1663; *Phonurgia nova sive Conjugium Mechanico-physicum Artis et Naturae Paranympa Phonosophia Concinnatum*, 1673), melyek a teremtés tökéletességét a zene vagy a matematika példáján szemléltetik. Műveinek harmadik csoportját a „valódi” antikvárius történeti munkák adják: így kopt liturgiátörténete, a *Rituale copticum* (1647), a római kori, Nagy Konstantin alapította Szt. Lestár (Eustachius)-templom felfedezésekor írt értekezése (*Historia Eustachio-Mariana*, 1665) vagy a Latium római emlékeit összegző műve (*Latium*, 1669). Még az eddig felsorolt, méretes, néha több főlíáni kötetre terjedő művek sem meritik ki teljes munkásságát, csak annak fő irányvonalait mutatják be.

Enciklopédikus szelleme nem a 17. századi protestáns enciklopédiák rendszerelvű összefoglalásaival rokon,¹¹ itt a mindenség inkább egy isteni talált tárgyak osztályának látszik. A kircheri tudásmúzeum ahhoz a barlanghoz hasonlít, melyet az *Itinerarium exstaticum*-ban ír le Cosmiel: képzeljünk el egy szigetet, amely tele van vadállatokkal, vihar veri, zátonyok, örvények veszik körül, de van egy barlang rajta, „amelynek falán ábrázolva mindent egyetlen pillantással rendben át lehet tekinteni, ami csak a világ kezdetétől végéig akár az ember tehetségéből történt, akár a természet titkos rejtélyei folytán misztériumként lezajlott. Mit meg nem tennél azért, hogy az egész világ gépezetét mindenestül a legvilágosabban kifejtve láthasd, hogy akár a földgolyók vagy a csillagok számtalan mozgását, és mindegyiknek a sajátlagos természetét, a mozgásuk együttállását, és ezenkívül az egyik bolygónak a másiktól való távolságát megismerhesd?” Le van ott írva a föld szerkezete, a császárok és a királyok története Ádámtól kezdve, minden tudomány, a matematika, a medicina, a politika, a jog, az etika, a költészet, a teológia, a filozófia stb., sőt a kör négyszögesítése és az anyagi világ felépítése is. Ez maga lenne a *beatifica visio*, amihez hit révén juthatunk el.¹²

Kircher műveinek még egy általánosan kiemelhető jellegzetessége a játékoságra való hajlam: főképp a mágnessel és a kombinatorikával foglalkozó könyvekben tér vissza,

¹⁰ A mágnes számára a szimpatikus világegyetemet átható erő kulcsa és szimbóluma: Paula FINDLEN, *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley, 1994, 85.

¹¹ Lásd Anthony GRAFTON, *The World of the Polyhistor: Humanism and Encyclopedism*, *Central European History*, 18(1985), 31–47.

¹² Athanasii KIRCHERI *Itinerarium exstaticum...*, Romae, 1656, 212–215 (OSZK, Phys. 317f). Az ötlet, hogy a földtől eltávolodva, az égi szférákból szemlélve vegye szemügyre a Naprendszert és a Földet, a *Somnium Scipionis* után Seneca *Naturales quaestiones*-ának előszavában is megjelenik, és innen veszi át Daniello Bartoli *L'uomo di lettere difesója* (1645). Kircher minden bizonnyal ismerte a jezsuita atya művét.

hogy e játék révén egyrészt mindenből lehet zeneszerző vagy poéta (lásd a *Musurgia universalis* harmóniagépét vagy a nevezetes metaforagépet – ezekkel a találmányokkal az arisztokrata támogatók szórakoztatására volt tekintettel), másrészt ugyanennek az udvari környezetnek gépeket, machinákat tervezett, amelyeket ma inkább játéknak neveznénk (ő a *laterna magica* fölfedezője, melyet az *Ars magná*ban ír le; a *Magnes* és a *Mundus subterraneus* pedig bővelkedik hasonlóknak, találunk éppúgy geotermikus, mint mágneses szélkakast, azt hiszem, őt tisztelhetjük a szobai vízpárolgató felfedezéséért „földre vissza nem hulló szökökútként”; tervezett rakétával hajtott papírsárkányt „Ira Dei” felirattal; a *Musurgia universalis*ban püthagoreus automatát találunk, három küllősz kalapácsütésére modulálva, akik szinkópásan kalapálnak, miközben az automata mozgatja Vulcanust is, aki vezényli őket, és egy csontvázat, akinek nem derül ki a funkciója, azon kívül, hogy táncol).¹³

Nem szeretnék itt részletesebben foglalkozni Kircher tudományos érdemeivel, de egy jellegzetes művét, a Nádasdy Ferencnek ajánlott *Arithmologiót*¹⁴ röviden tartalmilag is bemutatnom. Az ilyen, nem múzeum-jellegű, elméleti-kombinatorikus műveinek fő jellemzője egy kiválasztott ötlet végletekig hajszolása és minden szempontból való kiaknázása: az *Arithmologió*ban kizárólag bűvös négyzetekkel és azoknak a szerkesztésével foglalkozik.¹⁵ Az első, 3 elemes bűvös négyzet után (melynek lényege, hogy a számok egytől kilencig egy 3-szor 3-as négyzetbe elrendezve minden irányban mindig ugyanazt az összeget, 15-öt adják) bemutatja, miképp szerkesztette meg a nagyobb négyzeteket is, egészen a tízszer tízesig. Az egyes bűvös táblák pedig a planetáris istenségeknek feleltethetők meg, és ez sok kérdésfelvetésre ad lehetőséget: elmagyarázza, hogy milyen bölcsességet rejtettek el a számnégyzet és az adott planéta viszonyában (pl. a 3 egység oldalú, kilences négyzet miért Saturnusé), hogyan lehet ezekből jóslni, illetve ismertet néhány komoly jóslásra alkalmas számkockát is, közvetlenül arab forrásból (pl. ahol Allah nevének betűi számoknak megfelelően értelmes szavakat adnak: *potens, amplius, sapiens, fortis*, természetesen ezek majdnem a keresztény sarkalatos erények Kircher értelmezésében). Mindez az utolsó *mystagogus* fejezetben nyeri el keresztény értelmét a Szentháromságra alkalmazva. Ebben a művében arab tudását is jól kamatoztathatta, hiszen főként arab forrásokra támaszkodik: tudja, hogy ott is sokan foglalkoztak ezzel a tudománnyal, de rosszul. (Sokszor megfigyelhető, hogy Kirchernél az okkult menedéke a történelem: lehet, hogy Paracelsus eretnek, de már az egyiptomiak is hasonlóan gondolták ugyanazt – Kircher feladata pedig csak annyi, hogy ebben az esetben az óegyip-

¹³ A zene affektusokra tett jótékony hatását említve a *Phonurgia nová*ban (1673, 228) azt tanácsolja: a legjobb orvosság melankólia ellen, ha jó hangosan a melankolikusok fülébe kürtölünk. Lásd még Paula FINDLEN, *Jokes of Nature and Jokes of Knowledge: The Playfulness of Scientific Discourse in Early Modern Europe*, *Renaissance Quarterly*, 43(1990), 292–331.

¹⁴ App. Hung. 2088. Az *Arithmologia* rövidebb kidolgozásban már megvan az *Oedipus Aegyptiacus*ban (II/2. kötet, VII. classis); Kircher önisméltléseit már korabeli jezsuita cenzorai is felrótták: Daniel STOLZENBERG, *Oedipus Censored...*, *AHSJ*, 73(145), 2003, 19.

¹⁵ A bűvös négyzetek történetéről lásd Schuyler CAMMANN, *Islamic and Indian Magic Squares*, *History of Religions*, 8(1969), 181–209, 271–299; Vladimir KARPENKO, *Between Magic and Science: Numerical Magic Squares*, *Ambix*, 40(1993), 121–128.

tomai számmisztikát a *Patres*, az egyházatyák *mense*, szemlélete szerint fejtsse ki, hiszen a számokban is a szentháromságot rejtették el az egyiptomiak, a káldeusok és a görögök.) Talán épp emiatt az „aritmetika” miatt emlékszik úgy majd 30 év múltán Leibniz Kircherre, hogy az csak „bonyolult játékokkal” (*difficiles nugae*) szórakoztatta a hesseni fejedelmet.¹⁶ Hasonlóan önisméltó, végletekig hajtott, de közben semmivel sem alátámasztott ötlet az *Arca Noe* alap gondolata: abból a feltevésből kiindulva, hogy Noé bárkáján nem fért el az összes mai állatfaj, rekonstruálja az alapfajokat (szarvas, farkas, macska, teve stb.) és az összes többi ezek keveredéseként határozza meg (pl. a rénszarvas a ló és a szarvas keveredése). Annak ellenére, hogy Kircher szereti a kísérletet, nem lehet őt empirikusnak nevezni: nála a kísérlet nem a feltevést bizonyítja, nem aranyat akar vele előállítani, mint az alkímisták (emiatt még az „igazi alkímisták” is elhatárolódtak tőle – legalábbis ismerünk egy bécsi alkímista vitairatot¹⁷ 1667-ből, amely *antichymisticus*nak nevezi őt, mert nem ír le kísérleteket és az arisztotelészi filozófia alapján elveti a fémek átváltoztathatóságának, a *transmutatió*nak a lehetőségét), hanem udvari látványosság, esetleg Isten és a természet nagyszerűségének bizonyítéka.

Kircher Rómában a Szentszék egyik tudományos referenszévé és látványosságává vált, kapcsolatot tartott egész Európában mind a tudósokkal, mind pedig azokkal, akik hajlandók voltak áldozni a tudományra: a császárral, uralkodókkal, hercegekkel, grófokkal. Kapcsolatrendszerének emlékéért levelezése őrzi, mely a legfontosabb eszközünk magyarországi kapcsolatai feltárásához, és Európa jó néhány országában is e révén tárták fel helyi ismeretségeit.¹⁸ A hatalmas levélgyűjteményt, amely becslések szerint a teljes levelezés mintegy 2/3-át öleli fel, ma a római Archivio della Pontificia Università Gregoriana őrzi – ezek a kötetek tartalmazzák a Kircherhez érkezett leveleket, valamint néhány másolatot saját leveleiről.¹⁹ A magyar kapcsolatokról is itt találjuk a legfontosabb dokumentumokat – a továbbiakban csak ezekről beszélek.

¹⁶ Paul FRIEDLÄNDER, *Athanasius Kircher und Leibniz: Ein Beitrag zur Geschichte der Polyhistorie im 17. Jahrhundert* = Uö., *Studien zur antiken Literatur und Kunst*, Berlin, 1968, 655–672.

¹⁷ *Interpellatio brevis ad philosophos veritatis tam amatores, quam scrutatores pro lapide philosophorum, contra antichymisticum mundum subterraneum Athan. Kircheri, qua non solum antichymistica ejus putatitia argumenta subnervantur, sed et ars ipsa quantum fieri potest intelligentibus manifestatur*, a Salomone de BLAWENSTEIN, Viennae, apud Bernartes, 1667 (példánya az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban). Blauenstein (ha ez nem álnév) felzúdulása érthető: az 1662-ben Bécsbe utazó (és Zrínyit is meglátogató) holland Tollius leírása szerint a császárvárosban mindenki hitt az alkímiában és annak legfontosabb kérdésében, a *transmutatió*ban (I. Lipóton kívül Václav Lobkovic, a haditanács elnöke, Waldstein prágai érsek stb.). Jacobi TOLLII *Epistolae itinerariae...*, kiad. H. C. HENNINIUS, Amstelodami, 1700, 100–104. Lásd még R. J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy*, Oxford, 1979, 346–380 (III. Ferdinándról, Blauensteinről); Pamela H. SMITH, *The Business of Alchemy: Science and Culture in the Holy Roman Empire*, Princeton, 1994, 173–227 (J. J. Becher bécsi tevékenységéről I. Lipót udvarában).

¹⁸ Számunkra ezek közül fontos: Karolina TARGOSZ, *Polscy korespondanci Atanazego Kirchera*, *Studia i materialy z Dziejów Nauki Polskiej, Historia Nauk Spolecznych*, 12(1968), 117–136; Ivan GOLUB, *Juraj Krizanić i njegovi suvremenici (Kircher, I. Karamuel Lobkowitz, N. Panajotis, V. Spada)*, *Historijski Zbornik*, 27–28(1974–1975), 227–317.

¹⁹ Levelezésének katalógusa többször is megjelent, a legkönnyebben hozzáférhető: John E. FLETCHER, *Athanasius Kircher and His Correspondence = Athanasius Kircher und seine Beziehungen...*, i. m., 139–178; legújabb mutatójuk: Wiktor GRAMATOWSKI, Marjan REBERNIK, *Epistolae Kircherianae: Index alphabeticus et*

Kapcsolatainak azokat a dokumentumait, amelyek levelezésében fennmaradtak, három fő csoportba sorolhatjuk: az első az arisztokrata támogatói kör. Az a néhány dokumentum, amelyet magyarországi kapcsolatai miatt tárgyalni fogok, rendkívül világosan mutatja az udvari tudomány működését – főképp ennek materiális oldalát. A második nagyobb csoport a jezsuiták belső hálózata: Kircher gyakran használja föl ezt a zárt és jól működő kapcsolatrendszert arra, hogy számára fontos eseményekről információt szerezzen, ritka égi jelenségek kapcsán kollektív megfigyelést szervezzen, illetve egy adott ország rendkívüli jellegzetességeiről tájékozódjék. A harmadik pedig a rajongóké: akik művei olvastán felbátorodnak és levélben keresik meg őt, elárasztják kéretlenül is kérdésekkel és problémákkal, vagy egyszerűen csak levelet szeretnének kapni a híres tudóstól.

Közismert, hogy a már akkor is pénzigényes természettudományok művelése milyen erősen kötődött a fejedelmi udvarokhoz a 17. században:²⁰ másképp aligha lehetett előteremteni a kísérletekhez szükséges eszközöket, mind Tycho Brache Uraniborgja, mind Hevelius gdański laboratóriuma ezt a tendenciát mutatja. Ismeretes Galilei története, aki a padovai egyetemről hatalmas összegért, évi ezer scudóért szegődött el a firenzei nagyherceghez – ez a fizetés a nagyhercegi majordomuséval egyezett meg, és egyúttal a legmagasabb volt az udvarban. Ennek árát persze állandó felfedezésekkel és a nagyhercegi család iránti tisztelettel kellett megfizetni, emiatt nevezte el a Jupiter négy holdját a nagyherceg illetve családtagjai neve után.²¹ Kircher, bár jezsuita lévén állandó patrónust nem kereshetett, könyvei révén szerzett anyagi támogatást múzeumának gyarapítására és néhány találmányának megépítésére. Ehhez az udvari kapcsolatrendszeréhez kötődnek első magyarországi ismeretségei is.

Kircher fő támogatója a Habsburg-dinasztia, kezdetben III. Ferdinánd császár, Lipót Vilmos főherceg, majd I. Lipót volt. A jezsuita atya támogatásrendszerével eddig keveset foglalkoztak, emiatt idézek egy levelet annak illusztrálására, hogy milyen szoros udvari függésben és alárendeltségben állt még egy olyan neves tudós is, mint Kircher. 1659. november 28-án I. Lipót jezsuita gyóntatója, Johann Schega írt Pozsonyból neki (9. melléklet): megköszönte, hogy Kircher olyan „bőbeszédűen” írta le a firenzei nagyherceg udvarában lezajlott fogadást, ez tetszett a császári felségnek és a nagyhercegnek is – és nem kételkedtek benne, hogy ezt a leírást Kircher egy művében is megjelenteti majd. De Schega egyúttal értetlenségét fejezte ki, hogy a leírásban nem szólt arról, milyen gazdag ajándékkal távozott a nagyhercegtől. Kircher 1659-ben fénykorát éli, az *Ars magna* és az *Oedipus Aegyptiacus* már megjelent, az *Iter exstaticum*ban közzétette másik

geographicus, Róma, 2001 (Subsidia ad historiam S. I., 11). A levelezés online elérhető a Luna Insight adatbázis-program segítségével: <http://www.stanford.edu/group/STS/gorman/nuovepaginekircher/>.

²⁰ Richard S. WESTFALL, *Science and Patronage: Galileo and the Telescope*, Isis, 76(1985), 111–130; az udvar, az akadémia és a tudósok viszonyáról lásd Mario BIAGIOLI, *Le prince et les savants: La civilté scientifique au 17me siècle*, Annales HSS, 50 (1995), 1417–1453.

²¹ Mario BIAGIOLI, *Galileo, Courtier: The Practice of Science in the Culture of Absolutism*, Chicago, 1993, 36–37, 104.

nagy tervét, a *Mundus subterraneust*, ennek ellenére Schega szinte szolgálai hangnemben és ironikusan írhat neki.²²

A magyar kapcsolatok is minden bizonnyal a császári udvar révén alakultak ki, még-hozzá 1654–55-ben: Kircher írt III. Ferdinándnak, hogy befejezte az *Oedipus Aegyptiacust*, és érdeklődött, milyen ajánlást illetve címlapot tegyen bele.²³ Erre a jezsuita Johann Gans, III. Ferdinánd gyóntatója válaszolt Pozsonyból 1655. március 22-én: „Levelét most olvassa a Császár, és azt kéri, hogy szolgálai, követe vagy valaki más által küldje el műve egy példányát. A fejedelmeket illetően, hogy kinek ajánlja a művet, így határozott: legyenek kardinálisok, választófejedelmek és a birodalom más jeles fejedelmei, és mindezek nevét küldje el a császárnak. Mikor lesz már Páánk? Mi gyorsan végeztünk a nádorválasztással, és Istennek hála jól.” (Lásd 8. melléklet, ez a 1655-ös Wesselényi-féle, Zrínyit kiábrándító nádorválasztás az udvar szemszögéből.)

Az *Oedipus Aegyptiacus* hatalmas mű, sok fejezetből áll, és majdnem minden fejezet másnak van ajánlva: a mecénások közül néhányat már korábban kiválaszthattak, köztük Lippay György érsek.²⁴ Palkovics Márton ugyanis (jezsuita szerzetes, ekkor a nagyszombati egyetem kancellárja²⁵) már majd egy évvel korábban, 1654. május 19-én arról ír Kirchnernek, hogy érsekünk szívesen venné, ha neki dedikálná az *Oedipus* egyik fejezetét, „egyébként tiszteletreméltó atyám jól tudta, hogy a mi érsekünk kiváltképp vonzódik a *Respublica Litteraria* iránt, szereti tiszteletreméltó atyám műveit, és sok órát tölt olvasásukkal. A matematikában olyannyira járatos, hogy még professzorainkban sincs ekkora igyekezet és törekvés. De ez nem tartja vissza attól, hogy jól forogjon a közéletben, és ha a maga idején nyilvánosan szentbeszédet tart, bölcsességével és tudásával mindenkit lenyűgöz, akár egy teljes órán át is.” (7. melléklet.) Amennyire tudjuk, Palkovics nem állított valótlan azzal, hogy Lippay ismeri Kircher műveit: az érsek már 1650. október 8-i, orvosához és tudományos szakértőjéhez, Procopius Polycarpus Bonanushoz írt levelében hivatkozik Kircherre, talán egy a kertjében nem tökéletesen működő szökőkút kapcsán.²⁶

Lippaynak végül az *Oedipus Aegyptiacus* II. kötet második részének 8. *classisa* lett dedikálva, mely az egyiptomiak mechanikai és mérnöki tudásáról szól, főképp azt talál-gatva, milyen módszerekkel tudták a kötömböket mozgatni, magasba emelni. Kircher talán épp Palkovics levelének hatására mondja a fejezet ajánlásában: „Más tudományok

²² A jezsuita gyóntatók fontos szerepéről a korban lásd H. HÖPFL, *Orthodoxy and Reason of State*, History of Political Thought, 23(2002), 211–237.

²³ Előzőleg már IV. Ulászló lengyel királynak is próbálta ajánlani, így bővítve pártfogói körét, de onnan elutasító választ kapott. Lásd TARGOSZ, *i. m.*, 123–124. Talán Kircher *Oedipusa* hatására szerepel Oedipus mint a rejtély megfejtője Gyöngyösinél is: „Érted-é mesémet, vagy szóljak nyilvánban? / Oedipusod lészek (ha kívánod) abban.” (*Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*, 49. vsz.)

²⁴ Tevékenységének alapvető újraértékelése: TUSOR Péter, *Lippay IV. György = Esztergomi érsekek, 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., 2003, 296–303.

²⁵ *Matricula Universitatis Tyrnaviensis, 1635–1701*, ed. ZSOLDOS Attila, Bp., 1990, 80; a második félévtől rektora, 85. Lásd még SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, c. 110.

²⁶ *Epistolae ad Procopium Polycarpum Bonanum, 1648–1662*, Esztergom Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I, 172, 4. levél: „Aqua nondum saltat uti deberet, P. Kircherus nihil scripsit memorabile.”

mellett, melyeket kitanultál, főképp e csodálatos és szinte isteni tudomány [a mechanika] révén akkora hírnévre tettél szert, hogy a közvélemény szerint joggal érdemelted ki, amit mondanak rólad, hogy minden mesterségben és szakismeretben jártas vagy, ahogy Polübiosz mondta egykor Arkhimédészről. Elegendő bizonyítékul szolgálnak erre kertjeid pihenőhelyei, amelyek, amint hallom, oly sokféle hidraulikus gépezettel vannak felszerelve, mint kevés más helyen.”²⁷ Lippay az *Oedipus*ban tényleg illusztris társaságba került: éppen a III. Ferdinánd császár és János Fülöp mainzi érsek közötti fejezetet kapta meg, őket követik Frigyes hesseni őgróf, II. Ferdinánd toszkán nagyherceg, Fabio Chigi; a harmadik kötet obeliszkelemzéseit pedig a Habsburgok mellett (III. Ferdinánd, IV. Ferdinánd római király, Lipót Ignác főherceg) szinte az egész bíborosi karnak végigajánlja Kircher (Francesco Barberini, Antonio Barberini, Giancarlo Medici, Fr. Ang. Rapacciolo, Fr. M. Brancacci stb.). Az érsek a *respublica litteraria*ba való bekerülését jelentős összeggel, 200 tallérral hálálta meg: fennmaradt az esztergomi primási levéltárban Kircher 1656. december 1-jei válaszlevele, melyben megköszöni Lippaynak a 200 tallér adományt, és megígéri, hogy elküldi az *Itinerarium exstaticum* egy példányát is neki (1. melléklet). Az *Oedipus* Lippaynak dedikált példánya végül, valószínűleg az érsek ajándékaként, Zrínyi Miklós könyvtárába került.²⁸ Lippay később talán épp Kircher magnetikus műveinek (*Magnes, Ars magnesia*) hatására választja saját, I. Lipót császárnak ajánlott alkímiai művének címéül és központi, meglehetősen homályos szimbólumául a mágneshegyvet (*Mons Magnesia*).²⁹

Nádasdy Ferenc gróf, a másik magyar arisztokrata, akinek dedikált fejezet jutott az *Oedipus Aegyptiacus*ban, már minden bizonnyal Johann Gans idézett, 1655. március 22-i felszólítása után lett kiválasztva. Nádasdy 1642-ben járt már Rómában, de erről az útról sajnos nem rendelkezünk dokumentumokkal, így nem tudjuk, hogy már ekkor találkozott-e Kircherrel, vagy csak egy későbbi, ismeretlen római útja alkalmával. Kap-

²⁷ „Tu enim praeter coetera disciplinarum subsidia, quibus instructus es, huius mirificae quoque ac penè divinae artis notitia tantum Tibi nominis ac famae peperisti, vt omnium opinione πολυμήχανος καὶ πολυτεχνάστης, vti quondam de Archimede memorabat Polybius, iure dici et haberi merearis. testantur id satis superque deliciosi illi viridariorum Tuorum recessus tanta, vt audio, hydraulicarum varietate machinarum instructi, quanta paucis in locis similes se vidisse testantur spectatores.” A. KIRCHER, *Oedipus Aegyptiacus*, Róma, 1653 (forgalomba csak 1655-ben került!), II, 279 (RMNy 2606). Kircher Zacharias Traber jezsuitától is tudott az érsek kertéptítő szenvedélyéről, aki 1650. május 25-i pozsonyi levelében arról számol be Kirchernek, hogy vízelvezető ciszternát épített érsekének a kertben csövekkel, és problémái megoldására kér segítséget. (APUG, ms. 567, 178r–v.)

²⁸ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya, i. m.*, 324–325 (BZ 249). (Az eredeti példányon Kircher dedikációja Lippaynak *Celeberrissimo* helyett *Celsissimo*.) Lippaynak később is elküldte műveit Kircher, a *Polygraphia nova et universalis* (1663) 28879-es jelzetű példánya az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban Lippaynak van ajánlva a szerző által: „Ill[ustrissim]o et Reu[erendissim]o Principi Archiepiscopo Strigoniensi Author”. Ugyanott a B. V. 1296. jelzetű kötet is (*Ars magna lucis et umbrae*, 1646) Lippay címerét viseli magán.

²⁹ Szathmáry a *magnesiát* létező anyagként próbálta meghatározni, s nem gondolt a korban gyakori mágneses metaforára, mely láthatatlan vonzerejével, a kozmikus szimpátiával a Mindenséget átjáró isteni erőt szimbolizálja. SZATHMÁRY László, *Magyar alkémisták*, Bp., 1986², 216–227 (főleg 220–221). A bécsi kézirat helyett a Szathmárytól származó kéziratos magyar fordítást használtam: Fővárosi Szabó Ervin Kt., Kéz. 09/1417.

csolatuknak erről az első időszakáról csak az *Oedipus Aegyptiacus* utolsó, egyiptomi mécsesekről szóló fejezetének dedikációja tanúskodik. Lippayval szemben Nádasdy viszonylag szerény fejezetet kapott, előtte Bartholdus Nihusius teológus szerepel, utána pedig már csak az egész mű összefoglalása következik, melyet Lucas Holstennek, a vatikáni könyvtár őrének, és Leo Allatiusnak, a neves irodalmárnak ajánl Kircher. A fejezet témája, a mécsesek adják magától értetődően az ajánlás fő metaforáját: Nádasdy, mint „fénylő mécses” mellett Kircher megemlíti Nádasdy sógorát, Esterházy Miklóst is.³⁰ Az *Oedipus* további magyar vonatkozása, hogy az enciklopédizmus és a polyglottia szellemében található benne egy Hungaria nevében írt, a hieroglifákról („kő-kép-írás”) és III. Ferdinándról szóló magyar nyelvű dicsőítő vers is.³¹

Lippay és Nádasdy kapcsolatfelvétele után természetesnek tűnhetett, hogy több magyar Rómába látogató előkelő is tiszteletét tette Kircher atyánál, így az ifjú Batthyány Kristóf, Ádám gróf fia is. Kísérője naplójában így számol be 1658. május 2-i találkozásukról: „Onnend ad collegium Romanum. Itt egy pater jesuita, Athanasius Kircher mutatatta maga galeriáját, kit régtől fogva szerzegetett és comparált. Szep es feles curiositások vannak benne, Chinából valo apro idolumok es mas sok fele allapatok, mathematica demonstratiok etc.”, majd innen a vatikáni könyvtárba vették útjukat.³² 1658. június 13-ra értek haza „Szaiberdorffra, ebédre”.

Az ifjú gróf hazatérte alkalmából Nádasdy Ferenc is Seiberdorffra látogatott (lehetőséges, hogy politikai megbízások miatt is),³³ és ekkor vehette át azt a küldeményt Batthyány Kristóftól, melyet Kircher küldött neki Rómából. Erről Nádasdy 1658. június 22-i leveléből értesülünk, melyben azt írja Kirchernek (lásd a 2. mellékletet), hogy kézhez fogja kapni a neki küldött három művét, melyek „telve vannak a legmagasabb tudománnyal”, és reméli, hogy kapcsolatuk folytatódik. Ehhez az időszakhoz köthető valószínűleg az is, hogy Nádasdy Benjamin Blockh által lefestette Kirchert Rómában.³⁴ Nádasdy tudomásom szerint ez idő tájt, 1658 körül nem járt Rómában, és Batthyány Kristóf kíséretében sem szerepel Blockh, de lehetséges, hogy Blockh Batthyány Kristóf által küldte el Nádasdynak festményét Kircherről. Nádasdy, ha korábban nem, ekkor értesülhetett arról, hogy Kircher nagyszabású múzeumot gyűjt, amely a korabeli wunder-

³⁰ KIRCHER, *i. m.*, Róma, 1654 (recte 1655), III, 530.

³¹ RMKT XVII/9, 357–358. Hasonló magyar nyelvű felirat található már az *Ars magna lucis et umbrae* (1646) egyik metszetlapján is. A verset – ahogy Tüskés Gábor megjegyzi – esetleg Nádasdi János szerezte (*A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János*, Bp., 1997, 150–151). Kapcsolatuk egyetlen emléke, Nádasdi levele Kircherhez sokkal későbbi, és csak egy ajánlólevél (1675, lásd a 14. mellékletet). De nem zárható ki szerzősége, hiszen Kircher és Nádasdi napi érintkezésben lehettek egymással: Nádasdy Ferenc is Kircher által üzen Nádasdinak, és a Kirchernek író magyarországi jezsuiták is rendszeresen üdvözlöttek Kircher által Nádasdit (lásd lentebb).

³² *Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658*, kiad. SELESTEI N. László, Szeged, 1988, 52. Ezt az adatot Viskolcz Noéminak köszönhetem.

³³ *Uo.*, 9.

³⁴ RÓZSA, *i. m.*, 190.

kammerek talán legnagyobbika lehetett, és ez mintául szolgálhatott saját gyűjteménye számára.³⁵

Mikor Nádasdy 1665-ben húsvétra Rómába zarándokolt, korábbi kapcsolatuk miatt elkerülhetetlenül találkoznia kellett Kircherrel. Az utazását dokumentáló három beszámoló, Nádasdy eddig ismert két levele és a kíséretében lévő Bezerédi Zsigmond naplója sem emlékezik meg a Kircherrel való találkozásról: Nádasdy annyit ír Rómából 1665. április 11-én, hogy a spanyol követ és Krisztina svéd királynő mellett kitüntetett figyelemmel illette őt a „Cardinalusok decanussa”, aki járt szállásán, és „más több Cardinálók hasonlók egészen.”³⁶ Bezerédi Zsigmond pedig talán a Kircher múzeumában tett látogatásra utalhat, amikor arról beszél, hogy ott „láttam tengeri lónak a fogát, melynek az agyara két arasztnál nagyobb volt, egy hidrust egészen megnyúzva s megtöltve három féle, egyarányosú nyaka”, majd később „ennihány bálványokat, melyeket a pogányok imádtak, láttam egy kigyónak a bőrit, mely meg volt töltve fejestül”, mely akkora volt, hogy karja ötször belefért szájába.³⁷

Nádasdy hazatérte után négy levelet írt Kirchernek, és ezek többet árulnak el római időtöltéséről is. Bezerédi naplója szerint 1665. május 18-án tértek vissza Pottendorfba,³⁸ Nádasdy első levelét Kirchernek 1665. május 31-én írta: szabadkozik amiatt, hogy ilyen későn ragad csak tollat, de május 21-re Pozsonyba kellett mennie, majd érdeklődik, hogy a mű, melyet Kircher neki fog ajánlani, milyen határidővel jelenik meg, és a nyomtatás és a kiadás mennyibe kerül, mert ezt meg fogja téríteni (lásd a 3. mellékletet). Ezek szerint Kircher és Nádasdy Rómában megállapodott, hogy Kircher következő művét neki dedikálja: a szóban forgó mű pedig az *Arithmologia*, melyről bevezetőmben már beszéltem. Július 20-i levelében (lásd a 4. mellékletet) arról értesülünk, hogy Nádasdy az arcképét, amelyet ígért a mű ajánlásához, nem tudja elküldeni, mert a festő, aki nála volt, már elment (itt nyilván Jan Thomasra utal, akinek Nádasdy valamilyen megbízás miatt adósa maradt).³⁹ Az arckép – Nádasdy ígérete ellenére – nem érkezhetett meg Rómába, mert az *Arithmologia* kiadásába *faute de mieux* a Nádasdyak kacsa család címe került egy epigramma társaságában. Valószínűleg csak egy genealógiai táblát küldtek Kircher számára, aki egyéb információ híján ebből foglalta össze a Nádasdy család történetét és

³⁵ Kircher múzeumának első „katalógusa”, metszetes bemutatása csak 1678-ban jelent meg (OSZK, 502.984), de híre már az ötvenes években elterjedt. Nádasdy tudományos érdeklődésének egyik fontos és általában elfeledett dokumentuma ebből az időszakból (1659–1660) levelezése Policarpus Bonanusszal, Lippay érsek orvosával arról, hogy kiadatja Policarpus felvidéki ásványgyűjtését és mineralógiai értekezését metszetekkel, lásd Esztergom, Főszékesegyházi Kt., Ms. I, 172, 83–92. levél; és ennek balsikeréről Henninius hosszú jegyzetét TOLLIIUS művében, *i. m.*, 123. és Edward Brown angol utazónál: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia...*, Hrsg. Karl NEHRING, München, 1975, 95. Policarpus Bonanus jeles alkimistákkal (pl. Richthausen – Baron von Chaos), de magyarországi bányaugyekben folytatott levelezése az esztergomi primási levéltárban: Arch. Saec. Acta Radicalia Classis X, No. 196, 35–36. csomó.

³⁶ KOMÁROMY András, *Nádasdy Ferenc római zarándoklása*, TT, 1899, 721.

³⁷ MARCZALI Henrik, *Bezerédj Zsigmond utazási naplója*, TT, 1883, 348–358. Az elsőt, amennyire sejtették, „Ludovisio kertjében” látták, a „Palatiumban”, a másikat talán Frascatiban.

³⁸ *I. m.*, 357.

³⁹ RÓZSA, *i. m.*, 189; GALAVICS Géza, *Jan Thomas, az utolsó Rubens-tanítvány és magyar mecénásai*, Művészettörténeti Értesítő, 2005, 28.

híres tagjait.⁴⁰ Kircher ajánlása az *Arithmologiában* is a *respublica litteraria* körül forog, ezúttal megfordítva a toposzt: már amiatt is elfogadja majd művét az *Orbis Litterarius*, mert az Nádasdy győzhetetlen elméje segítségével és támogatásával született,⁴¹ majd az olvasóhoz szóló levelében is az „irodalom respublikájában” őt megillető helyet reméli Kircher.

Nádasdy már július 20-i levelében megígérte a római tudósnek, hogy Szent Mihály napja után Belgiumban tanult, tudós nyomdászt fogad majd palotájába, aki Kircher szolgálatára is áll majd. A belga nyomdász nem lehet más, mint a Borsa Gedeon által részletesen leírt pottendorfi nyomda⁴² nyomdásza, Hieronymus Verdussen. Negyedik, 1665 karácsonyáról kelt levelében nem ír a nyomdáról, de a következő évben, 1666. március 25-én (6. melléklet) újra felajánlja Kirchernek, hogy nyomtasson nála: „Közölni szeretném még tiszteletreméltó atyámmal, hogyha nem írt volna még Hollandiába a nyomtatás ügyében, itt is kinyomtathatnám, mert elegáns nyomdát rendeztem be a rezidenciámra, mely felér az amszterdami Blaeu vagy az antwerpeni Moretus műhelyével. Hogyha a későbbiekben tiszteletreméltó atyám úgy dönt, valamit elküld nyomtatásra, várom és szívesen támogatom, sőt ha másoktól szerez valamilyen érdemes művet, azzal is nagyon lekötölezz.” A levél végére még Nádasdy saját kezűleg odaírta: „Üdvözlöm tiszteletreméltó atyám által Nádasdy atyát, küldjön nekem a kegyes művecskéiből, itt kinyomtatom őket saját költségemen. A királynő könyvtárába küldtem kezdetben egy példányt nyomtatványaimból, tiszteletreméltó atyám ott megnézheti őket, várom róluk véleményét.” Amennyire ismerjük e nyomda termékeit, Nádasdy János atya egyetlen műve sem jelent meg Pottendorfbán, Kircher pedig élete végéig kitartott a hollandiai Janson és Weyerstraet műhely mellett – még császári privilégiumot is szerzett számukra.⁴³

A Nádasdy-levelek legérdekesebb része azonban az, ahol a távcsövek szerkesztése iránt érdeklődik. 1665 karácsonyán ír először erről Kirchernek (lásd az 5. mellékletet), de nem előzmények nélkül: „Hálás lélekkel tartozom azért a fáradozásért, amit a távcső beszerzésének ügyében tett. Az én szándékom pedig az lett volna, mivel Divini által készített távcsövem már van, hogy a kért távcsövet Campanival készíttessem el, mégis

⁴⁰ „Etenim ex pervertusta Pethenediorum Comitum domo rerum gestarum gloria celeberrima originem ducis. Item e regia Bathoreorum familia per Elisabetham Bathoriam Francisci Nadasdi Aui Tui coniugem descendis, quam Stephanus Bathoreus primo in Principatus Transylvaniae, deinde in Regium Poloniae solium euectus, in adeo altum dignitatis gradum gestorum magnitudine euexit, ut vix illi quicquam addi possit. Quid dicam de Paulo, Thoma, Francisco Nadasdiis...” Az ajánlás dátuma: E Coll. Rom. Soc. Iesu 17. Iul. 1665. Pld. OSZK, IV. Math, 97a.

⁴¹ „...ita vel hanc solam ob causam in Orbe Literario locum reperturum confido [hoc opus], quod invictae mentis Tuae vi et efficacia, pari cum munificentia sit extortum.” Uo.

⁴² BORSA Gedeon, *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái*, MKsz, 1975, 201–207; MKsz, 1979, 309–310. Borsa feltevését, hogy új betűkészlettel láttak munkához a pottendorfi nyomdában, az is igazolja, hogy Nádasdy embereit, Petrus Binardot és Georg Wibnert 1665. július 16-án 2000 rénus arannyal azért küldte ki Hollandiába, hogy onnan egyebek közt négy tapasztalt nyomdászt, 2–3 „in Holz geschnitten Alphabeth” és más ehhez szükséges dolgokat hozzanak: *Gróf Nádasdy Ferencz utasítása hollandi vásárlásai felől 1665-ben*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 5(1898), 459.

⁴³ APUG, ms. 558, 108v: I. Lipót dekrétuma Kircherhez műveinek 20 éves privilégiumáról a művek felsorolásával. Kelt: Pozsony, 1662. július 28.

inkább tiszteletreméltó Atyám ítéletére bízom, hogy azzal készíttesse el, akit a mester-ségben járatosabbnak ítéltetjük közül. Viszont, minthogy a legnagyobb mesterség a távcsövek összeállítása, szívesen megtudakolnám, miképp lehet közeli tárgyakat felnagyítani, és a csillagok felé miképp és milyen távolságra kell beállítani a csöveket, és mi a betartandó eljárás, harmadrészt, miképp kell eljárni a fejreállított képpel. Ugyanis, ami a közeli tárgyak nagyítását illeti, mikor ott voltunk, Campani egy aprócska képet, melyet közel helyezett, azzal a 10 araszos távcsövel, amely nálam van, tekintélyes nagyságúra nagyított. Ezért igen hálás lennék, ha tiszteletreméltó Atyám minden egyes dolgról a maga rendjében információt szerezne Divinitől, és mind a közeli tárgyak nagyításának, mind a csillagok és a fejre állított tárgyak megnézésének módját nekem rendben leírná.”

Ezt követő levelében (6. melléklet) már arról ír Nádasdy, hogy megkapta a kért távcsövet, legteljesebb meglepéssel, amelynek csekély árán, összehasonlítva azokkal, amelyeket ő maga vett, nem győzött csodálkozni. „Viszont azt, hogy a távcsövek beállításánál mindenkinek a saját látásához kell igazítani a csövet, jól tudom, de ez rendszeren a távoli tárgyak esetében figyelhető meg, amelyeknél az utolsó lencsét a tárgyhoz kell igazítani. De én azt tudnám meg szívesen, miképp kell beállítani a távcsövet 20, 25, 30, legfeljebb 40 bécsi rőf távolságban levő tárgyak nagyítására, ahogy Campani állított be egy Divini által készített tízarasznyi távcsövet, Rossy apát úr jelenlétében az én szálláson, ugyanis ebben az esetben szinte minden lencsét másképp kell elrendezni, amelyről ha többet és bizonyosabban tudhatnék, nagyon hálás lennék érte.”

Nádasdy tehát 1665-ös római útja alkalmával nem csak Kircherrel találkozott, hanem a kor két leghíresebb távcsövkészítőjével, Eustachio Divinivel és Giuseppe Campanival is. Campani távcsöveit rendszerint a 17. század legjobb minőségű csiszolásainak szokták tartani,⁴⁴ emiatt nem meglepő Nádasdy elégedettsége („cum omnimoda satisfactione”), mikor kézhez kapja az eszközt.⁴⁵ Az első levél tanúsága szerint már korábban is rendelkezett távcsövekkel, melyeket Divini készített, ám Kircher minden bizonnyal jobbnak ítélte Campanit, és – Nádasdy számára meglepően olcsón – készíttetett számára egyet Campanival is. Rendelkezett már egy 10 arasznyi távcsövel, mellyel a csillagokat jól lehetett nézni, de Nádasdy közelebbre, 25–30–40 öl távolságra szerette volna beállítani,

⁴⁴ Albert van HELDEN, *The Telescope in the Seventeenth Century = The Scientific Enterprise in Early Modern Europe: Readings from Isis*, szerk. Peter DEAR, Chicago, 1997, 141; Giuseppe MOLESINI, *Testing the Lenses of Campani = Titan – From Discovery to Encounter*, ed. Karen FLETCHER, Noordwijk, 2004, 133–143.

⁴⁵ Nádasdy csillagászati érdeklődésének jele lehet Libertus FROMONDUS leuveni teológus kötete is az ELTE Egyetemi Könyvtárban (Fa 4r, 184), az *Ant-Aristarchus, sive orbis terrae immobilis*, Antwerpen, Plantin–Moretus, 1631, melyben a szerző a kopernikuszi kozmológia elleni érveket gyűjti össze és a tychoít védi. A kötet egykor a lorettói szervitáké volt, ahová talán Nádasdy könyvtárából kerülhetett (Conventus Lauretani in Hungaria, Ord. Serv. Beat. Virg. Mariae, régi jelzete: M 27). Nádasdy könyvtárában számos csillagászati könyv volt (Bullialdus *Astronomia philolaica*ja, Bayer *Uranometriája*, Gassendi, Riccioli művei): *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, szerk. MONOK István, Szeged, 1992, 73–80 (Adattár, 13/2). Távcövei a pottendorfi inventáriumokban is szerepelnek: Alfred SITTE, *Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf, Berichten und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien*, 41(1908), 39 („4 grosse Perspectiven in Fudalen”); *Urbaria et conscriptiones*, 7, Bp., 1984 (Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai, 19), 111 („Eöt perspectiva, egik igen örögh zöld bagyok tokban, kettei fa tokokban, negyedik aranyas, ötödikis olyan”). Az adatokat Viskolcz Noéminek köszönhetem.

ehhez kérte Kircher segítségét – de a részletes tanácsadást a jezsuita kardinális valószínűleg egy szokványos „mindenkinek más a szeme, másképp kell beállítani” fordulattal intézte el. A két távcső közti választásnak, és Campani előnyben részesítésének különös aktualitást ad a levelek dátuma, 1665–1666. Nem sokkal azelőtt, 1663–64-ben zajlott le ugyanis az a híres és az udvari kultúra sajátosságait jól megmutató vetélkedés Rómában illetve Firenzében, ahol a két mester között kerekedett vita nyomán megpróbálták eldönteni a kérdést: ki a legjobb távcsőmester?⁴⁶ Divini már közel 20 éve a pápai és a toszkán nagyhercegi udvar folyamatos szállítója és elismert mestere volt, azonban új kihívója akadt a Campani testvérek személyében. Divini ekkor „távcsőpárbajt” ajánlott fel, amelyet a Campani testvérpár el is fogadott, ám a vetélkedés többször is kudarcba fulladt a résztvevők önkényessége miatt.⁴⁷ Az első firenzei párbajon (1663. október végén) az ítések arra jutottak, hogy Divini távcsöve jobban nagyít, Campanié viszont élesebb képet ad, 1664 áprilisában pedig egyértelműen Divini vesztett. A végső döntést az 1664 novemberében–decemberében elvégzett római párbajsorozat hozta meg, ahol a részrehajlás elkerülésére kardinálisokat és római előkelőket is meghívtak (az első 1664 novemberében a Collegio Romano udvarán zajlott le, az utolsó, 1664. december 22-i alkalmon pedig ott volt Carlo Pio da Savoia, Borromeo, Flavio és Agostino Chigi is). Ezen a viadalon sem hirdettek győztest, de mikor Campani 1665 júliusában megküldte 50 araszos távcsövét Borromeo kardinálisnak, már mindenki elismerte elsőbbségét. Ekkortól kezdve Campani lett a toszkán nagyherceg és a kardinálisok kegyeltje, Divininek nem maradt más hátra, mint hogy röviddel ezután visszatérjen szülőfalujába, ahol Lipót toszkán nagyhercegtől még kap egy emlékérmét és meghal – Campani távcsöveit pedig Cassini felfedezései teszik világhírűvé és mindenhol keresetté. Szinte bizonyos, hogy Kircher is jelen volt a Rómában 1664 novemberében, a Collegio Romano udvarán rendezett párbajon, így véleményét, melyben értesíti Nádasdyt a távcsövek rangsorában beállt változásról, saját tapasztalatára alapozhatja. A Campani által készített 10 araszos távcsőnek egyébként még ma is vannak példányai, és a 17. század legtökéletesebb munkái közé szokták sorolni őket⁴⁸ – talán ebből kapott Nádasdy is a már nála lévő, Divini által csiszolt 10 araszos cső mellé.⁴⁹ A távcső a 17. század udvari kultúrájának egyik

⁴⁶ A párbaj történetét lásd M. L. RIGHINI BONELLI, Albert van HELDEN, *Divini and Campani: A Forgotten Chapter in the History of the Accademia del Cimento*, Supplemento agli Annali dell'Istituto e Museo di Storia della Scienza, fasc. 1, Firenze, 1981, 30–43.

⁴⁷ A vetélkedésben előbb 100 rőfnyire helyezték, egyre apróbb betűs szövegekkel (Dante, Tasso, Ariosto műveinek kezdősorai) teleírt lapokat kellett elolvasni, majd a firenzei forduló alkalmával már csak értelmetlen betűket és számokat. A lapok másolata: Albert van HELDEN, *Telescopes and Authority from Galileo to Cassini*, *Osiris*, 2nd ser. 9(1993), 26–27.

⁴⁸ Egy példánya a firenzei Museo della Storia delle Scienzeben van kiállítva: Inv. 2551.

⁴⁹ Van HELDEN, *The Telescope...*, 139. Nádasdy gondolja abból eredhetett, hogy nagyjából 1645-re külön irányba indult el a csillagászati távcső és a földi távcső fejlődése: a csillagászati csak két gyűjtőlencséből állt, a földi viszont három, négy vagy akár több gyűjtőlencséből, és komoly előnyei voltak: egyrészt akár harmincszor nagyobb látóteret tudott befogni, másrészt két erektorlencsével felszerelve álló képet adott. Nádasdy Campanitól származó látcsöve szinte bizonyosan egy objektívból, két erektorlencséből és egy okulárból állt (Albert van Helden szíves felvilágosítása). Nádasdy problémáját az okozta, hogy közeli tárgyaknál (pl. 25 méteres távolságra) a 2,2 m fókusz távolságú objektív esetén a távcső erektorlencséit és okulárját 20 cm-rel ki kellett

legfontosabb instrumentuma – ennek igazolására számtalan példát lehet hozni: Marino a 20 énekes *Adone* középpontjába helyezi Galileo és a távcső elogiumát (X, 39–45),⁵⁰ Kircher rendtársa, Jakob Balde pedig az egész Európát megmozgató 1654-es napfogyatkozás kapcsán átfogó társadalmi szatírárt ír *Tubus Satyricus* (München, 1662) címmel. Balde, annak ellenére, hogy ő is jezsuita, itt egy olyan megfigyelési láncot parodizál, melyet Kircher is szervezett napfogyatkozások kapcsán (1645) az európai jezsuita kollégiumok hálózata révén.⁵¹

A magyarországi levélírók második csoportját Kircher jezsuita kapcsolathálózata alkotja. Az előbb említett napfogyatkozás-megfigyeléshez hasonló információs láncot Kircher a későbbiekben is szervezett – *Musaeum Kircherianum* pedig nagyrészt az ilyen adományok révén bővült európai és misszionárius jezsuiták révén egzotikus tárgyakkal. *Mundus subterraneus* előkészítésére (melynek tervét már 1656-ban közhírré tette az *Iter exstaticum*-ban) 1659-ben egész Európába körlevelet írt a bányászattal kapcsolatban: ez 19 kérdésből állt, melyek nagyrészt a bányászott ércekre, elválasztásukra, a földalatti vizekre, élőlényekre és a földalatti démonokra-barlangi törpékre vonatkoztak. Részletes választ kevés helyről kapott, de az egyik ezek közül Nagyszombat volt. Andreas Schaffer atya előbb Besztercebányáról (10. melléklet), majd áthelyezése után Nagyszombatról írt levelei szerint továbbküldte a kérdőívet a felső-magyarországi bányavárosokbéli bányamestereknek, és két továbbra is ott maradt jezsuita segítségével (Georg Weber Selmecebányáról, Jakob Weltin pedig Besztercebányáról, a környékbeli Ranitbányáról) megszerezte tételes válaszaikat.⁵² Schaffer atya az informátorok kapcsán megjegyzi, hogy közülük csak az egyik katolikus, ezért a többi válaszadó nevét el lehetne hallgatni, annak ellenére, hogy a protestánsok is segítőkészek mutatkoztak. A selmecebányai bányának az olvasztási eljárásait írta le részletesen a helyi bányafelügyelő,⁵³ Ranitbányán pedig a vízkimelési eljárásokat jegyezték le.⁵⁴ Mindkét leírás német nyelvű, mint Schaffer atya mondja, de nyelvüket még egy német se értheti a szakkifejezések

húzni hátrafelé, és utána élesre állítani az okulárt, de ez valamiért gondot okozott. (Itt köszönöm meg Giuseppe Molesini professzor – Istituto Nazionale di Ottica, Firenze – részletes felvilágosítását Campani távcsöveiről és Nádasdy problémájáról.)

⁵⁰ Lásd még Paul HAZARD, *The European Mind: The Critical Years, 1680–1715*, New York, 1990 (1935), 307.

⁵¹ Még a ciszterci Juan Caramuel Lobkowitz is írt számára beszámolót: APUG, ms. 557, 26bis2–34r. A többit is lásd ugyanebben a kötetben.

⁵² Schaffer levelei Kircherhez az archívumban: Besztercebánya, 1659. július 19. (APUG, ms. 567, 115r–v, lásd a 10. mellékletben); Besztercebánya, 1659. október 6. (APUG, ms. 559, 133r–v); Nagyszombat, 1659. december 21. (APUG, ms. 559, 134r–v); Nagyszombat, 1660. február 19. (APUG, ms. 558, 35r–v); Nagyszombat, 1660. március 19. (APUG, ms. 558, 51r–v); Nagyszombat, 1660. április 1. (APUG, ms. 558, 50r–v); Nagyszombat, 1660. április 25. (APUG, ms. 559, 137r–v, lásd a 11. mellékletben); Nagyszombat, 1660. július 8. (APUG, ms. 559, 132r–v); Hantlau, 1661. május 20. (APUG, ms. 558, 37r–v).

⁵³ A kérdésekre adott válaszok: APUG, ms. 565, 108r–115v. A jegyzék végén, az aláírások mellé Schaffer odaírta, ki milyen felekezetű (115r). Az olvasztási eljárások: APUG, ms. 558, 45r–46v (Schmöltz Process bey Ihrer Maytt. Hütte Werke in Schembnitz). Róluk lásd még WENZEL Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Bp., 1880, 270.

⁵⁴ APUG, ms. 565, 116r–116v. Philippus Bernardus a Prun leírása, aki „Caesareae Maiestatis ferrofodinarum Vngariae in Ronit supra Neosolium Praefectus.” Ez a leírás nem jelent meg nyomtatásban.

miatt. Leveleihez Schaffer nyelvi magyarázatokat és ásványokat is mellékel, katalógussal arról, hogy melyikből milyen fémeket lehet kiválasztani – ezek talán még ma is megvannak a *Musaeumban*. Kircher méltatta is Schaffert mint legfőbb informátorát a kérdésről a *Mundus subterraneusban*, és a bányászatról szóló 10. könyv 3. szekcióját szinte teljes egészében a magyarországi bányáknak szentelte, a selmeci bányaszakértők, Johann Schapellmann beszercebányai (*Herregrund*) és Georg Schultzs selmeci bányafelügyelő válaszait meg is jelentette latinul Kircher, a Schaffer által küldött ásványok leírásával együtt.⁵⁵ A leírások alapján azonban Kircher több kérdése megválaszolatlanul maradt: Schaffer egy hosszú levélben adott választ mindre, emiatt ezt a levelét Kircher meg is jelentette a *Mundus subterraneus* 1678-as második kiadásában.⁵⁶ Schaffer a bányákban lakó törpék kérdésében is szakértőnek mutatkozott: mivel az összes magyarországi válaszadó látott már bányatörpét, megpróbálta kikutatni a jelenség okát, de sajnos ezt az írását Kircher nem közli, a levél eredetije pedig nem maradt fenn.⁵⁷ Kircher érdeklődését főleg a selmecbányai leírás keltette fel, mert mint Schaffer atya közli, az olvasztási eljárások: hogy miként választják el az aranyat az ezüsttől, az ezüstoldatból miként választják ki a fémeket, bányatitkok. Schaffer atya a természet magyarországi csodáinak ismertetése közben megemlíti egy érdekes epizódot: 1660. április 25-i levele szerint (lásd a 11. mellékletet) Lippay és Szelepcsényi érsek, több kanonokkal együtt meglátogatta őt nagyszombati szobájában, az után kíváncsiskodva, hogy milyen ügyben levelezik a híres Kircherrel. Miután megmutatta Kircher leveleit nekik, azok közösen arra jutottak, hogy Kirchernek mindenképp el kell jönnie személyesen Magyarországra két-három hónapra, ha a levelekben leírtakat meg akarja vizsgálni, ezzel is nőne szegény országunk fénye.⁵⁸ Ennek a látogatásnak az esélye természetesen igen csekély volt, hiszen a 17. században jeles tudós ritkán adta fejét olyan utazásra, mely a *respublica litteraria* perifériájára vitte volna, Magyarországot pedig egyértelműen oda tartozott.⁵⁹

⁵⁵ A. KIRCHER *Mundus subterraneus*, II, Amsterdam, 1665, 183–190 (RMK III, 6483).

⁵⁶ Talán éppen ezért hiányzik az archívumból. A dátum és hely nélküli levelet lásd KIRCHER, *Mundus subterraneus*, II, Amsterdam, 1678, 233–234 (RMK III, 6727).

⁵⁷ *Mundus subterraneus*, VIII. könyv, IV. fejezet, *i. m.*, 124. A felső-magyarországi Georg Schultzs szerint a törpék két-három éves gyerekek látszanak, lámpással a kezükben, és ígéretes kincseket jelent megjelenésük; Philipp Bernard a Prun szerint kövekkel dobálják a bányászokat, és aki beszél róluk, hamarosan meghal, ezért nem szívesen szólnak róluk. Costantino Fabrizi, aki 1666-ban a bányavárosok orvosa lett, de Kirchert ismerte Rómából, már a *Mundus* megjelenése után figyelmezteti az atyát, hogy a helyi bányafőnök szerint ezek a történetek csak egyszerű bányászok kitalált meséi: a levél aláírói „hanno creduto alla semplice informatione de'lauranti delle minere, li quali facilmente s'imaginono una cosa finta per vera.” (Selmecbánya, 1666. december 10., APUG, ms. 563, 33r–34v.)

⁵⁸ Schaffer már korábbi, 1665. április 1-jei levelében is meghívta Kirchert: „puto, quod RVa aliqua mirabitur, et occasionem habebit in laudes Hungariae mirabilium rerum feracis excurrere. Dolendum est unice tam egregium regnum adeo et Turcica tyrannide et omnigenarum haereseon, quae fere in toto orbe reperiuntur, colluie tam turpiter dilacerari, defaerari, et in nihilum prope redigi. O utinam RVa saltem per unum mensem hic esset, Concederent non dubito superiores, ut possem cum RVa ad montanas ciuitates excurrere...” Mellesleg Kircher már fentebb idézet 1656. december 1-jei, Lippayhoz szóló levelében arra kéri a primást, hogy segítsen magyarországi anyagot gyűjteni a *Mundus subterraneushoz*, de Lippay erre valószínűleg nem reagált.

⁵⁹ Sok példával lásd Françoise WAQUET, *L'espace de la République des Lettres = Commercium litterarium, 1600–1750*, éd. H. BOTS, F. WAQUET, Amsterdam, 1994, 183.

A történet érdekes folytatása, hogy Kircher könyvének megjelenése után, részben az ott leírt újdonságok miatt a Royal Society megbízott egy meg nem nevezett, Angliában tanuló erdélyi fiatal, hogy szerezzen mintát a Magyarországon bányászott ásványokból, főképp antimónból, aranyból, és tudósítson néhány dolgról, például, hogy igaz-e az aranylevelű fák (más formában az aranyat termő tokaji szőlő) legendája. A huszonegy, mindenre kiterjedő kérdéssort a korabeli magyarországi viszonyok közt nehéz lehetett megválaszolni, talán ezért se hallunk később erről a kutatásról.⁶⁰

Talán Schaffer levelezésének híre terjedhetett el Nagyszombatban, mert néhány nap múlva, 1660. április 29-én, egy másik jezsuita tanár, Johann Misch kereste fel levelével Kirchert. Ő már tudósként mutatkozik be: először szabadkozik, hogy ismeretlenül ilyen kérdésekkel tör rá, de olvasta (nyilván az *Iter exstaticumban*), hogy Kircher a *Mundus subterraneust* tervezi, és reméli, hogy abban kétségeire majd valamilyen választ kap: neki egy bajor egyszer Zágrábban megmutatta, hogy kell „kovácsolható” *mercuriust*⁶¹ előállítani, sőt egyszer saját magának is sikerült, de nem figyelt eléggé, és azóta hiába ír bárhová, senki se tud válaszolni kérdéseire (mint írja, ő is próbálkozott a bányavidék olvasztóival, Besztercebányán). A szilárd *mercurius* előállítása eddig csak egyszer sikerült neki, de akkor szerinte szolgája távollétében belekevert valamit. Szándéka nem öncélú, állítása szerint a jezsuiták pozsonyi kórházának orvosa egy higanyból készített gyűrűvel óvta magát pestisjárvány idején (ez Kircher számára is érdekes lehetett, hiszen ő is írt értekezést a pestis okairól). Következő, szintén 1660-ból származó levelében pedig egy négyéves szívárvány leírását adja, melyet egy katonai táborban láttak a mechelburgi grófságban. Misch tájékozott fizikusnak látszik levelében, sok, jelentős részben paracelziánus szakirodalmat idéz a *mercurius*fixálással kapcsolatban (Andreas Libavius, Oswald Croll, Matthias Untzer, Daniel Sennert stb.), mely a paracelsusi alkímia egyik alapművelete⁶² – és más forrásból tudjuk, hogy benne tisztelhetjük a nagyszombati kalendárium első, *Astrophilus* álnevű szerkesztőjét, aki Kircherről odaadással emlékezik meg fiziognómiai munkájában is, és talán ő végezte 1661-ben az első dokumentált magyarországi távcsöves megfigyelést.⁶³

A harmadik, és talán a legnevesebb, de legkevésbé Magyarországhoz köthető levelező Johannes Grueber volt. Grueber Linzben született, belépett a jezsuita rendbe, tanulmányait is a rend szokásainak megfelelően folytatta, de sikerült neki az, amire szinte min-

⁶⁰ *Inquiries for Hungary and Transylvania ... lately recommended to a studious and inquisitive Transylvanian, who from London returned to his country, and promised to procure good Answers to the following particulars*, Philosophical Transactions of the Royal Society, 3(1667), 467–469.

⁶¹ A fogalom a higany mindenütt jelenlévő lelkét jelenti, a három paracelsusi princípium egyikét, ezért inkább nem fordítom le. Lásd SZATHMÁRY, *i. m.*, 530. Már a Rimaynak tulajdonított 1608. évi pasquillusban is Thurzó Kristóf pokolra kerül miatta: „Uram Thurzo Christoph, miczoda az Mise / Mint mercuriommal megtöltött szelente, / Hidgyed hogy keserves leszen az gyümölcsze, / Tudodé szamodra gyult föl egy kemence.” RMKT XVII/1, 94. sz., 10. vsz. (393).

⁶² Gróf Forgách Ádámnak is sikerült ez állítólag, és leírásával is rendelkezünk: SZATHMÁRY, *i. m.*, 355–359.

⁶³ Lásd *Speculum Physiognomicum*, Nagyszombat, 1662, 8–9, 57 (RMK II, 997); *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának története*, szerk. PRISZTER Szaniszló, Bp., 1991, 57. Munkásságáról lásd tanulmányomat: *Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban*, MKsz, 2005/2.

den jezsuita vágyott a korban: missziós útra indulhatott, amikor Goswin Nickel, a rend generálisa 1655-ben megbízta egy társával együtt, hogy keressen szárazföldi utat Kína és Európa között. 1656-ban indultak el, de Pekingbe csak 1659-ben értek, nagyrészt tengeri úton, olasz és angol hajókkal. Itt egy évig Adam Schall atyát, a kínai császár kegyeltjét és udvari asztronómusát segítette Grueber festőként és rajzolóként, majd 1661 áprilisában egy új útítárral vágott neki az Európába vezető szárazföldi útnak. A politikai körülmények folytán ismét letértek az északi útról, ezúttal Tibet felé, és emiatt Grueber lett az első európai, aki látta Lhászá-t és a Potala-palotát. Útjáról nem csak feljegyzéseket, hanem rajzokat is készített, melyeket 1664-es visszatérése után Kircher hasznosított *China illustrata* című munkájában.⁶⁴ Alighogy visszatért, már 1664 végén újból Moszkva felé indult el, az északi utat keresve, de innen, valószínűleg a kínai kereskedelmi monopóliumát féltő és a rendet anyagilag támogató portugál király nyomására visszarendelték. 1665-ben Leslie gróffal diplomáciai kiküldetésbe ment Konstantinápolyba, de ott egészsége leromlott, és 1666-ban visszatért Itáliába. Minden bizonnyal ehhez az időszakhoz köthető az a rövid versezete, melyet Zrínyi Miklós dicséretére írt, és a Forstall-féle *Stemmatographiában* maradt fenn.⁶⁵ Rendi *elogiuma* szerint Magyarországot mint missziós állomást saját maga választotta,⁶⁶ bár életének kutatói azóta is nehezen értik, hogy a kínaiul, portugálul, olaszul, héberül, ógörögül tudó, matematikát tanító szerzetest a rend Magyarországon hagyta téríteni. 1666 és 1668 között tábori „káplán” volt a magyarországi császári sereg mellett Erdélyben,⁶⁷ ezután Nagyszombatban és

⁶⁴ Életéről alapvető Cornelius WESSELS S. I., *Early Jesuit Travellers in Central Asia 1603–1721*, Hága, 1924, 164–204; Cornelius WESSELS S. I., *New Documents Relating to the Journey of Fr. John Grueber*, AHSJ, 9(1940), 280–302 (jelentése útjáról a rend számára). Lásd még Bruno ZIMMEL, *J. Grueber in Lhasa: Ein Österreicher als erster Europäer in der Stadt der Dalai-Lama*, Bécs, 1953; Gerhard F. STRASSER, *Tibet im 17. Jahrhundert: Johannes Grueber, S. J., seine Reisebeschreibungen und die Frage ihrer Veröffentlichung*, Daphnis, 24(1995), 375–400; Grueber leírásainak és néhány levelének német fordítása: Johannes GRUEBER, *Als Kundschafter des Papstes nach China, 1656–1664: Die erste Durchquerung Tibets*, Hrsg. Franz BRAUMANN, Stuttgart, 1985.

⁶⁵ SZÉCHY Károly, *Zrínyi Miklós*, I–V, Bp., 1896–1902, II, 41. A nagy utazó természetesen azt hirdeti, hogy Zrínyi híre Ázsia határait is el fog jutni.

⁶⁶ *Elogium Patris Joannis Grueber*, ELTE EK, Ms. Ab 145, 504–505: „Redire idcirco cum eadem legatione Lesleana coactus in prouinciam et elegit pro statione Vngariam, in cuius arduis tantummodo missionibus ad supremum usque vitae anhelitum laborare desiderauit, et laborauit omnino strenue annis 14, eaque spiritus Apostolici intensione, atque molestiarum constanti tolerantia quam heroice exercuit per nouennium in Chinis, et Europaeis, Asiaticisque itineribus aerumnosissimis et copiosissimis”. Az *elogium* meglehetősen kései, csak 1683. március 17-én kelt Kassáról (ennek rövidített változata található meg a *Provinciae Austriae Necrologiában*, 937–938; kiadta WESSELS, *i. m.*, 338). A sárospataki *Historia domesticában* egy másik, meglehetősen rossz stílusú, Grueber utolsó napjait leíró, korábbi *elogium* szerepel. Hrabovszky atya, a kassai *elogium* szerzője minden bizonnyal Kircher Grueberhez írt, elvesztett leveleiből idéz, amikor azt mondja, hogy a rend jeles tagjai levélben fejezték ki nagyrabecsülésüket Grueber iránt: „non nec virorum grauissimorum datis ad P. Joannem tum Romae existentem litteris haec perscripsit, et primo illius iter nunquam ab ullo tentatum laudauit, deinde subnexuit: non ego arbitror in uniuersa societate nostra hominem uixisse qui maiora fecisset itinera. Alia demum eidem eadem inscripta epistola confirmauit allegata, Dum scripsit: nullus e societate hucusque maiora terra marique itinera quam reuerentia uestra confecit.” Ezek a levélidézetek arra utalnak, hogy Grueber sokat keresett hagyatéka a kassai kollégiumba kerülhetett.

⁶⁷ Lásd a 12. mellékletet és WESSELS, *i. m.*, 167.

Győrben tartózkodott, majd 1673-tól élete végéig, 1680-ig Sárospatakon térített a jezsuiták apró, mindössze 4 fős, és állandó támadásoknak kitétt rezidenciáján.⁶⁸ Első Magyarországról keltezett levelét 1668. szeptember 20-án küldi Kirchnernek Nagyszombatból, és ezt hat másik követi ugyanonnan. Régi barátságukon kívül mindegyiknek a fő témája Grueber feljegyzéseinek és rajzainak kiadása. Bár a viszony Grueber elveszett naplói és Kircher *China illustratája* között nincs tisztázva, úgy tűnik, Grueber 1666-ban Kirchnerél hagyta jegyzeteinek s rajzainak egy részét. Kircher nem mindent értett meg belőlük, Gruebert azonban nem tudta elérni, amíg az tábori misszió volt. Így a *China illustrata* sok téves és Grueber ellenére való információval jelent meg 1667-ben; az osztrák jezsuita panaszkodik is emiatt egy levelében. A holland rézmetsző például a kínai császár kezébe pálcát, mellé pedig egy kutyát rajzolt, ami Kínában borzasztó sérítésnek számítana – nyilván szándékosan követték el ezt a bűntényt az eretnek hollandok; nem is ajánlja Grueber, hogy így küldjék ki a művet Kínába.⁶⁹ Grueber ezután folyamatosan tervezte jegyzeteinek önálló megjelentetését, de – talán betegsége miatt – erről végül letejt.⁷⁰ Magyarországi leveleiben nagyrészt Kirchnernek küld jókívánságokat, karácsonyi ajándékokat köszön meg, tervezi műve megjelentetését, illetve tesz néhány megjegyzést térítői munkájáról, például hogy az eretneknek itt Magyarországon rosszabbak, mint Kínában a boncok és a jógik. Megemlíti, hogy két év alatt 40 lelket sikerült megtérítenie, köztük 16 sárospataki anabaptista családot. Nagyszombatban sikerült a helyi orvossal, Georg Schaidenpergerrel is barátságot kötnie, hivatkozik is rá egyik levelében, és a saját leveléhez csatolja barátját.⁷¹

A barát, Georg Schaidenperger levelei önálló tanulmány tárgyául szolgálhatnának. Schaidenpergert 1666-ban ugyanaz a felháborodás vezette a levélíráshoz, amely a *Mundus subterraneus* megjelenését Bécsben követte (lásd a 18. lábjegyzetet). Kircher támogatói és olvasói köre izlésének és véleményének nem felelt meg a *transmutatio*, az elemek átváltoztathatóságának (tehát tulajdonképp az aranycsinálásnak) a tagadása és Paracelsus tanainak eretnekként való megbélyegzése, elutasítása. Schaidenperger mindhárom levelét annak szenteli, hogy Kirchert meggyőzze arról, hogy Paracelsus, bár könyvei

⁶⁸ Wessels nem talált róla 1671 után információt, csak halálának időpontját (*i. m.*, 201). A *Historia Domestica residentiae S. N. Patakiensis ab A. 1663. usque ad Annum 1753 (Pro Annis residentiae Patakiensis 1663)* (ELTE EK, Ms. Ab 95/1, 73–84) szerint Grueber végig német hitszónok volt, és ő viselte lelki gondját az anabaptistáknak. A térítés nehezen haladhatott, 1673-ban mindössze négy anabaptista tért meg. Ugyanebben az évben két feleséget beszéltek le férjük megmérgezéséről, elvettek több mágikus írást, amulettet, és helyettük szent tárgyakat adtak. Két házból kiűzték az ördögöt Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc képével, egy lánynak pedig, akit kísértet gyötört, a gyónás után viaszbárnyat akasztottak a nyakába, és így szabadult meg az ördögtől (*uo.*, 73–74). A korabeli sárospataki viszonyokról lásd PÉTER Katalin, *Papok és nemesek*, Bp., 1995.

⁶⁹ Nagyszombat, 1670. március 17. APUG, ms. 559, 79r–v (lásd a 13. mellékletben); WESSELS, *i. m.*, 169.

⁷⁰ A sárospataki *elogium* szerint lebénult és már másfél éve csak a hátán tudott feküdni: „fere sesqui altero anno paralyisi laborabat, uno semper situ Dorsi iacere cogebatur”, *Historia Domestica...*, EK, Ms. Ab 95/1, 84.

⁷¹ Nagyszombat, 1669. december 6. APUG, ms. 559, 55r–v: „mitto hisce inclusas mei maximi hic Tyrnaviae Patroni e amici nostri Domini Medici, qui nec mecum nec cum Vra Rua bene contentus est, quod tam parui faciamus Paracelsum, ego saepius ob hoc cum illo congregior.” Wessels ezt a Grueber-levelét nem idézi.

indexen vannak, mégis olvasásra érdemes, és Németország talán legbölcsebb fia volt.⁷² De hosszú oldalakra nyúló érvelésébe ő is beszótt néhány érdekességet, amellyel Kirchernek kívánt kedveskedni. A *transmutatio* védelmében említi Johann Misch, akinek Schaidenperger szerint sikerült *mercuriust* szilárdítania – épp attól a szolgáltól hallotta, aki Misch fenti levele szerint belekevert valamit a *mercuriusba*. A természet csodái közé és így Kircher érdeklődési körébe az is beletartozik, hogy a halak is hallanak: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Zrínyi téli hadjárata idején a balatoni halak elmenekültek a déli partról a csatazaj elől, emiatt máshol nagyon könnyű volt halat fogni.⁷³ Schaidenperger, aki független orvos, a jezsuitákhoz képest merészen ír Kircher atyának. Első levelében annak bizonyítására, hogy ha egy kísérlet elsőre nem sikerül, nem biztos, hogy egyúttal rossz is, pimaszul épp Lippay György érsek esetét idézi Kircher egyik könyvével: „Mert nem kell mindjárt csalónak nevezni azt, akinek az írásai homályosak, vagy a kísérlet a leírás alapján nem úgy sikerül, ahogy kellene. Hiszen a nemrég elhunyt nemzeti és főtisztelendő esztergomi érsek úr orvosa, Gabrieli úr is, aki pedig sok éves pirotechnikai gyakorlattal rendelkezett, a szemem láttára próbálta meg előállítani azt a koralltinktúrát, amelyik a *Mundus subterraneus* 12. könyvének 5. szekciójában, az 1. rész 7. fejezet 7. kánonjában van leírva. Hát csaló-e a szerző, csak azért, mert a kísérlet nem sikerült? Szó sincs róla! Ezért óvatosan kell ítéletet alkotnunk, különösen, hogyha egy halottnak a hírnevéről van szó.”⁷⁴ Második és harmadik levelében azonban már óvatosabb (nyilván Kircher válaszelevelében felemlítette az eretnység vádját és az indetet), Schaidenperger szoros kapcsolata a nagyszombati jezsuitákkal nem tette lehetővé, hogy komolyan szembeszegüljön Kircher állításaival, de véleményét se változtatta meg a bécsi udvar alkímiapártiságának biztos tudatában.⁷⁵

Az udvari tudományos világgal párhuzamosan működő jezsuita hálózat tagjai természetesen szintén nem egyenrangúak: ahogy az udvariban Kircher játssza az alárendelt szerepet, a jezsuita rendszerben viszont egyértelműen ő a tekintély. Ez kivehető Grueber

⁷² Érvei természetesen nem eredetiek, nagyrészt a század első felének vitáiból meríti őket: lásd A. G. DEBUS, *Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine = Science, Medicine and Society: Essays to Honor Walter Pagel*, ed. A. G. DEBUS, New York, 1972, I, 151–165.

⁷³ Nagyszombat, 1667. március 31. APUG, ms. 558, 113r–114v.

⁷⁴ Nagyszombat, 1666. december 12. „Itaque non statim Impostor nominandus est, cuius scripta sunt obscura uel secundum ea labores non ad uotum succedunt. Sic namque Illmi et Rndissimi Archiepiscopi Strigoniensis proxime defuncti Medicus D. D. Gabrieli in pyrotechnia a multis annis exercitatus me spectante conabatur praeprare tincturam Corallorum in Mundi subterranej Lib. 12. S. 5. P. 1. C. 7. Can. 7. descriptam, quae cum non successerit, Authore inter impostores numerandus est? absit. Sic in iudicando cautela opus est, praecipue si de fama licet etiam demortui agatur.” APUG, ms. 562, 163v. A szóban forgó fejezetben Kircher azt tárgyalja, hogy a mézsvázás élőlények (korallok, gyöngyök, kagylók) kemény burkát miképp lehet folyékonyá oldani, és „koralltinktúrát” előállítani. Ez Schaidenperger szerint Lippay orvosának nem sikerült. A kísérlet fontosságát a fossziliák vitatott státusza (szerves vagy szervetlen anyag?) adta. Lásd FINDLEN, *Possessing Nature*, i. m., 235–237.

⁷⁵ Harmadik levelét a jezsuita Grueber atya leveléhez csatolva küldi el (Nagyszombat, 1669. december 6. APUG, ms. 559, 204r–205v). Bécsi kapcsolatairól tanúskodik, hogy J. J. Becher, I. Lipót főalkimistája említést tesz róla egy kéziratában (ÖNB, cod. lat. 11472, 53r; lásd R. J. W. EVANS, i. m., 373), és hogy közreműködőként feltűnik III. Ferdinánd udvari orvosának, Wolfgang Höfernek *Hercules Medicus* (Bécs, 1657) című orvosi kézikönyvében.

leveleinek alázatosságából, abból, hogy roppant hálásnak mutatkozik azért, hogy Kircher egyáltalán megemlítette nevét a *China illustratában* (annak ellenére, hogy nagy része Grueber gyűjtésén alapszik), de legjobban talán Andreas Schaffer egyik levelének hasonlata szemlélteti a rangkülönbséget és a két rendszer közti hasonlóságot: „Csekély az, amivel én, mint sajátommal szolgálni tudok tisztelendő atyámnak, én egy kis kavics vagyok a sodró patakban, atyám a patak.”⁷⁶ Ehhez közeli hasonlattal szemlélteti Torquato Tasso az udvari ember és a fejedelem viszonyát az udvari világban: „az udvari ember létcélja a fejedelem jó hírneve és tisztessége, amelytől úgy származik a sajátja, mint patak a forrásból.”⁷⁷

A harmadik csoportot a zárt rendszereken kívül maradtak alkotják; azok, akiknek nincs udvari vagy jezsuita kötődésük Kircherhez: vagy hírneve és a *respublica litterariában* elfoglalt helye miatt próbálnak vele ismeretségbe kerülni és levelet szerezni tőle, vagy enciklopédikus műveivel kapcsolatban tesznek fel figyelmüket felkeltő kérdéseket. A pozsonyi Daniel Wilhelm Moller 1670-ben keresi fel levelével, elnézést kér merészségéért, és néhány gratuláló sor után közli, hogy ha Rómába valaha eljutna, szívesen meglátogatná. Moller a pozsonyi gimnázium alrektora 1669-től, majd altdorfi professzor lett, s számtalan művet írt: Szinnyei szerint Kirchert már 1667-ben felkereste Rómában.⁷⁸ (Az ifjú Leibniz is Molleréhez hasonló inszinuáló levéllel kereste meg Kirchert.) Georg Geiler, aki jezsuita térítő volt Varasdon, 1678. október 25-én kelt levelében már többet akar Kirchertől: leírja, hogy néhány éve hozzájuk érkezett Michael Zenker Lübeckből, aki feltalálta a gyümölcsök és a gabona tartósítását. A Zrínyiek szigetén (insula Zriniana, Muraköz) telepedett le, de senkinek sem hajlandó elmondani a titkot, mert Hamburgban már becsapták egyszer. Bécsbe csodás frissességű gyümölcsöket küldött legutóbb a császárhoz, de még neki sem hajlandó kiadni a titkot, csak a Pápának – megfelelő anyagi juttatásért. Geiler Kirchert arra kérte, hogy közvetítsen a Pápa felé. Sem Geilerről, sem Zenkerről eddig nem találtam további adatot, de nem hiszem, hogy az idős Kircher válaszolt volna.⁷⁹

Nádasdy mellett még két főnemesünk írt leveleket Kircher atyának: az egyik Erdődy Antal Kristóf, akiről nem sokat tudunk, eltekintve attól, hogy 1651-ben született, a bécsi egyetemen tanult 1667-ig, 1672-ben feleségül vette Pálffy Máriát, 1681-ben tárnokmester lett, 1704-ben pedig meghalt.⁸⁰ Firenzéből írt dátum nélküli levelében egy gyógyfüvet

⁷⁶ „Quoad meum peculium etiam RVae libentissime inseruiam, exiguum est, ego riuulus, fons RVa, ego lapillus ex torrente, RVa torrens...” (Nagyszombat, 1660. február 19. APUG, ms. 558, 35r.)

⁷⁷ „...percioc'h'il cortigiano ha per fine la riputazione e l'onore del principe, dal qual si deriva il proprio come rivo da fonte.” Torquato TASSO, *Il Malpiglio o vero della corte* = Uő., *I dialoghi*, ed. Cesare GUASTI, Firenze, 1903, III, 13.

⁷⁸ Levele: APUG, ms. 559, 96r–v. Moller az 1672–1674-es protestánsüldözések után hagyta el végleg hazáját: CZVITTINGER Dávid, *Specimen*, Frankfurt–Lipce, 1711, 257–275; TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)* = Uő., *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéből*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 2004, 90–94.

⁷⁹ APUG, ms. 566, 184r; Geilerről: LUKÁCS, *Cat. prov. Austr.* II, 599.

⁸⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai...*, IV, Pest, 1858, 68; Pótlék-kötet, 226; Margareth ROTH, *Die Promotionen und Disputationen...*, Mitteilungen des Öst. Staatsarchivs, 6(1953), 72; ifj. REISZIG Ede, *A Pálffyak = Magyarország vármegyéi és városai*, Bp., 1898, III, 712.

köszön meg Kirchernek; otthonából, Szomolányból pedig boldog új évet kíván 1671-ben.⁸¹ Mindkét levelében Kircher tanítványának („discepolo”) vallja magát, de a *Collegium Germanico–Hungaricum* hallgatói között nem találjuk nevét. Kircherrel való más kapcsolatának sem találtam nyomát; későbbi sógornőjének, Rákóczi Erzsébetnek a leveleiben is csak nemtörődömsége miatt szerepel sokszor.⁸² Úgy látszik, ez a tulajdonsága ifjabb korában is jellemző volt rá, mert Grueber atya 1670. március 17-i levelében hivatkozik „Comes Ördödi”-re, aki a szükszavú levél tanúsága szerint nem adta át Kircher üzenetét neki, amikor néhány nappal azelőtt Nagyszombatban járt, még csak fel sem kereste.⁸³

Jakusith Imre (†1692), a Trencsén megyei Oroszlánkő várának ura,⁸⁴ nem sokkal később, 1672. március 7-én írt Kirchernek: a könyvtáránál talált rá a tudós művére, nagyon megragadta a titokzatos dolgok újdonsága, és minthogy a könyv nagyon újnak tűnt neki, elkezdett kérdezősködni, hogy a szerző él-e még. Mikor megtudta, hogy igen, Wanowich (Vanoviczi) János, a pálos rend római prokurátora⁸⁵ segítségével levelet küldött Kirchernek. Itt Jakusith még nem kérdez, de második levelében már nem tudja visszatartani kíváncsiságát (Pruszká, 1672. május 28.):⁸⁶ nagyon megköszöni Kirchernek, hogy elküldte neki műveinek katalógusát. Néhány már megvolt neki közülük, de hiányzott a *Polygraphia*, az *Arca Noe*, a *Turris Babel* és a *Geometrica Practica*, és még egy-kettő, melyeket talán még ki se nyomtattak, legalábbis Jakusith nem találta, bármennyire kereste.⁸⁷ A gróf több izgalmas adalékkal és dilettáns kérdéssel próbált meg ezúttal kedveskedni Kirchernek. A *Mundus subterraneus*ban nagy csodálattal olvasta a csodás vizekről szóló (*de aquis mirabilibus*) fejezetet, és eszébe jutott, hogy Trencsén megyében, vára közelében is van két forrás, ezek közül az egyik már nem ad vizet, de a másik még igen. Ezenkívül megpróbálta megépíteni Schottusból a mágneses örökmozgót, de ez sajnos nem sikerült.⁸⁸ Jakusith szomszédja, Serényi János⁸⁹ mesélte neki, hogy Rómában, a *Musaeumban* látta a minden nyelvek *Arcáját*, frigyládáját, de ezt ábrázolva még egyik

⁸¹ APUG, ms. 559, 192r–193v és ms. 560, 146r–v.

⁸² RÁKÓCZI Erzsébet *Levelei férjéhez, 1672–1707*, szerk. BENDA Borbála, VÁRKONYI Gábor, Bp., 2001, passim.

⁸³ APUG, ms. 559, 79r.

⁸⁴ NAGY Iván, *i. m.*, V, Pest, 1859, 288.

⁸⁵ Wanowichról (Vanoviczi János) lásd TŰSKÉS, *i. m.*, 110–111; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, kiad. TÓTH István György, II, Róma–Bp., 2003, 1216, 1292.

⁸⁶ A levelek jelzetei: APUG, ms. 560, 126r–127v és 132r–133v.

⁸⁷ Már Kirchernek is szokása volt tervezett műveit készként feltüntetni bibliográfiáiban. Bár a *Pantometria Kircheriana (Geometria Practica)* már 1660-ban, a *Polygraphia nova* pedig 1663-ban megjelent, viszont az *Arca Noe* csak 1675-ben, a *Turris Babel* csak 1679-ben látott napvilágot.

⁸⁸ Itt Jakusith nyilván Kircher tanítványának, Kaspar Schottnak a *Technica curiosájára* (Würzburg, 1664) gondol, mely Kircher legérdekesebb gépezeteit és találmányait kivonatolta különböző műveiből.

⁸⁹ Serényi Polixéna volt Jakusith Imre felesége, és Polixéna testvére lehetett talán Serényi János, aki belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, altábornagy, a haditanács elnöke volt. Lásd NAGY Iván, *i. m.*, X, Pest, 1863, 159; ERNYEY József, *Oroszlánkő vára és urai = Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik évfordulójára ünnepére*, Bp., 1917, 131. Serényi Pálról, aki talán rokonuk, tudjuk, hogy 1661-ben megpróbálta elvenni a trencsényi jezsuiták egy birtokát, lásd *Historia collegii Societatis Jesu Trenchiniensis*, ELTE EK, Ms. Ab 114, 49r–v.

könyvében se találta meg, kéri, hogy küldje el rajzát. Jakusith ezután egy igazi kísértet-históriával lepi meg Kircher: a kastélyában van egy kovácsolás-szerű hang, főként mielőtt meghal valaki. A gróf hűgával is megesett, hogy ugyanezt a zajt hallotta az ágyánál, melyet morvával *howargicek*nek⁹⁰ hívnak. Emiatt Jakusith átfúrta a falat, de nem talált semmit, viszont a fal újraépítése után már nem olyan gyakran szólt a hang, csak ha halálestet következett be, nagyjából két héttel az elhalálozás előtt.

A Jakusith név leginkább Arany János véres-befalazásos szerelmi története, a *Katalin* révén cseng ismerősen. Az ott szereplő Jakusith János unokaöccse a Kirchnernek levelet író Imre, akinek transzcendens érdeklődésén nem lepődhetünk meg: Szunyogh Katát, Imre nagynénjét, a *Katalin* címadó hőst is ördögösséggel vádolták, majd Imre unokatestvérét, Zsuzsannát is méregkeverésért fogták perbe 1662-ben. A gróf azonban literátus érdeklődését nem innen, hanem mostohaapjától, gróf Pázmány Miklóstól kaphatta, aki a kor egyik legeurópaibb és legmodernebb könyvgyűjteményével rendelkezett; Kaspar Schott idézett *Physica curiosája* is megvolt neki.⁹¹

Mint láttuk, az európai *respublica litteraria* Magyarországhoz még vékony szálakkal kapcsolódott a 17. század közepén. Két lehetőség mutatkozott a kitérésre az elszigeteltségből: az arisztokrata út jelentős anyagi ráfordításokkal veszt rá külföldi tudósokat, hogy nekik dedikált művekkel nevük és országuk ismertté váljon Európa-szerte (Lippay, Nádasdy). A másik lehetőség különféle egyedi jelenségek, kuriozitások ígérete és leírása, ezek szerzői azonban egyelőre (egészen a 18. század elejéig) nem hoznak létre önálló tudományos teljesítményt (Schaffer, Misch, Schaidenperger, Jakusith). Felesleges lenne a descartes-i vagy a newtoni tudomány eredményeit számon kérni a királyi Magyarország 17. századi tudományán, mikor az a sokkal kedvezőbb helyzetben levő és a *respublica litteraria*hoz nem csak periférikusan kapcsolódó országokban is csak nagy kétséssel jelenik meg (Habsburg-birodalom, Németország). A kora modern európai tudományosság egyik meghatározó irányának befogadása önálló teljesítmények nélkül is nagymértékű volt és teljesen egyidejű a nemzetközi élvonallal.⁹²

⁹⁰ A *howargicek* Jakusith szerint fabrellus, azaz „kis kovács”.

⁹¹ ERNYEY, i. m., 126–131; ÖTVÖS Péter, *Pázmány Miklós gróf könyvei = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 351–352.

⁹² Eddig – a 18. századi magyarországi kiadásokat nem számítva – Kircher 30 művének 96 példányát találtam a nagyobb magyarországi könyvtárakban (Budapest, Esztergom, Debrecen, Szeged, Pécs). Ezzel, azt hiszem, joggal minősíthetjük Kircher-t a 17. század legelterjedtebb természettudományos szerzőjének Magyarországon. Dolgozatomban nem beszélhetek azokról a magyarországi írókról, akikre Kircher csak hatott: Szentiványi Márton (lásd SERFŐZŐ János, *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*, Bp., 1942, 32–33), Pósa-házi János, Mazar Kristóf, Sartorius János (lásd M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., 1961, 211–214, 301), Molnár János (akinek Kircher-orientált építészeti írásaira Szentpéteri Márton hívta fel figyelmem), Kalmár György (Hegedűs Béla szíves felvilágosítása szerint); sem műveinek későbbi magyarországi népszerűségéről és kiadásairól.

*Levelek Athanasius Kircher magyar kapcsolatairól*⁹³

1. Athanasius Kircher levele Lippay Györgyhöz. Róma, 1656. december 1. Esztergom, Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Classis X, No. 196. 28. csomó, f. 342. Köszöni Kircher a 200 tallér adományt az *Oedipus Aegyptiacus*ért, az *Itinerarium exstaticum*ot sajnos még a dühöngő pestis miatt nem tudta kinyomtatni, ezért nem tudja elküldeni neki. Lippay segítségét kéri a *Mundus subterraneus* anyaggyűjtéséhez, írásait neve alatt ki is adná könyvében. (A levélre Tusor Péter hívta fel figyelmemet, amit ezúttal is köszönök.)

[Címzés: –]

Celsissime Praesul S R B Princeps

Ducentorum Imperialium Regium sane munus ac animi tui magnitudine haud dispar, quod non ita pridem mihi etsi nullo meritorum meorum praeunte incitamento, in literarium subsidium mittere sibi complacuit Celsitudo uestra, fida manu accipi. quo quidem animum meum <non>⁹⁴ duntaxat uicisti, sed ita tibi deuinxisti, ut me meaque omnia tui penitus iuris aerisque ex asse feceris, tanta concepti in benignitatem tuam affectus fiducia traxisti, ut pectori meo ferreo, magneticas prorsus manus iniciisse uidearis. O si multos tales Orbis terrarum Principes exhiberet, quantis breui tempore Remp[ublicam] Lit[erari]am thesauris ditatam cerneremus! Siquidem Oedipi Aegyptiaci operis iam a bis mille annis ob insuperabiles difficultatum scopulos prorsus desperati, magni tamen Caesaris imperio, et munificentia tandem extorti experimento didici, nihil in humanis rebus, adeo difficile, arduum, impenetrabile, inuolutumque, quod a viris ingenio et uoluntatis efficacia pollentibus sufficienti animatis incitatisque Principum subsidio, non extorqueatur. Gratias itaque, celsissime princeps, Tibi pro tanto beneficentiae tuae subsidio ago, quas possum maximas, demississimas, immortales; Interim mearum partium erit, praestiti beneficij magnitudinem eo gratitudinis affectu agnoscere, ut et tota simul posteritas nonnullum a me emolumentum ex larga subsidij tui subministracione ad se dimanasse agnoscat, et gaudeat. Haeret iam hic Romae senestri paenè spacio ad iter praecinctus nouus ingenij mei partus, quod Itinerarium extaticum nuncupo, et tractat de natura, compositione, et fabrica astrorum; cuius vnum exemplar tuae celsitudini destinaram, sed nescio quibus fatis urgentibus, id inextricabilem Remoram passum ad tuam Cels[itudinem] destinatum promoueri non potuit, omnibus in Germaniam aditis ob luis saeuitem interclusis, suspensoque omni humanae negotiationis commercio; Satagam tamen ut ijs reclusis propediem tuae Celsitudini id transmittatur. Totus modò Operi quod Mundus Subterraneus intitulatur, insudo, ad quod locupletandum si V. C. nonnihil suppeditare dignabitur argumenti, ex ijs naturae, quibus Hungaria abundat, miraculis, id totum sub glorioso nominis tui titulo me editurum polliceor. Vale praesulum norma necnon Imperij Hungariaeque decus immortale.

Romae I dec. 1656.

⁹³ Az átírás során a Reverentia Vestra különböző esetű alakjainak megtartottam R. V. rövidítését.

⁹⁴ Felülírva, az eredeti szó olvashatatlan.

Celsitud[i]ni V[est]rae seruus hum[i][li]mus et deditiss[imus]
Athanasius Kircher

2. Nádasdy Ferenc Athanasius Kircherhez, Seibersdorf, 1658. június 22. APUG, ms. 556, 322r. Jelzi, hogy Trinkel atya által kézhez fogja kapni a Kircher által neki küldött könyveket, amelyeket nagy becsben tart; hálóját kész kifejezni bárminemű segítséggel.

[Címzés: –]

Admodum Reverende in Christo Pater Domine observandissime

Admodum Reverendae Vestrae Paternitatis de 11 Maij Anni praesentis ad me exaratas gratissimas litteras, prout tres ultimos eius Romae editos libros per Reverendum Patrem Trinkelium recipiendos intellexi, gratias refero humanissimas, pro singulari eius in me affectu, de quo etsi nunquam dubitaverim, uberius tamen pro praesenti contestatum summe laetor, Admodum Reverendam Vestram Paternitatem assecurando libros hos prout doctrina subtilissima plenos, et omni aestimatione maiores esse non dubito, ita gratissimo quoque animo et affectu a me suscipiendos, et posthac habendos esse, quos ut et alii promissi sequantur, Deus hunc cui parem hodie non dedit Mundo diu conservet, et dum non deero Admodum Reverendae Paternitati Vestrae pro gratitudinis exigentia mea quoque subministrare subsidia, qui ad exhibenda et alia obsequia gratus semper maneo. Datum ex castro Szaybersdorff die 22 Junii 1658.

Admodum Reverendae Paternitatis Amicus addictissimus et ad servitia paratus Comes de Nadasd

3. Nádasdy Ferenc Athanasius Kircherhez, Pottendorf, 1665. május 31. APUG, ms. 562, f. 146r–147v. Nádasdy szabadkózik megkésétt levele miatt, de Pozsonyba kellett utaznia, majd érdeklődik, hogy milyen költségek várhatók a neki ajánlandó könyvvel kapcsolatban.

[Címzés:] Admodum Reuerendo in Christo Patri Athanasio Kirchero Societatis Jesu Sacerdoti & Patri in Christo obseruandissimo Romae.

Admodum Reverende in Christo Pater observandissime

Quod post felicem reditum in prius Reverendae Paternitati Vestrae insinuari non potuerim, veniam dabit, ubi enim ad propria rediui fesso corpori quietem ominatus fuisset. Ad binas Suae Maiestatis adhortationes 21 Praesentis tertio post reditum die Ponium ire debebam, unde 25 rediui his diebus respirium capere incoepi. Interim in declarati in me Reverendae Paternitatis Vestrae affectus nimirum quiescam, indignum putabam. Quare hisce in favorem ejusdem me revoco, et Librum mihi dedicandum in quibus terminis hereat intimandum expecto, quidquid fuerit expensarum in editione ejusdem erogatum persoluturus. In reliquo Reverendam Paternitatem Vestram felicissime valere desidero. In Arce mea Pottendorff die 31 Maij 1665.

Admodum Reverendae in Christo Paternitatis Vestrae Addictissimus Comes de Nadasd

4. Nádasdy Ferenc Athanasius Kircherhez, Pottendorf, 1665. július 20. APUG, ms. 555, f. 147r–148v. Kézhez kapta a *Mundus subterraneus* köteteit, egyben a neki ajánlandó *Numerorum mysteria* kötethez küldi a saját teljes nemesi címét. Arcképet nem tud küldeni, mert festője elment. Szent Mihály napja után bécsi házába belga nyomdász fog fogadni, akinél Kircher is nyomtathat.

[Címzés:] Admodum Reuerendo in Christo Patrj Athanasio Kirchero Societatis JESU Patri in Christo obseruandissimo Romae.

Admodum Reverende in Christo Pater observandissime

Recte dum humanissimas Reverendae Paternitatis Vestrae Literas Die 20 Junij emanatas accepissem opus Mundi subterranei Belgio recepi. Opus certe prodigiosum et aeterna memoria dignum quod Compactori introligandum committens vix expecto ut lectione eiusdem quantotius oblectarj possim. Commendo Librum de numerorum mysterijs mihi dedicandum hic Titulum meum iuxta placitum Reverendae Paternitatis Vestrae includo. Effigiem meam in fronte libri apponendam defectu Pictoris quem iam ad Latus non habeo transmittere non potuj, dabo tamen operam ut hac in Parte quoque intentioni Reverendae Paternitatis vestrae satisfiat. Post festum Sancti Michaelis in domo mea Viennensi Typographum jntertenturus sum hominem in Belgio edoctum qui proutj in Belgio ad similia opera Typo mandanda sese mihi obtulit cuius opere si Reverenda Paternitas vestra indiguerit, parebit voluntatj ad placitum. Reverendae Paternitatis vestrae eiusdemque studiorum diligentem habeo curam, ac ubi occasio sese obtulerit recommendare non intermittam. Maximas interim ago gratias quod affectu suo me obligatum reddat, nihil deerit horum quibus eidem reciproce gratificarj potero. In reliquo cui et felicissimo Religioni et Multis valere desidero ex Arce mea Pottendorff die 20 Julij A. 1665.

Admodum Reverendae Paternitatis Vestrae Servitor Addictissimus Comes de Nadasd

5. Nádasdy Ferenc Athanasius Kircherhez, Pottendorf, 1665. december 26. APUG, ms. 562, f. 72r–v. Kircher két levelét horvátországi útján kapta kézhez. Örülne, ha Kircher intézkedne a távcsövek ügyében, mert bár van már Divini által készített távcsöve, most Campanitól szeretne egyet, de döntsön Kircher, melyikük a jobb. Szívesen megtudná, miképp kell őket helyesen beállítani, ahogy Rómában Campani mutatta ezt neki; főképp ha Kircher ezt magától Divinitől tudná megkérdezni. Megkapta a neki dedikált könyvet, de nem tudja, hogy megérkezett-e az érte küldött pénz. Egy zarándok révén a *Historia Eustachio-Marianát* is kézhez kapta, ezt is köszöni, egyúttal boldog karácsonyt és új évet kíván.

[Címzés: –]

Admodum Reverendae in Christo Pater observandissime

Binas Reverendae Paternitatis Vestrae dum iter in Croatiam continuassem, recepi. In Negotio Tubi curandi, quod fatigium in se assumpserit, grato animo recognosco. Mea quidem intentio ea fuisset, ut Siquidem Tubos per Divini factos iam habeam, petitum

Tubum per Campanam fieri curassem, nihilominus quem illorum magis in Arte expertum noverit, per eundem fiendum iudicio Reverendae Paternitatis committo. Porro quia maxima Ars in Tubis dirigendis consistit, libenter scirem, qualiter augeri debeant obiecta in propinquo, Deinde circa Astra qualiter et ad quantam distantiam applicandi sint Tubi quisve modus servandus; Tertio circa obiecta inuversa Tubi etiam qualiter applicandi. Nam quoad obiecta in propinquo augenda, dum ibi fuisset Campana exiguam imaginem in Propinquo apposuerat quae ex Tubo Decem Palmorum, quem pro manibus habeo, notabilis magnitudinis essentiam repraesentabat. Gratissimum proinde mihi erit, si Reverenda Paternitas Vestra de singulis in particulari longo ordine a Divini Informationem acceperit, ac corporum in propinquo augendorum, Astrorum prouti etiam corporum inversum ad amussim perspicendorum Artem mihi perscripserit. Libros mihi dedicatos accepi, sed an Pecuniam pro iisdem deputatam per Mercatorem levaverit necne libenter scirem. Interim per certum quendam Peregrinum, etiam Historiam Eustachio-Marianam accepi, qua singulariter obligatus ut plurimum etiam operum Author presentium Festorum Nativitatis Domini Novique Anni imminentis complures recursus numerare valeat incolumis animitus precor. Ex Arce mea Pottendorff die 26 Decembris 1665.

Admodum Reverendae Paternitatis Vestrae Servitor Addictissimus Comes F. de Nadasd

6. Nádasdy Ferenc Athanasius Kircherhez, Pottendorf, 1666. március 25. APUG, ms. 562, f. 123r–123av. Megkapta az *Arithmologia* 40 és a *Historia Eustachio-Mariana* 15 példányát, és már az érték küldött pénz is úton van Rossy apát által. Örül, hogy az összeget az Szt. Eustachius-templom helyreállítására fogja áldozni. Továbbra is ajánlja belga nyomdászának szolgálatait. Kézhez kapta a távcsövet is és érdeklődik, miképp kell azt közelebbi, 20–30–40 bécsi rőfnyi (1 bécsi rőf = 77,75 cm) távolságra beállítani.

[Címzés:] Admodum Reuerendo Patri in Christo Athanasio Kirchero Societatis Jesu Patri in Christo obseruandissimo Romae.

Admodum Reverende in Christo Pater observandissime

Quod tardius ad 22 Januarij datas Reverendae Paternitati vestrae respondeam ignoscat et non nisi itineribus quae non nisi hac septimaná conficere potui adscribere velit. Quadraginta Exemplaria Arithmologiae et quindecim Historiae Eustachiae Marianaee intacte et gratissimo animo recipi. In pecunia manibus Reverendae Paternitati vestrae assignanda quod mora intervenerit doleo alias ea ipsa occasione cum litteris vestrae Reverendae Paternitatis super eadem pecunia ordinem feci ac Domino Abbati Rossy inclusi sed quia recte tunc temporis in Eustachio Reverenda Paternitas vestra laborabat, nec Dominum Rossy convenire poterat, inde puto eandem incommoditatem evenisse. Quod vero praedictam pecuniam Ecclesiae Beatae Virginis Eustachianae consecraverit numquam maiori thesauro recondendam id ipsum mihi etiam gratissimum accidit. De suae Sanctitatis erga immeritam meam personam benignitate semper bene et humillime spero speraboque. Restantia centum quinqueginta editionis Exemplarium dispositioni et iudicio Reverendae Paternitatis distribuendum committo de quorum recusione nisi in

Holandiam scripsisset hic recudi curassem, nam elegantem Typographam in hanc residentiam induxi, Amsterodamensi apud Bleum et Antverpensi apud Moretum Typo parem. Quo si im posterum Reverendae Paternitati Vestrae aliquid pro imprimend[o] transmittere placuerit expectabo libenterque secundabo: imo si ab alijs etiam quod dignum opus procuraverit, me multum obligabit. Petium Tubum opticum cum omnimoda satisfactione recepi, cuius leve pretium respectu illorum quos ipsemet emi satis mirari non potui. Porro quantum ad directionem Tuborum quod pro ratione uniuscuiusque visus dirigi et applicari debeant, bene novi, verum id in ordine ad obiecta remota observatur, in quibus ultimus lens pro visione obiecti disponitur. At Ego libenter scirem modum dirigendorum quoad obiecta proximiora in longitudine viginti viginti quattuor triginta ad summum quadriginta ulnarum viennensium augenda prouti Campana disposuerat unum tubum decem Palmorum opera Divini factum in praesentia Domini Abbatis Rossy in meo Hospitio siquidem in tali casu omnes quasi lentes aliter disponi debeant, super quo si ulterius etiam quid certi habuero, gratissimum mihi erit. In reliquo Reverendam Paternitatem Vestram bene valere desidero. Pottendorff 21 Martij, 1666. Admodum Reverendae Paternitatis Vestrae Addictissimus

Comes de Nadasd

[Utána Nádasdy saját kezével átlósan:]

Saluto per Vestram Paternitatem Patrem Nadasi, mittat mihi ex suis opusculis pijs, curabo hic proprijs expensis imprimi. Misi Librarijs alla Regina coeptim hic opus a meis Topographis. Vestra Paternitas poterit apud illos videre et iudicium suum superinde expecto

7. Palkowich Márton nagyszombati jezsuita, az akadémia későbbi rektora Athanasius Kircherhez, Nagyszombat, 1654. május 19. APUG, ms. 567, f. 117r. Reméli, hogy időközben Kircher megkapta Haller Antal által a neki szánt levelet. Az érsek úr kérdezte, hogy készen áll-e az *Oedipus Aegyptiacus* neki ajánlandó fejezete, és erre azt válaszolta, hogy elküldte a bevezetőhöz szükséges információkat Kirchernek. Most külön kiemeli, mennyire kedveli a matematikát és Kircher műveit az érsek, aki a közéletben és a *respublica litteraria*ban is megállja a helyét.

[Címzés:] Reuerendo Patri in Christo Patri Athanasio Kircher Societatis Jesu. Romae
Reuerende Pater in Christo

Pax Christi

Datas 28. Martij nimis tardè accepi. Suppono interea meas quas ad m. Antonium Haller dederam delatas ad Urbem. elapsis diebus, interrogavit me Ill[ustrissimu]s Archie[pisco]pus an aliquid haberem ex Vrbe de parte Oedipi sibi a RV. dedicandá. Respondi id quod erat. me scilicet nil aliud hactenus accepisse quam quod omnino suo Celsitudini RV. sit dedicatura eam partem. submisisse ma[teri]am pro praefatione. Reposuit ille, sibi gratissimum fore, neque intermissurum quominus studia RV. promoveat adiumentis ijs, qua Rei illi suppeditavit. Ceterum RV. in sua epistola ad me data bene norat Archie[pisco]pum n[ost]rum esse uirum insignis sapientiae et in Rempubli-

cam Litterariam singulariter affectum. amat impense opera RV. ac ijs legendis multas impendit horas. Mathematicis ita affectus et in ijs versatus, ut in Professoribus nostris eius studium ac feruor desideretur. Neque haec impediunt quominus publica tractet, suis temporibus publicè concionetur ex sapientia et eloquentia ut integrá horá concionantem nemo non avidè audiat. Deus nobis seruet pretiosum caput et RV. abscondita sapientia totius orbis Magistrum cui se commodat demisse in s[ancti]s[sima] sacrificia

Eiusdem RV. Servus in Xto Martinus Palkowich.

Tyrnaviae. 19 Maij 1654.

8. Johann Gans, III. Ferdinánd gyóntatója Athanasius Kircherhez, Pozsony, 1655. március 22. APUG, ms. 561, f. 119r. Az *Oedipus Aegyptiacus* fejezetei élére álló ajánlások listáját Kircher készítse el, a császár fog dönteni róluk. Válasszon ki kardinálisokat, választófejedelmeket és a Birodalom más neves férfijait.

[Címzés:] R^{do} Patri in Christo Athanasio Kirchero Societatis Jesu Romae

Reu[eren]de in Christo Pater

P[ax] C[hristi]

Accepi datas Reu^{ae} V[est]rae de Oedipo tandem absoluto. Legit litteras Caesar, et hoc a Reu^a V[est]ra desiderat ut per suos ministros Ambasadorem vel alios sibi per postam exemplar unum mittat. De Principibus quibus Reu^a V[est]ra offerre cupit, hoc decreuit. Vt <ipsa quibus Reu^a Vra>⁹⁵ sint Cardinales, Electores et celebriores alij Imperij principes ac horum omnium nomina ad se mittat. Quando tandem dabitis nobis Pontificem? nos cito expediimus Palatini electionem et laus Deo bene. Atque hisce me in preces et sacrificia Reu^{ae} V[est]rae commendo. Datae Possonij. 22. Martij A[nn]o 1655.

Reu^{ae} V[est]rae Seruus in Christo Joan. Gans.

9. Johann Schega, I. Lipót császár gyóntatója Athanasius Kircherhez, Pozsony, 1659. november 28. APUG, ms. 562, 91r–v. A császár és Lipót főherceg nevében megdicséri beszámolóját firenzei útjáról, de neheztelését fejezi ki amiatt, hogy Kircher nem említi meg a főherceg ajándékait.

[Címzés:] Reuerendo Patri in Christo Patri Athanasio Kircher Societatis Jesu Romae

R[eueren]de in Christo Pater

Pax Christi

Accepi quae R.V. ad me prolixè scripsit de suo Florentino itinere, de honore, uariisque beneuolentiae signis a magno Duce sibi exhibitis, ac rebus memorabilibus ibidem uisis. Fuere omnia iucunda lectu, et digna, quae S[acrae] Caes[areae] Maiestati, ac Serenissimo Archiduci Leopoldo communicarentur, quemadmodum etiam factum est, ostenderuntque sibi eam descriptionem adeo exactam ualde placuisse. Neque dubitamus R. V. quaesituram tempus opportunum, et occasionem, qua possit singula uel suis scriptis inserere, uel aliquo particulari de ijs opusculo edito, magnalia Serenissimi illius Ducis

⁹⁵ Áthúzva.

celebrare. Gratias ago R. V. pro suscepto labore ea tam fuse ad me perscribendi, eiusdemque s[anctissimis] sacrificijs me plurimum commendo. Posonij 28 Novembris 1659.

R. V. Seruus in Christo

Joannes Schega

Mirantur nonnulli mecum, quod R. V. in sua epistola tam multa in commendationem Magni Ducis, virtutumque et magnificentiae ipsius, notauerit, nullam tamen fecerit mentionem liberalitatis ac munificentiae, qua R. V. Romam reducem à se dimisit.

10. Andreas Schaffer Athanasius Kircherhez, Besztercebánya, 1659. július 19. APUG, ms. 567, 115r–v. Magyarország hegyeiben csodálatos dolgok találhatóak, az ónon kívül minden fém fellelhető, ezekből mindent fog küldeni; a bányafelügyelőknek továbbította kérdéseit.

[Címzés:] Reuerendo Patri in Christo Patri Athanasio Kirchero Societatis Jesu Sacerdoti Romae

Reuerende in Christo Pater Pax Christi

Ex literis P. Joannis Eissert 27 Maij Traunkirchij nuper datis, et a me 27 Junij acceptis mentem RVae circa mineralia intellexi, et eiusdem puncta decem accepi, quibus RVa petit circa mineralia informari pro eo, quem omnes summo desiderio expectamus, tomo RVae de subterraneis. Gratissima mihi haec est occasio RVae et publico bono in parte saltem gratificandi. Significo perinde RVae, quod uere multam his montanis Hungariae ciuitatibus in subterraneis mirabilia reperiantur. De facto puncta a RVa praescripta communicauit peritissimis metalliferorum montium et mineralium Dominis Praefectis, qui promptissime omnem suam spondent et offerunt operam. Aliqua iam habeo; laboro, ut RVa, quae circa mineras auri, argenti, ferri, argenti uiui, Zinnabaris, cupri, plumbi, sulphuris, uitrioli, antimonij, chrySTALLI etc. (haec enim omnia excepto stanno, hic reperiuntur et effodiuntur) notabilia occurrunt, quam primum et fundate, ac cum ueritate habeat. Quaeram etiam a P. Procuratore Prouinciae nostrae occasionem, et mittam ex singulis dictis mineralium generibus particulas, seu, ut hic uocant, *eines iedes ein stückhel*. Interim me RVae in s[ancti]s[sima] missae sacrificia enixe commendo. Neosolij in Hungaria 19 Julij 1659

RVae Seruus in Christo

Andreas Schaffer

P.S. Saluto humillime P. Estmor, P. Schwärzl et P. Nadassi, et reliquos, si qui ibi sunt de prouincia nostra.

[A lap hátoldalán Kircher egyéb jegyzetei.]

11. Andreas Schaffer Athanasius Kircherhez, Nagyszombat, 1660. április 25. APUG, ms. 559, 137r–v. Mind a besztercebányai, mind a selmeci bányagazgatók leírását elküldte, egy dobozba pedig 37 féle ásványmintát tett, részletes magyarázattal. Eissert atya kérése ellenére inkább saját maga küldi el azokat, nem Eissert által. Lippay és Szelepcsényi érsek megtekintették a gyűjteményt és Kircher leveleit, Kircher tőlük

további segítséget és pénzt kérhetne, mert vagyonosak. Mindkét érsek szívesen látná Kirchert Magyarországon két-három hónapra.

[Címzés:] Reuerendo Patri in Christo Patri Athanasio Kirchero Soc. Jesu Romam Austria Schaffer. Commendantur Viennae R. P. Procuratori Prouinciae Austria.

Reuerende in Christo Pater

Pax Christi

Transmisi RVae authentica Officialium tum *Herrngrundt* prope Neosolium, tum Schemnicensium sub manu propria eorum responsa ad quaesita 18 RVae. Deus det, ut ad RVam perueniant. Transmisi etiam Scattam unam cum 37 diuersis mineralium et minerarum speciebus, et in literis singulorum explicationem aliquam rudem inclusi. Misissem iterum reliqua, quae adhuc habeo, sed literae P. Joannis Eisert me terruerunt, ut nesciam quid mihi sit faciendum. Scribit enim mihi P. Eissert, ut ea scripta ad RVam expedienda sibi transmittam, se omnia in compendium coacturum et munde descripta RVae transmissurum. Exspecto proximum ad nuperas meas a RVa responsum, inde dubium meum soluatur. Heri duo Ill[ustrissi]mi et R[euerendissi]mi Archiepiscopi Hungariae, Ill[ustrissi]mus D. Georgius Lippai Archiep. Strigoniensis et Ill[ustrissi]mus et Reu[erendissi]mus D. Georgius Seleptcheni Archiep. Colocensis et Regni Hungariae cancellarius finito nobiscum prandio ad meum cubiculum cum alijs R[euere]ndis DD. Canonicis uenire dignati sunt, ut uiderent rerum Hungaricarum RVae Roma transmiserim, ostendi illis similiter ea omni genere minerarum species adhuc plures quam RVae transmiserim (aliqua enim noua accepi) legi illis etiam RVae literas ad me datas. Non possum fere explicare, quantopere hi principes fuerunt gauisi, quod RVa dignetur pro Vngarico honore ita laborare. Vterque et alij etiam Domini omnem suam operam ad hoc opus perficiendum mihi et RVae obtulerunt. Iudicarem ualde expedire, si RVa utriusque Archiepiscopo scriberet, ut suis in territorijs (ubi nobilissima et rarissima subterranea reperiuntur) curarent per suos, uel alios de Camera aliqua Caesarea (ubi similibus intelligentes reperiuntur) inquiri. Puto omnino, quod praeclarum RVa habebit thesaurum: Vterque etiam libenter (sunt enim nummati) subsidium pecuniarum RVae suppeditabit, optime spero. Saluto notos de prouincia nostra et me his RVae in s[ancti]s[sima] missa sacrificia humillime commendo. Tirnauiae 25 Aprilis 1660.

P.S.

Vterque Archiepiscopus summe desiderant ut RVa ipsamet ueniret in Vngariam et saltem ad duos uel tres menses ipsamet res omnes, montes, fodinas, aquas, thermas, etc. uideret. Certe RVa deprehendet mirabilia. Etiam nostri patres omnes iudicant esse omnino necessarium ut ipsamet RVa adesset, longe maiorem, solidiorem et magis fundatam oculari inspectione singulorum notitiam RVa est habitura.

Audio etiam quod plures alij iam incipient prodire, quod uidentes me in mineralium notitia pro RVa acquirenda sedulo laborare, etiam inuestigent in abdita terrae, ut possint RVam informare. Sed ueniat RVa ipsamet, optime omnia fiet. Poterit se RVa breui hinc iterum expedire.

12. Johannes Grueber Athanasius Kircherhez, Nagyszombat, 1669. szeptember 20. APUG, ms. 558, 36r–v. Két évi tábori káplánság után visszatérhet Nagyszombatba, ahol német hitszónok lesz. Útban Nagyszombatba betért Liptóújrba, az új várba is, ott látta először a *China illustratát*. Megköszöni, hogy Kircher annyiszor említi meg ebben a műben, de sok javítanivaló van a rajzokon, ha születik új kiadás. A magyarországi eretnekek nagyobb szörnyetegek, mint a boncok, a jógik és a bálványimádók. Mióta itt van Magyarországon, negyven embert térített meg. Sárospatakon sikerült I. Rákóczi Ferenc és családja segítségével felszentelni a Szűz Mária-templomot, és ezt a fejedelmi család részvételével lezajlott körmenet kísérte. Patakon megtérített 16 anabaptista családot. Reméli a gyakoribb levélváltást és a kölcsönös viszontlátást.

R[eueren]de in Xto Pater

Pax Christi

Relinquens castra Caesarea quibus tanquam Capellanus iam a duobus annis in superiori Hungaria applicatus fui a meis superioribus rursus recipio me in quietem Religiosam nempe in Tynaviense Collegium ibidem Germanum Concionatorem acturus sub meum huc aduentum excurri Leopoldopolim recens extractum contra Turcas fortalitium a moderno Aug^{mo} Imperatore sub eiusdem nomine dignum sane uisu etiam nunc, dignius si perficiatur cum ciuitate eiusdem nominis, ibidem prima uice mihi conspicerelicuit Vrae Ruae opus fere nouissimum nempe *Chinam illustratam*, quam hactenus uidere tantopere desiderauis, sed obtinere non potui: peruolui eam summa cupiditate saepius gratiasque ago maximas Vrae Ruae pro tam honorifica toties facta in eodem libro mei mentione, & certe plura suggessissem non parui momenti, quae etiamnunc reseruo fortasse breui Vrae Ruae transmittenda unacum toto meo itinero, quod hactenus ob continuas occupationes inter milites absoluere non potui; sunt quidem aliqua in China illustrata, quae maxime quoad delineationem emendatione indigerent, sed melius est sic permittere, mittam tamen ueram correctionem Vrae Ruae, ut, si forte opus reprimetur, emendari posset. Caeterum mi amantissime Pater hic inter Indiam Hungaricam, in qua maiores bestias nempe haereticos et maxime Caluinistas uidi et expertus sum quam omnes Bonzios, Jogaes et Idololatras DEUM singulariter mihi propitium experior, nam a duobus annis, quibus scilicet curam egi adminimum 40 ab Haeresi absolui, primo uero anno quo Cels[issi]mi Principis Ragoczi germanum missionarium Patakini egi sedecim familias Anabaptistarum ad fidem orthodoxam conuertit, et Cels[issi]mis Principibus fautoribus in illorum colla primus inter Anabaptistas templum erexi, Caelorumque Reginae sacraui ipso assumptae in Caelum eiusdem Virginis Sacro Die cum solennitate et processione publica ipsis Cels[issi]mis Principibus statuam Virginis Immaculatae comitantibus non sine insigni plausu Catholicorum et fremitu Caluinistarum. Haec pro nunc, imposterum plura (cum iam tempus suppetat) uestra Rua non sit pigra in rescribendo saltem paucis quia non ero deses in respondendo multis. Et hisce me in Paternum Vrae Ruae affectum et s[ancti]s[im]a sacrificia precesque humillime commendo

Tynaviae 20 7br. 1669.

Reuae Vrae seruus ac filius in Xto Jo[ann]es Grueber

P.S. Vtinam liceret Vram Ruam adhuc semel salutare oretenus! Saluto omnes maxime
R. P. Schwarzel.

13. Johannes Grueber Athanasius Kircherhez, Nagyszombat, 1670. március 17.
APUG, ms. 559, 79r–v. Emlékezik rá, Kircher mennyire kedvelte őt Rómában; Erdődy gróf nem adta át az üzenetet. A császár ígéretet tett, hogy kiadja Grueber jegyzeteit. Kínában szegyenletes lenne az uralkodót kutyával ábrázolni, ahogy Kircher eretnek holland nyomdászai tették a *China illustratában*, legalább az olasz változatban javítsák ki, a királyt könyvekkel, matematikai eszközökkel, sárkányos szőnyeggel vegyék körbe. Várja Kircher véleményét műve első két ívéről.

[Címzés:] Rdo Patri in Christo P. Athanasio Kirchero Socttis Iesv. Romae

Rde Pater in Christo

Pax Christi

Accepi tandem diu desideratas Vrae Ruae putabam me plane obliuione sepultum uerum ut uideo iterum reuiuisco beneficio scientiae chymicae et combinatoriae mei Amantissimi Patris Athanasij, qui cum ex mortuis et sepultis uiuos facere possit, quidni etiam sciat *aus alten frauen junge machen* quod summi pretii esset in istis partibus *er ist noch ein selsämer män.* quod ad litteras ad me datas attinet, non nisi duas a medio et ultro anno accepi, ubi haereant nescio certo illas desiderarem quas Vra Reua scripsit et ad D[ominu]m Comitem Ördödi qui quamuis Tyrnauiam uenerit aliquotque diebus hic moratus sit tamen inuisere me non dignatus est, si sciuissem illud fuisse notum Vrae Ruae inuissem certo uerum quod diffectus non auffertur nam in propinquo habitat, de sumptibus uero subministrandi pro meo itinerario nec cogitatum quidem est ad hic, sed tantummodo terra promissionis recurrendum est alio nempe ad Aug. Imperatorem N[ost]rum qui omnia abunde promisit pro eo imprimendo ubi aliquas mendas in China illustrata commissas corrigam et praecipue effigiem Regis Sinarum quae si in Sinas deportaretur, non dubito quin nouam persecutionem causaret nam propudiosissimum est Regem cum Canibus sicut ibi appictus est demorari, propudiosius adhuc regem baculum gestare manibus. ubi figura refert non dubito quin haeretici Hollandi hoc studio fecerint ut possunt dato tempore talem figuram tanquam a nostris Patribus in Europa impressam in Sinis spargere, quare rogo Vram Ruam existimo ut saltem in Italico exemplari figuram illam corrigi curet, et regem penes mensam, libris, instrumentis mathematicis, peristromatis draconibus ornatis, stantem uel sedentem sculpi faciat, errorem tam praeiudiciosum emendet. Ego etiam ubi, uti spero itinerarium meum Uiennae, uel ubi Aug. Imperator uoluerit imprimem circa hanc ipsam rem solemnem protestationem faciam et Vrae Ruae famam gloriamque manu tenebo. Cupio interim scire iudicium Vrae Ruae de primo duernione si ea Vra Rua accepit. Quare expecto auide procime responsum maneoque interim tuus tibi obligatissimus tuis sanctis sacrificiis et precibus se commendantissimus

Seruus in Christo Joannes Grueber

Tyrnauiae 17 Martij 1670.

14. Nádasi János Athanasius Kircherhez, Bécs, 1675. október 12. APUG, ms. 566, f. 172r. A cseh udvari titkár fivére, Joannes a Tam Rómába indul, akit a jezsuita rend csehországi tartományfőnöke kérésére Kircher figyelmébe ajánl Nádasi, és kéri, mutassa meg neki „mysteriumait”. A császárnak lánya született.

[Címzés:] Reuerendo Patri in Christo Patri Athanasio Kircher é Societate JESV Nadasi Romae

Reverende in Christo Pater.

Pax Christi.

Proficiscitur ad sancta et curiosa visenda Romam praenobilis D. Joannes a Tam Secretarii Bohemiae frater, mihi a R. P. Bohemiae Procuratore, meo vicino unicé commendatus, ut eum literis ad R^{am} V^{am} instruerem, id quod hisce facio, eumque R^{ac} V^{ac} charitati sui diffusivae ac tam varié eruditioni magnopere commendo, ut impleat illius desiderium ac spes, ad Kircheriana mysteria hiantes, nec ineruditas. Indigent Nostri non raro opera Domini Secretarii, qui huius frater est. Quare ut ei qua gratias agamus pro praeteritis, qua stimulum demus pro futuris, R^a V^a efficiet, si et ea quae alibi rara, apud R^{am} V^{am} crebra sunt, ostenderit ea, qua solet, ut sic dicam, ineffabili affabilitate. Haec autem ego non tantum peto sed et spero. memet SS. R^{ac} V^{ac} sacrificijs demisse commendo Viennae 12. Octobris 1675.

Heri accepimus nuncium de Principe nata in aula Caesarea. Accipiamus cum gratiarum actione minora, ut nos majoribus dignetur DEVS.⁹⁶

RV^{ac} Servus in Christo

Joannes Nadasi.

⁹⁶ A megjegyzés oka a leánygyermek születése.

LATZKOVITS MIKLÓS–MÉSZÁROS ZOLTÁN

KI ÍRTA GYÖNGYÖSI FLORENTINÁJÁT?

1. Az *Új magyar irodalmi lexikon* Gyöngyösi István-szócikkében Kovács Sándor Iván kétszer is érinti bizonyos szövegek hitelességének problémáját. Egyrészt az *Áfium*-másolatok „Fegyvert s bátor szívet...” kezdetű függelékverse, másrészt Gyöngyösi „kéziratban maradt, főként ifjúkorára tehető versei” kapcsán. A *Florentina*-drámát illetően a hitelesség kérdését egyáltalán nem feszegeti, minthogy a darab felfogása szerint bizonyosan „az ő [ti. Gyöngyösi] műve [...], amely talán Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc esküvőjére, 1666-ban készült”.¹ Az ugyancsak az *Új magyar irodalmi lexikon*ban szereplő *Florentina*-szócikk szerzője, Ludányi Mária jóval óvatosabban fogalmaz. Megállapítja, hogy „az 1670–1680 között” keletkezett drámát „a hagyomány Gyöngyösi István művének tartja”, s hogy „Badics Ferenc [Gyöngyösi szerzőségét igazoló] bizonyítékait a szakirodalom – érdemi ellenvetés nélkül – nem fogadja el”. Mindehhez azt is hozzáteszi, hogy a komédiát „epikává Zólyomi Szabó János dolgozta át és adta ki”.² A Gyöngyösi szerzőségét illető bizonytalanságot a szakirodalom is pontosan tükrözi. Jó néhány szakíró a kétely leghalványabb jele nélkül beszél a drámáról mint Gyöngyösi szövegéről. Kibédi Varga Áron például a „Gyöngyösi-univerzum alapkövének [...] azt a hierarchikus barokk gondolatot” tekinti, „melyet a *Florentina* utolsó jelenetében Altades király” fejt ki.³ A darabot szintén Gyöngyösinek attribuíáló Gyenis Vilmos egyenesen logikusnak tartja, hogy „sokáig [...] Gyöngyösi szerzőségét is kétségbe vonták”.⁴ Mások a Gyöngyösi szerzősége mellett felhozott érveket elégtelennek tartva a komédiáról értekezve előszeretettel használják a „Gyöngyösinek tulajdonított” kifejezést, vagy ennek valamely változatát, mint például Bán Imre⁵ vagy legutóbb Jankovics József.⁶ Agárdi Péter arra figyelmeztet, hogy „akár Gyöngyösié a dráma, akár nem”, jó néhány szem-

¹ *Új magyar irodalmi lexikon*, I–III, Bp., 2000, I, 783–785.

² *Uo.*, I–III, I, 646.

³ KIBÉDI VARGA ÁRON, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)*, It, 1983, 545–591, 578.

⁴ GYENIS Vilmos, *Gyöngyösi: Korrigény és közlés*, It, 1980, 105–134, 127.

⁵ BÁN Imre, *Gyöngyösi István (A Murányi Vénus megjelenésének 300. évfordulójára)*, Alföld, 1964, 458–460, 460.

⁶ JANKOVICS József, *Gyöngyösi eroticus = GYÖNGYÖSI István, Csalárd Cupido...*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 13), 341–366, 350.

pontból feltűnően emlékeztet a bizonyosan Gyöngyösitől származó szövegekre,⁷ Dömötör Tekla szerint viszont „gondolkodóba ejthet, hogy a kortársak nem említik mint Gyöngyösi művét, ő maga sem szól róla levelezésében”.⁸ A szinte találmánra kiragadott idézetek további felsorolása helyett most csupán annyit jegyeznék meg, hogy a kérdést illetően az utóbbi évtizedekben érdemi vita nem zajlott le a szakirodalomban, s miközben megtörtént „a magyar Ovidius” egyfajta rehabilitációja, a hiteles Gyöngyösi-korpusz határai jó néhány ponton továbbra is elmosódtak.

Alábbi fejtegetéseinket bevezetendő egy olyan jelenségre szeretnénk még felhívni a figyelmet, mely a *Florentina* szerzője utáni nyomozás során is feltétlenül szem előtt tartandó. Badics kritikai kiadásának⁹ jegyzetei között számtalan olyan esetet sorol fel, amikor Gyöngyösi önmagát idézi. Közülük talán a legizgalmasabb a *Kemény János emlékezetének* Apor Istvánhoz szóló ajánlásában található. Gyöngyösi szerint a címzett kiváló kvalitásainak illusztrálásához „igen jól illenek egy magyar Versificatornak ilyen versei”, s négy strófában rögtön idézi is az emlegetett verseket.¹⁰ És itt is önmagától idéz, nevezetesen a *Palinodiából*, az 54–57. strófaig tartó részt, többnyire szó szerint, néhol szerzői változatban.¹¹ Kibédi Varga Áron a szakma által sokat idézett dolgozatában Gyöngyösi „fiktív univerzumáról” beszél, egy öntörvényű, kitalált világról, melyet a költő negyvenéves munkával hozott létre.¹² Nyilvánvaló, hogy egy ilyen fiktív univerzum megteremtésének igen kézenfekvő (ha nem is feltétlenül nélkülözhetetlen) eszköze az egyszer már megírt szövegrészek, panelek újbóli felhasználása. Gyöngyösi önidéző technikája bizonyosan tudatos, költészetére igen nagy mértékben jellemző eljárás. A *Florentina*-dráma Gyöngyösi-szövegekkel való szó szerinti egyezéseit tehát ilyen háttér előtt kell majd megvizsgálnunk.

2. A *Florentinával* foglalkozó irodalom egyik nagy adóssága, hogy a felhasznált források tekintetében gyakorlatilag a mai napig sem haladta meg Badics szövegkiadását,¹³ vonatkozó dolgozatait.¹⁴ Pedig a ma ismert, s jobbra kiaknázatlan források 1960-ban már Dömötör Teklának is rendelkezésére álltak, aki 17. századi drámai emlékeink kritikai kiadásában (egy 1751-es nyomtatvány kivételével) fel is sorolja e Badics által még

⁷ AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István vilásképe)*, Bp., 1972 (Irodalomtörténeti Füzetek, 78), 54.

⁸ *Régi magyar drámai emlékek*, I–II, s. a. r., bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., 1960, II, 349.

⁹ GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei*, s. a. r., bev. BADICS Ferenc, Bp., 1914–1937 (RMKT XVII/1–4). (A továbbiakban a kritikai kiadásra mindig az RMKT számokkal fogunk hivatkozni.)

¹⁰ BADICS, RMKT XVII/2, 12.

¹¹ Legutóbb említi JANKOVICS József, *Gyöngyösi restitutus = GYÖNGYÖSI István, Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága...*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 2000 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 11), 131–157, 140–141.

¹² KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 577–578.

¹³ BADICS, RMKT XVII/1, 251–419, jegyzetek: 481–514.

¹⁴ Különösen: BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei*, Bp., 1912 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XXII, 4), 45–74; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 134–138.

nem ismert szövegeket, pontos, informatív leírást ad róluk, de azokat – érthetetlen módon – mégsem hasznosítja.¹⁵

A komédia három változatban is ránk maradt.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy az 1-es változat megírása után valaki újra átírta, alaposan átgyúrta a szöveget, ám később az így létrejött 2-es változaton is komoly átalakításokat végeztek. Ezen változatok nem szerzői példányban maradtak fenn, hanem másolatokban. Az 1-es változatot töredékesen, s csupán egyetlen forrás őrizte meg, nevezetesen a Gosztonyi-kódex, mely Dömötör Tekla szerint a II. világháború alatt elkallódott, fotója viszont, melyről Dömötör nem tesz említést, az OSZK-ban található.¹⁷ A kézirat a 17. század második feléből és a 18. század első évtizedéből tartalmaz különböző feljegyzéseket és költeményeket, s a következő címet viseli: „Gosztonyi István Élet Leírásának / Gyermekének, és egyéb Tudományos / ki fejtegetéseknek és Gyöngyösi versei/nek Jegyzéki”. Badics szerint első tulajdonosa, Gosztonyi István eredetileg verseskönyvnek szánta, s csak az üresen maradt lapokra kerültek családi feljegyzései, illetve verses önéletrása. Erre alapozva Badics össze is állítja Gosztonyi rövid életrajzát, aki 1652-ben született, 1675-től a pozsonyi kamara alkalmazottja, 1677-ben jegyző (tehát alsóbb rangú tisztviselő), 1685-ben viszont már harmincados ellenőr. A pozsonyi kamaránál gyakran megforduló Gyöngyösit vélhetőleg személyesen ismerte, a kódexbe másolt szöveg(ek)et akár magától a költőtől is megszerezte.

A kódexben (Gosztonyi – és a későbbi tulajdonosok – feljegyzéseinek jól körülhatárolható korpuszán, valamint a *Florentinán*, pontosabban annak 1-es változatán kívül) egy minden kétséget kizáróan hiteles Gyöngyösi-opusz olvasható, a *Kemény János emlékezete*,¹⁸ s több, egészen pontosan három egyéb vers. A kódex címe tehát, miszerint az (Gosztonyi István feljegyzésein kívül) Gyöngyösi verseit tartalmazza, csak akkor vehető komolyan, ha a *Florentina*, illetve a mondott három verszet valóban Gyöngyösitől származik, viszont minél több szövegről látjuk be, hogy Gyöngyösinek semmi köze hozzájuk, a cím annál pontatlanabbnak tűnik. Az ominózus versek közül egy, a *Nay modi* biztosan nem Gyöngyösi műve. Ezt (Thaly Kálmán nyomán) maga Badics bizonyította be. A vers valójában Palocsay György szerzeménye, több kéziratos másolatból is ismert, szövege a 18. század első éveiben keletkezett. A kódexbe személyesen Gosztonyi István másolta be az akkor már lejegyzett, s a kódex második felét teljesen kitöltő, tehát a kódexet lezáró *Kemény János emlékezete* előtti üres lapokra. Badics szerint a másolat

¹⁵ RMDE II, 348–349. Minderről lásd bővebben LATZKOVITS Miklós, *A Florentina szerkezetéről és a közjátékozás 17–18. századi technikáiról = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, 2000, 281–300, 281–283.

¹⁶ Ezeket a továbbiakban 1-es, 2-es, 3-as változatnak fogjuk nevezni.

¹⁷ Jelzete: FM 1/2622.

¹⁸ A 111–200. lapokon, tehát a kézirat második felében, melyet teljesen kitölt. A még (ön)cenzúrázatlan szövegről van szó, mely tartalmazza az 1693-as első nyomtatott változathoz kihagyott részeket, viszont hiányoznak belőle az oda újonnan bekerült stórfák. Badics feltételezése szerint 1693, tehát a nyomtatott változat megjelenése előtt jegyezték le, ami egyúttal azt is jelentené, hogy a kódex első felében olvasható *Florentina* is ezen időpont előtt kerülhetett bemásolásra.

„annyira sebtiben készült, hogy helyenkint alig olvasható”.¹⁹ A már lezárt (de üres oldalakat még tartalmazó) kéziratba sebtiben, tehát utólag és talán jobb híján bemásolt *Nay modi* ezért nem feltétlenül érinti a kódex összeállításának koncepcióját, és önmagában a kódex címét sem hitelteleníti vészesen. Csakhogy a szakma a másik két vers (vagyis a *Jó vitézeknek tüköre* és a *Mars és Bacchus egymással való viaskodása*) kapcsán is vitatja Gyöngyösi szerzőségét, sőt, a *Jó vitézeknek tükörét* határozottan más szerzőnek attribuílja. A vonatkozó érveket azonban mindenképpen érdemes újra mérlegre tenni.

A *Jó vitézeknek tükörét* Alszeghy Zsolt perelte el Gyöngyösitől,²⁰ s a szakma fenntartás nélkül elfogadta érveit. Alszeghy a szerzőt Palothay Zsigmond²¹ személyében vélte felfedezni, s egy 1747-ben Pozsonyban megjelent kiadványra hivatkozott. Íme a kiadvány címe: „VITÉZEKNEK / ARANYOS TÜKÖRE / Az kiben, / Külömb külömbféle / SZÜKSÉGES HADI / REGULÁKNAK / ÉS OBSERVATIÓKNAK / RENDTARTÁSIT / Rövid Summában, / A’ szerentsét vadászó uj vitéz / Magyar Iffjaknak kedvéért Ver-/sekben foglalván, / Mellyeket, / Az Időnek Forgasával, sok Régi Öreg / és Nevezetes Feő Hadi Vezérektül / tanúltam, és egybe írtam, / Német Regimentbéli Observatiókkal, / Nem külömben, / AZ HADI ARTICULUSOKAT, / ÉS SZOKOTT JURAMENTUMOT, / A’ Német nyelvbül Magyarra fordítván, / A’ Regulamentalis, Oralis és Equilis, Portiok-/kal együtt, kinek kinek Caractere szerint.” E 94 oldalas nyomtatvány tehát alapvetően nem szépirodalmi igényű szövegeket tartalmaz. A kiadvány első oldalán egy Pálffy Jánoshoz szóló, a másodikikon egy szintén hozzá szóló, de immár verses formájú ajánlás található:

Hadakat Vezérlő, Jupiter Fiának,
Scithiából térült, Márs Unokájanak,
Pallastúl eredet, Gróff Pálffy Jánosnak,
Országunk s-Nemzetünk, Vice-Királyának.

Élete Fonalát, Clotto hoszszan nyuítsa,
Párcák ollójátúl, Phöebus oltalmazza,
Apollo, s-Minerva, Juno vigasztallya,
Napjait s-oráit, Bú hogyne hervasza.

Mennyei áldással, tellyék meg Udvara,
Mint mikor Földre szál, Auróra Harmattya,
Nyavallyáktul soha, ne légyen ártása,
Se Ellenségitül, meg Bántatása.

¹⁹ BADICS Ferenc, *B. Palocsay György „Nay Modi”-ja*, ItK, 1912, 1–10; Uő., *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 74–78.

²⁰ ALSZEGHY Zsolt, *Az jó vitézeknek tüköre*, It, 1941, 162–163.

²¹ Palothay személyét illetően Kelenik Józseffel, Pálffy Gézával és Zachar Józseffel is konzultáltunk. Szíves segítségüket ezúton is köszönjük.

Haláltalan Neve, az Egekben érjen,
Irigység s-gyűlölség, Kihez hogy ne férjen,
Minden veszedelem, előtte ki térjen,
Nagy Emlékezete, Világ végig éljen.

A harmadik oldalon olvasható Palothay neve, illetve titulusai: „Ez Csekély munkácskát, kérem hogy / kegyessen, / Gyarlo szolgájatul, vegye Kegyelmes-/sen, / Excelentiádnak / Mint mindenkori kegyelmes Uram-/nak Patronusomnak / Alázatos Szegény Szolgája / Palothaj Sigmond, / Méltóságos Generális Báró Ujvári Com-/mádoja alatt lévő Corona Rege-/mentnek első Kapitánya.” Mindebből kiderül, hogy Palothay báró Újváry László ezredében szolgált kapitányi rangban. Ebben az időben – mint azt Zachar Józseftől megtudtuk – a kapitányi rang kettős értelmű volt: „Az ezredbeli századgazdálkodásra való tekintettel a törzstisztek (ezredes, alezredes és őrnagy) egyúttal századparancsnokok is voltak, de magasabb beosztásuk miatt helyettest kellett állítaniuk. Ezeket másodkapitánynak nevezték, szemben a ténylegesen a század élén álló kompániakapitányokkal. Az ő megjelölésükhöz azt is hozzátették, hogy hányadik század élén állnak.” Zachar tanár úr értelmezése szerint tehát az idézett titulusból az derül ki, hogy Palothay „a törzstisztek utáni rangidős első századparancsnoki beosztású kapitány volt.” Sajnos ilyen alapon Palothay életkorára nem nagyon lehet következtetni,²² holott nagyon fontos lenne tudnunk, hogy a kiadvány megjelenésekor pontosan hány éves volt. A *Jó vitézeknek tüköre* ugyanis a Gosztonyi-kódexben (közvetlenül a *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* című költemény után és a *Florentina* előtt, a 33–40. lapokon) Gosztonyi István kézírásában olvasható, s (Badics szerint) valamikor az 1670-es évek második felében került a kéziratba.²³ Ha ez igaz, s Palothayt nem képzeljük Janus Panonius típusú, nagyon korán érő géniusznak (amire egyébként sem adott okot költői teljesítményével, minthogy neve a magyar irodalomtörténetben kizárólag egyetlen vers, a *Jó vitézeknek tüköre* kapcsán merült fel), tehát ha Palothay tényleg nem volt költőzseni, akkor – mondjuk – 1680-ban minimum 20 évesnek kellett lennie. Így 1747-ben 87 évesen viselte volna a „kapitányi” tisztet, ami azért mégiscsak abszurd. Ez esetben Palothay nem lehet a vers szerzője.

Persze Badics tévedhetett is. Elvben elképzelhető, hogy a vers ugyanúgy, utólag került a kódexbe, mint a „sebtiben” bemásolt *Nay modi*. A *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* című költemény vége ugyanis hiányzik a kéziratból. Gosztonyi (mint a *Florentina* esetében) üres lapokat is hagyhatott az esetleges folytatás számára, s ezeket az üres lapokat később felhasználhatta a *Jó vitézeknek tüköre* másolásakor. Noha a szöveg írásképe ez esetben nem indokol egy ilyenfajta hipotézist, a másolás legkésőbbi időpontját akár Gosztonyi halálának évéig is kitalhatjuk. Badics vonatkozó információi azonban ebben a tekintetben némileg zavarosnak tűnnek. Gosztonyi verses önéletírása

²² Kelenik József a bécsi Haus-, Hof- und Kriegsarchivban kérésünkre megpróbált információkat gyűjteni Palothayról. Érdelemleges adatokat sajnos nem talált, ezek felderítése vélhetőleg hosszabb bécsi kutatómunkát igényelne.

²³ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 33.

ugyanis csak 1707-ig megy el. Annalisztikus beosztású szövegről van szó, az egyes évek eseményei mindig egyetlen négysoros strófaban vannak összefoglalva, s minden strófa előtt ott olvasható az évszám is. Az utolsó strófa után, a 92. oldal legtetéjére Gosztonyi még felírta az 1708-as évszámot is, de a szokásos négysoros strófa már hiányzik, a kódex ezen oldala így gyakorlatilag üres maradt. Badics 1912-ben mindebből arra következtet, hogy Gosztonyi 1708 folyamán meghalt.²⁴ Egy másik, ugyancsak 1912-ben megjelent dolgozatában ehhez még azt is hozzáteszi, hogy Gosztonyi egyéb „családi följegyzései sem terjednek 1707-nél tovább”, tehát a kódex első tulajdonosa „1708. folyamán minden valószínűség szerint meghalt”.²⁵ 1914-ben viszont már egészen másképp nyilatkozik a kérdésről. A Gyöngyösi-életmű kritikai kiadásának első kötetében, a *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* című vershez írott jegyzetek között újra leírja a kódexet, gyakorlatilag megismétli a már korábban is elmondottakat, majd fejtegetéseinek legvégére, s minden különösebb megokolás nélkül (ráadásul zárójelben) a következő mondatot biggyeszti: „(Gosztonyi 1721-ben bekövetkezett haláláig Pozsonyban lakott.)” Badics munkamódszerét, alaposágát tekintve igencsak megdöbbentő egy ennyire fontos, új információ illetően jellegű, minden forráshivatkozást nélkülöző tálalása, ami akár azt is jelentheti, hogy Badics tulajdonképpen nem akart semmi újat mondani, egyszerűen elírta az évszámot.

Ha Gosztonyi 1708-ban halt meg, s a kódexbe is ez évben, közvetlenül halála előtt másolta be a (tegyük fel) szintén 1708-ban keletkezett költeményt, akkor az 1747-ben legalább 59 éves „kapitány” a verset 39 évvel annak megírása után publikálta. Ha viszont komolyan vesszük a Badics által újonnan bevezetett 1721-es évszámot, továbbá feltételezzük, hogy a vers maga is 1721-ben keletkezett, akkor az 1747-ben legalább 46 éves Palothay 26 évet várt (egyetlen ismert) versének publikációjával. Nem állítjuk, hogy mindez lehetetlen, de azt igen, hogy tipikusnak azért nem mondható, még a legutolsó felvázolt modell esetében sem. Palothay szerzősége azonban más szempontok alapján is megkérdőjelezhető. Ismeretes, hogy a Gosztonyi-kódexben olvasható *Jó vitézeknek tüköre* lényegesen rövidebb, mint a Palothay-féle változat. Ez (az olvasóhoz szóló, négy versszakos ajánlással együtt) 56 (+ 4) strófa terjedelmű,²⁶ míg a Gosztonyi-kódexbeli szöveg mindössze 40 strófából áll. Mivel a kéziratos szöveg 5. strófája hiányzik az 1747-es változatból, ez utóbbi annál valójában 17 (+ 4) strófával terjedelmesebb.²⁷ Tulajdonképpen már az olvasóhoz szóló ajánlás is elgondolkodtató, melynek utolsó strófájában egy Beniczky-versre lehet ráismerni:²⁸

²⁴ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 33.

²⁵ BADICS Ferenc, *B. Palocsay György „Nay Modi”-ja...*, 4.

²⁶ Az egyes versszakok sorszámokkal vannak ellátva, de a számozás az olvasóhoz szóló ajánlás után kezdődik.

²⁷ Ennek ellenére a költemény Gosztonyi-kódexbeli szövege sem tűnik töredékesnek vagy hiányosnak, az utolsó, negyvenedik strófa után még egy „vége” feliratot is olvashatunk, noha az 1747-es kiadás legutolsó strófái is hiányoznak a kéziratból.

²⁸ Alábbi fejtegetéseink során Vadai István szakértői véleményére hagyatkozunk, akinek az imént vázolt kronológiai jellegű problémák okán megmutattuk az 1747-ben megjelent vers teljes szövegét. A Beniczky-strófákkal való szövegszerű egyezéseket Vadai István állapította meg.

Irtam ez Versekét, Idő mulatásért,
És nem dicsekedő, Elme futtatásért,
Nem laktam Oskolát, én az tudományért,
Azért meg ne ítélj, kérlek ez munkámért.

Beniczkynél²⁹ ugyanez:

Nem irtam ezeket elme mutatásért,
Hanem néha, s' olykor csak az multságért,
Nem laktam Oskolát én az tanulásért,
Ezt értvén ne gunyoll engem rithmusimért.

Az 1747-es nyomtatott szöveg (Gosztonyi-kódexből hiányzó) 38. strófája szintén egy Beniczky-strófa variánsának látszik:

Sokszor az szerentse, Föl emel valakit,
Levegő Fölhőkben, helyhezteti székit,
Ideig s-oráig, bé tölti az kedvit,
Sokaig egy helyben, ülni sem hágy senkit.

Beniczkynél³⁰ ugyanez:

Mikor a' Szerentse fel-emel valakit,
Tornyok vitorlyáján helyhezteti székit,
Ideig kedvére meg-ereszti fékit,
Sokáig egy helyben ülni nem hágy senkit.

Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy az 1747-ben megjelent változat „többletstrófái” közül több is más költő szerzeményének bizonyul majd, összegzőképpen azonban a következőket máris elmondhatjuk: 1. A Palothay által 1747-ben kiadott *Jó vitézeknek tüköre* teljes egészében bizonyosan nem az ő szerzeménye. 2. Az a tény, hogy a vers megtalálható a Gosztonyi-kódexben, egyszerű kronológiai okokból kifolyólag eleve kétségesé teszi Palothay szerzőségét.

Mellesleg kiadványa címlapján ő maga sem állítja egyértelműen, hogy saját versét publikálja.³¹ Annyit mond csupán, hogy a „Vitézeknek aranyos tüköre” a magyar ifjak kedvéért van versekbe foglalva, amit öreg katonáktól tanult és „írt össze”. Ez persze egyrészt meglehetősen közhelyszerűen hangzik, másrészt meg valóban nem lehet eldön-

²⁹ RMKT XVII/12, Bp., 1987, 217.

³⁰ RMKT XVII/12, Bp., 1987, 125.

³¹ Jellemzőnek érezzük, hogy még a verset bevezető, olvasóhoz szóló ajánlás azon strófája is, melyből ilyesmire lehetne következtetni („Irtam ez Versekét Idő mulatásért...”), Beniczkyre vagy egy Beniczky által is használt forrásra megy vissza.

teni, hogy az általa később megverselt hadi regulákat tanulta-e a mondott „hadi vezérektől” vagy a kész verset. A címlapon olvasható megfogalmazás alapján azonban ez utóbbi lehetőséget sem lehet kizárni. Mindezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a *Jó vitézeknek tükörét*, pontosabban a vers Gosztonyi-kódexben olvasható változatát Gyöngyösi írta volna, de a fentiek alapján úgy véljük, hogy a vers szerzője nemigen lehet Palothay. Minthogy azonban a költemény legkorábbi szövegforrása³² a Gosztonyi-kódexben maradt fenn, Gyöngyösi szerzőségének kérdését érdemes újra fontolóra venni.

A kizárólag a Gosztonyi-kódexből ismert *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* című költeményt Badics nyomán hosszú ideig Gyöngyösi versének volt szokás tekinteni.³³ Az életműből teljes határozottsággal Varga Imre emelte ki 1981-ben, mikor is mint ismeretlen szerző alkotását publikálta az RMKT 17. századi sorozatában.³⁴ Varga a következő okokkal indokolta eljárását: 1. Gyöngyösinek a *Rózsa-koszorú kötéséhez való készületében* olvasható, Bacchusra vonatkozó utalásai „nem jelenti[k] azt, hogy itt Gyöngyösi bevallja, ő írta a *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* szóló munkát. Nem értelmezhetjük úgy a *Rózsakoszorú* bevezető strófáit, hogy azokban Gyöngyösi felsorolja, mi mindről írt, legalábbis ezt a részt nem”. 2. A szöveg Badics által kimutatott „gyöngyösis” fordulatainak száma nagyon kicsi, „a bizonyításnak ez a módja nagyobb számú egyezés esetén is kudarcot vallott pl. *A jó Vitézeknek tüköre* esetében”. 3. A versből „hiányzik a mitológiai apparátus, az allegorizálás, a satirikus, naturalisztikus, olykor verista elemek is inkább Gyöngyösi ellen, mint mellette szólnak”.

A költeményt illetően tehát nem indokolatlan az óvatosság. De amiképpen nem állíthatjuk teljes határozottsággal, hogy a verset Gyöngyösi írta, ugyanúgy a kelletnél határozottabbnak érezzük Varga Imre Gyöngyösi szerzőségét elutasító gesztusát. Gyöngyösi a *Rózsa-koszorú kötéséhez való készületben* valóban áttekinti addigi költői pályáját. Varga Imrének abban igaza van, hogy utalásai (látszólagos konkrétságuk ellenére) nem feltétlenül korábban írott műveinek cselekményére vonatkoznak. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy Bacchus neve a biztosan Gyöngyösitől, illetve a vélhetőleg Gyöngyösitől származó versekben (nem számítva a *Florentinát*³⁵ és a *Rózsakoszorút*) meglehetősen kevés, összesen 8 alkalommal fordul elő, a *Csalárd Cupidó*ban háromszor, egyéb esetekben csupán egyszer említve, általában a bor, a részegség, a jólét, a szüret vagy az ősz szinonimájaként. A *Rózsakoszorú*ban ezzel szemben 5 alkalommal is szerepel, kétszer az ajánlásban, háromszor pedig a *Rózsa-koszorú kötéséhez való készületben*:

„Onnét Nyssa Vidékére,
Bachus születő helyére
Kezdetűt adot veszed:

³² A vers harmadik szövegforrásáról (melyet nem volt alkalmunk kézbe venni) lásd Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 1980, 486–509, 486. Ötvös Péter szerint e másolat a 18. század első feléből származik.

³³ BADICS, RMKT XVII/1, 97–108.

³⁴ RMKT XVII/10, Bp., 1981, 597–606, jegyzetek: 780–781.

³⁵ A *Florentinában* Bacchus neve egyszer fordul elő, a szüreti időszakra történő utalásként.

Szetz ott Borostyán Ágokot,
És Víg énekkel azokat
Az ő Fejére teszed.
...”

„Az melly zöldelő Ágokot,
Rosát, s-egyéb virágokot
Eléb ott szedegettél:
És az Musáknak, Phaebusnak,
Dianának és Venusnak,
'S **Bachusnak**-is szenteltél:

Hánd ki már most mind kezedből
...”

„Nem az Musák csevegését,
Nem Phaebus Lantya pengését
Kelletik már halgatnod:
Nem az vadász Dianával,
Vagy az Cyprus aszszonyával
Te magadot mulatnod,

Nem **Bachus** bolondságának,
Kortsma Fársángolásának
Nézned Esztelenségét:
Más Pállyát kell immár futnod
...”³⁶

Megítélésünk szerint nem is annyira a fenti idézetek (bizonyos mértékig azért gyanút keltő) tartalmából, hanem Bacchus alakjának a *Rózsakoszorúban* olvasható gyakori megidézéséből³⁷ arra lehet következtetni, hogy Gyöngyösi valamely korábbi versében vagy verseiben a bor antik istenének neve nem csupán a szüret szinonimájaként szerepelt. Ez a költemény ad absurdum lehet akár a *Mars és Bacchus egymással való vetélkedése* is. Ráadásul arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Gyöngyösi életművét csak hiányosan ismerjük. A költő fiának, Gyöngyösi Gábornak beszámolójából tudjuk, hogy apja halála után „még sok munkái volnának manuscriptumban”.³⁸ Elképzelhető, hogy az elveszett Gyöngyösi-szövegek tükrében a költemény könnyebben lenne beilleszthető az életműbe, bár ilyen alapon Varga vonatkozó kifogásait egyelőre nem lehet félretolni. Tény, hogy a

³⁶ BADICS, RMKT XVII/3, 23. A kiemelés tőlünk.

³⁷ Mars neve mindössze egy alkalommal fordul elő a szövegben.

³⁸ Id. gróf RÁDAY Gedeon, *Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi*, kiad. GORZÓ Nándor = *Gyöngyösi almanach*, 1938, 137–140, 140.

szöveg számos vonatkozásban eltér a Gyöngyösitől megszokott szövegektől, de annyira azért mégsem, hogy számos szakíró mindennek ellenére ne tartotta volna elfogadhatónak Gyöngyösi szerzőségét. E téren jellemzőnek érezzük Jankovics József nemrég megfogalmazott kijelentését, miszerint a vers „talán egyszer majd visszakerül a hiteles Gyöngyösi-szövegek közé”.³⁹

A fentiek alapján úgy véljük, nem feltétlenül hiteltelen az a Gosztonyi-kódex címében olvasható kitétel, miszerint a kézirat (Gosztonyi István feljegyzésein kívül) alapvetően Gyöngyösi verseit tartalmazza. Ez persze csupán annyit jelent, hogy a *Florentina* 1-es változatát örökítő egyetlen szövegforrás címe értelmezhető úgy, mint ami (helyesen vagy sem) összefüggésbe hozza Gyöngyösi személyét a *Florentinával*. Gyöngyösi szerzőségét illetően azonban hivatkozhatunk egy másik adatra is. Ráday Gedeon *Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi* című rövid katalógusában a 3. tétel alatt írja le a *Florentinát*, mely véleménye szerint „kérdés nélkül az Gyöngyösi munkája”.⁴⁰ Mindehhez azt is hozzáteszi, hogy a darabot „Palatinus Vesselenyi és a Felesége előtt jádzottákis, mint ennek alkalmatosságával igen rendes és nallam tudva levő Anecdótumok estenek”. Az efféle anekdoták forrásértékét illetően természetesen nem lehetnek illúzióink, s nyilvánvaló, hogy a dolog önmagában nem nyomna túl sokat a latban. Jelen esetben azonban arról van szó, hogy Gyöngyösi szerzőségét immár két, ráadásul egymástól teljesen független adat is támogatni látszik, ami például a „minden kétséget kizárólag” Gyöngyösi műveként számon tartott Thököly-epithaliummal kapcsolatban semmiképpen sem mondható el.⁴¹

A Gosztonyi-kódexben a *Florentina* 1-es változatának töredéke a 43–69. lapokon olvasható. A dráma szövegét két üres lap előzi meg, mely Badics teljesen logikus feltételezése szerint minden bizonnyal „a díszesebben írandó címlap és [esetleg] a szereplő személyek számára volt kihagyva”.⁴² (Egyébként a *Kemény János emlékezete* esetében is ugyanez a helyzet, a szöveget ott is két üres lap előzi meg, mely vélhetőleg ezúttal is a később beírandó, díszesebb kivitelű címlap számára volt fenntartva.) A kézirat a dráma első actusának nyolc scénáját s az ezek után következő intermediumot tartalmazza, az első két és fél strófát Gosztonyi, a folytatást (a *Kemény János emlékezetét* is bemásoló) idegen kéz lejegyzésében. Badics ismét teljesen logikus feltételezése szerint a 69. lap utáni összesen 18 üres lap (70–74, 78–80, 92–101) eredetileg a dráma hiányzó folytatása számára meghagyott, legalább 39 lapnyi (tehát elégséges terjedelmű) nagyobb blokkra utal. Gosztonyi a 39 üres lapból a későbbiekben 21 lapot használt fel különböző családi vonatkozású feljegyzései, illetve a *Nay modi* című vers bemásolásához (75–77, 81–91, 102–108). Ebből következőleg a Gosztonyi-kódexben fennmaradt *Florentina*-dráma nem azért töredékes, mert a hiányzó folytatás még nem készült el, hanem mert a másolás

³⁹ JANKOVICS = GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido...*, 326.

⁴⁰ Id. gróf RÁDAY Gedeon, *Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi*, 138.

⁴¹ A Thököly-epithaliumot Ráday is Gyöngyösi művének tartotta. Véleménye megfogalmazásakor azonban semmiféle régebbi forrásra nem hivatkozott, minthogy nyilvánvalóan nem is ismert ilyet.

⁴² BADICS, RMKT XVII/1, 486.

befejezésére valamilyen oknál fogva nem volt mód. A darab 1-es változata tehát eredetileg felvonásokra és jelenetekre osztott, két szinten strukturált alkotás volt.

3. A *Florentina* 2-es változata szintén egyetlen (18. századi kéziratos) forrásból ismert. Dömötör Tekla szerint kézirata Kolozsvárott található, de az általa megadott, és egykor bizonyára használható jelzet alapján a kódexet nem sikerült felkutatnunk,⁴³ s tudomásunk szerint ezzel sikertelenül kísérleteztek mások is. A kódexről magáról tehát túl sokat jelenleg nem mondhatunk. Dömötör szerint előzéklapján helynevek („Trencsén, Rudno, Galgóc”) olvashatók, s különféle oklevélmásolatok, diplomák vannak hozzákötve az 1730–1740-es évekből. Badics e kéziratot még nem ismerte, így a kódexben olvasható *Florentina*-változat a mai napig kiadatlan, minthogy az 1960-as kritikai kiadás összeállításakor Dömötör Tekla sem használta. Szövegét viszont bizonyosan olvasta vagy legalább átfutotta, ami egyik megjegyzéséből egyértelműen kiderül: „Ez az érdekes változat nem azonos sem a XVII. századi kéziratos [Gosztonyi-kódexbeli], sem a XVIII. századi nyomtatott szöveggel, a kettő között foglal helyet, Zólyomi szövegéhez azonban közelebb áll. A nyomtatott szövegtől eltérően az Actus-Scena beosztása még helyes, a III. Actus, I. Scenájával végződik.” A kolozsvári kéziratan megörökített *Florentina* Dömötör leírásának megfelelően valóban három felvonásból áll. Az első felvonás csak 7 jelenetre oszlik, mivel a Gosztonyi-kódex 5. jelenetének itt nincs megfelelője (ahogy hiányzik a Gosztonyi-kódexben olvasható intermedium is), a második felvonás 9, a harmadik pedig (szemben Dömötör idézett leírásával) 2 jelenetet tartalmaz.

4. A dráma 3-as változata több 18. századi, részben kéziratos, részben nyomtatott forrásból ismert.⁴⁴ Közülük most csupán kettőre hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt Somogyi Péter 1749-ben keletkezett kéziratos másolatára,⁴⁵ mely bizonyosan egy 1749-nél nem későbbi nyomtatott kiadásról készült, illetve a Zólyomi Szabó János által sajtó alá rendezett, 1751-ben Franz Leopold Landerer betűivel megjelent budai editióra, melyet sem Badics, sem Dömötör nem ismert, s mely ma a 3-as változat legkorábbi, bár nyilvánvalóan nem legelső nyomtatott szövegforrásának tekinthető. E legkésőbbi *Florentina*-változat szerzője komoly strukturális változtatásokat hajtott végre a szövegen. Az eredetileg felvonásokra és jelenetekre osztott, két szinten strukturált darabból eltüntette a felvonáshatárokat, a jeleneteket pedig 1-től 17-ig folyamatosan számozta. A szöveg legelejére egy „elől-járó beszéd”, a legvégére pedig egy „toldalék” került. A Gosztonyi-kódexben, illetve a kolozsvári kéziratan egyaránt olvasható harmadik jelenetnek, tehát az első felvonás harmadik jelenetének itt nincs megfelelője, ettől eltekintve azonban a 3-

⁴³ Vö. RMDE II, 349. A DÖMÖTÖR által megadott jelzet: RAKIt, a volt Ref. Koll. Iratai. Tomus I. 34, 247–249, majd hibás számozás folytán húszat visszaugorva 230–290. Minthogy a kéziratan ma lappang, teljességgel az MTA Mikrofilmtárában található, a kódex egészét nem, csak a dráma szövegét tartalmazó fotómásolatra voltunk utalva. Ennek jelzete: A. 152/II.

⁴⁴ Ezek ismertetését lásd RMDE II, 349–350.

⁴⁵ A kéziratan ma az OSZK-ban található. Jelzete: Oct. Hung. 1066.

as változatban ugyanazok a jelenetek találhatóak, mint a kolozsvári kéziratban, igaz, esetenként jelentősen átfogalmazva.

5. Gyöngyösi szerzőségét illetően tulajdonképpen két teljesen különböző dolgot szokás megkérdőjelezni. Egyrészt Gyöngyösi szerzőségét általában a *Florentinával* kapcsolatban, másrészt Gyöngyösi szerzőségét a 3-as főváltozattal kapcsolatban. Az alábbiakban mi is külön kívánjuk tárgyalni e két eltérő problémát.

Ismeretes, hogy azok a kutatók, akik bizonyosnak vagy lehetségesnek tartják Gyöngyösi szerzőségét a Gosztanyi-kódexbeli szöveget illetően, ugyanakkor azonban kétségbe vonják azt a 3-as változattal kapcsolatban, ez utóbbi szerzőjének a szöveg sajtó alá rendezőjét, Zólyomi Szabó Jánost szokták tekinteni. Heinrich Gusztáv egyenesen arról beszél, hogy Gyöngyösi csak a dráma első felvonását írta meg, s a darabot valójában egy tehetséges tanítványa, „Z. Sz. J.”⁴⁶ fejezte be.⁴⁷ Badics vitatja ugyan e nézetet, azt azonban ő is lehetségesnek tartja, hogy az „elől-járó beszéd”-et és a „toldalék”-ot Zólyomi írta, továbbá hogy a hozzá töredékesen elkerült kéziratot imitt-amott kiegészítette, illetve bizonyos stiláris változtatásokat fogatosított.⁴⁸ Hogy Zólyomi töredékes kéziratból dolgozott, az a nyomtatott kiadás címlapján olvasható egyik kitétel alapján volt állítható, miszerint Zólyomi a szöveget „régí írások fragmentumából szedegette össze”. De hasonlóképpen vélekedik (hogy a kérdés egy mai szakértőjét idézzük) Ludányi Mária is, aki az *Új magyar irodalmi lexikon* már hivatkozott szócikkében határozottan azt állítja, hogy a dráma szövegét „epikává Zólyomi Szabó János dolgozta át”, egy 1989-ben megjelent dolgozata alapján viszont egyértelmű, hogy Gyöngyösit tekinti a Gosztanyi-kódexben olvasható töredék szerzőjének.⁴⁹

A *Florentinával* foglalkozó szakirodalomban a kolozsvári kéziratot eddig csak elvéve használták,⁵⁰ a szerzőség kérdésével kapcsolatban pedig tudomásunk szerint soha nem vizsgálta senki. Pedig a kolozsvári kézirattal együtt (a Gosztanyi-kódexbeli első felvonást illetően) a *Florentinának* immár három változata áll rendelkezésünkre, s ezek elemzése révén módunkban áll a többszöri átdolgozás jellegét, irányát pontosabban meghatározni. Megjegyeznénk, hogy a változatok (eddig senki által nem vitatott) keletkezési sorrendje valóban bizonyosnak tekinthető. Bizonyos, hogy a 2-es változat az 1-es, a 3-as változat pedig a 2-es átdolgozásaként jött létre.⁵¹ Ennek ellenére néhány (valóban csak néhány) esetben az utolsó átdolgozás során írott szöveg közelebb áll a Gosztanyi-kódex

⁴⁶ Zólyominak csak monogramja szerepel a nyomtatott kiadások címlapján, s Heinrich még nem ismerte e monogram feloldását.

⁴⁷ Ponciánus *históriája*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1898, 230–231.

⁴⁸ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 47.

⁴⁹ LUDÁNYI Mária, *A XVII. századi udvari színjáték és az iskoladráma kapcsolata = Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1989, 111–121, 120, 7. lábjegyzet.

⁵⁰ Pl. LUDÁNYI Mária, *Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére*, ItK, 1976, 676–681, 681.

⁵¹ A kolozsvári kéziratban olvasható *Florentinát* Dömötör Tekla joggal nevezte köztes változatnak, mint-hogy szövege hol a Gosztanyi-kódexbeli szöveggel, hol a 3-as változat szövegével azonos. A változatok keletkezési sorrendjéről lásd még alább.

megfogalmazásához, mint a kolozsvári kézirat szövegéhez.⁵² Nyilvánvaló, hogy a mondott esetekben nem véletlenszerű másolási hibáról van szó. A jelenség legegyszerűbben és leglogikusabban azzal magyarázható, hogy a 2-es változat valamely új megfogalmazásával elégedetlen szerző a további munka során mintegy visszakanyarodott a legkorábban választott, egyszer már megírt formulához:

Gosztonyi-kódex:

Hattya tollát képző őszült szakáloznak,
S Phenix menesse szerént ballagó lábamnak⁵³

Kolozsvári kézirat:

Hattya tollát képző meg-őszültt hajamnak,
Sphinx, nem evet szerint ballagó lábamnak⁵⁴

1751-es kiadás:

Hattýú tollát képző meg-őszültt hajamnak,
Phoenix lépésekint ballagó lábamnak⁵⁵

Az 1-es változatban kiemelt sor metrikailag hibás, tudniillik 13 szótagos. A kolozsvári kézirat variánsa ilyen szempontból ugyan jó, de a 3-as változat szerzőjének mégsem tetszett, hisz lecserélte. Úgy tűnik, visszakanyarodott a korábbi változathoz (ismét „phoenix”-et emleget, de ennél is fontosabb, hogy a fürge „evet”-ről egyáltalán nem beszél), s a metrikai hibát kiküszöbölve azt verselte meg újra. Ez természetesen csak akkor volt lehetséges, ha a korábbi változatot is ismerte. Az idézett szövegrész első sorának javításával minden bizonnyal elégedett lehetett, s azt a legutolsó átdolgozás során is megtartotta. A következő három idézet ugyanezt példázza:

Gosztonyi-kódex:

Az szerelem tüze nem vizzel oltatik.⁵⁶

Kolozsvári kézirat:

**A szerelem tüze a' vitzúl nem jobban
Óltatik, hanem úgy, mint olajtúl lobban.**⁵⁷

⁵² A három változat ilyen jellegű vizsgálatának ötletét Vadai Istvántól kaptuk.

⁵³ BADICS, RMKT XVII/1, 277. Az első szó olvasata Badicsnál (és Dömötörmél) tévesen: „Hattýu”. Vö. Gosztonyi-kódex, f. 50. A kiemelés itt, illetve az alábbi verses idézetekben tölünk.

⁵⁴ Kolozsvári kézirat, 233.

⁵⁵ 1751-es kiadás, 12.

⁵⁶ BADICS, RMKT XVII/1, 302.

⁵⁷ Kolozsvári kézirat, 239.

1751-es kiadás:

A' szerelem tüze vitzúl nem óltatik,
Sótt annál bővebben mind szaporittatik,
Valameddig attúl meg-nem óltattatik,
Kinek szerelmétül 's tüzetúl gyújtatik.⁵⁸

A Gosztonyi-kódexből idézett verssort Hermiás szavalja el, csak ezt az egy mondatot, melynek elhangzása után azonnal Florentina veszi át a szót. A kolozsvári kézirat szerzője bővebben, két sorban fejti ki a gondolatot, oly módon azonban, hogy közben enjambement-t alkalmaz. De az új megoldással még mindig nem volt elégedett (talán azért, mert a második verssort három részre „törte”), s az utolsó átdolgozás során tovább csiszolta az immár négysorosra bővített szöveget. Nyilvánvaló, hogy ismét a korábban írott változathoz kanyarodott vissza, s azt verselte meg újra. Minthogy az enjambement-t kiiktatta a szövegből, a második verssort egyszerűen kénytelen volt teljes egészében újraírni.

Úgy véljük, már pusztán ezen szöveghelyek alapján is valószínűsíthető, hogy a 3-as változat szerzője ismerte és használta a legkorábbi változatot. Ráadásul az idézett szövegvariánsokat egyértelműen a verseinek megformálásával sokat törődő költő határozottan egy irányba mutató, tudatos javításainak kell értelmeznünk, olyan javításoknak, melyek nem magyarázhatók egy „töredékes” kézirat sajtó alá rendezésének kényszerével. Ellenkezőleg. Olyan költő munkamódszerét figyelhetjük itt meg, aki (mellesleg Gyöngyösihez hasonlóan) kifejezetten sokat csiszolja verseit. De ugyanerről győz meg bennünket a szintén tendenciózusnak látszó, tehát feltétlenül határozott írói szándékot kifejező egyéb változtatások sokasága. A három változat részletes összevetése egyértelművé teszi, hogy a 3-as változat írója ugyanazokat az elveket alkalmazza a szöveg átglyürása során, mint amilyen elveket a 2-es változat szerkesztője is alkalmazott. A Gosztonyi-kódexben olvasható *Florentina* egyik szembeötlő jellemzője, hogy verselése nem teljesen izostrófikus, sőt, esetenként nem is verses. Teljesen nyilvánvaló, hogy az első átdolgozás során a szerző igyekezett e szempontból is egyneművé tenni szövegét, amit az 1. felvonás 3. jelenete tökéletesen illusztrál. A Gosztonyi-kódexben a jelenet két „szabályos” (a12, a12, a12, a12 metrumképletű) strófával kezdődik. E nyolc sor szó szerint megtalálható a kolozsvári kézirat variánsában is, szintén jelenetnyitó pozícióban. A Gosztonyi-kódex változata ezt követően egy háromsoros, majd egy kétsoros strófával folytatódik:

Praedo:

Ihon győnek szintén, vond megh magad Palko,
Ezennel megh hizik ez a vajult sacsko.
Ály megh, mi van nálad!

⁵⁸ 1751-es kiadás, 23–24.

Villica:

Nincs itt néked való.

Praedo:

Ha pénz vagyon nálad, add elő szép szóval,
Másként megh döngetem hátad e Baltával.⁵⁹

A kolozsvári kéziratban e „csonka” strófák szabályos, négy soros strófékká egészülnek ki:

Praedo:

Imhol jönnek, szintén vond meg magad, Palkó,
Ezennel meg hiszik ez a' vajúlt satsko.
Álly meg! Mi van nálad?

Villica:

Nintsen néked való,
Nem telik ki innét egy pénzis, nyargaló.

Praedo:

Ha pénz vagyon nálad, add elől szep szóval,
Máskint meg-simitlak e' kézben valóval.

Villica:

**Másutt kereskedgyél, mert itt semmi jóval
Nem jársz, bár osztozzal ez után javával.⁶⁰**

E két legutolsó verssor csírája egyébként megtalálható az 1-es változat szövegében is. Egy 12 szótagos sorról van szó, amely azonban verstani szempontból nem köthető sem a megelőző, sem a következő (prózai) szövegrészekhez:

Villica:

Másutt kereskedgyél, itt semmit sem találsz.⁶¹

A Gosztonyi-kódexbeli jelenet ettől a ponttól kezdve gyakorlatilag prózában íródott, bár hébe-hóba egy-egy rímet is találunk a változó szótagszámú „sorok” végén. Most – szemléltetés gyanánt – csak egy rövid részletét idézzük:

⁵⁹ BADICS, RMKT XVII/1, 279–280.

⁶⁰ Kolozsvári kézirat, 234–235.

⁶¹ BADICS, RMKT XVII/1, 280.

- Praedo: Nem igaz.
- Villica: Haggy békét.
- Praedo: Vesd le ezt.
- Villica: Miért vetném, eb vesse.
- Praedo: Le veted kurvanő.
- Villica: Czokj fertelmes Tolvaj kurvafi, arra bizony nem iszol.
- Praedo: Nem iszom? Megh ládd, hogy iszom,
Add ide, mert majd másképpen jársz.
- Villica: Csak ne báncs, oda adom immár,
Ihol vagyon, de ebben semmit sem találsz.⁶²

A kolozsvári kézirat variánsában a most idézett párbeszéd megfelelője (és maga az egész jelenet) is verses. A szabályos, négysoros strófák egyes fordulataiban világosan felismerhetők a Gosztonyi-kódexből ismerős párbeszéd egyes megfogalmazásai:

- Praedo: **Nem igaz!** Hát mi van nalad és mit viszel?
Vesd el ezt, mert máskint rád haragot vészszel!
- Villica: Elvesse tsak, **tzoki,** mert **ebben nem eszel,**
Tolvaj kurafia, sem sebben nem tészszel!
- Praedo: **Meg-latod, hogy eszem,** a' szememben pökj bár,
Ha lelked testedtúl majdan tavol nem jár.

⁶² BADICS, RMKT XVII/1, 280–281.

Villica:

**Jaj, tsak ne bánts! Imé, oda adom immár.
Im hol van, de ebben annyi haszon, mint kár.**⁶³

A most bemutatott jelenségre számos egyéb példát is idézhetnénk. Tény, hogy az 1-es változat átdolgozása során létrejött új szöveg verselését tekintve jóval egyneműbb, mint a Gosztonyi-kódexben olvasható *Florentina*, de azért nem befejezett munka, ebből a szempontból legalábbis nem az. A 2. felvonás 3. jelenete (a darab egyik legszórakoztatóbb részlete, melyben két paraszt, illetve feleségeik társalognak a királyi udvarban halott pletykákról) a kolozsvári kézirat variánsában még prózai megfogalmazásban olvasható. A 3-as változat összeállítója alaposan át is dolgozza szövegét, méghozzá ugyanolyan elvek alapján, mint amilyen elveket a 2-es változat szerzője alkalmazott. A legutolsó átdolgozás termékeként létrejött szövegben ennél fogva már e jelenet is versessé változik. Szemléltetés gyanánt itt is csak egy rövid részletet idézünk, előbb a kolozsvári kéziratból:

Demeter:

Egességgel, Ambrus deák!

Ambrus:

Isten fogadgya, Demeter, édes komám.

Demeter:

Honnét illy jo kedvel?

Ambrus:

A király udvarábúl.

Demeter:

Mit miveltél ott?

Ambrus:

Valami madarakat vásárlott tőlem a' konyha mester, azokat vittem oda. Ollyan jó bort ada innom, mintha az édes anyám tejét szoptam volna. Ugyan meg frissülék belé. Ládde, melly fris legény vagyok. Hopp!

Demeter:

Mi hirt hallottál ott az udvarnál?

⁶³ Kolozsvári kézirat, 235.

Ambrus:

Nem egyebet, hanem a' mint az ajtó előtt állok a' suttomban, mind azt sugják bűgják vala nemelleyek egymás között ... Hogy ha eszemben jutna a' neve! ...⁶⁴

Ugyanez a részlet a 3-as változatban már így hangzik:

Demeter:

Egészséggel kedves Komám Ambrús Gyiák,
Igyál tsak jól egyszer-, lábad majd jobban hág,
Nem verte ám ennek ki a' szemét az ág,
Ettől hevültek-meg minap-is a' Komák.

Ambrus:

Fogadgy Isten Koma, szép köszöntésedet,
De hol vetted, kérlek, ezt a' jó kedvedet?

Demeter:

Király Udvarábúl lábam most érkezett,
Egynéhány madarkát túlem a' szakáts vett.

Meg-fizetett érte, még innom-is adott,
Igy hogy az sem tudom, miképen voltam ott,
Anyámtúl sem szoptam talám én olyan jót,
Ugyan meg-könnyültem, melly könnyű vagyok, hop.

Ambrus:

Mitsoda hirt hoztál? mond-el tsak azomban.

Demeter:

Nem mást, hanem a' mint állok a' suttomban,
Mind csak azt beszéllek némelleyek magokban,
Ha eszembe jutna valami azokban.⁶⁵

A fent idézett példák alapján bizvást kijelenthetjük, hogy akár Gyöngyösi írta a *Florentinát*, akár nem, mindhárom változat egyetlen szerző munkája. A többszöri átalakítás során létrejött szöveg metrikai szempontból fokozatosan egyneműsödik. A pergő, olykor prózában írott párbeszédnek verses formájává, egyre stilizáltabbá válnak. Különösen látványos ez – Varga Imrének a *Mars és Bacchus egymással való viaskodása* kapcsán már idézett szavaival élve – „a szatirikus, naturalisztikus, olykor verista elemek[et] is”

⁶⁴ Kolozsvári kézirat, 256.

⁶⁵ 1751-es kiadás, 59–60.

tartalmazó, kifejezetten azokra építő jelenetek esetében. E jelenetek többnyire nem tartoznak szorosan a mű cselekményéhez, s az egymást követő átdolgozások során fokozatosan ki is esnek a szövegből. A 2-es változatból már hiányoznak az intermediumok, s hiányzik a Gosztonyi-kódexben olvasható 5. jelenet megfelelője is. A 3-as változat megszerkesztése során még egy ilyen jellegű jelenet eltűnik a szövegből, a Gosztonyi-kódexben, illetve a kolozsvári kéziratban egyaránt olvasható harmadik jelenet. Ennek ellenére valóban beszélhetünk a szöveg (ismét csak) fokozatos bővüléséről. A három *Florentina* összevetése kapcsán megfigyelhető volt (korábban már példát is idéztünk szemléltetésére), hogy a korábbi változatokban olvasható „gondolatcsírák”, költői képek számos esetben mintegy „önmagukból kibontva”, fokozatosan bővülnek az egymást követő átdolgozások során, s ennek eredményeként egyre kidolgozottabbá, egyre csiszoltabbá is válnak. A három változat keletkezési sorrendjét illetően tulajdonképpen ez a legkomolyabban veendő bizonyíték.

Itt azonban el kell oszlatnunk egy félreértést. Badics nyomán általánosan elfogadottá vált a szakirodalomban, hogy a darab 3-as változata „többször fölöslegesen bőbeszédű s ezért erőtlenebb”, mint a Gosztonyi-kódexben olvasható szöveg.⁶⁶ Dömötör Tekla szerint a legkorábbi és a legkésőbbi változat összevetése „kétség kívül a legrégebbi változat javára dől el. Úgy látszik, a későbbi *átdolgozó*⁶⁷ az Actus-Scena beosztás értelmével sem volt tisztában...”⁶⁸ (Dömötör megállapításának utóbbi kitétele egyébként teljesen abszurd. Zólyomi Szabó János leányiskolai tanár volt, tehát képzett ember, s nyilván nem az általa kiadott *Florentina* kapcsán találkozott először drámai műfajú szöveggel.) Badics és követőinek szubjektív ítéletét mi (hasonlóképpen szubjektív módon) egyszerűen hamisnak érezzük. Megítélésünk szerint a 3-as változat kidolgozottabb, csiszoltabb, végeredményben „szebb”, mint a korábbi változatok szövege. Úgy véljük, a legutolsó változatot illető negatív kritika valóságos oka tulajdonképpen az, hogy szerzőjének Zólyomit tekintették, tehát a három *Florentinát* nem egyetlen költő alkotásaként tartották számon. Azok a szakírók (például Badics), akik biztosnak vagy legalább lehetségesnek állították Gyöngyösi szerzőségét a Gosztonyi-kódexben megőrződött változatot illetően, a „dilettáns” Zólyomiban a szöveget szükségszerűen elrontó „átdolgozót”, az utolsó *Florentinában* pedig az erőtlenebb változatot látták. De tegyük egy pillanatra félre szubjektív benyomásainkat! A fentiek értelmében egészen biztosak lehetünk benne, hogy a 3-as változat pont ugyanazért, ugyanolyan megfontolások eredményeképpen „bőbeszédűbb”, „körülróbb” az 1-es változathoz, mint amiért a 2-es változat is bőbeszédűbb, körülróbb, mint a Gosztonyi-kódexben olvasható szöveg. Biztos, hogy a dráma ilyen irányú átalakítása egyetlen költő tudatos elhatározásának az eredménye. Az más kérdés, hogy így például a párbeszédek jóval kevésbé „életszerűek” az 1751-es kiadásban, mint a Gosztonyi-kódexben, de azért ilyenek, mert a szöveget létrehozó, azt többszörösen átdolgozó költő azt akarta, hogy ilyenek legyenek. Mindezt, szubjektív benyomásainkra hagyatkozva, különféle képpen is minősíthetjük, de az „átdolgozó” Zólyomira nem hivatkozhatunk.

⁶⁶ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 67.

⁶⁷ Kiemelés tőlünk.

⁶⁸ RMDE II, 351.

Egyébként annak a feltételezése sem teljesen indokolt, hogy Zólyomi alakított az általa sajtó alá rendezett eredeti szövegen. Az, hogy a legutolsó, tehát a Zólyomi által kiadott változat különbözik a Gosztonyi-kódexben olvashatótól, elégtelen érv, minthogy a kolozsvári kézirat szövege is eltér a legelső változattól. Az is igazolható, hogy Zólyomi töredékes kéziratból dolgozott. Erre, amint azt fentebb már említettük, a nyomtatott kiadás címlapján olvasható azon kitételből következtettek, miszerint a kiadó a szöveget „régirészek fragmentumából szedegette össze”. E kijelentést idáig mindenki szó szerint értette, és maradéktalanul hitelt adott neki. Valószínűleg azonban tévesen. A *Kelemény János emlékezete* 1693-as, első kiadásának címlapja szerint a kiadó a mű „elrongyolott első írásainak töredékeiből” dolgozott, s azt „most újab le írással, kisebb rendben” vette. Az 1733-as, első *Chariclia*-kiadás, címlapja szerint, „régirészek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból” készült.⁶⁹ A *Csalárd Cupido* 1734-es, legelső kiadása „elrongyolott írások” töredékei”-ről beszél. Ha mindezt komolyan vesszük, joggal támad az az érzésünk, hogy Gyöngyösi munkái szinte az utolsó pillanatban kerültek sajtó alá, s hogy a lelkes 18. századi kiadók szakadt, hiányos, egérrágt fragmentumokból mentették meg a magyar Ovidius egyébként pusztulásra ítélt munkáit. Az idézett kitételek⁷⁰ azonban nem vehetők komolyan. Sokszor használt, közhelyszerű formulákról van itt szó, ahogy nyilvánvalóan a Zólyomi-féle kiadás esetében is. Véleményünk szerint tehát Zólyominak gyakorlatilag semmi köze a 3-as változat szövegéhez, személyében egyszerűen a *Florentina* sajtó alá rendezőjét kell látnunk, aki a rendelkezésére álló kéziratot minden különösebb változtatás nélkül adta ki. Vadai István megítélése szerint még az „elől-járó beszéd”, illetve a „toldalék” kapcsán sem indokolt Zólyomi szerzőségét feltételezni.⁷¹

6. Az alábbiakban azt kíséreljük meg igazolni, hogy a *Florentina* egyetlen szerző által megformált három változata Gyöngyösi István műve. Arról nem fogunk beszélni, hogy a dráma retorikai-poétikai, illetve sok egyéb szempontból nagyon hasonló a biztosan Gyöngyösitől származó szövegekhez, ezt (a Gyöngyösivel foglalkozó szakirodalom tükrében) egyszerűen adottnak tekintjük. Érvelésünket a három *Florentina* egymáshoz, illetve a *Csalárd Cupido*hoz való viszonyának elemzésére, valójában néhány e szempontból fontosnak érzett szöveghelyre fogjuk építeni. Paradox módon vitapartnereink (egyelőre) nincsenek. Mert bár a szöveg 1960-as kritikai kiadásában Gyöngyösi neve mögött kérdőjelet látunk, s ott látjuk ezt a népszerűsítő kiadásokban is, Ludányi Mária idézett megállapítása teljességgel helytálló: a szakirodalomban Gyöngyösi szerzőségét illetően érdemi ellenvetés szinte egyáltalán nem hangzott még el.⁷² Dömötör Tekla ko-

⁶⁹ Az idézett kitétel nem vonatkozhat a Czobor-féle töredékes fordításra. A kiadó itt valójában azt állítja, hogy a Gyöngyösi-mű általa használt kézírata volt „elrongyolott”.

⁷⁰ Amelyek tehát nem Gyöngyösi munkamódszeréről, hanem (ezt ismét hangsúlyoznánk) arról tudósítanak, hogy a kiadók hiányos kéziratból dolgoztak. Tekintettel arra, hogy Gyöngyösi szövegei ma is számos kézirat forrásból ismertek, az efféle kijelentések eleve nem látszanak túl hitelesnek.

⁷¹ Itt Vadai István egy szóbeli konzultáció alkalmával kifejtett véleményét idézzük.

⁷² Tudomásunk szerint az egyetlen filosz, aki ténylegesen megindokolta kételyeit, a Gyöngyösi-filológia egyik kezdeményezőjeként is számon tartott Kovásznai Sándor volt. Kovásznai 1789–1790-ben, tervezett

rábban említett kifogásai, hogy ti. a darabot sem a kortársak nem említik mint Gyöngyösi művét, sem ő maga nem szól róla levelezésében, nem sokat nyomnak a latban. Először is azért, mert a kortársak eleve nem beszélnek túl sokat Gyöngyösi műveiről, ilyen alapon a ma ismert Gyöngyösi-korpusz számos darabjának hitelességét meg lehetne kérdőjelezni. Másodszor azért, mert levelezésében Gyöngyösi egyáltalán nem emlegeti költeményeit, leszámítva 1674. október 21-én Koháry Istvánhoz írott levelét, melyben (igen röviden) bizonyos versekkel kapcsolatos régi ígéretek miatt mentegetődzik, de egy szóval sem utal rá, hogy valójában melyik munkájára gondol.⁷³

Azt már Badics megállapította, hogy a *Florentina* több részlete szó szerint vagy csaknem szó szerint megegyezik némely biztosan Gyöngyösitől származó szövegrésszel. Azt azonban még senki sem vette észre, hogy a *Florentina* különböző változatai ebből a szempontból sem teljesen egyformák. Első példánk kapcsán azt fogjuk látni, amikor az 1-es és a 2-es változat adott részlete egyezik a *Csalárd Cupido* egyik részletével, viszont a 3-as változat szövege a mondott helyen lényegesen eltér attól.

Gosztonyi-kódex:

Ah előbb megh asznak az Tenger vizej,
Szántó földé léznek azoknak helej,
Térségre hajolnak Caucasus hegyej,
Dér helett az Tűznek fagyalnak hevei.⁷⁴

Kolozsvári kézirat:

Az előtt megasznak⁷⁵ a' tenger vizei,
Szántó földé léznek azoknak helyei,
Térségre térülnek Caucasus hegyei,
Dér helyett a' tűznek fagyalnak⁷⁶ hevei.⁷⁷

Gyöngyösi-kiadása okán több levelet váltott Ráday Gedeonnal. Ellenvetéseit e leveleiben fogalmazta meg, mindössze három okot említve: 1. Gyöngyösi a „régieket” kívánta követni, márpedig „a régieknél a Comoedia csak öt Actusból állott [...] ebben a *Florentinában* pedig tizenhét Actus is van”. 2. „A *Florentinában* olyan nevei vagynak a personáknak, mellyek soha semmi régi fabulákban nem említetnek.” 3. „Ebben a *Florentina Comediában* pedig a Régiségnek semmi ize büze nintsen teljességgel.” Az idézett érvek közül az utóbbi tűnik a legérdekesebbnek. Kovásznai itt (Badics valószínű értelmezése szerint) azt kifogásolja, hogy a darab szerzője (szemben Gyöngyösivel) nem használja az antik mitológia apparátusát, ami azonban tévedés. Kazinczy szerint egyébként Kovásznai „tudós ember volt, de ízlése nem volt”. Vö. KISS Áron, *Kovácsnai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz Gyöngyösi István munkáiról*, Figyelő, 1876, I, 366–374; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei...*, 48–50.

⁷³ Kiadva: THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, I, Bp., 1872, 312–313.

⁷⁴ BADICS, RMKT XVII/1, 273.

⁷⁵ Az eredetiben másolási hiba folytán a „megáznak” szó szerepel.

⁷⁶ Az eredetiben ismét másolási hiba folytán a „fogalnak” szó szerepel.

⁷⁷ Kolozsvári kézirat, 232.

1751-es kiadás:

Elébb meg-apadnak a' tenger vizei,
Hamarébb el-múlnak Ethnának tüzei,
Tér földé változnak Párnásus hegyei,
Dér helyett fagylnak a Tűznek hevei.⁷⁸

Csalárd Cupido:

Eléb ki-szárodnak a' tenger' vizei,
Szántó-föld(d)é lesznek azoknak helyei,
Térségre hajlanak Carpatus' hegyei
Dér helyet(t) a' tűznek fagylnak hevei.⁷⁹

Az idézett részletek lehetetlen dolgokat, „képtelenségeket” sorolnak fel. Az 1751-es kiadásban olvasható szöveg négyet (kiszárad a tenger, kialszanak a tűzhányók, a hegyvidék síksággá lesz, a tűz pedig hideggé változik). Minden képtelenség egy verssor. Az 1-es, 2-es változat, illetve a *Csalárd Cupido* ezzel szemben csak három lehetetlenségről beszél. A második sorban leírt képtelenség ugyanis nyilvánvalóan az első sorban olvasható következménye (azért válik szántófölddé a tengerfenék, mert kiszárad a tenger). A második verssor itt „alárendelői” viszonyban áll az elsővel, míg a 3-as változat esetében kizárólag „mellérendelésről” beszélhetünk. Kétségtelen, hogy az 1751-es szöveg variánsa nem tekinthető szövegromlásnak. Ha a *Csalárd Cupidót* író Gyöngyösi idézi a *Florentina* ismeretlen szerzőjét, akkor munkájához feltétlenül az 1-es vagy a 2-es változatot kellett használnia. Ha a *Florentina* ismeretlen szerzője idézi Gyöngyösit, akkor az 1-es változat megírása során idézi, de a kölcsönvett strófát később, a második átdolgozás alkalmával továbbfejleszti. Ha Gyöngyösi önmagát idézi, akkor az annyit jelent, hogy az aktuális önmagát idézi (például – és tényleg csak például – a *Csalárd Cupido* megírásának idején „késznek tekintett” *Florentinát*, melynek szövegén később még változtat).

Következő példánkban egy olyan strófát fogunk idézni, mely szó szerint azonos módon megtalálható úgy a *Csalárd Cupidó*ban, mint a 3-as változatban, az 1-es és a 2-es változat szövege azonban a mondott helyen lényegesen különbözik.

Gosztonyi-kódex:

Mint az karcu Cedrus fel serdült Dereka,
Alabastrom oltárt mutat fehér nyaka,
Gazdagon ruházta minden szépségh soka,
Boldogh, csokolhattya az kinek aiaka.⁸⁰

⁷⁸ 1751-es kiadás, 10.

⁷⁹ BADICS, RMKT XVII/3, 185.

⁸⁰ BADICS, RMKT XVII/1, 331.

Kolozsvári kézirat:

Mint a' karcsu czédrus felserdült dereka,
Alabástrom óltárt mutat fejr nyaka,
Gazdagon ruhazta minden szépség soka,
Bóldog, tsókolhattya ha kinek ajaka.⁸¹

1751-es kiadás:

Ortzája rosás kert, Liliom⁸² homloka,
Mint a' sugár Czedrus, olly kartsú dereka,
Alabastrum Óltárt mutat fejr nyaka,
A' hol e' van, nints ott soha-is étszaka.⁸³

Csalárd Cupido:

Orczája rósás kert, lilium homloka,
Mint a' sugár Cédrus, olly karcsú dereka,
Alabastrum oltárt mutat fejr nyaka,
Az hol az van, nincsen ott soha éttzaka.⁸⁴

Ha a *Csalárd Cupido*t író Gyöngyösi idézi a *Florentina* ismeretlen szerzőjét, akkor munkájához most feltétlenül a 3-as változatot kellett használnia. Ha a *Florentina* ismeretlen szerzője idézi Gyöngyösit, akkor az 1-es változat megírása során még csak két sort idéz tőle, a 3-as változat összeállításakor pedig átveszi az egész strófát. Ha Gyöngyösi önmagát idézi, akkor az aktuális önmagát idézi (például – és tényleg csak például – a 3-as változat megírása során a már kész *Csalárd Cupido*t, melynek megformálásához eredetileg paneleket használt fel a *Florentina* korábbi változataiból).

A fenti két példából egyértelműen kiderül, hogy Gyöngyösi nem idézheti a *Florentina* ismeretlen szerzőjét, mert a *Csalárd Cupido* megírásához ebben az esetben legalább két *Florentina*-változatra lett volna szüksége, s munkájához hol az egyiket, hol a másikat kellett volna használnia, ami egyszerűen abszurd. Elvben ugyan fel lehetne tételezni, hogy a *Florentinának* létezett, és a 17. században másolatokban is terjedt még egy változata, egy olyan hibrid szöveg, melyben a képtelenségeket felsoroló strófa még az 1-es, 2-es változatban olvasható, a *Florentina* szépségét ecsetelő, most idézett versszak viszont már a 3-as változatban olvasható megfogalmazásban szerepelt. E hibrid változatot leglogikusabban a 2-es és a 3-as változat közé lehetne definiálni, bár ennek példánk szempontjából nincs túl nagy jelentősége. A most feltételezett szöveg nyilvánvalóan még

⁸¹ Kolozsvári kézirat, 247.

⁸² Az eredetiben sajtóhiba folytán a „lilom” szó szerepel.

⁸³ 1751-es kiadás, 40.

⁸⁴ BADICS, RMKT XVII/3, 151.

közelebb állna a 3-as változathoz, mint a kolozsvári kéziratban olvasható *Florentina*. Tekintettel arra, hogy a *Csalárd Cupido* és a három *Florentina* között több sornyi, netán strófányi terjedelmű szó szerinti szövegegyezés alig akad (szinte mind idéztük már), Gyöngyösinek igencsak ügyeskednie kellett volna, hogy az ismeretlen szerző drámájának e hibrid változatából pont azokat a szövegrészeket vegye kölcsön, amelyek ott vagy még a régi, vagy már az új megfogalmazásban szerepelnek. Ily módon teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy Gyöngyösi nem idézheti a *Florentina* ismeretlen szerzőjét.

Szintén képtelen eredményre jutunk, ha a *Florentina* ismeretlen szerzőjét gyanúsítjuk azzal, hogy ő kölcsönöz a *Csalárd Cupidó*ból, mondandónk megvilágítása céljából azonban hadd idézzünk (immár utolsóul) még egy példát. Ismét látni fogjuk, hogy az 1-es, 2-es változat szövege itt is teljesen egyező, hogy jelentős mértékben különbözik a 3-as változat szövegétől, mely viszont szó szerint azonos a *Csalárd Cupidó*ban olvasható megfogalmazással.

Gosztonyi-kódex:

Haja fodorétot mesterséges ránczal,
Szép öltöztetésse nincsen semmi gáncsal,
Csillagzik mint az Égh, sok gyémántos lánczal,
El hittem, serényült gyors ina is tánczal.⁸⁵

Kolozsvári kézirat:

Haja fodoritott mesterséges ranczal,
Ő szép öltözetű nincsen semmi gáncsal,⁸⁶
Tsillagzik mint az ég sok gyémántos lánczal,
Elhítem, serényül gyors inais tánczal.⁸⁷

1751-es kiadás:

Fodorúlt hajában szedtek rendes rántzot,
Rengő bokkrétái mellyén járnak tántzot,
Visel a' dereka szép Gyémántos lántzot,
'S azt különböztető sok féle zomántzot.⁸⁸

Csalárd Cupido:

Fodorúlt hajában szedtek rendes ránczot,
Rengő bokkrétái mellyben járnak tántzot,

⁸⁵ BADICS, RMKT XVII/1, 331.

⁸⁶ Az eredetiben másolási hiba folytán a „ránczal” szó szerepel.

⁸⁷ Kolozsvári kézirat, 246.

⁸⁸ 1751-es kiadás, 40.

Visel a' dereka szép gyémántos lántzot,
S-azt különböztető sok féle zománczot.⁸⁹

Ez a példa – úgy véljük – magáért beszél. Ha ugyanis a *Florentina* ismeretlen szerzője idézné Gyöngyösit, akkor a 3-as változat megírásakor kellene idéznie. Ez esetben viszont lehetetlen megmagyaráznunk, hogy a korábbi *Florentina*-változatok miként hordozhatják magukban ennyire látványosan a csak később citált versszak konkrét szófordulatait, jelzős szerkezeteit, egyszóval „csíráit”.

7. Ezzel tulajdonképpen dolgozatunk végére értünk. A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy minden kétséget kizárólag Gyöngyösi István írta a *Florentinát*, szerzősége bizonyos, sokkal inkább, mint – mondjuk – a Thököly-epithalamium esetében. A *Florentina*-változatok és a *Csalárd Cupido* összevetése – úgy véljük – érdekes adalékokkal egészítheti ki a Gyöngyösi munkamódszeréről való eddigi ismereteinket. Arra mindenesetre rávilágít, hogy a két opus között szoros összefüggés tételezhető fel. Ez jelentheti akár azt is, hogy szerzőnk a *Csalárd Cupido* megírásakor már hasznosíthatta a *Florentina* korábbi változatainak szövegét, a 3-as változat megformálásakor pedig már a *Csalárd Cupidóban* „továbbírt” szöveghelyekre is tekintettel lehetett. A *Florentina* egyes változatainak végrehajtott módosítások jellege könnyen összhangba hozható Gyöngyösi írói karakterével. Ha az utolsó változat valóban az epika irányába csúszik el, ahogy azt a szakírók rendre meg szokták jegyezni, akkor az egyszerűen abból adódik, hogy Gyöngyösi alapvetően epikus költő volt, s hogy a talán felkérésre, s talán tényleg egy főúri esküvőn való előadás céljaira írott drámáját a későbbi átdolgozások során írói alkatának megfelelően az epika irányába kívánta átdolgozni. A két-három soros versszakok, a prózai szövegrészek, a közjátékok eltűnnek, illetve a szokásos, Gyöngyösi-szövegekre jellemző négysoros felező tizenkettesekké alakulnak. Talán az sem véletlen, hogy a *Florentinát* a Landerer család adja ki, még hozzá sokszor, hisz a 18. századi Gyöngyösi-kiadások többsége a Landerer család nyomdáiban látott napvilágot. Megint csak Gyöngyösire vall az az egyszerű körülmény is, hogy a drámának három változatát is ismerjük. Tudjuk, olyan költő volt, aki valóban sokat csiszolgatta műveit, s hogy azok kéziratos másolatai esetenként nem is mindig a legvégső megfogalmazásban terjedtek. Akár igaz, amit a Kemény-eposz ajánlásában mond, akár nem, a jelenség, amit leír, valami ilyesmire utal: „Jutott onnét eszemben, hogy volnának nékem az fellyeb már régen el-mult esztendőben KEMÉNY JÁNOS dolgairúl írott valamelly verseim, az mellyek jóllehet elidegenitvén tőlem, olly helyre kerültek vólt, az honnét nehezen lehetet[t] megént kezemhez szereznem; mind-azon-által, mint hogy sokan kívánták nagy Emberek-is azokat, addig szorgalmatoskottam vissza vételében, hogy azt végre végben-is vittem, noha igen el-rongyollottann, és némelly részének valahol el-maradásával-is tértek meg oda, az honnet el vitettek vólt. Ara ugyan nem érkezhettem, hogy mindenestül elébbi épségére hozhattam volna, más-féle töredékibül mindazonáltal, a' mint lehetett, rendben vettem.”

⁸⁹ BADICS, RMKT XVII/3, 150.

LUKÁCSI ZOLTÁN

EGY ISMERETLEN APOR

Apor József (1759–1813) prédikációi

Az Apor család több figyelemre méltó személyiséggel ajándékozta meg a magyar irodalomtörténetet. A legismertebb közülük báró Apor Péter (1676–1752), akinek *Metamorphosis Transylvaniae* című munkája bájosan konzervatív képet fest a „régis Erdély” szokásairól, erkölcséről, a vidéki nemesség idilli hétköznapjairól, egy örökre eltűnt, patriarchális, boldog, emberi korról.

Az Apor Pétert fölnevelő nagybátyja, gróf Apor István (1638–1706) főleg magyar nyelvű *Diarium*-ról ismert, amelyet 1697–98-as bécsi útjáról írt.

A család kései leszármazottja az 1997-ben boldoggá avatott Apor Vilmos győri püspök (1892–1945), akinek a Győri Egyházmegyei Levéltárban összegyűjtött több száz prédikációja még kiadásra vár. Az ő hagyatékának, családi iratainak rendezése közben bukkantam egy iratcsomóra, amely huszonegy kéziratos beszédet tartalmaz a 18–19. század fordulójáról.¹ A legfelsőn a következő, 1851-ből származó felirat áll: „Néhai Apátur B. Apor Joseff Bátyám irasa”.² A 12. beszéd hátulján ugyanez a kéz ismét megerősíti, hogy a köteg Apor József prédikációit tartalmazza. A huszonegy beszéd és beszédtrükk – egy német nyelvű karácsonyi prédikáció kivételével – mind magyar nyelvű. Ám az írás és a tartalom alapján biztos, hogy az iratcsomó utolsó szövege (Kemény László temetési beszéde) nem Apor Józseftől származik.

Apor József életrajza még kevésbé feltárt, további kutatásokat igényel. A már említett Apor Péter unokája volt, Apor László és Székely Julianna házasságából született 1759. április 4-én. Édesapját 11 éves korában veszítette el. Középiskoláit valószínűleg a közeli Kézdivásárhelyen, esetleg Kolozsvárt végezhette. A papi hivatást választotta, és korának legmagasabb színvonalú képzésében részesült. Előbb a Pázmáneum, majd 1777–1781-ig a római Collegium Germanicum–Hungaricum növendéke volt.³ 1781-ben doktorált a Szent Apollinárisz Egyetemen, és még ebben az évben pappá is szentelték. Hazatérve egy évig Székelyudvarhelyen volt tanár és régens, majd teológiai tanár és szemináriumi rektor lett Gyulafehérváron. 1784-től csíkrákosi plébános és esperes. 1790 szeptemberé-

¹ Mindössze három beszéd datált: Gyulai Sámuel temetési beszéde 1794-ből, egy nagybőjt első vasárnapjára szóló beszéd 1796-ból és Bánfi József temetési beszéde 1807-ből.

² A kézírás bizonyára nem Apor József István nevű testvérétől, hanem inkább valamelyik unokaöccsétől származhat.

³ FAZEKAS István, *A Bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói 1623–1918* (1951), Bp., 2003, 312.

ben iktatták be brassói plébánossá és főesperessé. 1793 áprilisától Kolozsvár plébánosa, főesperes, majd 1799-től kanonok.⁴ Mint címzetes jánosi apát halt meg a családi birtonkon, Altorján, 1813. augusztus 10-én. Két nap múlva temették el Kézdivásárhelyen, a kantai templomban.⁵ Már életében szigorú erkölcsű papnak és nagy szónoknak tartották, de mindezidáig nem nyerhettünk benyomást gondolkodásáról, értékrendjéről, szónoki képességeiről. Most előkerült prédikációi ebben segítenek.

Apor József beszédeiből jól tükröződik magas teológiai és filozófiai képzettsége, a Szentírás és a szentatyák alapos ismerete, a kései barokk szónoklattanon edzett biztos mondat szerkesztése, témaépítkezése. Ám ami a korabeli átlagos szövegeknél sokkal érdekesebbé teszi prédikációit, az harcos felvilágosodás-ellenessége. Beszédei – témájuktól függetlenül – szinte kivétel nélkül polémikus hangvételűek, keményen támadják a „modern” filozófiát, pszichológiát, politikát, a liberális erkölcsöket. Úgy véli, hogy a 18. században teljesedett be Dániel próféta jóvendölése:⁶ „midőn az gonoszság oly annyira el terjedet, hogy meg vesztegette meg az gyermekeketis, testekben lelkekben meg rontotta az ifjakat, és gyalázatos bélyegeivel bestelenitti az véneketis”.⁷

Mindenekelőtt a század „dögleletes tudományával” veszi fel a harcot. Talán szóvá is tették ezt neki, ezért szinte mentegetőzik, hogy egyházi beszédeit kénytelen felhasználni a profán tudományok cáfolására, és hogy át kell vennie az „ellenség” módszereit: „Az hitetlenek ellen viaskodvann szükség vala énnekem mint egy az ok fegyverekben öltöznöm és tulajdon fegyverekkel az hit igazságának megüsmérésére kénszeritennem. Voltanak a kik panaszolkodtanak hogy az szent helyre világi böltselkedés állittatott fel és az Evangeliumnak helyétt elfoglalták Socratesnek Platónak és több pogány filosofusoknak oktatásai.” Erre a 18. századi igehirdető különleges helyzetével és feladatával válaszol: „...igen szerentsétlen ezen szabadosságnak századjában az Úr szolgainak hivatalyok midőn az szükségesebb oktatások nem már azok, melyek mutatják mikeppen kellessek gyakorolni az hitet, hanem azok, melyek az gyengébbeket védelmezik az el terjedett hitetlenség ellen.”⁸

Támadja a „mai hitetleneket”, akik Jézust nem tartják eléggé emberhez méltó megváltónak, megbotránkoztatónak tartják életének és halálának gyalázatát. Cáfolja a „természeti filozófiát”, amely bármennyire is hangoztatja, nem tudja megadni az egyenlőséget, nem tudja megszüntetni az egyenlőtlenséget. Bizonyítja, hogy erre csak a kereszténység képes. A „religió nélkül való filozófia” az emberben csak az embert nézi és nem vezet Istenhez, azaz nem vezet célhoz. Szerinte az értelem nevében fellépő új, egyházellenes tudományok valójában értelemellenesek is: „Tudom hogy jobb volna ezt a tudományt örökös setétségben el temetni, de a mű szerentsétlen századunk nem az melyben titko-

⁴ *Magyar katolikus lexikon*, szerk. DIÓS István, I. Bp., 1993, 345.

⁵ Köszönöm az Apor családnak és Szirmai Béla brassói kanonok úrnak, hogy adataikat rendelkezésemre bocsátották.

⁶ Dán 8, 23.

⁷ Beszédtöredék hely és évszám nélkül, valószínűleg 1809-ből.

⁸ *Concio pro dominica I. quadragesima Anni 1796.*

lodhassunk.” „Magossan beszellenek ezen új tudosok, de nézzétek meg valyon ök a religionak romlásai köze nem akarjake el temetni magát a józan értelmet.”⁹

Ugyanígy lehetetlennek tartja a vallás nélküli erkölcsöt is. Hosszan ismerteti a téves tanítást: „Az philosophia religio nélkülis (azt állityák) tsak magárais elégséges arra, hogy betsületes embereket, hasznos pogárokat készítsen. [...] Az betsületnek szeretete ebreszti fel az henyelésből az nagyokat, az betsületnek szeretete vonya el némely gyönyörűségektől az tisztviselőket [...] teszi az embereket munkásokká, bátrokká, ügyelőkké alkalmazatosakká, ellenben a religio el őltya a tüzet az emberekben, félénkeké, gondolkodókká batortalanokká teszi... Ilyen az hitetleneknek az ök beszédeyei...”¹⁰

Mirabeau-t mint az új tudomány képviselőjét név szerint is megemlíti.¹¹ Majd a mechanikus materializmus cáfolatára tér ki, amely szerint „az ember nem egyéb hanem a mozgásnak és az materianak esze füzése.” Meglepő bizonyítéka ez Apor József filozófiai tájékozottságának, hiszen La Mettrie (1709–1751) és a mechanikus biológiai materialisták elméletei csak Martinovics Ignác 1787-ben megjelent *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* című munkájával kezdtek elterjedni Magyarországon.¹²

Mit kínál az új tudomány Apor József szerint?

„Tanolyatok meg hogy az Isten s a religio király és hazafi, biro és törvény, igazság és igazságtalanság erkölts és vetek mind haszontalan nevek melyeket fel talált az álnokság bé vett az tudatlanság [...] az embert tsak egy nemesebb alkotmányu test különbözteti az barmoktól [...], s akkor nemes, ha] nem üsmer nem lát se Istent kit tagadyon se hatalmat maga felett melyet tisztelyen, se religiot melyet kövessen se kötelességet melyet telyesítsen. Ezeke bóldog Isten ezen új talalmányok azon magos tudományok melyek ezen szazadot az meg világosodott szazadnak ditsekedő nevével fel ékesítették?”¹³

Több beszédében is találhatunk hasonló érvelést. A népek és nemzetek az új filozófusok iskolájában csupa hamisságot tanulnak: „Isten és religio, az király és az alatta valok, haza és polgarok, törvények és tisztviselők rokonsagok és társaságok, igazság és artatlanság vetkek és erköltsök nem egyebek, hanem haszontalan neuezetek, melyeket ki gondolt az tsalárdság, el fogadott a tudatlanság, fel szenteltek az meg előzőtt itéletek, magáeva tett az alacson, és felenk bubájóság. [...] az ember nem elebb való az több álatoknál az erdők lakossainal [...] az lelek [...] tsak finomabb rostyai az testnek.”¹⁴

Ugyanígy lesújtó véleménye van az immár „elenyésző” 18. századról, „mely magát meg világosodott, es filozofusi szazadnak neuezi. Nem lehetne igazábban mondani egy setét eczaka szazadyanak melynek vastag felhöin keresztül vilamlanak még az regi jozan okossagnak némely el enyeszni akaro gyenge sugarai [...] ha továbbis terjed ezen méreg az ő emésztő ereje meg öli az emberi tarsaságot. Szeretete az hazának és az fejedelemnek az rokonságoknak és tarsaságoknak egybe kottetesei az betsületnek keuansaga az

⁹ Concio II. pro quadragesima (hely és évszám nélkül).

¹⁰ Concio III. pro quadragesima (hely és évszám nélkül).

¹¹ Apor itt valószínűleg nem a francia politikusra (1749–1791), hanem a filozófus Holbachra (1723–1789) gondol, aki Mirabeau néven jelentette meg *Système de la nature* című vallásellenes művét.

¹² KOSÁRY Domokos, *Mívelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983, 355.

¹³ Concio II. pro quadragesima (hely és évszám nélkül).

¹⁴ Beszédtöredék (eleje hiányzik, hely és évszám nélkül).

rettenni nem tudó katonák, magános hasznát nem kereső tisztok, nagy szívű barátok, hív férjek, tisztelő gyermekek, adakozó gazdagok nem fognak találtatni egy oly nemzetben, az kiknél az magános hasznát és gyönyörködtetés egy törvény egy erkölcs egy bűntudat. Akkor a leg virágzóbb birodalmak is mint az franciaknál tapasztalunk, minden essze zavarodik le rogyik, semmive tétetik. Hogy minden meg bomlyon es romlyon nem leszen szükség hogy az Isten hulassa rajok bosut álo menköveit, batron az eget tsendesen nyugtathatya, az föld véghez viszi maga büntető kötelességet. Az nemzet el szedülven maga tebolyodasaban minden felé dölni fog es az ő meg zavarodását egy peldas semmivé tetel fogja követni.”

Még temetési beszédeiben sem mulasztja el támadni a hitetlenek tudományát. Megdicséri a ravatalon fekvő Gyulai Sámuel kamarást, mert halálos ágyán is hirdette: „hiszi ő az leleknek halhatatlanságát, és az test fel tamadását, két oly pontokat melyek ellen az hitetlenek leg inkább küzködnek, mely nemes és büszke meg vetesel emlékezett az hitetleneknek ártalmas könyveiről, s az elégetésre meltonak mondotta.”¹⁵

Inti a mostani bölcselkedőket, hogy piruljanak, mert a gróf még elméje megháborodtával is nemesebb indulatokkal volt, mint ők a képzelt megvilágosodottságukban. „Az ők iskolájok szerint az Isten es religio, király es a nemzet, az haza, és az polgari törvények és törvény teuők, atyafiuságok és barátságok, igazság, es artatlanság, erkölts és bűn, nem egyebek hanem haszontalan értelem nélkült való nevezések melyeket fel talált az tsalárdság, bé vett az tudatlanság, meg szenteltek az meg előzött iteletek, bé fogadta az alattson és felénk babonaság.”

„Ennyire jutott az mai meg világosodott században az emberi értelem” – állapítja meg keserűen. Látható, hogy Apor a 18. századot egyáltalán nem tartja az értelem, a tudomány, a világosság századának, sőt egyenesen azt állítja, hogy az újfajta gondolkodás sokkal több bajt okozott, mint amennyi jót hozott. Magát az emberi társadalmat, a világ rendjét félti az istentelen nézetektől. Ezek ugyan azt hirdetik, hogy visszaadják az ember igazi méltóságát, ő azonban úgy látja, hogy éppen így veszik el az emberektől az istenfiúság igazi méltóságát. Ezért veszi védelmébe szenvedélyesen a hagyományos erkölcsöket, a templomokat és a szerzetesrendeket. Keserűségét fokozták II. József egyházellenes intézkedései, hiszen épp a királyok feladata lenne a szent helyek védelme. „Ezen században az templomok meg szentségtelenítésének szabadossága terjed minden hataron és mértéken kívűl. [...] Jaj azoknak, kiknek vigyazni kellene az Isteni tiszteletnek szentségére, ha el henyélik ezen kötelességeket.”¹⁶

Figyelmezteti az uralkodókat, hogy Isten megbosszulja kötelességük elmulasztását, a népek vétkei az ő vétkeiké fognak változni, és a templomokkal együtt ők maguk is elvesznek. Dávid és Izáj, Szent István és László példáin bizonyítja, hogy annál nagyobb a király, minél inkább hívő.

¹⁵ Concio funebris de Illustrissimo C. Samuele Gyulai Camerario ... mortuo 30. Dec. 1794.

¹⁶ Beszédtörök hely és évszám nélkül, de mindenképpen I. Ferenc (1792–1835) uralkodása elejéről, hiszen beszédében a „mostani király” már például szolgál.

Nyilvánvaló, hogy a szerzetesrendek feloszlatása és a szerzetesek elleni támadások sarkallták arra, hogy egyik beszédében védelmébe vegye a szerzetesrendeket.¹⁷ Egyesek – Apor szerint „pseudo-politikusok” – ugyanis azzal vádolják a szerzeteseket, hogy világi dolgokba ártják magukat, mások pedig azzal, hogy kivonják magukat azokból (adófizetés, katonaság, házasság). Válaszol a „méltatlan gyalázkodásokra” amelyek szerint a szerzeteseket nem is lehet polgárnak tekinteni, hiszen „az heréknek modyára magokot az köz terhekből ki vonyak, mások munkájokból eldnek, s nem egyébre valók hanem hogy egy komor religionak setét gondolatyait a világon terjeszék. [...] az mostani meg romlott időknek hagyattatott hogy az evangeliummal együtt az evangeliumnak nagy erköltseitis nem tsak üsmeretlenségben kíványák hozni, söt motskokkal s gyalázzattal igyekezzenek el borittani.” Beszédében azt bizonyítja, hogy a szerzetesek nem ártalmas, hanem hasznos tagjai a polgári rendnek, ugyanis a terhekkel, amiket elkerülnek, semmit sem ártanak az országnak, de a terhekkel, amelyeket viselnek, legjobban előmozdítják az ország hasznát és boldogságát. A prédikáció egészen világias, gazdasági, szociológiai okfejtésű, jámborság, vallási és egyháztörténeti érvelés alig található benne.

Apor József prédikációiban meglepően sok reflektálást találunk aktuális világi eseményekre, tudományos és erkölcsi problémákra, a szent szövegek magyarázatát sokszor ezeken keresztül közelíti meg. Nem áll távol tőle, hogy akár a napi politikai eseményeket is beleszöjje beszédébe. A 18. századdal kapcsolatos aggodalmait leginkább a francia forradalom miatt találja jogosnak, amely szerinte beláthatatlan károkat okozott az emberiségnek. Ezért beszédeiben többször is utal a forradalmi eseményekre: „Fájdalommal félelemmel, iszonyodással szemléltük Európának minden országait fundamentumostol meg rendülni, jövődöbeli sorsunkra kétséges nyughatatlanul figyelmeztünk, ha gondolkodunk magunkot mas országoknal tsendesebb állapotban lenni, az köz veszedelemnek sulyát miis érzettük, terhe alatt el lankodtunk.”¹⁸

Egyik beszédében a vallás ellen támadó hamis egyenlőséget szólítja meg: „Igenis szerette az te nevedet söt született nevét és Európában híres méltóságú nevét te veled felis tserélte egy Orleáni hertzeg de vajon azon okbólé hogy kívánt polgár társaihoz egyenlő lenni? vagyis inkább hogy polgár társait akarta ezen nevezettel tsalyni el amittani valósággal pediglen fejekre ülni, melyet hogy el érhessen nem irtozott maga törvényes királyát azkihez ötet az természet vér szerént való szoros atyafiuságával kötötte vólt nem tsak királyi hatalmától hanem életétől is gyalázatosan meg fosztottani első lévén az meg szententziázásban valo voxolásra az mostani világnak botránkozására, s az jövődönek iszonyodására.”¹⁹ Itt tehát „Egalité” Fülöp (1747–1793) példájával bizonyítja, hogy az egyenlőség eszméje rossz útra tévedt.²⁰ Apor József beszédei élő cáfolatai Mályusz Elemér azon megállapításának, hogy „amikor a francia forradalom eseményei

¹⁷ Concio pro festo S. Josephi Calasantii (hely és évszám nélkül).

¹⁸ Dom. IV. post Pentecosten occasione publicae supplicationis (hely és évszám nélkül).

¹⁹ Concio II. pro quadragesima (hely és évszám nélkül, valószínűleg 1796-ból).

²⁰ Úgy látszik, Apor József osztotta azt a véleményt, hogy Fülöp herceg nem volt meggyőződéses forradalmár, csak azért szavazott a király halálára 1793 januárjában, hogy megkaparinthassa a trónt. Ezzel a váddal végezték ki még ugyanazon év november 3-án.

egész Európát lázban tartották, Erdélyben azokról még csak tudomást sem szereztek az emberek”. Sőt, úgy látszik, Apor figyelmen kívül hagyta azt a bécsi utasítást is, hogy a papok beszédeikben kerüljék a francia forradalomra történő célzásokat.²¹

Különösen is érdekes számunkra, amikor a hazánk ellen támadó Napóleont támadja a szöszékről, „ki a porból fel emelkedvén nem szégyellette az Pipinusok, Nagy Károlyok, Szent Lajosok szentséges tronusokban hágni éppen olyan időben midőn egy ártatlan királynak vére azon még füstölgöt, és az egeket boszu állásra hívta. Es meg vastagul az ő erőssége, de nemaz ő ereje által és mindeneket el pusztitt és szerentséssé léssen. Világ nem látode itten Napoleonnak le ábrázolását? Többnire idegen erővel, a mit idegen tartományokban fel tsikarhatot vastagittatott meg az ő erőssége, evel Európának nagyobb részit el pusztította, terhes vas sceptruma alatt alig nyöghetnek azon nemzetekis, kiknek hogy pártfogyoja legyen szemtelenül dicsekszik, és ez előtted azon szerentsés, a ki anyi miliom embereket tett szerentsétlenekké? de maga személyére nézve leszen talán szerentsés? eppen nem, nem elegitette még ki szomjuságát, még az mi vérünkötis szomlyuhozza.” Vagyis Napoleon a Dániel próféta által megjövendölt „szemtelen orcájú” és alulról feltörő, szerencsés király,²² akinek felfuvalkodottsága már Krisztus földi helytartóját veszélyezteti. „...három vele együtt alacson születésü testvéreinek három tronust szerzett [...] tudva vannak azon sok ezer embereknek vér ontasai, kiket azon fel fuvalkodásának fel áldozott, tudva vannak az fejedelmek fejedelme ellen vagyis a nagy Isten ellen való támadásai kinek törvényét maga törvényeivel meg rontani törekedet, hanem még annak ez földön lévő hely tartójátis az szelid békességés tüdő VII. Pius Pápát az leg nagyobb méltatlansággal igazságtalansággal és háládattlansággal illetve és illeti.”

Ez a szövegrészlet jó bizonyíték arra is, hogy Apor Józsefben mindvégig megvolt egyfajta arisztokratikus szemlélet, amely Napóleonnak is felrója alacsony származását, és többször is kifejti az ősnemesség előjogait. Ez az „udvari jellegű” gondolkodás még egyértelműen a késő barokk hatása Apor Józsefre.²³ Bár azt is hangsúlyozza, hogy a nemesi származást és hivatalviselést érdemekkel is alá kell támasztani. „Az mű törvényünk az hivataloknak székeit az nemesség számára rendelte, s nehezen enged másokat azokban ülni, hanem olyanokat, kiknek eleji erdemessen azokban ültenek, s nem anyira tisztségek által magok meg diszesítetttenek mint felebarati szeretetek, s nagy lelküségek által... Ezen törvényünknek ha valaha gyalázoi vóltanak, valósággal ezen században felettebb való számra szaporodtanak. Aztot állityák: az őss nemesség valamint munkája egy tsak szerentséneq úgy eszköze az rabságnak, fészke s menedék helye az gonosz-sagoknak, ostora az emberi szabadságnak, és józan értelemnek, ellensége az községnak. Nemesség kévántatik az tisztuiselésre, de nem olyan milyent szüléink nyujtanak, hanem az milyent az érdemek szereznek, nemesség kévántatik de nem anyira az őss, hanem a személyes nemesség. [...] De mikor elégedett meg hazánknak törvénye tsuppán az őss

²¹ MÁLYUSZ Elemér, *Magyarország története a felvilágosodás korában*, Bp., 2002, 238.

²² Dán 8, 23–24.

²³ Vö. Faludi Ferenc munkásságával: *Nemes ember* (Nagyszombat, 1748), *Nemes asszony* (uo., 1748), *Nemes úrfi* (uo., 1771), illetve a Baltasar Graciántól lefordított munkája: *Bólts és figyelmes udvari ember* (uo., 1750).

nemességgel s mikor nem kéuánta ahoz az személyes nemességetis...?” A magyarok között „igaz hogy vannak emberek kiknek az érdem nemességet ad melyet nem nyertek szüleiiktől, vannak ellenben mások kiket egy alacson sziv mint egy ki vetkeztett össi nemességekből. [...] Mit használ nagy emberektől származni és kicsin lelket hordozni?”²⁴

Meglepő érvelése szerint Isten sem veti meg a nemességet, hiszen két evangélista által is leíratta fia genealógiáját.²⁵

Szerinte az egymással való egyenlőséget legjobban a kereszténység ápolja azzal, hogy tanítja: egy közös őstől származunk. De ezen kívül még egy közös születést is megkíván: a keresztséget. Így lesz Isten mindnyájunk atyja. Ez az igazi egyenlőség. Ez kötelez mindenkit a kölcsönös szeretetre, amelyre az irgalmas szamaritánus ad példát. S mi hozhatna nagyobb egyenlőséget az emberek közé a szeretetnél? Az egyenlőséget a hatalom bontja meg leginkább. Mivel azonban minden hatalom Istentől származik, és őt képviseli a földön, az előljáróknak, bírálóknak, szülőknak ennek tudatában kell élniük. „Nagyai ezen világnak! kikre bizta ezen életben az Isten maga hatalmát az nép ti bennetek ne találjon uralkodókat hanem tapasztaljon atyákat.”

Állítja, hogy a vagyoni különbséget is a kereszténység orvosolja a legjobban, mert a gazdagok kötelességévé teszi, hogy gondoskodjanak a szegényekről. A gazdagsággal kötelességet is adott. Nagy Szt. Gergely pápára hivatkozva állítja: amikor a szegény kér, a maga jussát kéri, nem kegyet gyakorol vele az adakozó, hanem a kötelességét teljesíti. Krisztus maga is szegény lett, ezért nem kell szégyellni a szegénységet. Ne is panaszkodjanak, hogy olyan a sorsuk, mint amelyet az Üdvözítő magának választott. „Ugy szeretett titeket hogy hasonló lett hozzátok.” Talán maga is érzi, hogy ez nem túl meggyőző érvelés egy báró szájából. „Szegények valakik engemet halgattok miért zugolodhattok?” „Bövebben ki magyarázom magamat.” Azzal magyarázza magát, hogy Jézus a szegények üdvözítésére jött, s csak azok a gazdagok üdvözülhetnek, akik nem ragasztották szívüket az evilági jókhoz. De kirekeszti azokat a szegényeket, akik „nyughatatlanok gögösök békétlenek, hiuságokon kapdosok morgolodok irigyek.”²⁶

Apor József prédikációi ékesen bizonyítják, hogyan változott meg a kor igehirdetése, és hogy milyen ellentmondásos kapcsolat állt fenn az egyházi irodalom és a felvilágosodás között. Apor védekezni és támadni egyaránt kényszerül. Határozottan elutasítja a felvilágosodás hit- és egyházellenes tanításait, liberális, kinyilatkoztatást tagadó erkölcsiségét. Ugyanakkor a felvilágosodás eszmerendszerének terjedése mégis egyfajta kényszerpályára állítja gondolkodását és módszereit. Prédikációi jól tükrözik a katolicizmuson belül végbemenő reformgondolkodás elterjedését, hogy a felvilágosodás korában a katolikus egyházban már olyan gondolatok is elhangozhattak a szószékről, amelyek korábban aligha. Egy helyen például kijelenti, hogy a katolikus egyházon kívül is

²⁴ Concio funebris de Ill[ustriss]mo C. Samuele Gyulai Camerario ... mortuo 30. Dec. 1794.

²⁵ Mt 1, 1–16; Lk 3, 23–38.

²⁶ Concio II. pro quadragesima (hely és évszám nélkül).

lehet üdvözülni, és aki nem így hiszi, az kisebbíti Isten irgalmát.²⁷ Keményen kritizálja a maradi gondolkodású papokat, akik ezzel azt hirdetik, hogy az ördög országa nagyobb, mint a Krisztusé, ráadásul a híveket a Szentírás olvasásától is eltiltják. „Ezen oktatást szitták az catholicus papok az fariseusoktól, eztet igyekeznek örökösíteni az magok hívek között, hogy ennel fogua inkább tiszteltessenek, és az alatta valok lelkek üsmere-tén annál nagyobbban uralkodhassanak. Nem szűnnek aztot belejek önteni, hogy tsak az catholica hit üduezittő hit, és megis magok hiveiknek az Szen írásnak, mely az üdues-ségre vezető beszedye az Urnak, oluasását tiltjak, és ezen üduességes eszközt az ök kezeikből ki ragadyák.”²⁸

Másutt az egyenlőségről fogalmaz meg olyan eszmefuttatásokat, amelyek a modern tanokra, különösen Rousseau és Nagy Frigyes gondolataira emlékeztetnek. Arról beszél, hogy az emberi természet méltóság, és akármilyen különbséget is hoz a polgári rend az emberek közé, ez alapján a legalacsonyabb sorsú ember is egyenlő a királyokkal. Szerinte a király igen gyenge lelkű lenne, ha jobban becsülné magát azért, mert király, semmint azért, hogy ember.²⁹ „A természetnek eredeti állapotjában az emberek se uraknak se szolgáknak se nemeseknek se nemteleneknek se gazdagoknak se szegényeknek nem születnek, mert a természet maga semmi osztályt közöttök nem tett, s minyjáoknak közönsegesen szentelte s ajálja maga gyümöltseit.”

És az is előfordul, hogy az uralkodó személyét illeti kritikával, vagy hogy érveinek bizonyítására a modern társadalomtudományokat hívja segítségül. Beszédei jól illusztrálják azt a paradigmaváltást, amely a 18. század végén a katolikus prédikációirodalomban végbement, s amelyet a következő pontokban tudnék összefoglalni:

– Megváltozott a beszédek polémikus iránya. A barokk kori prédikációk hitvédő és hitvitázó fegyvertára a protestantizmus ellen irányult. A Tridentinum szellemében védtek a katolikus hit igazát az oltáriszentség és a többi szentség, a hagyomány tisztelete, az egyház, a papság és a szerzetesrendek vitás kérdéseiben. A 18. század végén is gyakori a vitatkozó, támadó vagy védekező magatartás, azonban a protestáns tanok elleni támadás háttérbe szorul, és a felvilágosodás elleni küzdelem kerül az előtérbe. Ennek oka egyrészt a sikeres katolikus restauráció, amely a korábban szinte protestáns Magyarország többségét ismét katolikussá tette. A katolicizmus, visszaszorítván a protestantizmust, legyőzött ellenfélnek tekintette azt, és már csak a „kötelező” oldalvágásokat tette meg irányában. Ugyanakkor a frontok meg is merevedtek, nem volt valószínű, hogy a hitviták révén nagyobb tömegeket lehessen áttéríteni. A korabeli egyházi szerzők azonban kénytelenek voltak újabb veszéllyel szembesülni. XIII. Kelemen pápa (1758–1769) már az 1766-ban kiadott *Reipublicae Salus* kezdetű brevéjében figyelmezteti a keresztény államokat a felvilágosodás irodalmának veszélyeire. Ennek hatására az uralkodónő királyi

²⁷ Ez a gondolat nagy rokonságot mutat Rousseau-éval, aki szerint Isten senkit sem ítél el, ha azt a vallást követi, amelybe beleszületett (vö. BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930, 15).

²⁸ Elején töredékes beszéd (hely és évszám nélkül).

²⁹ Concio II. pro quadragesima (hely és évszám nélkül).

dekrétumot, több püspök pedig körlevelet adott ki.³⁰ Az egyházi szerzők – ha nem is primér művek alapján, hanem másodkézből – hamarosan megismerték a felvilágosodás eszmerendszerét, érzékelték terjedését, tapasztalták az emberi gondolkodásra és cselekedetekre gyakorolt hatását. Már sokkal nagyobb veszélyt láttak annak egyház- és vallásellenességében (vagy vallási közömbösségében), antiklerikalizmusában és liberális erkölcsstanában, mint a protestantizmusban. Ezt tapasztalhatjuk Aporon kívül Alexovics Vazul (1742–1796), Bielek László (1744–1807), Csapodi Lajos (1729–1801), Szaitz Leó (1746–1792), Szuhányi Ferenc (1742–1824), Szvorényi Mihály (1750–1814), Vajda Sámuel (1718–1795) és mások munkáiban is.

– Politikaibb hangvételűek lesznek a beszédek. Míg a korábbi időkben a templomi beszédek csak elvétve tartalmaztak politikai utalásokat, s ha igen, akkor is csak általánosításokat (lamentáció a háború borzalmairól, az uralkodó dicsérete stb.), addig a felvilágosodás korában ezek száma ugrásszerűen megnőtt. Se szeri, se száma a napi politikai eseményekre való utalásoknak. Ráadásul a kemény, kritikus hangvétel is gyakori. Az egyházellenes intézkedéseket hozó politikusokra, uralkodókra, főleg II. Józsefre és Napóleonra nagyon sokszor tesznek a szónokok nyíltan vagy alig burkoltan elítélő megjegyzéseket. A francia forradalom és a napóleoni háborúk eseményeit pedig bizonyítékul használják fel, hogy mi lesz a világból, ha a régi erkölcs és a régi rend elvész.

– Újfajta érvelés és beszédszerkesztés. A kor igehirdetői új nyelven szólalnak meg. Bár a beszédek külső felépítése szinte zökkenőmentesen folytatja a barokk prédikációk hagyományát (szentírási idézet – bevezető a témamegjelöléssel és a beszéd vázlatával – két vagy három rész – befejezés), a tartalom és a nyelvhasználat egészen új. Kevesebb az érzelmekre ható érvelés, felkiáltás, a jámborság, a kegyesség, kevesebb a legendás elemek és szentéletrajzok beépítése, a csodás és apokrif-szerű történetek ismertetése. Szinte teljesen kiveszik a beszédekből a példázat, amely a 17. században, de még a 18. század első felében is virágzott.³¹ A kor tekintélyes és népszerű, de a másodvonalba tartozó prédikációgyűjteményeiben – Egyed Joákim (?–?), Hermolaus (†1794),³² Klenák Nárcisz (1745–1805), Molnár János (1728–1804), Simon Máté (1743–1818), Stankovátsi Leopold (1742–1789) és mások munkáiban – elvétve találunk csak példázatokat. Érvelésük racionálisabb, nyelvük pontos, de száraz, hiányoznak az egyéni, szellemes és szóra-koztató fordulatok. Kerülik a megbízhatatlan hitelű források felhasználását, hivatkozásaik szinte kizárólag a Szentíráásra, az egyházatyákra és pápai vagy zsinati dokumentumokra vonatkoznak. A beszédek inkább tanítani akarnak, mint gyönyörködtetni. Hitvédő buzgalomuk ellenére kissé világias a gondolkodásmódjuk, a profán tudományokat gyakran használják fel gondolatmenetükben. Ezeket a tendenciákat nevezi a szakirodalom egy része az egyházi értelmiség laicizálódásának. Ez abban a kettős törekvésben figyelhető meg, hogy az egyháziakban erősödik a világi tudományok iránti vonzalom, majd

³⁰ BRUNNER, *i. m.*, 6–8; PISZKER Olivér, *Barokk világ Győregyházmezejében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején*, Pannonhalma, 1933, 62–63.

³¹ Vö. SINKÓ Ferenc, *Csodatörténetek*, Bp., 1985; *Topozok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1994.

³² Kapucinus szerzetes, eredeti neve Moré György.

ezzel szoros összefüggésben az általuk művelt irodalomban előtérbe kerülnek a profán élettel összefüggő vonatkozások.³³

Összefoglalva tehát: a kor egyházi szerzői meg akarnak felelni az új kihívásoknak, ezért a változó világban újfajta módon szólalnak meg. Nem egyszerűen csak a felvilágosodás negatív lenyomatát szemlélhetjük műveikben, hanem – félig kényszerből – át is veszik a kor érveléstechnikáját, korszerűbb, sokoldalúbb tudományos rendszerét. A felvilágosodás eszmerendszerével párhuzamosan – ahogy erre több tanulmány rámutat – megjelenik a katolikus felvilágosodás is, Magyarországon főleg Antonio Muratori hatására.³⁴ Ennek célja az volt, hogy a katolicizmust rugalmassá tegye a modern gondolatok befogadására, ugyanakkor megőrizze a kereszténység alapvető tanításait. Ahogy Bíró Ferenc fogalmaz, a kor szerzőinél „a keresztény világgép alapjait szilárdan őrző egyháziasságuk *jellege* módosult, de nem módosult magának az egyháziasságnak a *ténye*”.³⁵

Apor József prédikációi egy átlagon felül művelt, magasan képzett egyházi férfi gondolkodását tükrözik a felvilágosodás idejéből. Bár értékrendje egészen szilárd, meggyőződése pedig megingathatatlan, a kor ellentmondásossága áthatja érvelését és kifejezőmódját. Nem elképzelhetetlen, hogy életéről újabb adatok, munkáiból további dokumentumok kerülnek elő, így még árnyaltabb képet festhetünk figyelemre érdemes alakjáról, kortörténeti jelentőségéről.

³³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 2003, 26.

³⁴ HÖLVÉNYI György, *Antonio Ludovico Muratori hatása Magyarországon = A magyar művelődés és a kereszténység*, Bp.–Szeged, 1998, II, 882–891; KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, Bp., 2000.

³⁵ BÍRÓ, i. h.

LABÁDI GERGELY

**KÉZIRATOS FORRÁSOK
AZ IRODALMI INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN
(Két példa: Ányos kötetei és egy Spectator-fordítás)****Intézménytörténeti adatbázis*

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a Thimár Attila vezette intézménytörténeti kutatócsoport által működtetett és folyamatosan bővített irodalmi intézménytörténeti adatbázissal való munka során a kéziratok feldolgozása milyen problémákat vet fel, s hogy az adatbázis felépítése, logikája milyen megoldásokat kínál ezekre a problémákra.

Az adatbázis szerkezeti-logikai vázát Thimár Attila dolgozta ki;¹ az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent tanulmánya tisztázta azokat az alapvető fogalmakat és kategóriákat, amelyek a kutatás során az adatbázis alapegységének számítanak, s amelyek a forrásfeldolgozás szempontjait adják. Meghatározása szerint „intézménynek tekinthető mindaz, ami a benne foglalt bármely, sőt akár az összes tag, illetve egység megváltozása esetén is folytatni tudja a felderíthető szabályok szerinti működését, azaz folytatni tudja a társadalommal folyó kommunikációban önmaga számára kijelölt funkcióját és az ehhez a funkcióhoz rendelt reprezentációt”.² E meghatározás alapján (kiegészítve az „irodalmiság” fogalmával) hétféle intézménytípust különít el az adatbázis 1.01 verziójában, fenntartva a lehetőséget, hogy ezek száma még tovább bővíthető: folyóirat, hírlap, kiadó, tudós társaság, diáktársaság, tanári kar valamint irodalmi kör, szalon.³ Thimár Attila azonban olyan problémákra is felhívta a figyelmet – pl. az intézményesülés, az intézménnyé válás kritériumai, a publikáció fogalma –, amelyek az adatbázis választott időbeli és területi határai, a 18. század utolsó harmadának magyarországi kultúrája esetében a kialakított struktúrában anomáliaként jelentkez(het)nek. Csak egy példát hoznék cikke nyomán, ami tanulmányom szempontjából is fontos: az adatbázis-építés során az irodalmi intézmény fogalmát el kell különíteni azokról az írói csoportokról, amelyekben – némiképp leegyszerűsítve – a csoport léte elválaszthatatlan egy-egy meghatározó jelen-

* A tanulmány az OTKA T 43107. számú kutatási program keretében 2003. november 19-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ THIMÁR Attila, „A társaság állapota”: *Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tapasztalatai*, ItK, 2001, 90–106.

² THIMÁR, *i. m.*, 91.

³ THIMÁR, *i. m.*, 101.

tőségű személytől, az író személyes kapcsolatban van olvasóival, és csak addig tagja a közösségnek, amíg (térben és időben) *jelen* van. Ehhez a problémához közvetlenül kapcsolódik egy másik is: dönteni kell, mi válhat egy adatbázis-adat forrásává.

A kutatócsoportban elvállalt feladat, a magyarországi magyar és német nyelvű folyóiratok (egy részének) feldolgozása volt az, ami a kéziratos források problémájára irányította a figyelmet. Az alcímben említett mindkét példa szorosan kapcsolódik a korabeli folyóirat-irodalom kérdéseivel. A Batsányi műveinek kritikai kiadásában található idevonatkozó jegyzetek alapján (is) kijelenthető, hogy a kassai lap önértelmezésében Orczy Lőrinc mellett jelentős szerepet játszott Ányos Pál, sőt, kanonizálásának a folyóiratban meginduló folyamata helyezte őt a magyar irodalom „halhatatlanjai” közé.⁴ A kritikai kiadás megállapításának lényegét nem vitatva is felmerül a kérdés, hogyan illeszkednek ebbe a képbe az Ányos által összeállított és számos kortárs által ismert kéziratos kötetek; továbbá azok az életrajzi adatok, amelyek szerint Ányos már életében eléggé „ismert” volt: episztolái tanúsága szerint Barcsaytól Virágig, Kónyitól Bessenyeiig irodalomtörténet-írásunk perspektívájából tekintve mindenkivel kapcsolatban állt, tagja a Hazafiúi Magyar Társaságnak. Az alcímben említett másik példa, a Spectator-fordítás pedig azt a kérdést veti föl, mit lehet kezdeni intézménytörténeti szempontból egy olyan kézírral, amely a forrás alapján evidensen adatbázis-adattal szolgálhat, ám kimutatható hatást tudomásom szerint sem a korban, sem később nem gyakorolt.

Előrebocsátva a tanulmány következtetéseit: azt állítom, hogy azzal az értelmezéssel szemben, amely a „Bessenyei György Társaság”-át intern írói csoportnak fogja fel, Ányos és Kreskay kéziratos kötetének elemzése alapján újraolvasva *A Besenyei György társaságát*, ti. a kiadványt – valamint Barcsaynak és Révainak Orczyval váltott leveleit –, bizonyítható egy intézménytörténeti értelemben vett és adattá tehető „szalon” működése. A Spectator-kézirat kapcsán pedig azt állítom, hogy a forrás, a morális hetilap, ugyan evidensen részét képezné az adatbázisnak, de a magyar fordítás – még ha az intézménytörténeti kutatás számára érdekes is lehet – mégsem szolgálhat adatbázis-adattal.

Ányos kéziratos kötetének irodalomszociológiai vonatkozása

Barcsay Ábrahám arról számol be 1777. júniusi levelében Orczynak, hogy egy ismeretlen fiatal paulinus közölte vele „minden írásait”.⁵ Ez a fiatalember Ányos Pál. A levelben említett „minden írás”-okat ugyan nem ismerjük, csak a bő évvel később, 1778 őszén összeállított, legnagyobb számban episztolákat tartalmazó ún. Esztergári kódexet.⁶ E mindössze harminckét verset tartalmazó kötet végén egy érdekes lista olvasható,

⁴ BATSÁNYI János *Összes művei: Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, II, 480.

⁵ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*, s. a. r., tan. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2001, 148. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1777. június 7.

⁶ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál Rendén Lévo Szerzetesnek *Öszve szedett Írásai*, MDCCLXXVIII, MOL P szekció, Ányos család iratai (EK).

*A' mostanában élő Magyar iroknak Lajstroma.*⁷ A lista tizennégy nevet tartalmaz: Kapitány Barcsay Ábrahám, Báró Orczy Lőrinc, Báróczy Sándor, Bessenyei György, Gróf Nalázi, Mészáros Ignác, Szlávi Pál, Dugonics András, Zechenter Antal, Rátz Sámuel, Molnár, Faludi és Szabó „Exjesuiták”, valamint Kónyi János. Az, hogy ki szerepel a listán, talán nem meglepő, annál inkább az, ki nem, ha magát a kötet tartalmát nézzük. A harminckét vers közül tíz kapcsolódik közvetlenül a névsorhoz (Barcsay íróként és címzettként is, valamint Rátz), a listáról további néhány személyt (Bessenyeit, Báróczyt, Orczyt, Zechentert), illetve műveiket egyes darabok megemlítenek. Ugyanakkor szerepelnek olyanok is e kötetben, így pl. Kreskay és Virág, akik nincsenek rajta a listán, pedig mai tudásunk szerint a címében állított kritériumnak kétségtelenül megfelelnek. Ez a hiány mindenféleképpen elemzésre érdemes. Már csak azért is, mert mindegyik dátummal jelölt szöveg a Barcsayval való megismerkedése utánról származik, tehát Ányos egyértelműen felvállalta pálos kapcsolatait, barátait. Sőt, Báróczyval váltott leveleit, amelyek az ún. Akadémiai kódexben⁸ maradtak ránk, nem is szerkeszti be az Esztergári kötetbe, jóllehet 1778 első felében már kezében kellett legyenek. Régebbi személyi kapcsolatai az Esztergári kódexben összességében nagyobb arányban szerepelnek, mint az „irok” alkotta új csoport: tizennégy szöveg köthető hozzájuk, ha ideszámoljuk még azt a baráti kört is, amelyre a Kiss Boldizsárnak írott vers, az *Alexis* című pásztorköltemény, továbbá a Megyesi Somogyi Jánosnak írt episztola utal.

Az 1782-es Akadémiai kódexben található összesen nyolcvanegy szöveg megoszlása az előző kötethez képest eltérő képet mutat. Az Esztergári kódexhez képest immár ele nyésző a barátok aránya, Ányos azon versek közül hagyott el, amelyek az előző kötet végén található listán *nem* szereplőkhöz kapcsolódnak: csupán négy vers utal rájuk (Kreskay, Virág és Megyesi Somogyi mint címzettek). „A' mostanában élő Magyar irok”-kal viszont érzékelhetően szorosabb viszonyba kerül: a nyolcvanegy szövegből ötven címében, címzettként vagy íróként már ők szerepelnek. Tehát nemcsak darabszámra, hanem az 1778-as kötet közel egyharmados arányához viszonyítva is megnőtt a súlyuk. Barcsayn és Rátzon kívül az Akadémiai kódex bizonyítja Ányos közvetlen kapcsolatát Báróczyval, Bessenyeivel, Kónyival, Mészárossal és Orczyval, az Esztergári kódexben olvasható lajstromban felsoroltak felével. Ha a kapcsolati hálók vizsgálatánál az önbevallást kiindulási alapként elfogadjuk, megállapítható, hogy Ányos mindenkitől egy „kézfogásnyira” van, beírta magát a listára. Ezek az adatok a kéziratok kötetek irodalomszociológiai vonatkozását emelik ki: Ányos az e kötetek nyújtotta önértelmezést tekintve eltávolodik attól a csoporttól, amely meghatározta a korabeli társadalomban betöltött helyét,⁹ s egy másik csoporttal azonosul.

⁷ EK, i. m., I. n. [49]. A kézirat tartalmazza, hogy ki ír verset, illetve prózát.

⁸ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál rendén lévő Szerzetesnek *Írásai*, MTA Kt. Mír. RUI. 4r. 38. sz. (AK).

⁹ Ennek részletes elemzésére itt nincs hely, de a következő szövegek lehetnek fontosak: Báróczy 1778. március 24-i, Orczy 1782. augusztus 23-i levele, valamint Bessenyei 1778. október 26-i episztolája, valamint Ányos *Eszterházi Pálnak* című ünneplő verse.

Az intézménytörténeti szempontból releváns kérdés pedig úgy hangzik, hogy az „élő Magyar irok”, legalábbis akikkel Ányos kapcsolatban volt, megfelelnek-e az intézménység minimális követelményeinek.

Ányos kéziratok kötetének intézménytörténeti vonatkozása – 1.

Természetesen nem lehet megelégedni a két kódexben szereplő episztolák szerzőségi és címzett-adatainak összevetésével, mivel az 1778 és 1782 között eltelt négy év változásairól, pontosabban a felkínált önkép változásairól az olvasó orientálására szolgáló előszavak és a kötetek szerkezete is tanúskodik. Az Esztergári kódex előszava¹⁰ emberként és magyarként határozza meg a szerzőt. A társadalom (és a nemzet [!]) kialakulásának bemutatott szerződéselméleti modellje után következő fejtegetések szerint az emberi történelemben egymást váltó vadabb és szelídebb korszakok kihatottak a széptudományokra is, a háború idején nem, békében viszont segítették. Az ember(i)séghez ez utóbbi illik. A magyar történelemben az eddig (1778) „elfolyt idők” „véghetetlen hadakozásai” után végre új korszak köszöntött be: „már Magyar Nemzetünknek is meg engették a’ kegyes végezesek kostolni azt az édességet, melly a’ Szép Tudományoknak gyakorlásából szívárkodik [...] Titkos öröm könyvekkel lattuk most, mint [sic!] egyébb Tudományoknak Hazánkban bősét, mint [sic!] pedig főképpen anya nyelvünknek miveltetését!” A szerző magányos egyesként maga is ezen munkálkodik; az előszó harmadik részében olvasható, az ismeretlen olvasót megszólító indoklásban legalábbis feltűnő az egyes szám első személyű alak az addig többes számot használó beszélőtől: „énis ezen hazafiui Tűztől gyullasztatván őszve irtam tsekély munkaimat”. Az intézménytörténeti szempont miatt hangsúlyozni kell: a nemzet szintje alatt nincs olyan „társasság”, amellyel az előszóban megrajzolt szerző közösséget vállalna, jóllehet a kötet számos darabja egyértelműen a barátságkultusz jegyében fogant:

Természetnek ura láthatatlan felség!
Kinek töményezik magosság és mélség!
Alkoto kezedenek az volt remek mive,
Hogy érzékennyé lett az embernek szive.
Ebből szívárkodnak ama szent kótések,
Ebből Pajtásoknak foly egyesülések,
Ez szűli országok ’s népek társosságát,
Mert erre építi kiki bátorságát.
Ennek köszönhettyük miis hivségünket,
Mellyel tzimmerezzük régi szerelmünket!¹¹

¹⁰ EK I. n. [*Elöl járó Beszéd*]. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket; az előszót közli Császár is: ÁNYOS Pál *Versei*, bev., jegyz. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin-társulat, 1907, 214–215.

¹¹ *Herits Vintzének Romában* = EK 8–9; kiadva: ÁNYOS *Versei*, i. m., 125.

A baráti kapcsolatok egyik minden más emberi szövetséggel, azaz a társadalommal és a nemzettel; ezekhez képest minőségileg nem jelentenek mást. Ányos szövegei alapján ebből a szempontból nincs különbség régebbi és újabb barátok között: ugyanúgy ír mind a régebbi, mind az újabb kapcsolatokról, így Barcsayhoz fűződő viszonyáról.¹²

Virággal és Kreskayval váltott levelei alapján úgy tűnik, hogy Ányosnak Barcsayval történt megismerkedése Ányos számára csupán egy – igaz, fontos – újdonságot hozott: a baráti szövetséggyakorlás nyelveként immár tudatosan a magyart választotta.¹³ A magyar nyelv ápolása az előszó szerint összekapcsolódik a nemzet történelmének új korszakával. Ányos és pálos barátai felismerve e változást, maguk is ezen munkálkodnak, de csak magányos egyesként. Az, hogy a szerző nem valamely társaság, csoport tagjaként tevékenykedik, nemcsak az Esztergári kódex előszavában egyedül itt használt egyes számból derül ki, hanem a négy évvel későbbi Akadémiai kódex előszava is hangsúlyossá teszi ezt.

Ez az előszó, pontosabban ajánlás¹⁴ ugyanis immár nem az ismeretlen olvasót szólítja meg, hanem a közeli barátokat (de ugyanúgy az utókorra tekint), azokat a barátokat, akik – mint a kötet szövegeinek megoszlásáról mondtak bizonyítják – az „élő Magyar irok” (egy része). Az ajánlás ott indít, ahol az előző kódex előszava befejezi: „[Barátaim] Ti néktek szentelem irásaimat, a’ ti oltalmatok alá ajánlom azokat. Tartoztam szemelyleteknek ezzel az áldozattal, mivel igaz Hazafiak vagytok: melly a’ természett [!] törvényének első tikkelye.” A következő bekezdésekben azonban nem e hazafiságot elemzi, hanem a barátságot. Az itt írtak részben megegyeznek a barátságnak az Esztergári kódex szövegei által adott jellemzésével: „Nem lehet e’ földön nemessebb boldogság, mint midőn több hallandók rokon szívvel bírnak, és a’ barátság által le kötelezik magokat, egy másba az igaz Emberi érdemeket szeretni: kevesebbé érzik szomorúságokat, mert azokat Pajtásoknak ölében ki sirhattyák. Kettőztetik örömök, mert Társoknak képéről olvashattyák azt az édes érzékenységet, mellyek szerencséjük gerjezt sziveikbe! – és talám tsak ez a’ gyönyörűség maradt még fent a’ föld golóbissán, mely az élet terheit el viselhetőbbé teszi, midőn az arany század végezetivel minden egyébb boldogság tőlünk el távozott.”

Ez az érzékeny barátság azonban nem egyszerűen kivonulás, a modern világ elleni tiltakozás, az ember(i)ség eredendő egysége utáni szentimentális vágyódás, hanem az egység újbóli megteremtésének lehetséges eszköze: „De micsoda vigasztalás számunkra!

¹² *Ányos Bartsai Kapitányának* = EK 18–20; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 191–192. (Császár közlése az Akadémiai kódexen alapszik, ami néhány helyen különbözik a korábbiól.)

¹³ Pl. „Ne álmélkodgy pedig hogy magyarol irok, / Mert ha emlékezem örömben sirok! / Miként miveltetik édes anya nyelvünk, / ’S ezzel a’ sir szélyéről életre jön nevünk!” *Virág Benedeknek* = EK 3–4; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 122.

¹⁴ A kódex mai formájában nem tartalmazza, azonban Császár sejtése, miszerint Batsányi metszette ki Ányos-kiadása számára (*ÁNYOS Versei, i. m.*, 240), a Stasics-féle másolat ismeretében igazolható (*ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz: Pál rendén lévő Szerzetesnek Munkái*, Mellyeket Maga és a’ jövendőbélieknek vigasztalására őszve írt STASICS Alexius ugyan azon renden lévő Szerzetes 1785. Esztendőben, OSZK, Quart. Hung. 3428. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket, az előszót Batsányi nyomán közli Császár is: *ÁNYOS Versei, i. m.*, 215–217).

midőn hiv barátságunkból nem utolsó részt veszen fáratt Anya-nyelvünk! [...] Elegedgyünk meg most azzal, hogy arról a' napról, melyre a' Magyar Ég alatt leg előbbször fel virradtunk, el nem feletkezvén, minden tehetségünket édes Nyelvünknek ékesítésére szenteltük! – – – Talám még a' késő üdőkben, midőn mi már nem leszünk, nőni fognak olly Magyarok, kik rólunk meg fognak emlékezni!" – E baráti közösség tehát, a korábbi írói-baráti közösségektől eltérően – Ányos értelmezésében legalábbis – nyilvános programmal rendelkezik. A „nyilvános” kifejezés itt egyszerre jelenti az adatbázisban kritériumként szereplő „felderíthető szabályok”-at és a szó politikai vonatkozásait. A baráti közösség funkciójára és társaságuk politikai vonatkozásaira a kódex első verse, a *Gyöngyösi Árnycáha* is figyelmeztet.¹⁵ Már a mottó is ennek jegyében értelmezhető: az *Aeneis* hatodik énekéből választott részletet („sírt is emelnek majd, azután áldoznak e síron”) az eredetiben Sybilla papnő mondja Palinurusnak, tisztos temetést ígérve az itáliai partokon temetetlenül heverő holtaknak. Maga a vers imitálja a vergiliusi részletet: azzal zárul, hogy a „Gömör Vármegyében” található sírhelyet felkeresik és *megáldják*; de a vers át is formálja az eredeti részletet. Ányos többes szám első személyt használ, az (olvasási) ajánlás alapján a haza üdvén munkálkodó baráti közösség nevében beszél: mind a verset, mind a kötetet e társaság reprezentációjaként foghatjuk fel: Gyöngyösi ugyanazon munkálkodott, mint e társaság tagjai; a csoport szent helyként tiszteli Gömör vármegyét, de maguk nem oda települnek, hanem a politikai magyar nemzet (az áldást „polgárink nevében” osztják) szent helye (Rákos) fölött magasodó költői hegyre, ti. a Gellért-hegyre.¹⁶ A vers e sorai világítanak rá arra, hogy e baráti közösség nem pusztán irodalmi-tudományos társaság, tevékenysége politikai jelentőségű. Hogyan kell a politikai közösségnek megfelelni, méltó tagjává lenni, erről szólnak a kötet szövegei, a nemzeti eposz tervezete, a nemzeti öltözet dicsérete, a történelem jó és bal fordulatai fölötti elmélkedések. A kötetet záró Orczy-levél pedig már e baráti közösség intézményesülésének bizonyítéka: „küldött verseit Atyaságodnak tiszszer vagy többször is Barcsajval 's több Pajtásainkal olvastuk 's ditsértük [...] Atyaságodat a Verselő Társosság' actuariussának el választottuk 's fel tettük Magunkban: valamit még nekünk a' Sz. Szűzek néha néha jobban zengő furuglyával danolnak, mind meg küldgyük, hogy az Atyaságod szekrényében bé-hányatván, valaha feledékenység bal sorsától védelmeztessenek. Már Atyaságod koszoruját én És Barcsay meg köttyük 's tsak arra kérjük Sz. Sugallásait a' gyenge Szűzeknek meg ne vesse [...] danoljon néha Maro, néha Ovid 's néha David vagy Salamon notájára Meotisij fertőben őblített gégével: az az Anyai nyelvünkön. Ószve vannak szedve mit én, mit Barcsay nékem irdogált, ezek is a' Szabadságról való levéllel és a' fehér tatárokról irtt rövid Historiával Atyaságodhoz fognak jutni, de elébb

¹⁵ AK 1–2; megjelent: ÁNYOS *Versei, i. m.*, 34–35. A vers Császár-féle datálása (1777) problematikus, az ihletőnek tekintett Barcsay-vers csak 1778-as (*Mennyei...*, *i. m.*, 397), ráadásul Császár félreérti Batsányinak e vershez fűzött jegyzeteit, mivel az „ifjantan [...] *ilyeket* írhatott” nem erre a versre, hanem Ányos egész életművére vonatkozik.

¹⁶ Ányos egyéb szövegei mellett szent helyként értelmezi némely Orczy-, Barcsay- és Virág-vers is.

még kettőnknek meg kell simítani, hogy egy Saturnus idejít érvén hiba nélkül ki adathassanak”.¹⁷

Az Ányos Akadémiai kódexében reprezentált nyilvános program egyértelműen az Esztergári kódexben jelzett nemzeti történelmi fordulathoz kapcsolódik. E fordulatot, amint az Esztergári kódex értelmezése szempontjából egyik legfontosabb episztola címéhez fűzött jegyzet bizonyítja, *A Besenyei György társaságához* köti Ányos: „Ezen levelet írja a’ Poeta Kreskainak, midőn el küldötte néki *Bessenyei Társosságát*. Melly könyvetskének olvasásától függ az egész levélnek értelme.”¹⁸

Hogyan olvas Ányos? Mindenekelőtt: a kiadványban szereplők közül csak Barcsayval van kapcsolatban, továbbá – s ez egyedivé teszi a vers e változatát (valamint magát a kötetet) –: Ányos értelemszerűen még nem tudhat a Hazafiúi Magyar Társaságról. Ez utóbbi ugyan banális megállapításnak tetszhet, de intézménytörténeti szempontból fontos: *A Besenyei György társasága* többi ismert korabeli olvasatába ugyanis belejátszik, belejátszhat e rövid életű intézmény.¹⁹ A kiadványból számára a magyarnyelvűség a legfontosabb: a bevezető nyolc sor az efelett érzett megindultságot fejezi ki. A Kreskay által küldött kötet részletesebb elemzése is ennek köszönhető, mivel Ányos nem hisz érzékeinek, „eszétől” kér bizonyosságot. A kilencedik sortól a huszonhatodikig tart *A Besenyei György társasága* tüzetes olvasata. Ányos azonban szelektíven olvas (pontosabban: írja olvasását): nem említi sem Báróczyt, sem Szluha Demetert, valamint ebben a versben nem reagál a kiadványban folyamatos számozással közölt *Futó Darabok* szövegeire sem, jöllehet a kéziratos kötetben később felhasználja azokat.²⁰ Sorrendben: csak Orczy, Barcsay és Bessenyei nevét írja le. Nem követi tehát sem a kötet lineáris rendjét (Orczy–Bessenyei–Barcsay–Szluha–Báróczy), sem az időrendet (Szluha–Orczy–Bessenyei–Barcsay). Az Ányos által írtak sokkal inkább fontossági hierarchiának tűnnek.²¹ Ebből a szempontból döntő jelentőségük lehetnek az Orczyról írottak: „Aggott Orczit látom mint a’ sast ifjadni”. A sas-hasonlat ilyen típusú használata a keresztény szimbolikához köthető: a Zsoltárok könyvében (103,5), valamint Ézsajásnál található (40,31) versek szerint a kereszténységben a sas megifjodásáról szóló hagyományhoz kötik a

¹⁷ AK 210; megjelent: KOLTAI Virgil, *Ányos Pál élete és költészete*, Bp., 1882, 60–61. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kódex nem utal egyszer sem a Hazafiúi Magyar Társaságra, illetve a szervezkedés kudarcára, jöllehet a versek évköre (1778–1782) alapján várható volna.

¹⁸ EK 25–26; megjelent AK 14–16 alapján: ÁNYOS *Versei*, i. m., 133–134, a különbségekről a jegyzetekben: ÁNYOS *Versei*, i. m., 297. A verset a továbbiakban az EK alapján idézem. Ányos és Kreskay később idézendő episztolájának más szempontból való megközelítéséről lásd LABÁDI Gergely, *A’ Besenyei György társasága és az 1770-es évek irodalma = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése* (konferencia-kiadvány, sajtó alatt).

¹⁹ Kreskay alább idézendő, valamint Batsányinak a Magyar Museumban tett megjegyzésére utalok (BATSÁNYI, i. m., 88).

²⁰ „Hobé azt állította hogy Természetünktől szüntelen Hadakozásra vagyunk alkotva, nem pedig békességre.” Lásd az EK 34–36. lapján közölt, Barcsaynak írott (1778. október 3.) vers jegyzetét. Vö. *Az elmének hánykodásairól* című Bessenyei-írással: „Hobbes úgy hiszi: emberi nemünk, természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremtve.” *A Besenyei György társasága*, Bétsben, 1777 (ABGYT), 77.

²¹ Orczy és Bessenyei hierarchikus viszonyát e verssel bizonyítja BALLAGI Aladár, *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, 1872, 51.

kereszttség felvételét, a sas Jézus Krisztus égi aspektusára utal. A képet Ányos még három soron keresztül részletezi, további biblikus allúzióval erősítve (Jer. 10,13). Amint Jézus Krisztus új korszakot jelent az emberiség történetében (pontosabban: ő maga a történelem), úgy Orczy is a magyar nemzetében. Maga a kép oly szuggesztív, sikeres, hogy Kreskay is átveszi episztolájába, amelyet Bessenyei katolizálásáról írt Révainak,²² és innen került át a *Két nagyságos elmének...* ajánlóversébe.²³ E négy sor után következik a Barcsayról írott, a hármójuk közül leghosszabb rész. A kép („Kapitány Bartsai futva megy Tarnára, / Hogy vegye Ankhisest pántzélos vállara”) tulajdonképpen az Orczyról írottak átfordítása az antik hagyomány nyelvére: a vergiliusi eposzban Anchises is jelentős szerepet játszik, s nemcsak mint a honalapító apja, hanem mint a nemzet hivatásának, jövődjének tudója, illetve mint e tudás átadója. Az Ányos-vers értelmezésekor érdemes még figyelembe venni, hogy a Barcsayról írott sorok egy, *A Besenyei György társaságában* megjelent Barcsay-episztolát parafrázeálnak.

Kitérő: A Besenyei György társasága

E kiadvány, ahogyan én látom, azért jelent kihívást, mivel az időben közel eső, az Akadémia előzményének tekintett Hazafiúi Magyar Társasággal semminemű kapcsolatot nem mutat, és emiatt szükséges a két „társaság” elkülönítése. Így született meg az a standard értelmezés, amely szerint a kiadvány címe nem olyan irodalmi társaságra utal, mint amilyen a Magyar Museumot kiadó Kassai Magyar Társaság, „hanem csupán annak bemutatását [célozza], hogy kivel és milyen témákról szokott [Bessenyei] eszmét cserélni, azaz »társalkodni«”.²⁴ Ezt a határozott elkülönítést filológiai érvekkel is alátámasztotta a szakirodalom: Bessenyei először *A Holmi* huszonegyedik fejezetében használja a „társaság” szót hivatalos intézmény megnevezésére, tehát nem „tudós társalgás” értelemben. E kései, 1779-re datált, *A magyar nyelv hivatalos fel emelkedéséről* című esszében az akadémia szinonimája.²⁵ Némédi ennek az írásnak a Hazafiúi Magyar Társasággal való összefüggését feltételezi, s még ha e filológiai adaton lehet is vitatkozni,²⁶ az a lényegen (ti. *A Besenyei György társasága* értelmezésén), úgy tűnik, nem változtat. Ezt

²² „Nézzed aggott Orczit mint a Sast ifiadni, / Felhők tartományát majd fellül halladni, / Majd ismét Kastalis Forrásnál lankadni, / És szivet ujjító Versekre fakadni.” *Barátságos mulatozások versekben*, írta KRESKAY Imre, Első remete Szent Pál rendőből, Pesten, 1779 (BMV – OSZK, Oct. Hung. 751), 79.

²³ „Az az aggott Ortzi, ki mint Sas ifjadni, / Kasztali forrásnál versekre fakadni / Olyly érzéssel szokott...” – *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, 1789, I. n.

²⁴ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r., tan. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 14 (Gálos nyomán); lásd még NÉMEDI Lajos, *Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)*, ItK, 1978, 300; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Besenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 19–20. Igaz, a régebbi szakirodalomban a kötetet az akadémiai tervezet közvetlen előzményének tekintették: CSAHIIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Bp., 1931, I, 11–20.

²⁵ NÉMEDI, *i. m.*, 300.

²⁶ Némédi elemzését (NÉMEDI, *i. m.*, 300) Bíró tanulmánya később nem támasztja alá: BESSENYEI György *Összes művei: A Holmi*, s. a. r., tan. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 10–12.

az értelmezési hagyományt hozza mozgásba, jelentős hangsúlyváltással ugyan, a kiadvány újabb értelmezése.²⁷

A Besenyei György társasága szövegeiből kirajzolódó kapcsolatokra illik az, amit a hetvenes évek elején fellépő írói nemzedék kapcsán Bíró Ferenc kiemel: működésük a korábbi írói csoportokhoz hasonlóan „intern” jellegű.²⁸ Az irodalmi érdekű (vagy legalábbis annak tekintett) magánlevelezésekből kirajzolódó kapcsolatok nagy többsége még mindig személyes ismeretséget feltételez. Barcsay első levele Orczyhoz például első találkozásuk eredménye,²⁹ ám ebben az esetben sem arról volt szó, hogy két addig nem író személy jelenik meg az irodalmi térben, hanem két régi pont között jön létre belső kapcsolat.³⁰

Az irodalom létmódjában bekövetkezett változás egyik legjellemzőbb momentuma azonban, hogy az írók immár földrajzi és társadalmi tértől függetlenül keresik és ápolják egymással a kapcsolatot. A köztük lévő viszony alapja pedig a legkülönbözőbb társadalmi háttérrel rendelkező szerzők közötti egyenlőség, amely csak a barátság keretében létezhet. *A Besenyei György társaságából* kirajzolódó barátságkultusz – a szövegek egy jól körülhatárolható csoportjában, a kiadvány első négy darabjában jelenik meg – csak kis mértékben különbözik az Esztergári kódexben megfogalmazottaktól. Orczy 1772. január 10-én kelt levele, a kötet első darabja, már barátjának nevezi a címzett Bessenyeit („Én csak oly barátnak szoktam így firkálni, / Ki hibámat tudja jóra magyarázni”), azonban csak a második szövegben fejti ki bővebben Orczy, mit ért ezen: „nyájás vatsorák”-at emleget, ahol a társadalmi szokások előírta rendet felülírja a barátság, találkozásaik nem rendszeresek, nem szervezettek, erre utal az „öszve ütköztvén történetbül” kifejezés. „Irigylem sorsát jó Barátimnak, mikor nállam nélkül öszve ütköztvén történetbül oly helyre vészik magokat, hol a’ világi Ethikának szorossab réguláit mellöztvén, egyedül a’ szívnek édes vágyódásának által adják magokat, s’ azt a’ kiirhatatlan edességet hörpölik, melly a’ tiszta barátsággyökereből folydogál.”³¹ A kötet harmadik és negyedik darabja, Bessenyei verses levelei Orczy szövegeire válaszolnak, illetve kiegészítik azokat. A „Lehet-é öneki barátjává lennem?” hitetlenkedő kérdése utal arra, hogy a levelezésben nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) már létező személyközi viszonyok kerülnek átültetésre, hanem egy teljesen újat alakítanak ki a résztvevők. Ennek alapját a rákövetkező dátum nélküli episztolában fejtegeti Bessenyei, a szövegtöredékekben ismétlődő kifejezések a második Orczy-leveél visszhangjai. Az episztola az érintkezés bevett szokásaival szembehelyezkedő közösség normáit foglalja írásba: a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció „Minerva fiai” között nem mérvadó, egyedül az „emberi érdem” számít:

²⁷ ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 167–177.

²⁸ BÍRÓ, *A fiatal... , i. m.*, 19.

²⁹ *Mennyei... , i. m.*, 41. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1771. szeptember 20.

³⁰ Barcsay legalábbis tiltakozott az ellen, hogy ő csak azért vette volna fel a kapcsolatot Orczyval, mert családjába kívánna házasodni: *Mennyei... , i. m.*, 45. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1772. április 6.

³¹ ABGYT 11 (Eörsről, 25. Apr. 1773.).

Mikor véllünk szollasz hagyd-el méltóságod,
S' mutasd Minervában hozzánk barátságod.
[...]
Nem irkállok most én külső Méltóságához,
De tsak titkon szóllok Minerva fíjához.
Itt nintsen uraság, mind egyenlők vagyunk,
S' tsak emberi érdem köztünk méltóságunk.³²

Az Ányos által imitált Barcsay-episztola 1774. április 30-i dátummal jelent meg *A Besenyei György társaságában*. A választott intézménytörténeti szempontból új értelmezési lehetőséget nyit meg, s a kötet addigi barátságképét is átfর্মálja – jelentősége miatt hosszabban idézem:

Siess ide jöni barátod ölébe
[...]
Kardunkat fűgesszük szelid juhar fára
S' áldozatot nyújtván versek Istenének
Küldjünk ajándékot Músák seregének;
Had' hallyák Sajjának tudós Nemzetei,
Minket is szivelnek Párnássus Szüzei.
Had' lássák, hogy nem tsak habos Rubikonnál
Van olly boldog öreg, ki volt Hélikonnál.
Innét Gömör felé Murányba repülvén
S' Gyöngyösi lelkével titkon egyesülvén,
Mennyünk Tarna fele Orczy kunyhójába
Gyönyörű Nimfáknak múlató Házába;
Emellyük vállunkra Grátziák gazdáját,
Vigyük, mint Aeneas atyát s' fíjatskáját;
Emellyük fel-ötet Magyarok láttára
Hogy figyelmezzenek menyei szavára;
Mint mikor rég Délós szentelt Templomába
Isten fűjt szozatot Sibilla szájába,
Vagy aggott Sofokles koporsó széllýéröl
Sírva írt nemzete feslett erkölséröl;
Had' lássák leg-aláb' vétkes unokáink
Mire tzéloztanak mostani munkáink.³³

Barcsay ebben az episztolában egy olyan – a *Sajná*ból következtetve talán – francia mintájú tudós vagy költői (?) társaságról beszél, amely reprezentálhatná a külföld számára a magyar irodalmat; e társaság alapjául a már létező baráti kapcsolatok szolgálhatnak.

³² ABGYT 14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytül sűgároltatik*).

³³ ABGYT 26–27 ([Barcsay] *Bessenyei Györgynek*, 1774. április 30.).

Szól Barcsay az e társaság őseként tisztelt Gyöngyösiről, majd élő vezetőjéről, Orczyról és e társaságnak a magyar „társadalommal folyó kommunikációban ön maga számára kijelölt funkciójá”-ról.

A Barcsay-vers tematikája nem egyedülálló a kötetben, számos helyet lehet ennek alátámasztásául felhozni. Már az időrendben első két szöveg is kiemeli, pedig Orczy és Szluha Demeter, két teljesen különböző szerző jegyzi őket, hogy Bessenyei 1771 vége felé írt levelei valami újnak a kezdetét jelent(het)ik. Kétségtelen, hogy Orczy 1772. januári episztolájában a hangsúly Bessenyei céljára, a „tudomány”-ra, a „De ember magának mégis titok”-ra kerül, de a végén található prózai részletben arról ír, hogy remélhetőleg „a’ jelenvaló idő is honnan onnan egy Gyöngyösit előlvet, ki a’ hazánk nyelvit szeretőknek Párnassus hegyére utat mutat”.³⁴ A Szluha-levél feltehetően a *Hunyadi László Trágédiája* todalékában közölt *A’ Mária völgyi tisztelendő Paulinus atyáknak* című, 1771. december 12-én kelt levélre adott válasz, amelyet Bessenyei 1773-ban szemérmesen még nem tartott illendőnek közölni. (A tragédia todalékában kiadott másik vers [1771. december 29.] *A Besenyei György társaságában* közölt Szluha-episztolára válasz.) A Szluha-levél egyáltalán nem foglalkozik azzal a „tudomány”-nyal, amelyet *A’ Mária-völgyi...-szöveg* legjelentősebb vonatkozásának tart a szakirodalom,³⁵ annál inkább Bessenyei költői dicsőségével, amelyet Szluha szerint növel a választott cél, ti. „hazánk irodalmát nagyra emelni” is. A kötetben azonban különösen Barcsay szövegeiben gyakoriak az olyan utalások, amelyek egy intézmény működésének elengedhetlen velejáróira utalnak: a saját múlt tudata (Gyöngyösi mint előkép), a társaság önazonosságát fenntartó rituális cselekedetek (költővé koszorúzás a murányi várban), és végül a „funkció”: a nemzeti kultúra fenntartása, terjesztése.³⁶ Másképp, talán pontosabban megfogalmazva: a „Kik vagyunk?” Bessenyei által felvetett problematikája *A Besenyei György társasága* résztvevői számára a „Mit kell cselekednünk?” tanítása mögé szorul.³⁷

A kötetnek a *vindicatio* szerephagyománya által kijelölt tematikus szálát erősíti Bessenyei két, a sajátjaitól több szempontból is eltérő szövege. Mindkét episztola dátum nélküli, mindkettő az előbb idézett Barcsay-vers előtt, a kötet elején, 1772–1773-as szövegek között található. A *B. O. árnyékának...* címzett episztolában (episztolatöredékben) olvasható sorok nemcsak témájuk miatt lehetnek érdekesek, hanem maga a retorikai szituáció is figyelemre méltó: az indítás („*Látom* felrepültél Minerva egére, / Onnan alászállasz Parnassus hegyére” [kiemelés tőlem – L. G.]) arra utal, hogy szorosán véve magánlevélként nem lehet olvasni a szöveget, e szavaknak csak a kötet kézbe vételekor van értelmük. A vers közepétől pedig a beszélő immár egy közelebről nem meghatározott közösség (baráti társaság) nevében szól:

³⁴ ABGYT 9 ([B. Orczy] *Bessenyei Györgynek*, 1772. január 10.).

³⁵ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 46.

³⁶ Barcsay 1774. április 30-i verse mellett: ABGYT 17, 21, 30, 35 (1772. február 15., 1772. március 24., 1773. március 7., 1773. május 10.).

³⁷ DÁVIDHÁZI Péter, „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindicatio szerephagyománya = Szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 172–186.

Neved nagy Hazánkban, már halhatatlan lész;
Ez az, a' mit érted barátságunk meg-tész;
Énekelni fogunk érdemes létedrül,
Had' tudjanak mások emberi szivedrül.
Lármázza-fel pennánk perelő Hazánkat,
Mutassuk földünknek szép magyarságunkat;
Tanúllják nyelvünket országunk fíjai,
S' légyenek Nemzetek érdemes tagjai.³⁸

Ezek a sorok egy olyan társaságra utalnak, amelynek (tisztelőbeli?) vezetője Orczy, a „Haza” színe előtt azonban a barátok munkálkodása jelenik meg (maga a kötet). Hasonlóan csak *A Besenyei György társasága* kontextusában van értelme a Barcsaynak küldött levélnek: „Meddig kel még, barátom, Generális Báró Orczi után loposkodnunk, hogy elrejtett munkáját kezéből ki-lophassuk, s' nyomtatás alá adhassuk? [...] Két kis Levelét, melj nagy szívének leg-kisseb' probája *kiadtam, mint láthatod*; meljel azt jelentem a szerzőjöknek, hogy a' Gondviselés a' nemes és mélj lelkeket nem azért teremti, hogy magokat el-rejtsék. [...] Mond-meg barátom annak az ész tengernek vagy Nilusnak, hogy öntsön ki már egyszer árkából, s' tegye termékenyebbé a' magyar Egyiptomot.”³⁹

Ányos kéziratos köteteinek intézménytörténeti vonatkozása – 2.

A kitérőt lezárva, visszatérve az Esztergári kódexhez és *A Besenyei György társasága* Ányos adta értelmezéséhez, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1778. júliusi episztolában harmadikként, utoljára említi csak Bessenyei nevét. Amilyen jelentősnek ítéljük általában az ő szerepét, az Ányos-versben olyannyira jelentéktelen: a Bessenyei költői képességeiről írt dicsérő sorok az előzőekhez (ti. Orczy, Barcsay) képest meglehetősen visszafogottak. Ányosnál Barcsay egymaga siet Tarnára, míg az alapjául szolgáló versben még Bessenyei is ott van oldalán. Az Esztergári kódexben e vers után található, egy kivétellel később keletkezett episztolák mindegyike arról szól, hogy Ányos azonosul e társaság céljaival, de még nem tagja. Ebben a részben emlegeti Zechentert, itt szerepel a Rátzhoz írt dicsérő verszet, valamint az *Igaz Haza-fi* is, amely „első szikráit” mutatja „annak a' Tűznek”, amely Barcsay verseit „lelkesíti”.⁴⁰ Az episztolák ebben a részben hosszan fejtegetik az előszó már vázlatosan ismertetett történelemszemléletét, bőséges példákkal illusztrálva a világtörténelemben állandóan váltakozó vadabb és sze-

³⁸ ABGYT 13–14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytől sűgároltatik*).

³⁹ ABGYT 17–18 (*Bessenyei Bartsainak*). – Horváth János is utal rá, hogy ez a levél *A Besenyei György társasága* kiadásakor keletkezhetett: HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 661.

⁴⁰ Az „Ugy tetszik hogy nyilnak most arany ideink!” (71. sor), azaz a nemzet megújódása ebben a versben szó szerint, a metszet révén pedig kép szerint is összekapcsolódik a fiát és apját mentő Aeneas történetével.

lídebb korszakokat. Ányosnak a „magyar irokhoz” fűződő viszonyát fejezik ki a Kreskaynak 1778. július 28-án írt sorok:

Tsak *meszszéről* nézem én e' nagy lelkeket,
Kiknek a kilentz szűz vezetí kezeket,
'S ha néha kőzelebb kívának rőpűlni,
Már fél uttyán keszdnek szárnyaim gyengűlni!
Mint Progne szűlőttye midőn tollasodik,
Meg unván kunyhóját Égre mosolodik
Annya rőpülését kívánja majmozni,
De még nem tudja jól szárnyát kormányozni.⁴¹

Ányosnak *A Besenyei György társaságáról* adott értelmezése nem egyedülálló, hasonlítanak hozzá a barátja, Kreskay Imre 1778–1780 között született verseiben írtak. Az ezeket tartalmazó *Barátságos mulatozások versekben* című kéziratot szerzője 1779-ben kezdte összeírni; a kötet a két bevezető vers alapján (*K. Vers szerző lantjához*,⁴² *Őrűl a' Magyar nyelvnek épűlésén*) egyértelműen a magyar nyelvűség programjának szellemében fogant. Míg a korábbiakban csak magányosan, a „lármás világ”-tól elzárkózva, latinul írta verseit Kreskay, addig e kötetrel már a „haza” nyelvének „oszlopot” látni és „több Istápi” közt maga is támogatni kívánja. Nemcsak egyéni életútjában következett be fordulat, hanem az egész országéban – így a második vers. Ez utóbbit nem köti semmilyen konkrét eseményhez, de a kötet elején található *A Besenyei György társaságára* reflektáló episztolája is.

Kreskay hogyan olvassa e kiadványt? Az autográf változatban rendelkezésünkre álló, Szuha Demeternek írott episztola így kezdődik:

Vettem Bessenyei Györgynek Társaságát,
Hazám-Fijaival nemes mulatságát.
Olvastam nevedet, 's mit deák versekben
Irtál Barátodhoz józan szövetségben.
Melly szerentsés ki ki érdemes társakra
's magához illendő juthat barátsággra.
Ládd Barátom melly szép az ilyen Társaság,
Melly hasznos az egymást szerető nyájasság.
Midőn ezért több sziv egy Lélekben kerül.
Gyűmőltse hazának mert hasznára derűl.⁴³

⁴¹ EK 27; az AK alapján közölve ÁNYOS *Versei, i. m.*, 136–137 (kiemelés tőlem – L. G.).

⁴² A vers korábbi változata egy Ányos Pálnak írott episztola (*Ki Deák versekben...*, 1778. július 29.): EK 28–29; tudomásom szerint kiadatlan.

⁴³ BMV 8–10; töredéke közölve *Költői levelezések: Kreskay Imre hátrahagyott irataiból*, kiad HATTYUFFY Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1906, 38–39.

A versben ezután hosszasan ecseteli Orczy (8 sor) és Barcsay (20 sor) érdemeit, valamint Báróczy hibáit (44 sor) – érdemei elismerése mellett; a bevezető idézett során kívül azonban egy szó sem esik Bessenyeiről. Az Ányosnak küldött változatban még ennyi sem.⁴⁴ Egy ekkortájt keletkezett másik episztolája is csak a *Futó darabok* Bessenyeijére utal, elítélőleg. A kötetet azonban – amint az idézett részletből is kiderült – a „magyar irok” társasága reprezentációjának tekinti: a kiadvány lényegét abban látja, hogy a baráti kapcsolatok a haza javát szolgálják. Számos versében ugyanerre buzdítja Ányost, és az első versek tanúsága szerint maga is azonosul céljaikkal. Később Bessenyei katolizálása kapcsán írt verseiben találkozunk ismét e társasággal. Révainak írt, eddig elsősorban verstani szempontból vizsgált episztolájában⁴⁵ felidézi Gyöngyösit mint a magyar írók őst (a részlet voltaképpen egy Barcsay-episztola imitációja), majd Ányos nyomán Orczy, Barcsay és Bessenyei alkotói portréját rajzolja meg. Ugyanazokat, ugyanabban a sorrendben és (majdnem) ugyanazon szavakkal, mint rendtársa. Felsorolása szerint Orczy, Barcsay és Bessenyei „tudós barátságának” dokumentuma *A Besenyei György társasága*. És már Ányost is félig-meddig e kör tagjának tekinti, hiszen hozzáfűzi, hogy Ányos *Igaz Haza-fiját* is ide lehet számítani. Leírása azonban mindenütt a kívülálló szempontjából történik. Ennek ellenére mégis jelentősnek gondolja helyét e tudós körben: Horányinak Bessenyei katolizálásáról írt episztolájában a Hazafiúi Magyar Társaság társalapítójának nevezi magát.⁴⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy szemben Ányos Esztergári kódexével, Kreskay kötetében korántsem tudja (akarja?) felmutatni, hogy miképp kapcsolódik e társasághoz. A kötet tanúsága szerint közvetlen kapcsolatba egyedül Bessenyeivel került. Ha Ányos listáját vesszük alapul, akkor a negyvennégy szóba jöhető szövegből ez összesen kettőt jelent, a kötet jórészt szerzetestársaival való levelezésének dokumentuma.

Összefoglalva a tanulmány eddigi megállapításait: Ányos Esztergári kódexe felhívta a figyelmet arra, hogy a kortárs olvasó számára *A Besenyei György társasága* nemcsak társalgást jelenthetett, hanem egy csoport fellépését, sőt, értelmezésem szerint maga a kiadvány is támogatja ezt az olvasatot. Ez a csoport kétségtelenül baráti közösség, azonban megfogalmazott „nyilvános” céljai vannak,⁴⁷ van – igaz, virtuális – rituális gyakorla-

⁴⁴ *Költői...*, i. m., 39–42. A kiadás alapjául szolgáló Kreskay-kötethez azonban nem jutottam hozzá. Az 1791-es összeírás egyes esetekben bizonyosan átdolgozást jelentett: az OSZK Quart. Hung. 201. sz. irata (39r) tartotta fenn például, hogyan toldott be Kreskay hat sort egyik Ányosnak írt episztolájába (*Kik előbb versednek...*, BMV 22–23), amelyet Hattyuffy a módosított változat alapján közöl: *Költői...*, i. m., 47–48.

⁴⁵ BMV 72–83; közölve *Költői...*, i. m., 69–75.

⁴⁶ Mivel ez a vers már a BMV-ben is olvasható (66–68), 1778–1779-es versek között, és nem is újdonságként számol be a társaságról Horányinak, mint Némédi állítja (az újdonság Bessenyei áttérése), ezért Némédi cáfolata veszít erejéből; NÉMEDI, *Hazafiúi...*, i. m., 286–287.

⁴⁷ A kortárs *Göttinger Haint* is hasonlóan értelmezik (a nyilvánosság fogalma azonban a két politikai rendszerben más): „Wie der Freundschaftskreis um Goethe ist auch der Hainbund Zeichen einer Distanzierung der Schriftsteller vom ständischen System, ein Versuch, in privater Geselligkeit die Erfahrung einer »unmittelbaren«, nicht ständisch geordneten menschlichen Umgangs zu machen und zu bewahren. Dieser Versuch ist zugleich – im Unterschied zu früheren Freundschaftsbünden – mit einer öffentlichen Programmatik verknüpft.” *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Hrsg. Viktor ŽMEGAČ, Königstein/Ts., Athenäum, 1/1, 1984², 238 (Hans-G. WINTER).

tuk, tevékenységüket publikáció révén reprezentálják. Mivel azonban ez laza kereteket ad csak, ezért az adatbázisba felvett intézménytípusok közül a szalon tűnik legalkalmasabbnak leírására: van hierarchiája, de nem hierarchikus. Abban persze különbözik egy szalontól, hogy az összejövetelek nem valóságos helyszínen zajlanak, hanem a levelezésben. A levelezéssel azonban még nem lesz valaki automatikusan tagja a „szalonnak”: Teleki József például Orczy útmutatását követi, de „nagyon elfogta Lelkét” „a f. Bibliának méjjsége”.⁴⁸ A kérdés eldöntésében, ti. hogy ki résztvevő és ki nem, egyedül a társaság reprezentációinak tekinthető nyomtatott vagy kézíratos források segíthetnek. A szalonjellegből fakad, hogy határai nehezen meghúzóhatók: a Barcsay–Orczy-levelezés alapján a belső körhöz kettejükön kívül szorosabban kapcsolódik Báróczy, Bessenyei Sándor, Károly Antal, kevésbé szorosan Bessenyei György és nem szorosan, de már teljes jogúként: Ányos. Barcsay a magánkezdeményezésű akadémiákhoz hasonlóan az egyes tagokat gyakran álnéven emlegeti. Kreskay és Ányos számára, kötetek alapján, a szilárd mag Barcsay, Bessenyei és Orczy, később Ányos is odatarozik. Révai olvasatában Orczy és Barcsay mellett Báróczy alkotja a belső kört, de legalább „Függelékül” Ányos is csatlakozik hozzájuk.⁴⁹ Az időbeli határok meghúzása talán még nehezebb. Az elemzett források alapján a kezdőidőpontot Barcsay Bessenyeinek írt 1774. április 30-i episztolája jelentheti – kizártam tehát *A Bessenyei György társasága* azon szövegeit, amelyek esetében a koncepcionális utólagos átdolgozás feltételezhető. A záró időpontot pedig Orczy 1782. augusztusi levele jelzi, amelyben a főúr arról számol be Ányosnak, hogy a „Verselő Társosság” jegyzőjének választották. Szükséges még hozzátenni, hogy az elemzett források alapján – különösen Ányos Akadémiai kódexének „hallgatása” árulkodó – úgy tűnik, a Hazafiúi Magyar Társaság léte nem befolyásolta a – jobb híján maradjunk ennél – Bessenyei György Társasága vagy az Orczy-levélben említett Verselő Társosság társaságként történő értelmezését.

A Spectator-fordítás intézménytörténeti vonatkozásai

Teljesen más problémákat vet fel az a Spectator-fordítás, amely a kolozsvári akadémiai könyvtár kézírattárában lelhető fel.⁵⁰ A kötetnek nincs címe (a gerincen található „Egy Román Angolból fordítva. Kézirat” valószínűleg később került rá); a fordítás az *Elöl járó Beszéd* keltezése alapján 1783-ban készült; maga a kézirat tisztázat, az előszó alapján nyomtatásra előkészített tisztázat („megis fordítottam húszon-négyet [ti. cikelyt], a’ mellyeket itten Világ eleiben is botsátok”). Arról azonban az előszó nem árul el semmit, hogy hol és ki készítette a fordítást, és sem a szövegben, sem a kötetben nem

⁴⁸ *Menyei...*, i. m., 179 (1780. március 4.). Később azonban létrejött az ez irányú kapcsolat is, lásd Orczy francia nyelvű levelét: F. CSANAK Dóra, *Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefnek*, ItK, 1974, 233 (datálatlan, 1783–1784 fordulóján íródhatott).

⁴⁹ H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrincnek*, Lymbus, 2003, 285–287 (1788. október 28.).

⁵⁰ *Egy román angolból fordítva*, RAK Kt. MsR 1079; *Szemlélő: A Spectator fordítása (1783)*, s. a. r. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, 2005 (Fiatal Filológusok Füzetei).

utal erre jel. A szakirodalomban a Spectator 18. századi magyarországi fortunája kapcsán eddig emlegetett személyek közül Sófalvi József tűnik a legvalószínűbbnek: ebben az időben Erdélyben él, egy Teleki-birtokon lelkész – ennek az adja jelentőségét, hogy Takáts József meglátása szerint a Telekiekre erőteljesebb „brit érdeklődés” lehetett jellemző⁵¹ –; Sófalvi aztán 1783-tól a kolozsvári református kollégium tanára, halála után hagyatéka a kollégiumra száll. A fordítás jellemző vonása, a forrásnak a vallásos elmélkedő irodalomhoz közelítése, szintén nem idegen az ő fordítói gyakorlatától. Maga a kézirat összesen huszonnégy „czikkely”-t tartalmaz, az előszó tudatos válogatásra utal („egész meg-fordításától sokféle egyéb bajok engem el-vontak, külömben is lévén benne sok olyan Czikkellyek, a’ mellyek jóllehet elmésséggel és józan okoskodással tellyesek, de a’ Magyar Nemzetnek Állapottyához nem alkalmaztathatók”). A fordítás francia forrásra megy vissza, erre több jel is utal: a „czikkelyek” szövegbeli megnevezése *discursus*, London nevét *Londraként* emlegeti, a mottókat a francia kiadások nyomán idézi (ez az angolnál rendszerint hosszabb, pontosabb, valamint a forrást is feltünteti), és a francia kiadásokat követi abban is, hogy lefordítja a mottót, s hogy az egyes cikkelyeket egy margóra írt rövid szentenciában foglalja össze.⁵²

Joggal adódik a kérdés, egy ismeretlenül maradt, kimutatható hatást nem gyakorolt fordítás milyen szempontból lehet érdekes egy intézménytörténeti kutatás számára. A forrás az, ami figyelemre méltóvá teszi a kéziratot. A Spectator hatását az európai sajtótörténetre a hazai kutatás is hangsúlyozza.⁵³ A morális hetilapok megjelenése átforgalmazta a sajtópiacot: nagyobb példányszámot periodika korábban nem produkált, egyes esetekben még hirdetőt is vonzott, egyszóval a kiadóknak gazdaságilag jövedelmező volt; a munkatársak számára is megfelelő jövedelem-kiegészítésül szolgált (többnyire ugyanis pályakezdő fiatalok készítették); a műfaj átalakította a szerkesztői, írói munkát, sajátosságai már az újságírói hivatás felé mutatnak. A lapok magukat gyakran valamely baráti magántársaság kiadványának tüntették fel, ez magyarázta az állandó levelezőket, az egyes személyeknek az idők folyamán állandósuló karakterét (ami a kötet gerincén olvasható „román” kifejezés indoka is lehet). S még ha ez nem is jelentette minden esetben azt, hogy valóban társaság működött a háttérben, számos esetben mégis valóban lapkiadás céljára állt össze társasággá egy-két literátor. Az intézménytörténeti kutatások számára – az adatbázis struktúrája ezt meg is előlegezi – fontos forrás.

Lehetne. A magyar fordítás ugyanis a forrásnak ezt a vonatkozását tünteti el. Mindezekelőtt maga a könyvformátum: igaz, szokás volt a morális hetilapokat így is kiadni, a népszerűbbek több kiadást megértek, de ezt a periodika-formátum megelőzte. A fordítás előszava ugyan felhívja a figyelmet a hatalmas példányszámra, ám a sajtópiac kialakulásának ezzel járó vonatkozásait már elutasítják azok a szavak, amelyekkel Steele sikerét

⁵¹ Takáts József szíves közlése. Ezúton is köszönöm.

⁵² A francia Spectateur és az angol Spectator viszonyáról, a francia fordításról lásd Fritz RAU, *Zur Verbreitung und Nachahmung des Tatler und Spectator*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1980, 151–191.

⁵³ A morális hetilapok jellemzésekor használt szakirodalom: RAU, *i. m.*; Wolfgang MARTENS, *Die Botschaft der Tugend: Die Aufklärung im Spiegel der deutschen moralischen Wochenschriften*, Stuttgart, Metzler, 1971; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970.

magyarázza („olgy annyira kaptak [a Spectatoron], hogy húsz ezeretis egynéhány Napok alatt a' Könyv-nyomtatók el-adtak, minthogy Írása nem kenyere keresésének, ha nem nagy olvasásának és hosszas útozásának vólt Gyúmóltse”).⁵⁴ A fordító számára tehát egyáltalán nem érdekesekek, értékesek a morális hetilapok intézménytörténeti vonatkozásai, s különösen feltűnő, hogy bár a külföldi tudós társaságok működéséről pontos ismeretei vannak („tsak azokat a' Czikkellyeket [fordítottam], a' mellyeknek Nemzetembe közönségessé való tételével közönséges hasznot tsinálhatnék [...] Melly feltett Czólo-mat, ha tsak leg kissebb résziben is hizelkedhetném magamnak, hogy Nemzetem előtt elérhetem, az Olimpiai Játékon hajdon Görög Országban nyert Borostyán Koszorúknál, és mostani Európában állított bölts Társaságoktól jútalomúl adni szokott Arany emlékezetre vert Pénzeknél sokkal fellyebb betsülnék”), de magyarországiak megalakulását nem hiányolja.

Magyar irodalmi intézménytörténet 1875-ből

Zárásul Toldy Ferencnek 1875 februárjában a Kisfaludy-társaság ülésén tartott *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig* című felolvasására szeretném felhívni a figyelmet.⁵⁵ Toldy kiindulópontja szerint az „irodalmi történetírók” „az ízlésnek s a központosított munkásságnak [...] tényezőjével”, azaz a „tudós társaságok” működésével csak akkor foglalkoznak kellő figyelemmel, ha „az a politikai hatalommal egyesült vagy hivatalos szervezettel és ranggal bírt”. A hatalmi legitimációval bíró intézmények felsorolása még rövidségében is impozáns: Periklésztől indulva Augustuson keresztül XIV. Lajosig és a weimari fejedelemségig haladva századokat ölel fel. A „szabad s magán társas körökben érvényesült” tényezővel azonban – hangzik Toldy állítása – az irodalomtörténészek csak alkalmilag foglalkoznak, pedig ezek egyes esetekben éppoly jelentékeny hatást gyakoroltak „az ízlés s az irodalmak sorsára”. Ez különösen hazánkban hiba – folytatja –, mivel néhány elszórt, és a „nemzeti irodalom felsőbb kifejtésére” hatást nem gyakorló, valamely politikai központból kiindult törekvés után „Széchenyi akadémiaja végre már csak akkor keletkezett, mikor irodalmi társas köreinkből már oly költészet fejlett vala ki, mely egy, köz tekintély által szervezett nyilvános tudományos testületnek támogatását igen, de irányadását többé nem igényelte”. Toldy „irodalmi társas köreink” történetét a „Bessenyei György társaságá”-val kezdi, a vizsgált korszakból említi még a „kassai magyar társaság”-ot, Görög Demeter bécsi, valamint Schedius pesti körét. Ez utóbbi – szól az előadás – Kármán hatására és Beleznaýné pártfogásában átalakult az „első magyar salon”-ná, s e kör adta ki „Kármán *Urániajájá*”-t is. A Toldy által felvázolt genealógia az általunk – talán lehet ezt a kifeje-

⁵⁴ A kiválasztott cikkelyek is leginkább az elmélkedő irodalom hagyományába illeszkednek, ami egyébként újabb érv lehet Sófalvi mellett; fordítói gyakorlatáról lásd TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcs-tan*, ItK, 1958, 177–186, különösen 180, 186.

⁵⁵ TOLDY Ferenc, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*, A Kisfaludy-társaság Évlapjai, új folyam, 10(1875), 209–230; lásd még: <http://www.kiad.hu/adatbazis>.

zést használni – megszokott intézménytörténeti összefoglalásokkal ellentétben *nem* az Akadémia megalakulásának, működésének előzményeit keresi, hanem az 1830-as évektől meghatározó – Toldy előadásában kizárólagos – jelentőségű Kisfaludy-társaságét. A magyar nemzeti irodalom hőse Kisfaludy Károly; az ő Aurorája a korábbi körök tekintélyeit megnyerte (magának), tekintélyüket pedig elnyerte (tőlük). *Ki lép ürült nyomába? Mi.*

THIMÁR ATTILA

A MÓDSZER HATÁRTERÜLETEI**(Hozzászólás Labádi Gergely dolgozatához)***

Egy módszer annál többet ér, minél többféleképpen és minél több területen lehet alkalmazni. Az irodalmi intézménytörténeti kutatás módszereit, az adatbázis-építés tapasztalatait akkor tudjuk igazán jól hasznosítani, ha azok összefonódnak egyéb irodalomtudományi megközelítésmódokkal, és a vizsgálatok eredményeit nem csak az intézménytörténeti vonatkozásokban lehet kiaknázni. Labádi Gergely dolgozatában egy olyan „határterületnek” nevezhető kérdéskört jár körül, amely tartalmazza az intézménytörténeti és adatbázis-építési kérdéseket, és egyben igyekszik nyomába eredni filológiai problémáknak és a kanonizáció kérdéseinek is. E megközelítés leginkább ott termékeny, ahol a filológiai és az intézménytörténeti kérdésfelvetések egymást erősítik, s a válaszok is egy irányba mutatnak. Ányos Pál írói szerepének, pozíciójának megértéséhez nem elégséges csupán a stílustörténeti nézőpontot használnunk, s beállítanunk őt az érzékeny költő szerepkörébe Dayka Gábor mellé. E dolgozat az intézménytörténeti szempontú, elsősorban irodalomszociológiai módszereket hozó vizsgálatával jól mutatja meg Ányosnak, a fiatal, pályakezdő írónak lehetőségeit, mozgásterét és belépését az irodalomba. Nagyon fontos a dolgozatnak Bessenyeire vonatkozó állítása, amennyiben úgy tűnik, hogy noha Bessenyei György igen sok művet megjelentetett ekkoriban Bécsben, mégsem ő volt a legfontosabb ember a testőrírók és pálos szerzetesek írói csoportosulásában. Jelentős a Barcsay–Orczy mag szerepének kiemelése, ugyanis így láthatjuk meg azt a folytonosságot az előző korszak irodalmi hagyományával, amelyet Bessenyei írói pályakezdésénél hiába keresnénk. A Barcsay–Orczy „mag” megléte azért is fontos, mert ez adott lehetőséget arra, hogy a hagyományos irodalomszemléletből érkező egyháziak, így például Révai Miklós is, hozzájuk, az ő műveikhez, irodalmi produktumaikhoz kapcsolódhassanak.

A dolgozat szerzője a forrásokból veszi a vizsgálandó anyagot, és jól érzékeli az intézménytörténeti kutatásnak azt a módszertani nehézségét, hogy az adatbázis számára formalizálnunk kell a források rendjét, a belőlük kinyerhető adatokat. A Barcsay–Orczy–Bessenyei–Báróczy–Ányos kör ugyanis nem volt olyan értelemben formalizált kör, mint mondjuk a Hazafiúi Magyar Társaság, mégis mint nem formális, de valójában létező és a levelezés útján kapcsolatot tartó irodalmi közösség meghatározó jelentőséggel bírt a korszak irodalmi életében. Fontossága azonban még nem adja meg a kulcsot, miként is lehetne megragadni ezt a közösséget egy leíró vizsgálat számára. E szempontból a kutatásban nagy segítséget jelent, hogy az adatbázis-építés időben nem lezárt típusú munka, amely ezért sosem rendelkezik végeredménnyel, hanem mindig csak egymás után sorjá-

* E rövid szöveg az Irodalmi Intézménytörténeti Kutatócsoport ülésén 2003. november 19-én elhangzott előadáshoz történt hozzászólásom írásos változata.

zó és egymást állandóan módosító eredményekkel. A kérdés tehát – hogy miként ragadható meg a fentebbi írói csoportosulás – megoldható oly módon, hogy a már létrehozott kategóriák mellé felvesszünk egy újat. Az irodalmi szalon mint közösségi forma jól alkalmazható kategória olyan jelenségek leírására, amelyek a legitimitásukat nem a már létező, hivatalos intézményrendszerrel, hanem a társadalomtól, a közönségtől akarják elnyerni, s ezért nem adnak be kérvényt, hogy az uralkodó szabályzatokat, működési rendjüket jóváhagyja. Ilyen formában működtek a „levelezési” szalonok mellett a korszak más szalonjai is, pl. évtized múltán a híres Belezsnayné-féle szalon, viszont a már meglévő intézményektől és a hatalomtól legitimitást nyerni szándékozó társaságok rendre elbuktak a bürokrácia útvesztőiben vagy az udvar makacsságán. A Hazafiúi Magyar Társaság is ezért nem tudott komolyabb működést kifejteni, miközben a fentebb jelzett írócsoport fontos szereplője és formálója lett irodalmi életünknek. Ennek a sajátos helyzetnek lett aztán a következménye, hogy irodalmunk szerkezetét a klasszikus századforduló időszakában az informális jegyek, a baráti, személyes ismeretségek és az ezekből következő viszonyrendszerek határozták meg. Ezek pedig sok tekintetben hasonlítottak a korszak feudális, tekintélyvel alapuló társadalmi berendezkedésére. Az irodalomtörténeti vizsgálatnak itt tehát olyan kategóriákat is mozgósítania kell, amelyek elsősorban a korszak társadalomtörténeti leírásában érvényes kategóriák, sőt ezek igen gyakran felülírhatják a korszakra vonatkoztatott poétikai kategóriáinkat is. Így például a népszerű, a sikeres, az elfogadott kategóriája a jó, az értékes, az esztétikai szempontból kimagasló kategóriáját. Ehhez hasonló szerkezeti változtatás lehetőségét látom Besse nyei szerepének megítélésében is. Amíg egyrésztől művei sok korszerű gondolatot, új kifejezési formát hoztak irodalmunkba, addig korabeli népszerűségét feltehetően nem ezeknek, hanem az irodalmi életben betöltött szerepének, az „új ember” helyzetnek köszönheti, aki nem a régi (többnyire arisztokratikus) nemesi műkedvelő és nem is az egyházi literátori hagyományból érkezett, hanem friss, lendületes, műveletlen emberként csörtetett be az 1770-es évek magyarországi irodalmi életébe.

LABÁDI GERGELY

**KÉZIRATOS FORRÁSOK
AZ IRODALMI INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN
(Két példa: Ányos kötetei és egy Spectator-fordítás)****Intézménytörténeti adatbázis*

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a Thimár Attila vezette intézménytörténeti kutatócsoport által működtetett és folyamatosan bővített irodalmi intézménytörténeti adatbázissal való munka során a kéziratok feldolgozása milyen problémákat vet fel, s hogy az adatbázis felépítése, logikája milyen megoldásokat kínál ezekre a problémákra.

Az adatbázis szerkezeti-logikai vázát Thimár Attila dolgozta ki;¹ az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent tanulmánya tisztázta azokat az alapvető fogalmakat és kategóriákat, amelyek a kutatás során az adatbázis alapegységének számítanak, s amelyek a forrásfeldolgozás szempontjait adják. Meghatározása szerint „intézménynek tekinthető mindaz, ami a benne foglalt bármely, sőt akár az összes tag, illetve egység megváltozása esetén is folytatni tudja a felderíthető szabályok szerinti működését, azaz folytatni tudja a társadalommal folyó kommunikációban önmaga számára kijelölt funkcióját és az ehhez a funkcióhoz rendelt reprezentációt”.² E meghatározás alapján (kiegészítve az „irodalmiság” fogalmával) hétféle intézménytípust különít el az adatbázis 1.01 verziójában, fenntartva a lehetőséget, hogy ezek száma még tovább bővíthető: folyóirat, hírlap, kiadó, tudós társaság, diáktársaság, tanári kar valamint irodalmi kör, szalon.³ Thimár Attila azonban olyan problémákra is felhívta a figyelmet – pl. az intézményesülés, az intézménnyé válás kritériumai, a publikáció fogalma –, amelyek az adatbázis választott időbeli és területi határai, a 18. század utolsó harmadának magyarországi kultúrája esetében a kialakított struktúrában anomáliaként jelentkez(het)nek. Csak egy példát hoznék cikke nyomán, ami tanulmányom szempontjából is fontos: az adatbázis-építés során az irodalmi intézmény fogalmát el kell különíteni azokról az írói csoportokról, amelyekben – némiképp leegyszerűsítve – a csoport léte elválaszthatatlan egy-egy meghatározó jelen-

* A tanulmány az OTKA T 43107. számú kutatási program keretében 2003. november 19-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ THIMÁR Attila, „A társaság állapota”: *Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tapasztalatai*, ItK, 2001, 90–106.

² THIMÁR, *i. m.*, 91.

³ THIMÁR, *i. m.*, 101.

tőségű személytől, az író személyes kapcsolatban van olvasóival, és csak addig tagja a közösségnek, amíg (térben és időben) *jelen* van. Ehhez a problémához közvetlenül kapcsolódik egy másik is: dönteni kell, mi válhat egy adatbázis-adat forrásává.

A kutatócsoportban elvállalt feladat, a magyarországi magyar és német nyelvű folyóiratok (egy részének) feldolgozása volt az, ami a kéziratok forrásainak problémájára irányította a figyelmet. Az alcímben említett mindkét példa szorosan kapcsolódik a korabeli folyóirat-irodalom kérdéseivel. A Batsányi műveinek kritikai kiadásában található idevonatkozó jegyzetek alapján (is) kijelenthető, hogy a kassai lap önértelmezésében Orczy Lőrinc mellett jelentős szerepet játszott Ányos Pál, sőt, kanonizálásának a folyóiratban meginduló folyamata helyezte őt a magyar irodalom „halhatatlanjai” közé.⁴ A kritikai kiadás megállapításának lényegét nem vitatva is felmerül a kérdés, hogyan illeszkednek ebbe a képbe az Ányos által összeállított és számos kortárs által ismert kéziratok; továbbá azok az életrajzi adatok, amelyek szerint Ányos már életében eléggé „ismert” volt: episztolái tanúsága szerint Barcsaytól Virágig, Kónyitól Bessenyeiig irodalomtörténet-írásunk perspektívájából tekintve mindenkivel kapcsolatban állt, tagja a Hazafiúi Magyar Társaságnak. Az alcímben említett másik példa, a Spectator-fordítás pedig azt a kérdést veti föl, mit lehet kezdeni intézménytörténeti szempontból egy olyan kézirattal, amely a forrás alapján evidensen adatbázis-adattal szolgálhat, ám kimutatható hatást tudomásom szerint sem a korban, sem később nem gyakorolt.

Előrebocsátva a tanulmány következtetéseit: azt állítom, hogy azzal az értelmezéssel szemben, amely a „Bessenyei György Társaság”-át intern írói csoportnak fogja fel, Ányos és Kreskay kéziratok elemzése alapján újraolvasva *A Besenyei György társaságát*, ti. a kiadványt – valamint Barcsaynak és Révainak Orczyval váltott leveleit –, bizonyítható egy intézménytörténeti értelemben vett és adattá tehető „szalon” működése. A Spectator-kézirat kapcsán pedig azt állítom, hogy a forrás, a morális hetilap, ugyan evidensen részét képezné az adatbázisnak, de a magyar fordítás – még ha az intézménytörténeti kutatás számára érdekes is lehet – mégsem szolgálhat adatbázis-adattal.

Ányos kéziratok irodalomszociológiai vonatkozása

Barcsay Ábrahám arról számol be 1777. júniusi levelében Orczynak, hogy egy ismeretlen fiatal paulinus közölte vele „minden írásait”.⁵ Ez a fiatalember Ányos Pál. A levelben említett „minden írás”-okat ugyan nem ismerjük, csak a bő évvel később, 1778 őszén összeállított, legnagyobb számban episztolákat tartalmazó ún. Esztergári kódexet.⁶ E mindössze harminckét verset tartalmazó kötet végén egy érdekes lista olvasható,

⁴ BATSÁNYI János *Összes művei: Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, II, 480.

⁵ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*, s. a. r., tan. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2001, 148. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1777. június 7.

⁶ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál Rendén Lévo Szerzetesnek *Öszve szedett Írásai*, MDCCLXXVIII, MOL P szekció, Ányos család iratai (EK).

*A' mostanában élő Magyar iroknak Lajstroma.*⁷ A lista tizennégy nevet tartalmaz: Kapitány Barcsay Ábrahám, Báró Orczy Lőrinc, Báróczy Sándor, Bessenyei György, Gróf Nalátszi, Mészáros Ignác, Szlávi Pál, Dugonics András, Zechenter Antal, Rátz Sámuel, Molnár, Faludi és Szabó „Exjesuiták”, valamint Kónyi János. Az, hogy ki szerepel a listán, talán nem meglepő, annál inkább az, ki nem, ha magát a kötet tartalmát nézzük. A harminckét vers közül tíz kapcsolódik közvetlenül a névsorhoz (Barcsay íróként és címzettként is, valamint Rátz), a listáról további néhány személyt (Bessenyeit, Báróczyt, Orczyt, Zechentert), illetve műveiket egyes darabok megemlítenek. Ugyanakkor szerepelnek olyanok is e kötetben, így pl. Kreskay és Virág, akik nincsenek rajta a listán, pedig mai tudásunk szerint a címében állított kritériumnak kétségtelenül megfelelnek. Ez a hiány mindenféleképpen elemzésre érdemes. Már csak azért is, mert mindegyik dátummal jelölt szöveg a Barcsayval való megismerkedése utánról származik, tehát Ányos egyértelműen felvállalta pálos kapcsolatait, barátait. Sőt, Báróczyval váltott leveleit, amelyek az ún. Akadémiai kódexben⁸ maradtak ránk, nem is szerkeszti be az Esztergári kötetbe, jóllehet 1778 első felében már kezében kellett legyenek. Régebbi személyi kapcsolatai az Esztergári kódexben összességében nagyobb arányban szerepelnek, mint az „irok” alkotta új csoport: tizennégy szöveg köthető hozzájuk, ha ideszámoljuk még azt a baráti kört is, amelyre a Kiss Boldizsárnak írott vers, az *Alexis* című pásztorköltemény, továbbá a Megyesi Somogyi Jánosnak írt episztola utal.

Az 1782-es Akadémiai kódexben található összesen nyolcvanegy szöveg megoszlása az előző kötethez képest eltérő képet mutat. Az Esztergári kódexhez képest immár ele nyésző a barátok aránya, Ányos azon versek közül hagyott el, amelyek az előző kötet végén található listán *nem* szereplőkhöz kapcsolódnak: csupán négy vers utal rájuk (Kreskay, Virág és Megyesi Somogyi mint címzettek). „A' mostanában élő Magyar irok”-kal viszont érzékelhetően szorosabb viszonyba kerül: a nyolcvanegy szövegből ötven címében, címzettként vagy íróként már ők szerepelnek. Tehát nemcsak darabszámra, hanem az 1778-as kötet közel egyharmados arányához viszonyítva is megnőtt a súlyuk. Barcsayn és Rátzon kívül az Akadémiai kódex bizonyítja Ányos közvetlen kapcsolatát Báróczyval, Bessenyeivel, Kónyival, Mészárossal és Orczyval, az Esztergári kódexben olvasható lajstromban felsoroltak felével. Ha a kapcsolati hálók vizsgálatánál az önbevallást kiindulási alapként elfogadjuk, megállapítható, hogy Ányos mindenkitől egy „kézfogásnyira” van, beírta magát a listára. Ezek az adatok a kéziratok kötetek irodalomszociológiai vonatkozását emelik ki: Ányos az e kötetek nyújtotta önértelmezést tekintve eltávolodik attól a csoporttól, amely meghatározta a korabeli társadalomban betöltött helyét,⁹ s egy másik csoporttal azonosul.

⁷ EK, *i. m.*, I. n. [49]. A kézirat tartalmazza, hogy ki ír verset, illetve prózát.

⁸ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál rendén lévő Szerzetesnek *Írásai*, MTA Kt. Mír. RUI. 4r. 38. sz. (AK).

⁹ Ennek részletes elemzésére itt nincs hely, de a következő szövegek lehetnek fontosak: Báróczy 1778. március 24-i, Orczy 1782. augusztus 23-i levele, valamint Bessenyei 1778. október 26-i episztolája, valamint Ányos *Eszterházi Pálnak* című ünneplő verse.

Az intézménytörténeti szempontból releváns kérdés pedig úgy hangzik, hogy az „élő Magyar irok”, legalábbis akikkel Ányos kapcsolatban volt, megfelelnek-e az intézménység minimális követelményeinek.

Ányos kéziratok kötetének intézménytörténeti vonatkozása – 1.

Természetesen nem lehet megelégedni a két kódexben szereplő episztolák szerzőségi és címzett-adatainak összevetésével, mivel az 1778 és 1782 között eltelt négy év változásairól, pontosabban a felkínált önkép változásairól az olvasó orientálására szolgáló előszavak és a kötetek szerkezete is tanúskodik. Az Esztergári kódex előszava¹⁰ emberként és magyarként határozza meg a szerzőt. A társadalom (és a nemzet [!]) kialakulásának bemutatott szerződéselméleti modellje után következő fejtegetések szerint az emberi történelemben egymást váltó vadabb és szelídebb korszakok kihatottak a széptudományokra is, a háború idején nem, békében viszont segítették. Az ember(i)séghez ez utóbbi illik. A magyar történelemben az eddig (1778) „elfolyt idők” „véghetetlen hadakozásai” után végre új korszak köszöntött be: „már Magyar Nemzetünknek is meg engették a’ kegyes végezesek kostolni azt az édességet, melly a’ Szép Tudományoknak gyakorlásából szivárkodik [...] Titkos öröm könyvekkel lattuk most, mint [sic!] egyébb Tudományoknak Hazánkban bősét, mint [sic!] pedig főképpen anya nyelvünknek miveltetését!” A szerző magányos egyesként maga is ezen munkálkodik; az előszó harmadik részében olvasható, az ismeretlen olvasót megszólító indoklásban legalábbis feltűnő az egyes szám első személyű alak az addig többes számot használó beszélőtől: „énis ezen hazafiui Tűztől gyullasztatván őszve irtam tsekély munkaimat”. Az intézménytörténeti szempont miatt hangsúlyozni kell: a nemzet szintje alatt nincs olyan „társasság”, amellyel az előszóban megrajzolt szerző közösséget vállalna, jóllehet a kötet számos darabja egyértelműen a barátságkultusz jegyében fogant:

Természetnek ura láthatatlan felség!
Kinek töményezik magosság és mélség!
Alkoto kezedenek az volt remek mive,
Hogy érzékennyé lett az embernek szive.
Ebből szivárkodnak ama szent kótések,
Ebből Pajtásoknak foly egyesülések,
Ez szüli országok ’s népek társosságát,
Mert erre építi kiki bátorságát.
Ennek köszönhettyük miis hivségünket,
Mellyel tzimmerezzük régi szerelmünket!¹¹

¹⁰ EK I. n. [*Elöl járó Beszéd*]. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket; az előszót közli Császár is: ÁNYOS Pál *Versei*, bev., jegyz. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin-társulat, 1907, 214–215.

¹¹ *Herits Vintzének Romában* = EK 8–9; kiadva: ÁNYOS *Versei*, i. m., 125.

A baráti kapcsolatok egyik minden más emberi szövetséggel, azaz a társadalommal és a nemzettel; ezekhez képest minőségileg nem jelentenek mást. Ányos szövegei alapján ebből a szempontból nincs különbség régebbi és újabb barátok között: ugyanúgy ír mind a régebbi, mind az újabb kapcsolatokról, így Barcsayhoz fűződő viszonyáról.¹²

Virággal és Kreskayval váltott levelei alapján úgy tűnik, hogy Ányosnak Barcsayval történt megismerkedése Ányos számára csupán egy – igaz, fontos – újdonságot hozott: a baráti szövetséggyakorlás nyelveként immár tudatosan a magyart választotta.¹³ A magyar nyelv ápolása az előszó szerint összekapcsolódik a nemzet történelmének új korszakával. Ányos és pálos barátai felismerve e változást, maguk is ezen munkálkodnak, de csak magányos egyesként. Az, hogy a szerző nem valamely társaság, csoport tagjaként tevékenykedik, nemcsak az Esztergári kódex előszavában egyedül itt használt egyes számból derül ki, hanem a négy évvel későbbi Akadémiai kódex előszava is hangsúlyossá teszi ezt.

Ez az előszó, pontosabban ajánlás¹⁴ ugyanis immár nem az ismeretlen olvasót szólítja meg, hanem a közeli barátokat (de ugyanúgy az utókorra tekint), azokat a barátokat, akik – mint a kötet szövegeinek megoszlásáról mondtak bizonyítják – az „élő Magyar irok” (egy része). Az ajánlás ott indít, ahol az előző kódex előszava befejezi: „[Barátaim] Ti néktek szentelem irásaimat, a’ ti oltalmatok alá ajánlom azokat. Tartoztam szemelyleteknek ezzel az áldozattal, mivel igaz Hazafiak vagytok: melly a’ természett [!] törvényének első tikkelye.” A következő bekezdésekben azonban nem e hazafiságot elemzi, hanem a barátságot. Az itt írtak részben megegyeznek a barátságnak az Esztergári kódex szövegei által adott jellemzésével: „Nem lehet e’ földön nemessebb boldogság, mint midőn több hallandók rokon szívvel bírnak, és a’ barátság által le kötelezik magokat, egy másba az igaz Emberi érdemeket szeretni: kevesebbé érzik szomorúságokat, mert azokat Pajtásoknak ölében ki sirhatták. Kettőztetik örömök, mert Társoknak képéről olvashatták azt az édes érzékenységet, mellyek szerencsések gerjezt sziveikbe! – és talám tsak ez a’ gyönyörűség maradt még fent a’ föld golóbissán, mely az élet terheit el viselhetőbbé teszi, midőn az arany század végezetivel minden egyéb boldogság tőlünk el távozott.”

Ez az érzékeny barátság azonban nem egyszerűen kivonulás, a modern világ elleni tiltakozás, az ember(i)ség eredendő egysége utáni szentimentális vágyódás, hanem az egység újbóli megteremtésének lehetséges eszköze: „De micsoda vigasztalás számunkra!

¹² *Ányos Bartsai Kapitányának* = EK 18–20; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 191–192. (Császár közlése az Akadémiai kódexen alapszik, ami néhány helyen különbözik a korábbiól.)

¹³ Pl. „Ne álmélkodgy pedig hogy magyarol irok, / Mert ha emlékezem örömben sirok! / Miként miveltetik édes anya nyelvünk, / ’S ezzel a’ sir szélyéről életre jön nevünk!” *Virág Benedeknek* = EK 3–4; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 122.

¹⁴ A kódex mai formájában nem tartalmazza, azonban Császár sejtése, miszerint Batsányi metszette ki Ányos-kiadása számára (*ÁNYOS Versei, i. m.*, 240), a Stasics-féle másolat ismeretében igazolható (*ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz: Pál rendén lévő Szerzetesnek Munkái*, Mellyeket Maga és a’ jövendőbélieknek vigasztalására őszve írt STASICS Alexius ugyan azon renden lévő Szerzetes 1785. Esztendőben, OSZK, Quart. Hung. 3428. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket, az előszót Batsányi nyomán közli Császár is: *ÁNYOS Versei, i. m.*, 215–217).

midőn hiv barátságunkból nem utolsó részt veszen fáratt Anya-nyelvünk! [...] Elegedgyünk meg most azzal, hogy arról a' napról, melyre a' Magyar Ég alatt leg előbbször fel virradtunk, el nem feletkezzünk, minden tehetségünket édes Nyelvünknek ékesítésére szenteltük! – – – Talám még a' késő üdőkben, midőn mi már nem leszünk, nőni fognak olly Magyarok, kik rólunk meg fognak emlékezni!" – E baráti közösség tehát, a korábbi írói-baráti közösségektől eltérően – Ányos értelmezésében legalábbis – nyilvános programmal rendelkezik. A „nyilvános” kifejezés itt egyszerre jelenti az adatbázisban kritériumként szereplő „felderíthető szabályok”-at és a szó politikai vonatkozásait. A baráti közösség funkciójára és társaságuk politikai vonatkozásaira a kódex első verse, a *Gyöngyösi Árnycsókához* is figyelmeztet.¹⁵ Már a mottó is ennek jegyében értelmezhető: az *Aeneis* hatodik énekéből választott részletet („sirt is emelnek majd, azután áldoznak e síron”) az eredetiben Sybilla papnő mondja Palinurusnak, tisztos temetést ígérve az itáliai partokon temetetlenül heverő holtaknak. Maga a vers imitálja a vergiliusi részletet: azzal zárul, hogy a „Gömör Vármegyében” található sírhelyet felkeresik és *megáldják*; de a vers át is formálja az eredeti részletet. Ányos többes szám első személyt használ, az (olvasási) ajánlás alapján a haza üdvén munkálkodó baráti közösség nevében beszél: mind a verset, mind a kötetet e társaság reprezentációjaként foghatjuk fel: Gyöngyösi ugyanazon munkálkodott, mint e társaság tagjai; a csoport szent helyként tiszteli Gömör vármegyét, de maguk nem oda települnek, hanem a politikai magyar nemzet (az áldást „polgárink nevében” osztják) szent helye (Rákos) fölött magasodó költői hegyre, ti. a Gellért-hegyre.¹⁶ A vers e sorai világítanak rá arra, hogy e baráti közösség nem pusztán irodalmi-tudományos társaság, tevékenysége politikai jelentőségű. Hogyan kell a politikai közösségnek megfelelni, méltó tagjává lenni, erről szólnak a kötet szövegei, a nemzeti eposz tervezete, a nemzeti öltözet dicsérete, a történelem jó és bal fordulatai fölötti elmélkedések. A kötetet záró Orczy-levél pedig már e baráti közösség intézményesülésének bizonyítéka: „küldött verseit Atyaságodnak tiszszer vagy többször is Barcsajval 's több Pajtásainkal olvastuk 's ditsértük [...] Atyaságodat a Verselő Társosság' actuariussának el választottuk 's fel tettük Magunkban: valamit még nekünk a' Sz. Szűzek néha néha jobban zengő furuglyával danolnak, mind meg küldgyük, hogy az Atyaságod szekrényében bé-hányatván, valaha feledékenység bal sorsától védelmeztessenek. Már Atyaságod koszoruját én És Barcsay meg köttyük 's tsak arra kérjük Sz. Sugallásait a' gyenge Szűzeknek meg ne vesse [...] danoljon néha Maro, néha Ovid 's néha David vagy Salamon notájára Meotisij fertőben őblített gégével: az az Anyai nyelvünkön. Ószve vannak szedve mit én, mit Barcsay nékem irdogált, ezek is a' Szabadságról való levéllel és a' fehér tatárokról irtt rövid Historiával Atyaságodhoz fognak jutni, de elébb

¹⁵ AK 1–2; megjelent: ÁNYOS *Versei, i. m.*, 34–35. A vers Császár-féle datálása (1777) problematikus, az ihletőnek tekintett Barcsay-vers csak 1778-as (*Mennyei...*, *i. m.*, 397), ráadásul Császár félreérti Batsányinak e vershez fűzött jegyzeteit, mivel az „ifjantan [...] *ilyeket* írhatott” nem erre a versre, hanem Ányos egész életművére vonatkozik.

¹⁶ Ányos egyéb szövegei mellett szent helyként értelmezi némely Orczy-, Barcsay- és Virág-vers is.

még kettőnknek meg kell simítani, hogy egy Saturnus idejét érvén hiba nélkül ki adathassanak”.¹⁷

Az Ányos Akadémiai kódexében reprezentált nyilvános program egyértelműen az Esztergári kódexben jelzett nemzeti történelmi fordulathoz kapcsolódik. E fordulatot, amint az Esztergári kódex értelmezése szempontjából egyik legfontosabb episztola címéhez fűzött jegyzet bizonyítja, *A Besenyei György társaságához* köti Ányos: „Ezen levelet írja a’ Poeta Kreskainak, midőn el küldötte néki *Bessenyei Társosságát*. Melly könyvetskének olvasásától függ az egész levélnek értelme.”¹⁸

Hogyan olvas Ányos? Mindenekelőtt: a kiadványban szereplők közül csak Barcsayval van kapcsolatban, továbbá – s ez egyedivé teszi a vers e változatát (valamint magát a kötetet) –: Ányos értelemszerűen még nem tudhat a Hazafiúi Magyar Társaságról. Ez utóbbi ugyan banális megállapításnak tetszhet, de intézménytörténeti szempontból fontos: *A Besenyei György társasága* többi ismert korabeli olvasatába ugyanis belejárszik, belejárszhat e rövid életű intézmény.¹⁹ A kiadványból számára a magyarnyelvűség a legfontosabb: a bevezető nyolc sor az efelett érzett megindultságot fejezi ki. A Kreskay által küldött kötet részletesebb elemzése is ennek köszönhető, mivel Ányos nem hisz érzékeinek, „eszétől” kér bizonyosságot. A kilencedik sortól a huszonhatodikig tart *A Besenyei György társasága* tüzetes olvasata. Ányos azonban szelektíven olvas (pontosabban: írja olvasását): nem említi sem Báróczyt, sem Szluha Demetert, valamint ebben a versben nem reagál a kiadványban folyamatos számozással közölt *Futó Darabok* szövegeire sem, jöllehet a kéziratos kötetben később felhasználja azokat.²⁰ Sorrendben: csak Orczy, Barcsay és Bessenyei nevét írja le. Nem követi tehát sem a kötet lineáris rendjét (Orczy–Bessenyei–Barcsay–Szluha–Báróczy), sem az időrendet (Szluha–Orczy–Bessenyei–Barcsay). Az Ányos által írtak sokkal inkább fontossági hierarchiának tűnnek.²¹ Ebből a szempontból döntő jelentőségük lehetnek az Orczyról írottak: „Aggott Orczit látom mint a’ sast ifjadni”. A sas-hasonlat ilyen típusú használata a keresztény szimbolikához köthető: a Zsoltárok könyvében (103,5), valamint Ézsajásnál található (40,31) versek szerint a kereszténységben a sas megifjodásáról szóló hagyományhoz kötik a

¹⁷ AK 210; megjelent: KOLTAI Virgil, *Ányos Pál élete és költészete*, Bp., 1882, 60–61. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kódex nem utal egyszer sem a Hazafiúi Magyar Társaságra, illetve a szervezkedés kudarcára, jöllehet a versek évköre (1778–1782) alapján várható volna.

¹⁸ EK 25–26; megjelent AK 14–16 alapján: ÁNYOS *Versei*, i. m., 133–134, a különbségekről a jegyzetekben: ÁNYOS *Versei*, i. m., 297. A verset a továbbiakban az EK alapján idézem. Ányos és Kreskay később idézendő episztolájának más szempontból való megközelítéséről lásd LABADI Gergely, *A’ Besenyei György társasága és az 1770-es évek irodalma = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése* (konferencia-kiadvány, sajtó alatt).

¹⁹ Kreskay alább idézendő, valamint Batsányinak a Magyar Museumban tett megjegyzésére utalok (BATSÁNYI, i. m., 88).

²⁰ „Hobé azt állította hogy Természetünktől szüntelen Hadakozásra vagyunk alkotva, nem pedig békességre.” Lásd az EK 34–36. lapján közölt, Barcsaynak írott (1778. október 3.) vers jegyzetét. Vö. *Az elmének hánykodásairól* című Bessenyei-írással: „Hobbes úgy hiszi: emberi nemünk, természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremtve.” *A Besenyei György társasága*, Bétsben, 1777 (ABGYT), 77.

²¹ Orczy és Bessenyei hierarchikus viszonyát e verssel bizonyítja BALLAGI Aladár, *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, 1872, 51.

kereszttség felvételét, a sas Jézus Krisztus égi aspektusára utal. A képet Ányos még három soron keresztül részletezi, további biblikus allúzióval erősítve (Jer. 10,13). Amint Jézus Krisztus új korszakot jelent az emberiség történetében (pontosabban: ő maga a történelem), úgy Orczy is a magyar nemzetében. Maga a kép oly szuggesztív, sikeres, hogy Kreskay is átveszi episztolájába, amelyet Bessenyei katolizálásáról írt Révainak,²² és innen került át a *Két nagyságos elmének...* ajánlóversébe.²³ E négy sor után következik a Barcsayról írott, a hármójuk közül leghosszabb rész. A kép („Kapitány Bartsai futva megy Tarnára, / Hogy vegye Ankhisest pántzélos vállara”) tulajdonképpen az Orczyról írottak átfordítása az antik hagyomány nyelvére: a vergiliusi eposzban Anchises is jelentős szerepet játszik, s nemcsak mint a honalapító apja, hanem mint a nemzet hivatásának, jövődjének tudója, illetve mint e tudás átadója. Az Ányos-vers értelmezésekor érdemes még figyelembe venni, hogy a Barcsayról írott sorok egy, *A Besenyei György társaságában* megjelent Barcsay-episztolát parafrázeálnak.

Kitérő: A Besenyei György társasága

E kiadvány, ahogyan én látom, azért jelent kihívást, mivel az időben közel eső, az Akadémia előzményének tekintett Hazafiúi Magyar Társasággal semminemű kapcsolatot nem mutat, és emiatt szükséges a két „társaság” elkülönítése. Így született meg az a standard értelmezés, amely szerint a kiadvány címe nem olyan irodalmi társaságra utal, mint amilyen a Magyar Museumot kiadó Kassai Magyar Társaság, „hanem csupán annak bemutatását [célozza], hogy kivel és milyen témákról szokott [Bessenyei] eszmét cserélni, azaz »társalkodni«”.²⁴ Ezt a határozott elkülönítést filológiai érvekkel is alátámasztotta a szakirodalom: Bessenyei először *A Holmi* huszonegyedik fejezetében használja a „társaság” szót hivatalos intézmény megnevezésére, tehát nem „tudós társalgás” értelemben. E kései, 1779-re datált, *A magyar nyelv hivatalos fel emelkedéséről* című esszében az akadémia szinonimája.²⁵ Némédi ennek az írásnak a Hazafiúi Magyar Társasággal való összefüggését feltételezi, s még ha e filológiai adaton lehet is vitatkozni,²⁶ az a lényegben (ti. *A Besenyei György társasága* értelmezésén), úgy tűnik, nem változtat. Ezt

²² „Nézzed aggott Orczit mint a Sast ifiadni, / Felhők tartományát majd fellül halladni, / Majd ismét Kastalis Forrásnál lankadni, / És szivet ujjító Versekre fakadni.” *Barátságos mulatozások versekben*, írta KRESKAY Imre, Első remete Szent Pál rendőből, Pesten, 1779 (BMV – OSZK, Oct. Hung. 751), 79.

²³ „Az az aggott Ortzi, ki mint Sas ifjadni, / Kasztali forrásnál versekre fakadni / Olyly érzéssel szokott...” – *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, 1789, I. n.

²⁴ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r., tan. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 14 (Gálos nyomán); lásd még NÉMEDI Lajos, *Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)*, ItK, 1978, 300; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Besenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 19–20. Igaz, a régebbi szakirodalomban a kötetet az akadémiai tervezet közvetlen előzményének tekintették: CSAHIIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Bp., 1931, I, 11–20.

²⁵ NÉMEDI, *i. m.*, 300.

²⁶ Némédi elemzését (NÉMEDI, *i. m.*, 300) Bíró tanulmánya később nem támasztja alá: BESSENYEI György *Összes művei: A Holmi*, s. a. r., tan. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 10–12.

az értelmezési hagyományt hozza mozgásba, jelentős hangsúlyváltással ugyan, a kiadvány újabb értelmezése.²⁷

A Besenyei György társasága szövegeiből kirajzolódó kapcsolatokra illik az, amit a hetvenes évek elején fellépő írói nemzedék kapcsán Bíró Ferenc kiemel: működésük a korábbi írói csoportokhoz hasonlóan „intern” jellegű.²⁸ Az irodalmi érdekű (vagy legalábbis annak tekintett) magánlevelezésekből kirajzolódó kapcsolatok nagy többsége még mindig személyes ismeretséget feltételez. Barcsay első levele Orczyhoz például első találkozásuk eredménye,²⁹ ám ebben az esetben sem arról volt szó, hogy két addig nem író személy jelenik meg az irodalmi térben, hanem két régi pont között jön létre belső kapcsolat.³⁰

Az irodalom létmódjában bekövetkezett változás egyik legjellemzőbb momentuma azonban, hogy az írók immár földrajzi és társadalmi tértől függetlenül keresik és ápolják egymással a kapcsolatot. A köztük lévő viszony alapja pedig a legkülönbözőbb társadalmi háttérrel rendelkező szerzők közötti egyenlőség, amely csak a barátság keretében létezhet. *A Besenyei György társaságából* kirajzolódó barátságkultusz – a szövegek egy jól körülhatárolható csoportjában, a kiadvány első négy darabjában jelenik meg – csak kis mértékben különbözik az Esztergári kódexben megfogalmazottaktól. Orczy 1772. január 10-én kelt levele, a kötet első darabja, már barátjának nevezi a címzett Bessenyeit („Én csak oly barátnak szoktam így firkálni, / Ki hibámat tudja jóra magyarázni”), azonban csak a második szövegben fejti ki bővebben Orczy, mit ért ezen: „nyájás vatsorák”-at emleget, ahol a társadalmi szokások előírta rendet felülírja a barátság, találkozásaik nem rendszeresek, nem szervezettek, erre utal az „öszve ütköztvén történetbül” kifejezés. „Irigylem sorsát jó Barátimnak, mikor nállam nélkül öszve ütköztvén történetbül oly helyre vészik magokat, hol a’ világi Ethikának szorossab réguláit mellöztvén, egyedül a’ szívnek édes vágyódásának által adják magokat, s’ azt a’ kiirhatatlan edességet hörpölik, melly a’ tiszta barátsággyökereből folydogál.”³¹ A kötet harmadik és negyedik darabja, Bessenyei verses levelei Orczy szövegeire válaszolnak, illetve kiegészítik azokat. A „Lehet-é öneki barátjává lennem?” hitetlenkedő kérdése utal arra, hogy a levelezésben nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) már létező személyközi viszonyok kerülnek átültetésre, hanem egy teljesen újat alakítanak ki a résztvevők. Ennek alapját a rákövetkező dátum nélküli episztolában fejtegeti Bessenyei, a szövegtöredékekben ismétlődő kifejezések a második Orczy-leveél visszhangjai. Az episztola az érintkezés bevett szokásaival szembehelyezkedő közösség normáit foglalja írásba: a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció „Minerva fiai” között nem mérvadó, egyedül az „emberi érdem” számít:

²⁷ ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 167–177.

²⁸ BÍRÓ, *A fiatal... , i. m.*, 19.

²⁹ *Mennyei... , i. m.*, 41. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1771. szeptember 20.

³⁰ Barcsay legalábbis tiltakozott az ellen, hogy ő csak azért vette volna fel a kapcsolatot Orczyval, mert családjába kívánna házasodni: *Mennyei... , i. m.*, 45. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1772. április 6.

³¹ ABGYT 11 (Eörsről, 25. Apr. 1773.).

Mikor véllünk szollasz hagyd-el méltóságod,
S' mutasd Minervában hozzánk barátságod.
[...]
Nem irkállok most én külső Méltóságához,
De tsak titkon szóllok Minerva fíjához.
Itt nintsen uraság, mind egyenlők vagyunk,
S' tsak emberi érdem köztünk méltóságunk.³²

Az Ányos által imitált Barcsay-episztola 1774. április 30-i dátummal jelent meg *A Besenyei György társaságában*. A választott intézménytörténeti szempontból új értelmezési lehetőséget nyit meg, s a kötet addigi barátságképét is átformálja – jelentősége miatt hosszabban idézem:

Siess ide jöni barátod ölébe
[...]
Kardunkat fügesszük szelid juhar fára
S' áldozatot nyújtván versek Istenének
Küldjünk ajándékot Músák seregének;
Had' hallyák Sajjának tudós Nemzetei,
Minket is szivelnek Párnássus Szüzei.
Had' lássák, hogy nem tsak habos Rubikonnál
Van olly boldog öreg, ki volt Hélikonnál.
Innét Gömör felé Murányba repülvén
S' Gyöngyösi lelkével titkon egyesülvén,
Mennyünk Tarna fele Orczy kunyhójába
Gyönyörű Nimfáknak múlató Házába;
Emellyük vállunkra Grátziák gazdáját,
Vigyük, mint Aeneas atyát s' fíjatskáját;
Emellyük fel-ötet Magyarok láttára
Hogy figyelmezzenek menyei szavára;
Mint mikor rég Délós szentelt Templomába
Isten fűjt szozatot Sibilla szájába,
Vagy aggott Sofokles koporsó széllyéröl
Sírva írt nemzete feslett erköltséröl;
Had' lássák leg-aláb' vétkes unokáink
Mire tzeoztanak mostani munkáink.³³

Barcsay ebben az episztolában egy olyan – a *Sajná*ból következtetve talán – francia mintájú tudós vagy költői (?) társaságról beszél, amely reprezentálhatná a külföld számára a magyar irodalmat; e társaság alapjául a már létező baráti kapcsolatok szolgálhatnak.

³² ABGYT 14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytül sűgároltatik*).

³³ ABGYT 26–27 ([Barcsay] *Bessenyei Györgynek*, 1774. április 30.).

Szól Barcsay az e társaság őseként tisztelt Gyöngyösiről, majd élő vezetőjéről, Orczyról és e társaságnak a magyar „társadalommal folyó kommunikációban ön maga számára kijelölt funkciójá”-ról.

A Barcsay-vers tematikája nem egyedülálló a kötetben, számos helyet lehet ennek alátámasztásául felhozni. Már az időrendben első két szöveg is kiemeli, pedig Orczy és Szluha Demeter, két teljesen különböző szerző jegyzi őket, hogy Bessenyei 1771 vége felé írt levelei valami újnak a kezdetét jelent(het)ik. Kétségtelen, hogy Orczy 1772. januári episztolájában a hangsúly Bessenyei céljára, a „tudomány”-ra, a „De ember magának mégis titok”-ra kerül, de a végén található prózai részletben arról ír, hogy remélhetőleg „a’ jelenvaló idő is honnan onnan egy Gyöngyösit előlvet, ki a’ hazánk nyelvit szeretőknek Párnassus hegyére utat mutat”.³⁴ A Szluha-levél feltehetően a *Hunyadi László Trágédiája* todalékában közölt *A’ Mária völgyi tisztelendő Paulinus atyáknak* című, 1771. december 12-én kelt levélre adott válasz, amelyet Bessenyei 1773-ban szemérmesen még nem tartott illendőnek közölni. (A tragédia todalékában kiadott másik vers [1771. december 29.] *A Besenyei György társaságában* közölt Szluha-episztolára válasz.) A Szluha-levél egyáltalán nem foglalkozik azzal a „tudomány”-nyal, amelyet *A’ Mária-völgyi...-szöveg* legjelentősebb vonatkozásának tart a szakirodalom,³⁵ annál inkább Bessenyei költői dicsőségével, amelyet Szluha szerint növel a választott cél, ti. „hazánk irodalmát nagyra emelni” is. A kötetben azonban különösen Barcsay szövegeiben gyakoriak az olyan utalások, amelyek egy intézmény működésének elengedhetetlen velejáróira utalnak: a saját múlt tudata (Gyöngyösi mint előkép), a társaság önazonosságát fenntartó rituális cselekedetek (költővé koszorúzás a murányi várban), és végül a „funkció”: a nemzeti kultúra fenntartása, terjesztése.³⁶ Másképp, talán pontosabban megfogalmazva: a „Kik vagyunk?” Bessenyei által felvetett problematikája *A Besenyei György társasága* résztvevői számára a „Mit kell cselekednünk?” tanítása mögé szorul.³⁷

A kötetnek a *vindicatio* szerephagyománya által kijelölt tematikus szálát erősíti Bessenyei két, a sajátjaitól több szempontból is eltérő szövege. Mindkét episztola dátum nélküli, mindkettő az előbb idézett Barcsay-vers előtt, a kötet elején, 1772–1773-as szövegek között található. A *B. O. árnyékának...* címzett episztolában (episztolatöredékben) olvasható sorok nemcsak témájuk miatt lehetnek érdekesek, hanem maga a retorikai szituáció is figyelemre méltó: az indítás („*Látom* felrepültél Minerva egére, / Onnan alászállasz Parnassus hegyére” [kiemelés tőlem – L. G.]) arra utal, hogy szorosán véve magánlevélként nem lehet olvasni a szöveget, e szavaknak csak a kötet kézbe vételekor van értelmük. A vers közepétől pedig a beszélő immár egy közelebről nem meghatározott közösség (baráti társaság) nevében szól:

³⁴ ABGYT 9 ([B. Orczy] *Bessenyei Györgynek*, 1772. január 10.).

³⁵ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 46.

³⁶ Barcsay 1774. április 30-i verse mellett: ABGYT 17, 21, 30, 35 (1772. február 15., 1772. március 24., 1773. március 7., 1773. május 10.).

³⁷ DÁVIDHÁZI Péter, „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindicatio szerephagyománya = Szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 172–186.

Neved nagy Hazánkban, már halhatatlan lész;
Ez az, a' mit érted barátságunk meg-tész;
Énekelni fogunk érdemes létedrül,
Had' tudjanak mások emberi szivedrül.
Lármázza-fel pennánk perelő Hazánkat,
Mutassuk földünknek szép magyarságunkat;
Tanúllják nyelvünket országunk fíjai,
S' légyenek Nemzetek érdemes tagjai.³⁸

Ezek a sorok egy olyan társaságra utalnak, amelynek (tisztelőbeli?) vezetője Orczy, a „Haza” színe előtt azonban a barátok munkálkodása jelenik meg (maga a kötet). Hasonlóan csak *A Besenyei György társasága* kontextusában van értelme a Barcsaynak küldött levélnek: „Meddig kel még, barátom, Generális Báró Orczi után loposkodnunk, hogy elrejtett munkáját kezéből ki-lophassuk, s' nyomtatás alá adhassuk? [...] Két kis Levelét, melj nagy szívének leg-kisseb' probája *kiadtam, mint láthatod*; meljel azt jelentem a szerzőjöknek, hogy a' Gondviselés a' nemes és mélj lelkeket nem azért teremti, hogy magokat el-rejtsék. [...] Mond-meg barátom annak az ész tengernek vagy Nilusnak, hogy öntsön ki már egyszer árkából, s' tegye termékenyebbé a' magyar Egyiptomot.”³⁹

Ányos kéziratok kötetének intézménytörténeti vonatkozása – 2.

A kitérőt lezárva, visszatérve az Esztergári kódexhez és *A Besenyei György társasága* Ányos adta értelmezéséhez, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1778. júliusi episztolában harmadikként, utoljára említi csak Bessenyei nevét. Amilyen jelentősnek ítéljük általában az ő szerepét, az Ányos-versben olyannyira jelentéktelen: a Bessenyei költői képességeiről írt dicsérő sorok az előzőekhez (ti. Orczy, Barcsay) képest meglehetősen visszafogottak. Ányosnál Barcsay egymaga siet Tarnára, míg az alapjául szolgáló versben még Bessenyei is ott van oldalán. Az Esztergári kódexben e vers után található, egy kivétellel később keletkezett episztolák mindegyike arról szól, hogy Ányos azonosul e társaság céljaival, de még nem tagja. Ebben a részben emlegeti Zechentert, itt szerepel a Rátzhoz írt dicsérő verszet, valamint az *Igaz Haza-fi* is, amely „első szikráit” mutatja „annak a' Tűznek”, amely Barcsay verseit „lelkesíti”.⁴⁰ Az episztolák ebben a részben hosszan fejtegetik az előszó már vázlatosan ismertetett történelemszemléletét, bőséges példákkal illusztrálva a világtörténelemben állandóan váltakozó vadabb és sze-

³⁸ ABGYT 13–14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytől sűgároltatik*).

³⁹ ABGYT 17–18 (*Bessenyei Bartsainak*). – Horváth János is utal rá, hogy ez a levél *A Besenyei György társasága* kiadásakor keletkezhetett: HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 661.

⁴⁰ Az „Ugy tetszik hogy nyílnak most arany ideink!” (71. sor), azaz a nemzet megújódása ebben a versben szó szerint, a metszet révén pedig kép szerint is összekapcsolódik a fiát és apját mentő Aeneas történetével.

lídebb korszakokat. Ányosnak a „magyar irokhoz” fűződő viszonyát fejezik ki a Kreskaynak 1778. július 28-án írt sorok:

Tsak *meszszéről* nézem én e' nagy lelkeket,
Kiknek a kilentz szűz vezetí kezeket,
'S ha néha kőzelebb kívának rőpűlni,
Már fél uttyán keszdnek szárnyaim gyengűlni!
Mint Progne szűlőttye midőn tollasodik,
Meg unván kunyhóját Égre mosolodik
Annya rőpülését kívánja majmozni,
De még nem tudja jól szárnyát kormányozni.⁴¹

Ányosnak *A Besenyei György társaságáról* adott értelmezése nem egyedülálló, hasonlítanak hozzá a barátja, Kreskay Imre 1778–1780 között született verseiben írtak. Az ezeket tartalmazó *Barátságos mulatozások versekben* című kéziratot szerzője 1779-ben kezdte összeírni; a kötet a két bevezető vers alapján (*K. Vers szerző lantjához*,⁴² *Őrűl a' Magyar nyelvnek épűlésén*) egyértelműen a magyar nyelvűség programjának szellemében fogant. Míg a korábbiakban csak magányosan, a „lármás világ”-tól elzárkózva, latinul írta verseit Kreskay, addig e kötettel már a „haza” nyelvének „oszlopot” látni és „több Istápi” közt maga is támogatni kívánja. Nemcsak egyéni életútjában következett be fordulat, hanem az egész országéban – így a második vers. Ez utóbbit nem köti semmilyen konkrét eseményhez, de a kötet elején található *A Besenyei György társaságára* reflektáló episztolája is.

Kreskay hogyan olvassa e kiadványt? Az autográf változatban rendelkezésünkre álló, Szuha Demeternek írott episztola így kezdődik:

Vettem Bessenyei Györgynek Társaságát,
Hazám-Fijaival nemes mulatságát.
Olvastam nevedet, 's mit deák versekben
Irtál Barátodhoz józan szövetségben.
Melly szerentsés ki ki érdemes társakra
's magához illendő juthat barátsággra.
Ládd Barátom melly szép az ilyen Társaság,
Melly hasznos az egymást szerető nyájasság.
Midőn ezért több szív egy Lélekben kerül.
Gyűmőltse hazának mert hasznára derűl.⁴³

⁴¹ EK 27; az AK alapján közölve ÁNYOS *Versei, i. m.*, 136–137 (kiemelés tőlem – L. G.).

⁴² A vers korábbi változata egy Ányos Pálnak írott episztola (*Ki Deák versekben...*, 1778. július 29.): EK 28–29; tudomásom szerint kiadatlan.

⁴³ BMV 8–10; töredéke közölve *Költői levelezések: Kreskay Imre hátrahagyott irataiból*, kiad HATTYUFFY Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1906, 38–39.

A versben ezután hosszasan ecseteli Orczy (8 sor) és Barcsay (20 sor) érdemeit, valamint Báróczy hibáit (44 sor) – érdemei elismerése mellett; a bevezető idézett során kívül azonban egy szó sem esik Bessenyeiről. Az Ányosnak küldött változatban még ennyi sem.⁴⁴ Egy ekkortájt keletkezett másik episztolája is csak a *Futó darabok* Bessenyeijére utal, elítélőleg. A kötetet azonban – amint az idézett részletből is kiderült – a „magyar irok” társasága reprezentációjának tekinti: a kiadvány lényegét abban látja, hogy a baráti kapcsolatok a haza javát szolgálják. Számos versében ugyanerre buzdítja Ányost, és az első versek tanúsága szerint maga is azonosul céljaikkal. Később Bessenyei katolizálása kapcsán írt verseiben találkozunk ismét e társasággal. Révainak írt, eddig elsősorban verstani szempontból vizsgált episztolájában⁴⁵ felidézi Gyöngyösit mint a magyar írók őst (a részlet voltaképpen egy Barcsay-episztola imitációja), majd Ányos nyomán Orczy, Barcsay és Bessenyei alkotói portréját rajzolja meg. Ugyanazokat, ugyanabban a sorrendben és (majdnem) ugyanazon szavakkal, mint rendtársa. Felsorolása szerint Orczy, Barcsay és Bessenyei „tudós barátságának” dokumentuma *A Besenyei György társasága*. És már Ányost is félig-meddig e kör tagjának tekinti, hiszen hozzáfűzi, hogy Ányos *Igaz Haza-fiját* is ide lehet számítani. Leírása azonban mindenütt a kívülálló szempontjából történik. Ennek ellenére mégis jelentősnek gondolja helyét e tudós körben: Horányinak Bessenyei katolizálásáról írt episztolájában a Hazafiúi Magyar Társaság társalapítójának nevezi magát.⁴⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy szemben Ányos Esztergári kódexével, Kreskay kötetében korántsem tudja (akarja?) felmutatni, hogy miképp kapcsolódik e társasághoz. A kötet tanúsága szerint közvetlen kapcsolatba egyedül Bessenyeivel került. Ha Ányos listáját vesszük alapul, akkor a negyvennégy szóba jöhető szövegből ez összesen kettőt jelent, a kötet jórészt szerzetestársaival való levelezésének dokumentuma.

Összefoglalva a tanulmány eddigi megállapításait: Ányos Esztergári kódexe felhívta a figyelmet arra, hogy a kortárs olvasó számára *A Besenyei György társasága* nemcsak társalgást jelenthetett, hanem egy csoport fellépését, sőt, értelmezésem szerint maga a kiadvány is támogatja ezt az olvasatot. Ez a csoport kétségtelenül baráti közösség, azonban megfogalmazott „nyilvános” céljai vannak,⁴⁷ van – igaz, virtuális – rituális gyakorla-

⁴⁴ *Költői...*, i. m., 39–42. A kiadás alapjául szolgáló Kreskay-kötethez azonban nem jutottam hozzá. Az 1791-es összeírás egyes esetekben bizonyosan átdolgozást jelentett: az OSZK Quart. Hung. 201. sz. irata (39r) tartotta fenn például, hogyan toldott be Kreskay hat sort egyik Ányosnak írt episztolájába (*Kik előbb versednek...*, BMV 22–23), amelyet Hattyuffy a módosított változat alapján közöl: *Költői...*, i. m., 47–48.

⁴⁵ BMV 72–83; közölve *Költői...*, i. m., 69–75.

⁴⁶ Mivel ez a vers már a BMV-ben is olvasható (66–68), 1778–1779-es versek között, és nem is újdonságként számol be a társaságról Horányinak, mint Némédi állítja (az újdonság Bessenyei áttérése), ezért Némédi cáfolata veszít erejéből; NÉMEDI, *Hazafiúi...*, i. m., 286–287.

⁴⁷ A kortárs *Göttinger Haint* is hasonlóan értelmezik (a nyilvánosság fogalma azonban a két politikai rendszerben más): „Wie der Freundschaftskreis um Goethe ist auch der Hainbund Zeichen einer Distanzierung der Schriftsteller vom ständischen System, ein Versuch, in privater Geselligkeit die Erfahrung einer »unmittelbaren«, nicht ständisch geordneten menschlichen Umgangs zu machen und zu bewahren. Dieser Versuch ist zugleich – im Unterschied zu früheren Freundschaftsbünden – mit einer öffentlichen Programmatik verknüpft.” *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Hrsg. Viktor ŽMEGAČ, Königstein/Ts., Athenäum, 1/1, 1984², 238 (Hans-G. WINTER).

tuk, tevékenységüket publikáció révén reprezentálják. Mivel azonban ez laza kereteket ad csak, ezért az adatbázisba felvett intézménytípusok közül a szalon tűnik legalkalmasabbnak leírására: van hierarchiája, de nem hierarchikus. Abban persze különbözik egy szalontól, hogy az összejövetelek nem valóságos helyszínen zajlanak, hanem a levelezésben. A levelezéssel azonban még nem lesz valaki automatikusan tagja a „szalonnak”: Teleki József például Orczy útmutatását követi, de „nagyon elfogta Lelkét” „a f. Bibliának méjjsége”.⁴⁸ A kérdés eldöntésében, ti. hogy ki résztvevő és ki nem, egyedül a társaság reprezentációinak tekinthető nyomtatott vagy kézíratos források segíthetnek. A szalonjellegből fakad, hogy határai nehezen meghúzhatóak: a Barcsay–Orczy-levelezés alapján a belső körhöz kettejükön kívül szorosabban kapcsolódik Báróczy, Bessenyei Sándor, Károly Antal, kevésbé szorosan Bessenyei György és nem szorosan, de már teljes jogúként: Ányos. Barcsay a magánkezdeményezésű akadémiákhoz hasonlóan az egyes tagokat gyakran álnéven emlegeti. Kreskay és Ányos számára, kötetek alapján, a szilárd mag Barcsay, Bessenyei és Orczy, később Ányos is odatarozik. Révai olvasatában Orczy és Barcsay mellett Báróczy alkotja a belső kört, de legalább „Függelékül” Ányos is csatlakozik hozzájuk.⁴⁹ Az időbeli határok meghúzása talán még nehezebb. Az elemzett források alapján a kezdődőpontot Barcsay Bessenyeinek írt 1774. április 30-i episztolája jelentheti – kizártam tehát *A Bessenyei György társasága* azon szövegeit, amelyek esetében a koncepcionális utólagos átdolgozás feltételezhető. A záró időpontot pedig Orczy 1782. augusztusi levele jelzi, amelyben a főúr arról számol be Ányosnak, hogy a „Verselő Társosság” jegyzőjének választották. Szükséges még hozzátenni, hogy az elemzett források alapján – különösen Ányos Akadémiai kódexének „hallgatása” árulkodó – úgy tűnik, a Hazafiúi Magyar Társaság léte nem befolyásolta a – jobb híján maradjunk ennél – Bessenyei György Társasága vagy az Orczy-levélben említett Verselő Társosság társaságként történő értelmezését.

A Spectator-fordítás intézménytörténeti vonatkozásai

Teljesen más problémákat vet fel az a Spectator-fordítás, amely a kolozsvári akadémiai könyvtár kézírattárában lelhető fel.⁵⁰ A kötetnek nincs címe (a gerincen található „Egy Román Angolból fordítva. Kézirat” valószínűleg később került rá); a fordítás az *Elöl járó Beszéd* keltezése alapján 1783-ban készült; maga a kézirat tisztázat, az előszó alapján nyomtatásra előkészített tisztázat („megis fordítottam húszon-négyet [ti. cikelyt], a’ mellyeket itten Világ eleiben is botsátok”). Arról azonban az előszó nem árul el semmit, hogy hol és ki készítette a fordítást, és sem a szövegben, sem a kötetben nem

⁴⁸ *Menyei...*, i. m., 179 (1780. március 4.). Később azonban létrejött az ez irányú kapcsolat is, lásd Orczy francia nyelvű levelét: F. CSANAK Dóra, *Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefnek*, ItK, 1974, 233 (datálatlan, 1783–1784 fordulóján íródhatott).

⁴⁹ H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrincnek*, Lymbus, 2003, 285–287 (1788. október 28.).

⁵⁰ *Egy román angolból fordítva*, RAK Kt. MsR 1079; *Szemlélő: A Spectator fordítása (1783)*, s. a. r. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, 2005 (Fiatal Filológusok Füzetei).

utal erre jel. A szakirodalomban a Spectator 18. századi magyarországi fortunája kapcsán eddig emlegetett személyek közül Sófalvi József tűnik a legvalószínűbbnek: ebben az időben Erdélyben él, egy Teleki-birtokon lelkész – ennek az adja jelentőségét, hogy Takáts József meglátása szerint a Telekiekre erőteljesebb „brit érdeklődés” lehetett jellemző⁵¹ –; Sófalvi aztán 1783-tól a kolozsvári református kollégium tanára, halála után hagyatéka a kollégiumra száll. A fordítás jellemző vonása, a forrásnak a vallásos elmélkedő irodalomhoz közelítése, szintén nem idegen az ő fordítói gyakorlatától. Maga a kézirat összesen huszonnégy „czikkely”-t tartalmaz, az előszó tudatos válogatásra utal („egész meg-fordításától sokféle egyéb bajok engem el-vontak, külömben is lévén benne sok olyan Czikkellyek, a’ mellyek jóllehet elmésséggel és józan okoskodással tellyesek, de a’ Magyar Nemzetnek Állapottyához nem alkalmaztathatók”). A fordítás francia forrásra megy vissza, erre több jel is utal: a „czikkelyek” szövegbeli megnevezése *discursus*, London nevét *Londraként* emlegeti, a mottókat a francia kiadások nyomán idézi (ez az angolnál rendszerint hosszabb, pontosabb, valamint a forrást is feltünteti), és a francia kiadásokat követi abban is, hogy lefordítja a mottót, s hogy az egyes cikkelyeket egy margóra írt rövid szentenciában foglalja össze.⁵²

Joggal adódik a kérdés, egy ismeretlenül maradt, kimutatható hatást nem gyakorolt fordítás milyen szempontból lehet érdekes egy intézménytörténeti kutatás számára. A forrás az, ami figyelemre méltóvá teszi a kéziratot. A Spectator hatását az európai sajtótörténetre a hazai kutatás is hangsúlyozza.⁵³ A morális hetilapok megjelenése átforgalmazta a sajtópiacot: nagyobb példányszámot periodika korábban nem produkált, egyes esetekben még hirdetőt is vonzott, egyszóval a kiadóknak gazdaságilag jövedelmező volt; a munkatársak számára is megfelelő jövedelem-kiegészítésül szolgált (többnyire ugyanis pályakezdő fiatalok készítették); a műfaj átalakította a szerkesztői, írói munkát, sajátosságai már az újságírói hivatás felé mutatnak. A lapok magukat gyakran valamely baráti magántársaság kiadványának tüntették fel, ez magyarázta az állandó levelezőket, az egyes személyeknek az idők folyamán állandósuló karakterét (ami a kötet gerincén olvasható „román” kifejezés indoka is lehet). S még ha ez nem is jelentette minden esetben azt, hogy valóban társaság működött a háttérben, számos esetben mégis valóban lapkiadás céljára állt össze társasággá egy-két literátor. Az intézménytörténeti kutatások számára – az adatbázis struktúrája ezt meg is előlegezi – fontos forrás.

Lehetne. A magyar fordítás ugyanis a forrásnak ezt a vonatkozását tünteti el. Mindezekelőtt maga a könyvformátum: igaz, szokás volt a morális hetilapokat így is kiadni, a népszerűbbek több kiadást megértek, de ezt a periodika-formátum megelőzte. A fordítás előszava ugyan felhívja a figyelmet a hatalmas példányszámra, ám a sajtópiac kialakulásának ezzel járó vonatkozásait már elutasítják azok a szavak, amelyekkel Steele sikerét

⁵¹ Takáts József szíves közlése. Ezúton is köszönöm.

⁵² A francia Spectateur és az angol Spectator viszonyáról, a francia fordításról lásd Fritz RAU, *Zur Verbreitung und Nachahmung des Tatler und Spectator*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1980, 151–191.

⁵³ A morális hetilapok jellemzésekor használt szakirodalom: RAU, *i. m.*; Wolfgang MARTENS, *Die Botschaft der Tugend: Die Aufklärung im Spiegel der deutschen moralischen Wochenschriften*, Stuttgart, Metzler, 1971; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970.

magyarázza („olgy annyira kaptak [a Spectatoron], hogy húsz ezeretis egynéhány Napok alatt a' Könyv-nyomtatók el-adtak, minthogy Írása nem kenyere keresésének, ha nem nagy olvasásának és hosszas útozásának vólt Gyúmóltse”).⁵⁴ A fordító számára tehát egyáltalán nem érdekesekek, értékesek a morális hetilapok intézménytörténeti vonatkozásai, s különösen feltűnő, hogy bár a külföldi tudós társaságok működéséről pontos ismeretei vannak („tsak azokat a' Czikkellyeket [fordítottam], a' mellyeknek Nemzetembe közönségessé való tételével közönséges hasznot tsinálhatnék [...] Melly feltett Czólo-mat, ha tsak leg kissebb résziben is hizelkedhetném magamnak, hogy Nemzetem előtt elérhetem, az Olimpiai Játékon hajdon Görög Országban nyert Borostyán Koszorúknál, és mostani Európában állított bölts Társaságoktól jútalomúl adni szokott Arany emlékezetre vert Pénzeknél sokkal fellyebb betsülnék”), de magyarországiak megalakulását nem hiányolja.

Magyar irodalmi intézménytörténet 1875-ből

Zárásul Toldy Ferencnek 1875 februárjában a Kisfaludy-társaság ülésén tartott *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig* című felolvasására szeretném felhívni a figyelmet.⁵⁵ Toldy kiindulópontja szerint az „irodalmi történetírók” „az ízlésnek s a központosított munkásságnak [...] tényezőjével”, azaz a „tudós társaságok” működésével csak akkor foglalkoznak kellő figyelemmel, ha „az a politikai hatalommal egyesült vagy hivatalos szervezettel és ranggal bírt”. A hatalmi legitimációval bíró intézmények felsorolása még rövidségében is impozáns: Periklésztől indulva Augustuson keresztül XIV. Lajosig és a weimari fejedelemségig haladva századokat ölel fel. A „szabad s magán társas körökben érvényesült” tényezővel azonban – hangzik Toldy állítása – az irodalomtörténészek csak alkalmilag foglalkoznak, pedig ezek egyes esetekben éppoly jelentékeny hatást gyakoroltak „az ízlés s az irodalmak sorsára”. Ez különösen hazánkban hiba – folytatja –, mivel néhány elszórt, és a „nemzeti irodalom felsőbb kifejtésére” hatást nem gyakorló, valamely politikai központból kiindult törekvés után „Széchenyi akadémiaja végre már csak akkor keletkezett, mikor irodalmi társas köreinkből már oly költészet fejlett vala ki, mely egy, köz tekintély által szervezett nyilvános tudományos testületnek támogatását igen, de irányadását többé nem igényelte”. Toldy „irodalmi társas köreink” történetét a „Bessenyei György társaságá”-val kezdi, a vizsgált korszakból említi még a „kassai magyar társaság”-ot, Görög Demeter bécsi, valamint Schedius pesti körét. Ez utóbbi – szól az előadás – Kármán hatására és Beleznayné pártfogásában átalakult az „első magyar salon”-ná, s e kör adta ki „Kármán *Urániajájá*”-t is. A Toldy által felvázolt genealógia az általunk – talán lehet ezt a kifeje-

⁵⁴ A kiválasztott cikkelyek is leginkább az elmélkedő irodalom hagyományába illeszkednek, ami egyébként újabb érv lehet Sófalvi mellett; fordítói gyakorlatáról lásd TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcs-tan*, ItK, 1958, 177–186, különösen 180, 186.

⁵⁵ TOLDY Ferenc, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*, A Kisfaludy-társaság Évlapjai, új folyam, 10(1875), 209–230; lásd még: <http://www.kiad.hu/adatbazis>.

zést használni – megszokott intézménytörténeti összefoglalásokkal ellentétben *nem* az Akadémia megalakulásának, működésének előzményeit keresi, hanem az 1830-as évektől meghatározó – Toldy előadásában kizárólagos – jelentőségű Kisfaludy-társaságét. A magyar nemzeti irodalom hőse Kisfaludy Károly; az ő Aurorája a korábbi körök tekintélyeit megnyerte (magának), tekintélyüket pedig elnyerte (tőlük). *Ki lép ürült nyomába? Mi.*

THIMÁR ATTILA

A MÓDSZER HATÁRTERÜLETEI**(Hozzászólás Labádi Gergely dolgozatához)***

Egy módszer annál többet ér, minél többféleképpen és minél több területen lehet alkalmazni. Az irodalmi intézménytörténeti kutatás módszereit, az adatbázis-építés tapasztalatait akkor tudjuk igazán jól hasznosítani, ha azok összefonódnak egyéb irodalomtudományi megközelítésmódokkal, és a vizsgálatok eredményeit nem csak az intézménytörténeti vonatkozásokban lehet kiaknázni. Labádi Gergely dolgozatában egy olyan „határterületnek” nevezhető kérdéskört jár körül, amely tartalmazza az intézménytörténeti és adatbázis-építési kérdéseket, és egyben igyekszik nyomába eredni filológiai problémáknak és a kanonizáció kérdéseinek is. E megközelítés leginkább ott termékeny, ahol a filológiai és az intézménytörténeti kérdésfelvetések egymást erősítik, s a válaszok is egy irányba mutatnak. Ányos Pál írói szerepének, pozíciójának megértéséhez nem elégséges csupán a stílustörténeti nézőpontot használnunk, s beállítanunk őt az érzékeny költő szerepkörébe Dayka Gábor mellé. E dolgozat az intézménytörténeti szempontú, elsősorban irodalomszociológiai módszereket hozó vizsgálatával jól mutatja meg Ányosnak, a fiatal, pályakezdő írónak lehetőségeit, mozgásterét és belépését az irodalomba. Nagyon fontos a dolgozatnak Bessenyeire vonatkozó állítása, amennyiben úgy tűnik, hogy noha Bessenyei György igen sok művet megjelentetett ekkoriban Bécsben, mégsem ő volt a legfontosabb ember a testőrírók és pálos szerzetesek írói csoportosulásában. Jelentős a Barcsay–Orczy mag szerepének kiemelése, ugyanis így láthatjuk meg azt a folytonosságot az előző korszak irodalmi hagyományával, amelyet Bessenyei írói pályakezdésénél hiába keresnénk. A Barcsay–Orczy „mag” megléte azért is fontos, mert ez adott lehetőséget arra, hogy a hagyományos irodalomszemléletből érkező egyháziak, így például Révai Miklós is, hozzájuk, az ő műveikhez, irodalmi produktumaikhoz kapcsolódhassanak.

A dolgozat szerzője a forrásokból veszi a vizsgálandó anyagot, és jól érzékeli az intézménytörténeti kutatásnak azt a módszertani nehézségét, hogy az adatbázis számára formalizálnunk kell a források rendjét, a belőlük kinyerhető adatokat. A Barcsay–Orczy–Bessenyei–Báróczy–Ányos kör ugyanis nem volt olyan értelemben formalizált kör, mint mondjuk a Hazafiúi Magyar Társaság, mégis mint nem formális, de valójában létező és a levelezés útján kapcsolatot tartó irodalmi közösség meghatározó jelentőséggel bírt a korszak irodalmi életében. Fontossága azonban még nem adja meg a kulcsot, miként is lehetne megragadni ezt a közösséget egy leíró vizsgálat számára. E szempontból a kutatásban nagy segítséget jelent, hogy az adatbázis-építés időben nem lezárt típusú munka, amely ezért sosem rendelkezik végeredménnyel, hanem mindig csak egymás után sorjá-

* E rövid szöveg az Irodalmi Intézménytörténeti Kutatócsoport ülésén 2003. november 19-én elhangzott előadáshoz történt hozzászólásom írásos változata.

zó és egymást állandóan módosító eredményekkel. A kérdés tehát – hogy miként ragadható meg a fentebbi írói csoportosulás – megoldható oly módon, hogy a már létrehozott kategóriák mellé felveszünk egy újat. Az irodalmi szalon mint közösségi forma jól alkalmazható kategória olyan jelenségek leírására, amelyek a legitimitásukat nem a már létező, hivatalos intézményrendszerrel, hanem a társadalomtól, a közönségtől akarják elnyerni, s ezért nem adnak be kérvényt, hogy az uralkodó szabályzatokat, működési rendjüket jóváhagyja. Ilyen formában működtek a „levelezési” szalonok mellett a korszak más szalonjai is, pl. évtized múltán a híres Belezsnayné-féle szalon, viszont a már meglévő intézményektől és a hatalomtól legitimitást nyerni szándékozó társaságok rendre elbuktak a bürokrácia útvesztőiben vagy az udvar makacsságán. A Hazafiúi Magyar Társaság is ezért nem tudott komolyabb működést kifejteni, miközben a fentebb jelzett írócsoport fontos szereplője és formálója lett irodalmi életünknek. Ennek a sajátos helyzetnek lett aztán a következménye, hogy irodalmunk szerkezetét a klasszikus századforduló időszakában az informális jegyek, a baráti, személyes ismeretségek és az ezekből következő viszonyrendszerek határozták meg. Ezek pedig sok tekintetben hasonlítottak a korszak feudális, tekintélyvel alapuló társadalmi berendezkedésére. Az irodalomtörténeti vizsgálatnak itt tehát olyan kategóriákat is mozgósítania kell, amelyek elsősorban a korszak társadalomtörténeti leírásában érvényes kategóriák, sőt ezek igen gyakran felülírhatják a korszakra vonatkoztatott poétikai kategóriáinkat is. Így például a népszerű, a sikeres, az elfogadott kategóriája a jó, az értékes, az esztétikai szempontból kimagasló kategóriáját. Ehhez hasonló szerkezeti változtatás lehetőségét látom Besse nyei szerepének megítélésében is. Amíg egyrésztől művei sok korszerű gondolatot, új kifejezési formát hoztak irodalmunkba, addig korabeli népszerűségét feltehetően nem ezeknek, hanem az irodalmi életben betöltött szerepének, az „új ember” helyzetnek köszönheti, aki nem a régi (többnyire arisztokratikus) nemesi műkedvelő és nem is az egyházi literátori hagyományból érkezett, hanem friss, lendületes, műveletlen emberként csörtetett be az 1770-es évek magyarországi irodalmi életébe.

AJKAY ALINKA

**„...INT AZ ÜDŐ, HOGY EMLÉKEZNÉNK MEG,
HOGY MAGYAROK VAGYUNK”****(Az 1807-es országgyűlés nyelvi vitái és a követutasítások)**

A nyelvújítás előtti korszakot áttekintve láthatjuk, hogy a nyelvkérdés legalább annyira politikai ügy, mint irodalmi. A magyar nyelv jogaiért folyó küzdelem párhuzamosan zajlik mind politikai, mind irodalmi szinten. A két fórum találkozik ugyan néhol, de alapvetően mégis két különböző személyekből álló csoportosulásról beszélhetünk. Ám ebben az időszakban minden összefügg a politikával, a politikának pedig a legfőbb fóruma az országgyűlés, ezért kézenfekvő, hogy a diéták nyelvi vitáit és törvényeit vesszük vizsgálódásunk alapjául.¹

Nagyon röviden áttekintve a nyelvkérdéssel kapcsolatos korábbi intézkedéseket és törvényeket, a folyamat kezdete 1784. május 11-e, amikor II. József nyelvrendeletét, amellyel a németet teszi hivatalossá a latin helyett, kihirdetik a magyar rendeknek. Az uralkodó kemény szavakat használ, amikor azt mondja, hogy „holt nyelvnek, minő a latin, a közügyekben való használata arról tesz tanuságot, hogy a nemzet még nem érte el a felvilágosodás bizonyos fokát; arról tanuskodik, hogy vagy nincs a nemzetnek saját nyelve, vagy a polgárok nem tudnak azon írni és olvasni... Ha a magyar nyelv volna Magyarországunknak és kapcsolt részeinek, valamint Erdélynek általános nyelve, akkor lehetne hasznát venni a közügyek vitelében; de, mint ismeretes, a német és a szláv nyelv sokféle dialektusával, valamint az oláh annyira használatos, hogy a magyar nyelv nem tekinthető általánosnak.”² Ez az a pont, amelytől fogva a magyar nyelv ügye *politikai ügyvé* válik, amellyel foglalkozni kell.³ A nyelvrendeletet három év alatt bevezették, de József 1790. január 28-án, a halálos ágyán végül visszavonta. Az új uralkodó, II. Lipót 1790 júniusának elejére összehívta a koronázó országgyűlést, mégpedig évszázadok óta először Budára, azzal a nem titkolt céllal, hogy megnyerje a magyar rendeket. II. Lipót engedékenységéből született meg tehát az első törvény a magyar nyelvvel kapcsolatban, az 1790/16. törvénycikkely: *Hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használ-*

¹ Külön köszönettel tartozom Soós Istvánnak értékes tanácsaiért.

² Saját fordításában idézi KOVÁCS Vidor, *A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790–1844*, Esztergom, 1900, 4.

³ A nyelvrendeletéről és a vármegyék reagálásáról a rendeletről lásd SOÓS István, *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország” = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 2005, 261–301.

tassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.⁴ Ebben az uralkodó biztosítja a karokat és a rendeket, hogy bármiféle ügyre nézve idegen nyelv nem fog használtatni, a magyar hazai nyelv terjesztésére pedig az iskolákban (a gimnáziumokban, az akadémiákon és a magyar egyetemen) külön oktató lesz. Mivel a nyelvkérdés természetesen szorosan összefügg az oktatás ügyével, ezért a magyar nyelvvel kapcsolatos intézkedések nagy része az iskolai nyelvtanulásról szól. A magyar nyelv tanulása ekkor még nem kötelező, a tanár csak azok számára nyújt segítséget, akik önszántukból szeretnék elsajátítani a magyart, vagy a már meglévő nyelvtudásukat igyekeznek tökéletesíteni.⁵

Ugyanezen az országgyűlésen alkották meg az 1790/67-es törvénycikkelyt is, amely kimondja: *A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetőek, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.*⁶ Ezzel a törvénycikkellyel tehát kilenc regnicolaris deputatio, azaz rendi bizottság föllállítását határozták el. Ez azért különösen lényeges, mert ezeknek a bizottságoknak volt a feladata az országos gravamenek, azaz sérelmek ügyének földolgozása, a reformtervek és a törvényjavaslatok előkészítése a következő országgyűlésre. Ezen bizottságok egyike a *deputatio in re litteraria*, a művelődési és tanügyi bizottság volt, amely 1791 és 1793 között működött.⁷ Elnöke Ürményi József, királyi személynök, az országgyűlés alsótáblájának akkori elnöke volt. Mária Terézia korábban őt bízta meg a tanügyi reform kidolgozásával, s ezen előmunkálatok nyomán 1777. augusztus 22-én adták ki az első nagyszabású hazai pedagógiai kiadványt, a *Ratio Educationist*, vagyis *A nevelésnek és az egész tanügynek rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban* című munkát. Ezek a bizottságok azért is meglehetősen fontosak, mert szinte az összes elkövetkező országgyűlésen (még 1825-ben is) sérelmezik a rendek, hogy a bizottságok által kidolgozott reformtervezeteket meg sem vitatták.

A következő, 1792-es országgyűlésen – amely ugyancsak koronázó volt, hiszen meghalt Lipót, és fia, I. Ferenc lépett a helyére – szintén született törvény a magyar nyelv ügyében, az 1792/7.: *A magyar nyelv tanításáról és használatáról.*⁸ Ez a törvénycikkely kimondta, hogy a magyar nyelv az ország határain belül az iskolákban rendes tantárgy legyen, hogy ilyen módon bizonyos idő eltelte után lassanként közhivattal csak olyanok nyerjenek, akik egyéb tanulmányaik mellett azt is bizonyítvánnyal tudják igazolni, hogy ismerik a hazai nyelvet. A közigazgatás nyelvének dolgában pedig a király engedélyezi, hogy a témával foglalkozó deputatio a következő országgyűlés elé terjessze azt a javaslatot, hogy a helytartótanács a hozzá magyarul író törvényhatóságoknak magyarul válaszoljon.

⁴ *Corpus Juris Hungarici / Magyar Törvénytár 1000–1895*, Millenniumi emlékkiadás, 1740–1835, Bp., 1901, 163.

⁵ Az iskolai nyelvtanításról legújabban lásd MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban: Adattár az iskolai nyelvtanítás történetéhez = Tanulmányok...*, i. m., 71–153.

⁶ *Corpus Juris Hungarici*, 203–215.

⁷ A bizottságról bővebben HOÓS Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében. (1791–1793)*, kandidátusi értekezés, 1994 (MTAKK).

⁸ *Corpus Juris Hungarici*, 245.

A következő rendelkezés 1796. június 4-én jelent meg, amelyben a helytartótanács elrendelte, hogy a magyar nyelvet tanuló diákokat félévente külön osztállyal kell minősíteni magyar nyelvből.⁹

A magyar nyelv ügyében való továbblépésre ezután csaknem tíz évet kellett várni. Végül az 1805-ös diétán megalkották a 4. törvénycikkelyt: *A magyar nyelv használatáról*.¹⁰ Ebben elsősorban az előző törvények foganatosítását ígéri az uralkodó. Ezen kívül az első paragrafus kimondja, hogy a király elé küldött országgyűlési felterjesztések – a félreértések elkerülése végett – hasábosan, latin és magyar nyelven készüljenek. A második paragrafus azt engedélyezi, hogy a magyar királyi udvari kancelláriához a felterjesztéseket latinul és magyarul is meg lehessen írni. A harmadik pedig, hogy a magyar királyi helytartótanáccsal is lehet magyarul levelezni, valamint a törvényszékeken és a perekben is használható a magyar nyelv. A negyedik paragrafus azt mondja ki, hogy a neki magyarul író törvényhatóságoknak a helytartótanács köteles magyarul válaszolni, de a királyi Curia még nem kötelezhető erre. A törvények foganatosításának eredményét az oktatásban az 1806-os második *Ratio Educationis* jelentette. Ebben a tanügyi reformban a latin mellett már a magyar nyelvnek is jelentős szerep jutott az oktatásban, s az is látható, hogy ez az a törvény, amelyben – az oktatás mellett – a politika terén is jelentős előrelépés történt a magyar nyelv terjesztését illetően.

Mindenki várakozással tekintett tehát a következő országgyűlés elébe, mindenki reménykedett, hogy most valami igazán jelentős történik majd a nyelvkérdéssel kapcsolatban is. Itt van ugyanis a lehetőség, a politikai fórum, hogy végre törvényes formát lehessen adni sokak akaratának.¹¹

Úgy tűnt, a nyelvügy lassan bekerül a köztudatba is, s egyre többeket kezdett érdekelni. 1807. április 1-jén meghalt Révai Miklós, akinek már a személye is a magyar nyelvet, a nyelvtanítást juttatta az emberek eszébe, halálával pedig megüresedett a magyar nyelvi lektori állás az egyetemen. Az utódlás kérdése igen sokakat foglalkoztatott. Kultsár István, Czinke Ferenc és Horvát István pályázták meg az állást, míg végül Czinke ültetett bele Révai megüresedett székébe – a közvélemény nem kis elégedetlenségére.

Az 1806-os *Ratio Educationis*, mellyel jelentős előrelépés történt a magyar nyelv ügyében, azt a nyelvtanítási gyakorlatot fejlesztette tovább, hogy a tanár a latin nyelv magyarázata során az alsóbb osztályokban a kezdő tanulók anyanyelvén tanított, s csak később, fokozatosan tért át a latin nyelvű magyarázatra.¹² A második *Ratió*ban a magyar

⁹ MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., 1988, 66.

¹⁰ *Corpus Juris Hungarici*, 325–327.

¹¹ A korszak történelmi eseményeinek összefoglalásához lásd WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, I–II, Bp., 1890; BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen = Magyarország története, 1790–1848*, szerk. VÖRÖS Károly, I, Bp., 1980, 425–471; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I–II, Bp., 1944; WERTHEIMER Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*, Századok, 1896, 293–309, 394–412; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Bp., 1988; Uő., *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Bp., 2003. Valamint politikai háttérnek és röpiratirodalmának áttekintésére lásd SZEKFÜ Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Bp., 1926, 7–104.

¹² MÉSZÁROS, *i. m.*, 67.

már nem csak egy volt a többi segédnyelv között, hanem kiemelt szerepet kapott, még ha nem is lett külön tantárgy, így nem csoda, ha a nyelvkérdés tárgyalásának történetében a rendek éppen a magyar nyelv iskolai oktatásáról folytatták a legparázssabb hangú vitákat. A 40. §-ban olvashatjuk, hogy törekedni kell „a hazai nyelv művelésére is, erre int Európa műveltebb nemzeteinek példája. Bizony, elfajzott természetűek lennének, [...] ha az anyanyelvet gondoskodásunk utolsó helyére tennénk. Ezért teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre.”¹³

A nyelvkérdés mélyebb megismeréséhez nagyban hozzájárulhatnak az eddig kevésbé vizsgált követutasítások. A Magyar Országos Levéltárban az 1807-es évből 41 darab követutasítást találtam.¹⁴ Ebből 20 latin nyelvű, 21 pedig magyar nyelven íródott. Hosszúságuk a 4 oldalas rövidebb összefoglalástól a 31 oldalas, kimerítő részletességűig változik. (A hiányzó néhány utasítás esetleg a megyeszékhelyeken található majd meg.) A 41 követutasításból 16 foglalkozik külön a magyar nyelvvel, ezek közül csak kettő az, amelyik elutasító: Turóc és Liptó – melyek szinte homogén szlovák vármegyék. Gyakorlatilag egyformán tiltakoznak az 1805/4. törvény ellen, mivel nem tudnak magyarul; sem használni, sem bevezetni nem tudják ezt a nyelvet. A magyar nyelvet támogató 14 követutasítás között mindössze két dunántúli vármegyét találunk: Komárom és Zala megyét. Egyébként nem csak a nyelvkérdés esetében figyelhető meg, hanem a politikai élet egyéb területein is, hogy a dunántúli vármegyék sokkal kevésbé harciasak, mint a hangadó tiszaiak. Természetesen a dunántúliak között is lehet találni radikális, reformer szellemű politikust. Erre a legjobb példa a soproni második követ, Felsőbüki Nagy Pál, aki ezen a diétán tünt fel kivételes szónoki képességeivel – és csak később, a reformországgyűlések idején mérséklődött konzervatívva –, ekkor még a reformokat hevesen követelő irányzathoz tartozott.¹⁵ De említhetnénk ugyanígy a Zala vármegyei Bezerédy Ignácot vagy a Vas vármegyei Bezerédy Györgyöt¹⁶ is. Az igazi hangadók mégis a tiszai kerület vármegyéinek követei voltak: Zemplén, Szatmár, Sáros, Borsod, Bihar stb. De még a hangadó vármegyék közül sem mindegyik említi meg követutasításában a nyelvkérdést. Viszont találkozhatunk olyan esettel is, hogy egyes, nem magyar többségű vármegyék is kardoskodnak a magyar nyelv bevezetéséért: pl. Krassó, Ung, Hont, Nyitra, Torontál. Az ilyen esetekben természetesen arról lehet szó, hogy az egyes vármegyei hivatali emberek akarata tükröződik az utasításban. Ez tendenciaként is megfigyelhető: nem annyira a

¹³ *Ratio Educationis: Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István, Bp., 1981, 245.

¹⁴ MOL, I 58, 1. csomó. Az anyag összesen 547 lap terjedelmű.

¹⁵ Felsőbüki Nagy Pálról lásd CSENGERY Antal, *Jellemrajzok*, Bp., 1898, 3–26; BARTA István, *Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány*, Századok, 1963, 747–779.

¹⁶ Bezerédy György jegyzeteket írt erről az országgyűlésről, amelyekből megtudhatjuk, hogy ekkor lehetett először találkozni határozott pártcsoporthatóságokkal, amelyek természetesen nem a mai értelemben értendők, hanem a hasonló érdekű, érdeklődésű és vérmérsékletű emberek közösségét jelentették. Bezerédy György jegyzeteit Marczali Henrik közlésére hivatkozva idézi WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, II, 256–257.

népakarát, mint inkább egyes személyek, egyéni politikai karrierszándékok befolyásolják a nyelvügyet is – mint egyébként annyi mást is a politikában.

A nyelvkérdésre vonatkozóan a követutasítások a következő témákat említik:

1. a polgári és a törvényes dolgok magyarul folyjanak a különböző fórumokon (Kraszó, Ung, Borsod, Nógrád, Hont, Zemplén, Csanád, Torontál);

2. alakítsunk a nyelvművelésre és a tudományok virágzására egy tudós társaságot (Szabolcs, Zala);

3. a nevelés, az oktatás esetében hangsúlyosabb legyen a magyar nyelv (Szabolcs, Komárom, Hont, Bács és Bodrog, Nyitra);

4. a katonaságban behozattassék a magyar nyelv (Békés).

Nagyon sok vármegye említi meg, hogy az 1790–91-ben kiküldött deputatiók munkáit még mindig nem tárgyalták. Még azok a megyék is sérelmezik ezt, amelyek a nyelvről esetleg nem szólnak külön (pl. Tolna, Győr, Csongrád, Vas, Pest). Pest vármegye követutasítása egyébként azért is figyelemreméltó, mert feltűnően alapos. Hosszan, részletesen elemzi a különböző témákat. A nyelvkérdésről nem tesz említést, noha tudjuk, hogy az első követe Szentkirályi László, a nemzeti reformirányzat egyik fő szószólója, a második pedig Ottlik Dániel, aki részt vett a *Tiszti-szótár* elkészítésében, az előszót is ő írta.¹⁷ A követutasítás viszont külön cikkelyben említi a *Ratio Educationis* fontosságát.

Amikor a rendek elkezdik a nyelvi vitát az országgyűlésen, pontosan e négy témakör kerül elő: azaz a politikai fórumok és a törvénykezés, a tudományok, az oktatás, valamint a katonaság nyelvének kérdése.

Amint az előre várható volt, az 1807-es országgyűlésen minden addiginál jelentősebb küzdelmek zajlottak a magyar nyelv ügyében. Ezt a diéta alaphangulatának hevességével is magyarázhatjuk, hiszen látható, hogy a téma súlyát tekintve, a többi kérdéshez viszonyítva, mégsem volt olyan jelentős. Az áprilistól decemberig tartó diétán ugyanis 95 alkalommal ültek össze a státusok és rendek, s mindössze hat ülésen esett szó a magyar nyelvről. Ráadásul az uralkodó az összes, a nyelvkérdéssel kapcsolatos törvényjavaslatot elutasította, tehát gyakorlatilag valójában nem történt az ügyben semmilyen előrelépés. Mégis jelentősnek minősíthetőek az ezen a diétán történtek, hiszen itt lett volna végre a lehetőség s ez lett volna az a politikai fórum, ahol jelentős előrelépést lehetett volna tenni a nyelvügyben, valamint a későbbi országgyűlések nyelvi vitáiban tulajdonképpen az ekkor, az 1807-ben elhangzó érveket ismételte mindkét fél, az ellenzők és a pártolók is.

Az sem utolsó szempont a nyelvkérdés jelentőségével kapcsolatban, hogy a bécsi udvar milyen heves ellenszenvvel viseltetett a dolog iránt. Mindezt az is bizonyítja, hogy ez volt az az országgyűlés, amelynek a nyelvi küzdelmei olyan hatással voltak az udvarra, hogy elhatározták, további intézkedéseket tesznek a hangadók lefűlélésére. Az uralkodó főtanácsadója ekkor a fölöttebb magyarelles Anton Baldacci¹⁸ volt. A diétán a

¹⁷ *A tisztbéli írásmódnak saját szavai*. Mellyek t. Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék rendeléséből öszveszedettek, Pest, 1806.

¹⁸ Baldacci kabinet tanácsosnak az uralkodóval való viszonyát Napóleon így jellemezte: „A császárnak egyáltalán nincs akarata, mindig annak a nézetén van, aki utoljára beszélt vele és ezért azok, akik hatásukat rá

császár talán még meg sem tartotta a záróbeszédét, amikor ugyanezen a napon, december 15-én, Baldacci már megírta jelentését arról, hogy Sumeraw rendőr főnök fölterjesztése alapján javasolják, hogy a magyar nyelvnek a közigazgatásba való bevezetéséről írjanak ki pályakérdést a tübingi Cotta könyvkereskedés nevében. Szekfű Gyula szerint ez szolgálat mintát arra, hogy „miként lehet a nyelvügyet rendőrileg kezelni.”¹⁹ 1808-ban tehát a bécsi kormány által sugalmazott provokatív szándékkal a tübingeni Cotta könyvkiadó az Allgemeine Zeitungban pályázatot hirdetett, amelyben arra a kérdésre kellett választ adni, hogy lehet-e Magyarországon hivatalossá tenni a magyar nyelvet.²⁰ A pályázattól kettős eredményt is remélhettek a kormánykörök. Egyrészt azt, hogy a beérkező pályamunkák kimutatják majd, hogy a magyar nyelv használhatatlan a közigazgatásban, és így ezt a kényes problémát akár el is lehet felejtetni. Másrészt viszont a tudományos és az irodalmi köntösbe öltöztetett politikai írások leleplezhetik íróikat, így az egész rebellis szervezkedés napvilágra kerülhet, mivel a pályázat kiírásának körülményei majd nyilván elaltatják a nevezők éberségét. Mindenesetre a pályázókat nem riasztotta el a rendőrminisztériumi szándék, összesen huszonegy pályamunka érkezett be. Kazinczy mellett – többek között – pályázott még Döbrentei Gábor is. Ez a terv azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, így a pályamunkákat elsüllyesztették a bécsi belügyminiszteri levéltárba, s onnét csak a 19. század végén kerültek elő.²¹

Az is megállapítható, hogy ebben az időszakban az irodalom és a politika még nem fonódott össze olyan szorosan, hogy az irodalmi közakarát valamiféle politikai megerősítést generálhasson.

Az irodalmi élet feje, Kazinczy természetesen folyamatosan kap híradásokat a diétáról, bár panaszkodik, hogy mostanában milyen kevés hír jut el hozzá. Fő hírforrása a zempléni második követ, Dessewffy József.²² Kazinczyt amúgy nagyon érdekli a diéta, Vay Miklós esetével különösen sokat foglalkozik,²³ de legfőképpen Nagy Pál személye

mindig érvényesíteni fogják: Baldacci és Stadion”, az akkori külügyminiszter. Károly főherceg már 1806 elején azt írta a nádornak, hogy „mindent kivétel nélkül Baldacci csinál. Hogy ez a kizárólagos befolyás üdvös lehet-e, azt Te, aki az ügyek intézéséből ismerheted őt, bizonyára jobban ítélheted meg, mint én.” Idézi DOMANOVSKY Sándor, *Józsefnádor élete*, I, 434.

¹⁹ SZEKFŰ, *i. m.*, 72.

²⁰ A pályázat kiírásáról lásd HEINRICH Gusztáv, *Kazinczy Ferenc tübingi pályaműve a magyar nyelvről*, Bp., 1916, bevezetés.

²¹ Bővebben lásd FRIED István, *Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből*, ItK, 1991, 597–605.

²² Az országgyűlés áprilisban kezdte meg működését, s Kazinczy már májusban azt írta Cserey Farkasnak, hogy „a’ Diétáról semmit nem hallunk, csak azt, hogy Vay Józsefet és Péchy Imrét a’ vad ifjuság kipszegeté, ’s az én kedves kis Gróf Desöffym és sok fiatal Ablegatus, kik közt egy 22 esztendő Nagy Pali van, imádtatnak.” (Kazinczy egyébként tévedett, Felsőbüki Nagy Pál 1777 szeptemberében született, tehát a diéta idején 30 éves volt.) KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János (KazLev.), Bp., 1894, V, 36–37.

²³ Kazinczy már nyáron megírta Csereynek, hogy Vay Miklóst szeretné keresztapának decemberben születendő gyermeke számára. KazLev. V, 135. – Vay Miklós generális lefokozása, majd rangjába való visszahelezése szeptemberben zajlott, és hatalmas botrányt kavart a diétán. A témáról és Vay Miklós személyéről bővebben lásd SZAKÁLY Orsolya, *Egy vállalkozó főnemes: Vay Miklós báró (1756–1824)*, Bp., 2003, 222–227; SZAKÁLY Orsolya, *Vay Miklós és az 1807. évi országgyűlés: Egy közéleti botrány családi levelek tükrében*, Fons, 1997, 301–323.

izgatja; különböző anekdotákat mesél róla leveleiben.²⁴ Amikor azonban a diéta a nyelvügyet tárgyalja (és később sem), meg sem említi, hogy egyáltalán az országgyűlésen szó esett a magyar nyelvről.

Az ország másik felében Berzsenyi ekkor írja egyik leghíresebb versét, *A' Magyarokhoz. 1807* című ódát. Feltehetően a diéta kezdetén készülhetett, mivel még bizakodó, optimista hangvételű:

Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jöjjen ezer veszély,
Nem félek; a' kürt' harsogását,
A' nyihogó paripák szökését

Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
Lélek 's szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ez tette Rómát föld' urává,
Ez Marathont 's Budavárt híressé.²⁵

Berzsenyi egyébként még több, a kérdést érintő ódát is írt a diéta évében, például a *Grof Szétsenyi Ferentzhez* vagy a *Felsőbüki Nagy Pálhoz, Az Országgyűlés alatt 1807.* címűeket.

Pesten élt Virág Benedek és Vitkovits Mihály, az ő körükhöz tartozott Horvát István is, akinek barátjával, Ferenczy Jánossal való levelezése éppen ezekből az évekből való.²⁶ Mivel Horvát Révai tanítványa és egyik leglelkesebb híve volt, levelezésében sűrűn előfordul édes anyanyelvünk állapota, ám hogy az országgyűlésen téma lett volna, mindössze kétszer kerül elő. Először Ferenczy – aki a híreket szállította Horvátnak – számol be arról, hogy még a diéta elején, májusban volt egy kerületi ülés, amelyen föl szólalt Vay József, és azt mondta: „Tttes Rendek. Nem ok nélkül rendelte az ország azt, hogy a' Magyar nyelv dolgaink folytatásokba bévetessék. Az volt a' fő ok, mert int az üdö, hogy emlékeznénk meg, hogy Magyarok vagyunk, kikhez illik, hogy a' haza nyelvét mindenek felöt szeresse, oltalmazza; mert a' nyelv az az egyetlen jegy, hogy a' nemzet minö nemzet. Iparkodásunk nem volt haszontalan. 37. Vármegyék dolgaikat hazánk nyelvén folytatják; de szaporodnak naponként a' többi Vármegyékben is, ki ezen nemes tzelra iparkodnak. Több Vármegyék olly hathatósan voltak a' nyelv fölvetetésén, hogy eszközök által is akarták elő mozdítani. *Szótárokat* készítettek. Számosak már ezen munkák. Mindenikben nagyon jó; de helytelen is. Kivánom tehát, hogy egy új Deputatzió rendeltessék, melly ezen több munkákból *egyvet* készítene. Ezt mint ország munkáját,

²⁴ KazLev. V, 54, 134, 190–191. Kazinczy nagyjából ugyanazt a történetet meséli el Csereynek és Wesselényi Miklósnak is.

²⁵ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, I, *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1979, 75.

²⁶ HORVÁT István és FERENCZY János *Levelezése*, s. a. r. SOÓS István, Bp., 1990.

rajta legyünk, hogy minden Varmegye föl vegye. Mert félek, hogy zavarodás támad együgyű nyelvünkben. Utóbb se deákok, se magyarok nem leszünk.”²⁷

Horvát István egyébként sokat kesereg nyelvünk helyzetén, például pontosan 1807-ben a naplójában említi azt az esetet, hogy amikor Ürményi Józsefet (akinél ekkoriban házitanító volt) kinevezték az ország bírójává, több vármegye is küldött neki gratuláló levelet, amelyet Horvát olvasott fel: „Midön egy Magyar örvendező levél akadott kezébe, fel kiáltott: »Diese kommen auch mit ihren Ungarischen Nahrheiten«. El iszonyodtam ezeket halltomban, 's keservesen szánakodtam Hazám állapotán, mellynek kormányán illy rövid látású, 's Nemzeti nyelvöket meg vető emberek ülnének. Nem tsuda, ha minduntalan fön akadnak nálunk a' leg szentebb iparkodások... [...] Ha Magyar ország fő Tiszte bolondságnak lenni tartja a' Magyarúl írást: mit szölljon egy ostriai idegen anya szülte Minister? – E'nyire vagyunk még az igazi Magyar hajnal hasadtától!”²⁸

A másik alkalom, amikor szóba kerül levelezésükben a diétán folyó nyelvi vita, Horvát levelében olvasható. Ez már egy novemberben kelt levél, tehát ténylegesen az országgyűlés nyelvi csatározásainak idején íródott. Ebben ismételtén Ürményire panasz-kodik Horvát: „Ha kívánod igazán tudnod, mennyi reményt helhezhetek Uram partfogásában, nyomd fejedbe ime' mái vatsora alatt fülembe sugták esetet: Az ország bírāja [Ürményi József] Fehérvármegye követét, hogy a' Magyar nyelv mellett voksolt, meg pirongatta. – Hogy bizzék a' Magyar egy illetén Magyarban a' Magyar nyelv ügyében? De e'ről mélyen hallgass, hogy fejemre galibákat ne szülj!”²⁹

A diétán a nyelvkérdés először június 16-án került szóba. Ekkor a katonaságról vitáztak a rendek, és azt javasolták, hogy „a' Magyar Katonaságnál a' Katonai dolgok Magyar nyelven folytattassanak.”³⁰ A következő alkalom, amikor a rendek elővették a nyelvkérdést, októberben volt. A magyar nyelv ügye ekkor sem számított elsődleges problémának, jelen esetben is csak akkor tárgyalták, amikor a király feleletét várták egyéb ügyeket tartalmazó fölratukra. Az általános közhangulat ekkor roppant feszült és ingerült volt, a rendek ugyanis arra a kérelmükre várták Ferenc válaszát, hogy ne oszlassa föl az országgyűlést. Baldacci talán még aktívabban írta jelentéseit a császárnak, mikor a rendek a magyar nyelv kérdését kezdték tárgyalni.

A nyelvkérdés közben párosult egy tényleges nemzeti program kialakulásával. Kidolgozóinak Vay Józsefet és Szentkirályi Lászlót tartották.³¹ A program nyelvművelő társaság, nemzeti színház és múzeum alapítását tervezte, valamint az oktatásban is a magyar nyelvet kívánta előtérbe helyezni. A vita október 27-én kezdődött, amikor a sérelmek tárgyalásában eljutottak a 86. ponthoz, amely teljes egészében a nyelvről szólt. Mindezekelőtt arról kívántak törvényt alkotni, hogy azoknak a törvényes hatalmaknak, bíróságoknak, amelyek még nem fogadták el a magyar nyelvet, „bizonyos idő rendeltessen, a' melynek elteltével ezen nyelven való folytatására a' köz dólgoznak köteleztessenek.”

²⁷ *Uo.*, 111.

²⁸ *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, Bp., 1967, 368.

²⁹ HORVÁT István és FERENCZY János *Levelezése*, 150.

³⁰ *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve...*, Pest, 1807, 104–105.

³¹ DOMANOVSKY, *i. m.*, II, 141.

A vita már ekkor kitört. A magyar nyelvnek ellenzői ahhoz a két, már jól bevált érvehöz folyamodtak, hogy semmit nem szabad erőltetni, valamint hogy mi lesz a latin nyelvvel.³² A magyar nyelvet támogatók érvelésében figyelemre méltó, hogy II. József nyelverendeletét esetleg követhető példaként említik: „A mi emlékezetünkre volt olyan idő, hogy három esztendő múlva, idegen nyelven folytathattak mindenek; miért ne lehetne tehát legfellyebb tíz esztendő alatt Magyar nyelven?”³³ A magyar nyelv bevezetését mindenekelőtt természetesen azok ellenezték, akik nem ismerték a nyelvet; leghangosabban talán a horvátok. Egy helyen azzal érveltek, hogy nem szabad erőltetni semmit, mert minden nemzet, de különösen a magyar irtózik minden kényszerítéstől.³⁴ A nyelv ellenzői ugyan még a gondolatától is elzárkóztak, hogy egyszer majd áttérjenek a magyarra, de ettől még minden további nélkül vallják magukat magyarnak. Természetesnek tartják, hogy ők a magyar nemzetnek a tagjai, csak nem magyarul beszélnek. Ebben az időszakban a Hungarus-tudat még tetten érhető, élő eszme volt.³⁵

A lehevesebben az oktatásügyről vitáztak a rendek. Nagyon tanulságos végignézni a különböző érveket és ellenérveket. Általános panasz volt, hogy nincs elegendő magyar tanító. Ugyan csak lépcsőről lépésre, de mégiscsak haladt valamit előre a magyar nyelv ügye, a magyar nyelvet ellenzők már nem mertek eleve elzárkózni a változtatástól, igaz, mindenféleképpen megpróbálták lassítani a folyamatot. A lehevesebb viták arról folytak, hogy törvénybe iktassanak-e bizonyos konkrét időt, amelynek elteltével kötelező magyarul tanítani, és ha igen, akkor hány év legyen ez.³⁶ Az ellenzéknek a legfőbb érve és célja az volt, hogy „ha a' kívánt czél elérésére elégtelen három esztendő, tétetődgyön hat, nyóltz vagy tíz esztendő is, tsak bizonyos határ légyen, a' mellyen túl ne lehessen menni. [...] Minden Nemzetnek különös a' nyelve, és nem is lehet azt Nemzetnek mondani, a' mellynek bizonyos nyelve nints. Ha tsak kötelező Törvényeket ez iránt nem hozunk, haszontalan minden igyekezetünk. Már 17. esztendeje, hogy a' Magyar nyelv' gyarapításán majd tsak nem minden Ország' Gyűlésén törekedünk, és még is kevésre mehettünk, nem lévén végre hajtó elegendő ereje az ez iránt hozott Törvényeknek.”³⁷

A másik oldal érvei között is több említésre érdemes található – például amikor arról vitáztak a rendek, hogy a törvénykezésben is be lehetne vezetni a magyar nyelvet –, az egyik aulikus érzelmű követ főlszólalásában a következőket mondta: „Az egész Magyar Törvény Könyvben Magyarúl semmi sinsen egy esküvés' formáján kívül. Az Országának díszét eddig is tsak a' nevelte, hogy Deákúl tudtunk. Ezen nyelv által lettünk esméretesekké a' többi Nemzeteknél. E' nélkül most is régi homályunkba maradtunk volna. Ki beszél egész Európába Magyarúl a' mi Országunkon kívül. De itthon is, ha egyszer elfelejtjük a' Deák nyelvet, valamint régenten, úgy nem sokára tulajdon Leveleink'

³² *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve*, 514.

³³ *Uo.*, 514–515.

³⁴ *Uo.*, 533–534.

³⁵ A Hungarus-tudat eredetéről lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969.

³⁶ *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve*, 530–531.

³⁷ *Uo.*, 532–533.

megértésére a' Papokra, vagy Idegenekre szorúlni fogunk.”³⁸ Az érvelő tehát tisztában van nyelvünk különlegességével, nevezetesen azzal, hogy egész Európában, sőt az egész világon sehol sem beszélnek és nem is értik a magyar nyelvet, kizárólag csak ebben az országban. Számára azonban ez éppen hogy nem érték, hanem valamiféle olyan hátrány, amelyet nemhogy ápolni kellene, hanem leginkább el kellene tüntetni. Egyébként a magyar nyelvet támogató felszólalók többnyire a hangadó tiszai vármegyéből valók. Különösen heves volt a Sáros vármegyei első követ, Péchy János, akinek az utasításában egyébként egyetlen szó sincs a nyelvügyről. De például egy ízben Hont és Zala vármegye is ragaszkodott ahhoz, hogy vegyék jegyzőkönyvbe, miszerint az ő utasításuk ennél sokkal szélesebb körű, és hogy a magyar nyelv ügyében eddig hozott intézkedéseket kevésnek tartják.³⁹

Az udvar viszont egyáltalán nem kívánt a magyaroknak nagyobb teret engedélyezni. Baldacci a nemzeti törekvések minden fajtáját ellenezte, most is fölháborította, hogy a rendek egyáltalán tárgyalni merték a nyelvkérdést. Amikor pedig a tiszai kerületek fölvetették a nyelvűvelő társaság, a múzeum és egy nemzeti színház alapításának tervét, azonnal fölháborodását fejezte ki a királynak. Jelentésében megemlítette, hogy a magyarok a tervezett nemzeti intézettel még jó sokáig nem jutnak előbbre, hiszen a horvát, a szlavón és a szláv küldöttek biztosan nem fogják támogatni. Két nap múlva azonban kénytelen volt jelenteni, hogy még a szláv megyék is lelkes hívei a nyelvűvelő társaságnak és a magyar színháznak. Baldacci úgy vélte, hogy a magyarok igazi keménységgel fogják véghez vinni a magyarosítást, és letaposnak mindent, ami nem a Kaukázusból származik. Végeredményben kifejtette, hogy ez óriási összeget emészt majd föl, s végül több magyar nyelvtanár lesz, mint magyar katona.⁴⁰

Jelentései megtették a hatásukat a császárra. A rendek döbbenetesen vették tudomásul, hogy a király jóformán valamennyi kérésüket elutasította. Mindössze egyetlen kis törvénycikkelyt engedélyezett, az 1807/24-est: *A magyar országos Széchényi-könyvtárról*.⁴¹ Ebben a rendek hálás szívvel emlékeznek Széchényi Ferencre, aki egy fölállítandó nemzeti múzeum alapjait is lerakta a könyvtár mellett. A múzeum felállításáról a részletes törvénycikkely a következő diétán született meg: az 1808/8-as számú.

A nyelvkérdés pedig szorosan összefügg mindezzel, hiszen a magyar nemzet egyik legfőbb értéke a nyelv. Hivatalos előrelépés a magyar nyelv ügyében, vagyis törvény, hosszú ideig nem születik még. A következő is majd csak 1830-ban, onnét pedig még újabb tizennégy év, mire a folyamat közigazgatási szinten lezárul.

³⁸ *Uo.*, 553–554.

³⁹ *Uo.*, 555.

⁴⁰ SZEKFŰ, *i. m.*, 292–293.

⁴¹ *Corpus Juris Hungarici*, 224.

HERMANN ZOLTÁN

A POÉTAI ROMÁN MINT KONTEXTUS

Kisfaludy Sándor: *Himfy szerelmei*A kietlen magánosság
Elíziom lelkemnek...*(Kesergő szerelem, 44. dal)*Ha nem érnek az elmével,
Óh vers, ólom lábaid,
És a szívnek érzetével,
Nyelv, nem bírnak szavaid;
Hát jobb, óh vers, csak elfúlnod, –
A nehéz vers fertelem;
S néked, nyelv, jobb elnémulnod, –
A selyp hangzat sérelem.*(A boldog szerelem, 66. dal)**Regényszerűség és (kvázi)elbeszélői diskurzus a Himfyben*

Imre László 1990-es, a magyar verses regényről írott, kánonkijelölő monográfiájában Kisfaludy Sándor *Himfyje* úgy említődik, mint a magyar verses regény műalakzatának egyik kitüntetett lírai-epikai előzménye.¹ Kisfaludy dalciklusa, amelyre Fenyő István és Imre László szerint Horváth János alkalmazta először a *poétai román* elnevezést,² műfaj-történeti szempontból nyilvánvalóan helyettesíti a magyar költészet 19. századi történetében valamit, helyettesíti a byroni–puskini műforma áthasonlításához szükséges verses epikai hagyomány egy részét. Imre László koncepciójában a magyar verses regény a lírai beszédmódban gyökerező, s a Gyöngyösi-féle nemesi epikai előképeket a kánonból kirekesztő hagyományai jelölik ki a műfajcsoport sajátos, az európai verses regényhez képest eltérő alakulástörténetének feltételeit. A *poétai román* tehát – eredetét is tekintve – távolról sem azonos a verses regénnyel, még ha a felületes közelítésmód számára kézenfekvő is volna – akár a csábító tükörfordítás miatt – ezt kijelenteni.

A *poétai román* műfaji meghatározásának ez a zavara részben Csokonainak a *Lillához* írt előszavához vezet vissza. Csokonai a *Lilla*-előszóban³ közvetlenül nevezi „poétai

¹ IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., 1990, 64.

² „A *Kesergő szerelem* ugyanis »poétai román«...” – írja HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor* [egyetemi előadások Kisfaludy Sándorról, 1934–1935], Bp., 1936, 40; vö. IMRE, *i. m.*, 56; FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Bp., 1961, 99. Horváth János azonban így folytatja: „...oly értelemben, ahogy Csokonai mondja.”

³ „Nem is voltak ezek az én Verseim soha olyan tzéllal íródva, hogy belőlök egy, és egymással összefüggő Poétai Román kerüljön...” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, VARGHA Balázs tanulmányával, Bp., 1979, VI–VII.

románknak” a *Kesergő szerelemet* és a készülőfélben levő folytatást, hiszen aligha tévedünk, ha azt mondjuk: az „érzékeny dalok” és a *Himfy* szembeállítás az *Előbeszéd* voltaképpeni témája. A *Lilla*-kötet műfajisága mindvégig a *Himfy*vel szemben definiálódik.⁴ A *Lilla* történetyszerűsége valóban eltér a *Himfy*től: a három rész – a három „könyv” – kompozíciójának virtuóz formavilágú lírai pillanatképei a bimbózó szerelem, a boldogság és a csalódás fiktív⁵ történetévé módosítják Csokonai dalciklusát.

A *Himfy* történetmondásának poétikai alakzatai sem annyira egysíkúak, ahogyan azt a versformák monotonitását számon kérő Csokonai-bírálat óta a szakirodalom visszahangozza. Kétségtelen, hogy a 8–7 szótagos, ütemes sorszerkezetek variabilitására építő ritmika vonatottá teszi az egyhuzamban való olvasást, de valószínűleg csak azért, mert a mai olvasó nem tartja számon a *Himfy*-szakok énekes, zenei eredetét.⁶ A *Himfy* szövegeinek ritmizálhatósága mögött a nemesi kultúra népszerű, szórakoztató dallamkincsét kell látnunk, a például Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében is jól követhető zenei hagyományt.⁷ A *Himfy*ben előforduló négyféle strófaszerkezet⁸ négyféle dallamtípus

⁴ A kérdésről részletesebben lásd ZENTAI Mária, „*Érzékeny dalok*” vagy „poétai román”? Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25(1988), 91–108. Csokonai költeményeinek SZILÁGYI Ferenc által sajtó alá rendezett kritikai kiadása a jegyzetekben Sinkó Ervinre hivatkozva azonban a *Lilla*t nevezi „poétai románknak”, vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, 5. Bp., 2002, 1011–1012.

⁵ A dalok fiktivitása és a Csokonai-kultusz által is gerjesztett életrajzi referenciák (Csokonai szerelme Lillával – Vajda Juliánával?) össze nem egyeztethető volta külön tanulmányt érdemelne. Ha biográfiai szempontból nézzük, tanulságos, hogy a Csokonai-ihlet hány egykori kedveshez vezethet vissza Vajda Juliánán kívül, vö. az időrendben közölt *Lilla*-dalok jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ, *i. m.*, 1–5, Bp., 1975–2002 (passim); további megfontolást érdemlő kérdés, hogy a pszeudonim *Himfy*hez képest a szerzői státusz hogyan változik meg azáltal, hogy Csokonai a saját nevét („Vitéz”) használja fel egy fiktív történet megképzésére.

⁶ Kérdés persze, hogy Csokonai miért jár el hasonlóképpen, mint a mai olvasó. Alighanem a *dal* definitív kettősségéről van szó: Csokonai inkább az *olvasható* lírai műfaj értelmezést célozza, Kisfaludy pedig számít az *énekelhetőségnek* a befogadót orientáló hatáselemeire.

⁷ A dalgyűjtemény több darabja is illeszkedik ehhez a versformához. Az „izometrikus” dallamtípusok közül jó néhány tizenöt szótagos sorhosszúságú dal is idetartozhat (a gyűjtemény 13-at számol); egészen közeli az azonban a 8+7-es „heterometrikus” dallamtípushoz tartozók (ilyenek a gyűjtemény 234., 334. és 414. sorszámú darabjai, s néhány rokon változat). Külön figyelmet érdemel a „De mit törődöm én vele? / habár az ördögökkel...” kezdetű 234. ének, amely tematikájában is hasonlít a *Himfy* lírai alaphangjához: a vers maga szerelmi kesergés. Ismert dalról lehet szó, hiszen Horváth Ádám *Holmija* IV. kötetében is közölte (négy soros strófákba tördelve, 1791-es évszám mellett!), s újra kiadta a *Magyar Árion*ban is a 47. szám alatt. Még ennél is érdekesebb azonban az *Árion*-beli szöveghez Horváth Ádám által fűzött jegyzet: „Mikor a muzsikai nyomásokhoz alkalmaztatott hangmértéket törvényemmé tettem, ez volt első próbám *egy csendes verbung notára*, melynek mértéke két első sorban jambus, a hátulókban choriambus” (kiemelés tőlem – H. Z.). A továbbiakban még érintjük annak kérdését, hogy a *Himfy* strófikus szerkezete miatt miféle dalhagyományhoz kapcsolódott, e tekintetben azonban – figyelve Pálóczi megjegyzésére – a lassú verbunkos népszerű zenei formájának hatását jelentősnek véljük. Vö. *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953, 831.

⁸ Az énekekben három típus fordul elő: 87878877 ababccdd, 87878787 ababcdcd, 8787 abab; a negyedik a dalok ún. „nagy” *Himfy*-strófája: 87878787877 ababcdceeff. Az énekstrófák első típusának és a dalok strófaiknak szakasz-záró, párosrímes sorai általában a versszak megelőző sorait (többnyire egy tagmondat parafrázisainak kétszeres vagy háromszoros ismétlését) ellenpontoszák, nagyritkán ironikusan, főképpen azonban szentenciózusan foglalják össze a megelőzőleg írtakat; a két párosrímes szakaszszárlat mondattanilag továbbra is két mellérendelt versmondatból áll, önmagában is tartalmaz ismétlést. Vö. a *Kesergő szerelem* első versszakával: [egy hasonlat előrevetett magyarázó részének négyseri ismétlése:] „Mint az őzek az erdőben, / A halak a vizekben, / Madarak a levegőben, / A méhek a

feltételez, s ez – ha megengedjük, hogy a zenei hagyományban még otthonos kortársi befogadó intim olvasásmódja az énekbeszéd formáival kerül konfliktusba – lelassítja, töredezté teszi az olvasás menetét,⁹ azaz voltaképpen a történetalakulás folyamatosságát ellenében hat. Csak erősíti ezt a hatást az *énekek* és a *dalok* zenei hagyományra utaló, funkcionális szembeállítás: a 18. század végének Európa-szerte elterjedt szórakoztató-műzenei dalciklus-irodalma¹⁰ nagyjából ugyanúgy kezeli a *recitativók* és *áriák* váltakozását, ahogy a *Himfy* énekei és dalai. A *Himfy*-szakirodalom általános tétele, amely szerint az énekek hajtják előbbre a *poétai román* cselekményét, míg a dalok lírai epizódokként olvasandók,¹¹ valószínűleg erre a kompozíciós sémára utalhat vissza. Az *énekek* és a *dalok* poétikai funkcióinak megoszlása ennél jóval összetettebb: az *ének* a lírai én intonációjának, a *dal* helyzetszerűségének, szituáltságának a körülírására szolgál; a *dal* reflexió az *énekben* leírtakra. A *Kesergő szerelem* énekeinek és dalainak efféle kapcsolata *A boldog szerelem*ben azonban már nem jelentkezik ilyen világos szerkezetben: s ez mindenképpen a kompozíció történetképzését akadályozza.

A történetalakítás másik összetevője lehet – minden bizonnyal emiatt hivatkozhat a recepció a *Himfyre* a verses regény előzményeként –, hogy a szöveg domináns poétikai alakzata a *lírai* (illetve *elbeszélő*) én identitásának kijelölése. A lírai én fiktív önazonossága és megosztottsága mutatkozik meg abban a funkcionális rendben is, amely a dalok és énekek kettős poétikai státuszát érinti, hiszen a *Himfy* énekeiben a lírai hős mint a maga pillanatnyi állapotát leíró „külső ember” jelenik meg, a dalokban viszont az elégi-kus-érzelmes „belső ember” vagy az egyenes idézetben megszólaló „kegyes kegyetlen” beszél.¹² Van olyan eset is persze, amikor a lírai én az olvasóval lép párbeszédbe.¹³

kertekben: / [a hasonlított rész kétszeri ismétlése a versmondat végére vetve:] Oly szabadon s kedvem telve / Éltem egykor napjaim; / Vigan lejtve s énekelve / Üzém kicsiny bajaim.” Horváth János szerint: „A dalokban bizonyos igyekvés bélyegzi az olvasó figyelmét mindig egy pont felé fordítani, míg az a végső quatrainben, vagy éppen a végső sorban, többnyire egy sebes, nem ritkán antitetikus fordulat által kisebb-nagyobb mértékben kielégítetik.” Az énekstrófák második és harmadik típusa reflexiótlan, gördülékenyebb, „cselekményesebb”. Vö. FENYŐ, *i. m.*, 152–160.

⁹ Az olvasás menete (Lesevorgang) fogalmát vö. Wolfgang ISER, *Der Akt des Lesens*, München, 1994, 175–256.

¹⁰ Mindenekelőtt az éppen 1800 táján népszerűvé váló német *Liederspiel*ről van szó, a történetet előre mozdító prózai betétekkel váltakozó népies-egyszerű dalokból álló műfajról (pl. J. Fr. REICHART, *Lieb und Treue*, Berlin, 1800). E szempontból is tanulságos KUNSZERY Gyula felvetése – *A Himfy-vers nyomában*, It, 1957, 206–215 –, aki magát a versformát is a német barokk lírából eredezteti. Idézi FENYŐ, *i. m.*, 154.

¹¹ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor*, Bp., 1910, 75; HORVÁTH, *i. m.*, 47–48; FENYŐ István Horváth Jánosra hivatkozva a strófaformák mondattani sajátosságaiban látja ezt az eltérést: a dalok szigorú belső ellentozottságát a szakaszon belül záródó versmondatok biztosítják, míg az énekek esetében nem ritka, ha a körmondat több szakaszon – néha akár tizenegynéhányon is – áthúzódik: *i. m.*, 157–160.

¹² Pl. *Kesergő szerelem*, 39. dal: „Immár mennyit nem szenvedtem, / Miólta megemertem! / Áldozatot mennyit tettem! / S mind ezekért mit nyertem? – / Bús szívemet enyhítené, / (Bár tüzeimet nem oltaná) / S lelkemet felderítené, / Ha vagy egyszer mondaná: / »Szánom sorsod, óh te szegény, / Szerelmedben beteg legény. / Fáj nekem, fáj gyötrelmed, / Noha nem bánt szerelmed.«” 40. dal: „»Elmédet hát mért bocsátd / Tilosomba szünetlen, / Boldogtalan, ha már látod, / Hogy nem esik büntetlen, / Onnan szedett eledellel / Táp-lálgatni szivedet? / Édes ugyan, a mit ott lel, / De az öldös tégedet?» / Elképzélem életemet, / Ha szeretne ő engemet; / S az ész ekként dorgála; – / De semmit sem használa.”

¹³ Pl. *A boldog szerelem*, 163. dal: „Ne csudáld, hogy majd minden szó / Csak szerelem versemben: / A sok édes, a sok szép s jó, / A mit érzek keblemben, / Sőt e roppant természetben / A mi lehel és munkál, / Vonsz,

Ez utóbbi, a lírai hős és olvasója között létrejövő dialógus már a történetmondás retorikai alakzatai közé tartozik. Az *empatikus*, beleélő olvasás ugyanis a lírai énnel/hőssel való azonosulásban ugyanúgy megképződhet, mint a megszólított Líza helyébe önmagát képzelő női olvasó szereplehetőségeiben. Himfy és Líza „külső emberként” fiktíve egyénítettek, a „belső ember”, az imaginatív olvasás során kialakuló szereplői és olvasói én-képek azonban inkább a dalokban jelennek meg. (A mű szerelmi témája miatt ráadásul közvetlenül felvethetjük: a szereplői és olvasói imázsok nemi szerepek szerint is megoszthatók.)¹⁴ Ez a retorikus szerzői-befogadói szerepjáték (és szerepcsere) legalább annyira lehetett oka a *Kesergő szerelem* népszerűségének, mint a zenei-költészeti tradíciók elevensége a kortársi befogadásban, de talán ez lett az oka a *boldog szerelemmel* szemben megnyilvánuló laikus vagy éppen kritikai tartózkodásnak is.¹⁵ Míg az olvasásalakzatok a sikert jelentő első évtizedben a megszemélyesítések és a hasonlatok mintájára alakultak, az 1810-es éveket követő évtizedekben terjedő metaforikus értésmód már bőbeszédűségként kezdi meghatározni az efféle halmozásokat.¹⁶ A *Himfy* mint szöveg és Himfy mint epikai-lírai hős a szentimentális olvasó számára még izgalmas olvasmány-élmény: úgy működnek, mint egy-egy hasonlatgenerátor, az olvasás átélhetősége a dolgok és fogalmak (szerelem, boldogság és boldogtalanság, kéj és kín stb.) majdnem végtelen megnevezhetőségéből fakad. A preromantikus-romantikus olvasó – egy új generáció jelentkezik az olvasóközönségben is ekkortájt – azonban mást vár: a hasonlatszerűség nem elégtí ki a romantika metaforikus olvasási stratégiáit. A *Himfy* új értelmezői paradigmái, s mindenekelőtt ahogyan azokat Kazinczy recenziója¹⁷ bevezeti, a hasonla-

köt, tart, s ily szép keletben / A mi által öszveáll, / S öszvehangzik minden, minden / Kivül, belől, alatt és fenn – / A mi élet s élelem, – / Mi az, ha nem *szerelem*?”

¹⁴ A Himfy és a Líza neveknek erotikus konnotációi is vannak – egyébként is izgalmas kérdés, miért olyan divatos név az európai szentimentalizmus és preromantika irodalmában a Líza (Liza, Lisa, Elisa, Elise stb.) név –; az erotika már a *Keservekben* is megjelenik, a *boldog szerelem*ben viszont kifejezetten nyíltbeszédű, a testiségről leplezetlenül is író részletek olvashatók (pl. ilyen a *Kesergő szerelem* 13. éneke vagy a *boldog szerelem* 151–172. dalai). Ez a nem is annyira rejtett utalásrendszer jót tesz a művek olvasottságának. A névválasztást tematikusan a többször megidéződő *Himfy–Hymen*, s a *Líza–Eliziom* paronímiák is indokolhatják. Hymen, azaz a házasság, a szerelmi kéj és boldogság isteni megszemélyesítője a műben többször is felbukkan, főképpen a második részben. (Ott van a *boldog szerelem* Helvetiustól származó mottójában is.) A Líza név az egész *Himfy*nek mindössze 13 szakaszában fordul elő, s a *Kesergő szerelem* 44. dalában kapcsolódik egybe a halálvággyal és a boldogság túlvilági honával: „Csömört okoz a társaság / Az én beteg szívemnek; / A kietlen magánosság / *Eliziom* lelkemnek; / Hol semmi nem mozog, nem él, / Hol egy madár se mulat; / Hol egyedül a szív beszél, / Ha tépi az indulat: / Ott szeretem andalogva, / A bú karján nyavalyogva, / Táplálni az édes kint, / Valamíg az éj nem int.” A nevek tehát a szerelmi kéj antikizáló megszemélyesítéseivel kapcsolhatók össze.

¹⁵ Megfontolandó persze, hogy míg a szentimentális-romantikus irodalmi ízlésben a boldogtalanságról szívesen olvas a közönség, a boldogságról nem.

¹⁶ Kazinczy két *Himfy*-epigrammáját lásd KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYES László, Bp., 1998, 117, 130.

¹⁷ Vö. KAZINCZY Ferenc, *Recenzió Himfy szerelmeiről* = K. F., *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, Bp., 1979, 733–746; a recenzióról lásd még CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?*, Bp., 1990, 194–203.

tok és a megszemélyesítések halmozását úgy jelölik meg, mint a jelképzés sikertelenségét, a nyelv elégtelenségét.¹⁸

A *Himfy* befogadói stratégiáiban az 1810-es évek után felfüggesztődött a poétikai-retorikai alakzatok érvényessége, nem volt érzékelhető a dalok és az énekek funkcionális megoszlása, nem volt már áttekinthető az empatikus olvasás és a hasonlatszerűség összefüggése; ezzel együtt a zenei tradíció ismerete is bizonytalanná vált. A *Himfy* fokozatosan „csak olvasható” szöveggé alakult át. A *Kesergő szerelem* 1801-es és a *Himfy szerelmei* 1807-es, tipográfiai szempontból is értékes könyvtárgyai¹⁹ e tradíciók meggyengülésével elveszítették az átalakuló kánonban elfoglalt központi helyüket, megbecsült, de valószínűleg egyre kevésbé olvasott darabjai lettek a nemesi és polgári-értelmiségi könyvgyűjteményeknek.²⁰ Az értelmező tradícióitól és „eredeti” olvasásalakzataitól megfosztott könyv a romantikus verses regényeken edződött olvasási tapasztalatok mentén már nem volt *történetként* befogadható: a romantikus kritika és az irodalmi életben még igen tevékeny Kisfaludy között folyó vitákban lassan megteremtődtek a feltételei annak, hogy a *Himfy* román-jellege egy külső, kontextuális szövegkorpusszal kiegészülve maradhasson fenn. A romantikus irodalomtörténet és -kritika nem mondhatott le a saját előzményeként kijelölt szentimentális kvázi-regény legalábbis periférikus kanonizáltságáról; a sikereit túlélő szerzőnek pedig kapóra jött a romantikus irodalmi paradigmák szerzőközpontságára.

Kontextusteremtés

Kisfaludy Sándor már *A boldog szerelem* írása közben is tapasztalhatta az olvasói igények és elvárások megváltozását, eleinte alighanem a *poétai románnak* a *Kesergő szerelemben* még ki nem próbált epizód eljárásaival is kísérletezett: *A boldog szerelem* V. éneke helyén egy epikai betét, a *Himfy* 1807-es kiadásában önálló regéként megjelentetett *Csobáncz* állt volna.²¹ Hogy ez az epikai beszédmód mégsem lett része a *Himfy* történetyszerűségének, annak alighanem a kortársi fogadtatásban vannak az okai. A *Keservek* 1801-es megjelenésekor még nem vállalt szerzői név ellenére, legalábbis a Dunántúl művelt nemesi közéletében, a névtelenség által biztosított beleélő olvasásmód lassan egy, a mű fiktív szereplőit élő személyekkel azonosító befogadói stratégiává kezdett formálódni. Sokan tudták, hogy a szerző Kisfaludy Sándor, s legalább annyian vélhették: a „kegyetlen kegyes” Líza: Szegedy Róza. Kazinczy ezt írja például a még 1807-ben megjelent recenziójában: „A Himfy név, valamint az ének által halhatatlanná tett

¹⁸ Fried István tanulmánya (és annak Kisfaludyval szemben esetenként jogosan csipkelődő, ironikus hangneme) voltaképpen a romantikus és posztromantikus recepció felől közelít a *Himfy*hez. FRIED István, „Nem lelődnek neveik...”: *Kisfaludy Sándor és a nyelv elégtelensége = Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, CSÁSZTVAY Tünde, Bp., 1993, 93–114.

¹⁹ Vö. FENYŐ, *i. m.*, 160–161.

²⁰ Kisfaludy barátjának, Skublics Imrének könyvtáráról lásd FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978, 200–211.

²¹ Vö. FENYŐ, *i. m.*, 192.

Liza név is költött nevek, úgy, mint amelyekkel K. úr (sic!) magát és kedvesét alak alá rejteni jónak lelte.”²² Az 1807-es *Himfy szerelmei* – amely a *Keservek* mellett *A boldog szerelemet* és az első regéket is közölte – mérsékeltbb sikerének az lehetett az egyik oka, hogy a behelyettesítő-beleérző olvasásmód másképpen működik, ha konkrét személyek történetét követi.

Kisfaludy maga is alakítgatni kezdi ennek az azonosíthatóságnak a feltételeit. A Líza–Szegedy Róza-párhuzam erősítésének Debreczeni Attila által feltárt érdekes példái a *Napló és francia fogságom* Kisfaludy által végzett javításai: Kisfaludy *Zalabéri Horváth Róza* vezetéknevét több helyen kikaparja és a Szegedy előnevet írja be helyette.²³ Ha jóindulatúak akarunk lenni, Szegedy Róza *Himfy*-beli egyértelmű identifikációjának gesztusát látjuk e javításokban, s nem a Róza asszony „köztudottan” (?) gyanakvó és féltékeny természetétől való félelmet.²⁴

Az új, kibővített *Himfy*-ben Kisfaludynak szerzői jogi okok miatt is vállalnia kellett a névtelenség feladását, még akkor is, ha tudta, ezzel gyengít bizonyos olvasásmódokat. Az esetenként szemérmetlenül „Himfy” név alatt kiadott plágiumokra ily módon is válszólnia kellett. A szerzői név egyébként is homályos legitimációjú eredetiségprogramként lett megjelölve az 1807-es kiadáshoz írott *Előszó*-ban: talán túlzás, de szinte csak jogi intenciója érvényes ennek az originalitásnak.²⁵

A *Himfy* regény-voltát az említett 1807-es *Előszótól* kezdődően²⁶ Kisfaludy és Szegedy Róza szerelmének konstruált története, kontextusa helyettesíti. Egy olyan újrakanonizálási folyamatot indít el a *Himfy szerelmei* bevezetője, amely nem a poétai román kontextuális műfaji meghatározása felé mutat; ellenkezőleg: a teremtdő kontextusok teszik a romantikus olvasó és a kritika számára regénnyé a művet.

A *Himfy* előszavát követő első kiegészítő kontextus a *Két szerető szívnek története* című levélregénye, amelyben Kisfaludy a szakirodalom visszatérő állítása szerint Szegedy Rózával folytatott levelezéséből is felhasználta terjedelmes részleteket. A mi szempontunkból érdekes, hogy Toldy Ferenc állításával szemben a szöveg nem 1799–1800 körül keletkezett, hanem, ahogyan Pais Károly helyesírás-történeti szempontokat figyelembe véve bizonyította, éppen 1806–1807 fordulóján.²⁷ A levélregény előmunkálatai között egy névjegyzék is fennmaradt (feltehetőleg 1803 és 1805 között íródott), amelyben a regény szereplőit és fiktív helyszíneit azonosítja valóságos személyekkel: a lajst-

²² KAZINCZY, *i. m.*, 733.

²³ A csak 1862-ben, Kisfaludy Árpád Béla által javított és csonkított szövegével megjelent művet maga Kisfaludy Sándor kiadásra szánta, lásd a jegyzetekben: KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, s. a. r., a kíséret-tanulmányt és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997, 234.

²⁴ Ide tartozik *A boldog szerelem* keletkezéséről szóló ellenőrizhetetlen eredetű anekdota, amely szerint Kisfaludynak azért kellett volna megírnia a *Keservek* folytatását, mert Róza asszony nehezen viselte a gondolatot, hogy az utókor a nagy költő bánatának fő okozójaként emlékezzen rá.

²⁵ KISFALUDY Sándor *Összes költeményei*, s. a. r. és bev. ZILAHY K. Béla, Bp., é. n., I, XXV–XXXI.

²⁶ „...én, ott a szomorú magányban, leírtam életem poézisét, azt, amit szívem érzett, vagy Himfy helyén érezhetett volna.” KISFALUDY, *i. m.*, I, XXVII.

²⁷ PAIS Károly, *A két Kisfaludy Sándor*, Cegléd, 1937, 30; idézi DEBRECZENI Attila: KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, 250–251.

rom alapján elég széles azoknak a köre, akik közvetlenül is tanúi voltak, lehettek a költő és Szegedy Róza szerelmi történetének.²⁸

Amikor Kisfaludy Sándor a *Himfy* és a regék miatt 1820 márciusában neki ítelt Marczibányi Nagyjutalom 400 aranyforintját átadja majd Károly öccsének az Auróra alapítósára,²⁹ a szárnyát bontogató romantikus nemzedék és annak olvasótábora felé tesz félreérthetetlen gesztust: saját addigi életművét a romantika előzményeként igyekszik felmutatni. Az életmű romantikus újraértelmezhetőségét segítette elő két 1832–33-ban keletkezett, kéziratban maradt autobiográfiai fogalmazványával is, az egyik épp a romantikus nemzedék mecénásához és programadóójához, gróf Teleky Józsefhez szólt.

A gróf Telekynek szóló feljegyzést Toldy csak említi, de a másikat, a *Kisfaludy Sándor' életéből* címűt, amelyben a költő egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról, 1870–71-ben meg is jelenti a *Kisfaludy Sándor Hátrahagyott munkái* IV. kötetében. Ez a külső nézőpontú életrajzi jegyzet eredetileg a Döbrentei Gábor által szerkesztett *Közhasznú esmeretek tára* VII. kötete számára készült, s abból Döbrentei hosszú szakaszokat át is emelt az enciklopédiába.³⁰ A *Közhasznú esmeretek tára* tehát szélesen is terjeszti a Kisfaludy–Szegedy Róza szerelem-történetet, mintegy felszólítja az egyre gyérülő olvasóközönséget a *Himfy* epikus elemeinek és az életrajz bizonyos pontjainak egybevetésére. Kisfaludy – harmadik személyű elbeszélésként – így adja elő a történetet: „Még egy nagy ok lökte-ki Őtet a Zavaros Világba: az, hogy [...] Badacsonyon szüretkor Szegedy Rozália Kisaszszonnyal megesmerkedvén, ennek mind akkori testi kellemei, mind a' többi felett ragyogó erkölcsi 's elmebéli szép 's ritka tulajdoni, a' nagy Világ' zajjában lelke' rokonát fel nem lelvén, Őtet annyira meghaták, hogy bizonyosnak hitte, csak Ő vele boldogulhatni földi pályájában [...] azonban Szegedy Rozália, midőn Kisfaludy a' Garrison Regementhez általtétele után, Olaszországba indulása előtt, Zalában ismét megfordúlna, a' magát egyéberánt is sértetve érző Ifjú eránt némű hidegséget mutatott viseletében, úgy, hogy ez a' néhány hónap előtti szívességet az előtte legbecsebb leányszívben egészen kihalttnak, vagy talán helyzete által kitiltottnak gyaníttá. [...] eltökéllé magában: elveszni a' Világ' zavarjában, a' véres harcokban. Szívének ezen helyzete, valójában ezen felingerültsége, hozzá járulván régi táplált hazafiúi vággya és feltétele, magyar nyelv 's írás által terjeszteni a' veszni indúlt Magyar Nemzetiséget, tevék Őtet indulatos és termékeny Költővé, a' mi Himfy' Szerelmeiben sok helyen kiteszik.”³¹

Toldy Ferenc a romantikus kritika egyik alaptételéhez igazítja utóbb a Kisfaludy életében még alakuló kontextust.³² A lírai hőst és a szerzőt azonosítja, hiszen a romantikus értésmód szerzőre (a szerzői imázsra) orientáltsága biztosítja számára Kisfaludy dalcik-

²⁸ KISFALUDY, *i. m.*, 207–209, 258.

²⁹ Vö. FENYŐ, *i. m.*, 339.

³⁰ Vö. KISFALUDY, *i. m.*, 187–205, 227, 257–258.

³¹ KISFALUDY, *i. m.*, 195.

³² A magyar romantikus kritika itt is csak féloldalasan követi a schleiermacheri romantikus hermeneutikát: abszolutizálja a szerzői oldal jelentőségét, viszont – talán leíró szándékaitól vezetettve – általában figyelmen kívül hagyja az olvasói kreativitás esztétikai teljesítményét. Vö. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 1984, 141–148.

lusának történetként való megértését. 1867-es, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* címmel kiadott előadásában ezt írja: „...ezzel kell előbb megismernünk, mint a költő legbelsőbb lényege kifejezésével, ez nyújt kulcsot másnemű, különösen elbeszélő dolgozásai helyes méltánylásához is. *Himfy* azon helyzetek lírai képeinek hosszú sora, melyekbe a költő (sic!) szerelme által jutott. [...] Az egésznek meséje így volna adható. *Himfy* megpillantja Lizát, és szereti. Nem nyervén viszontszerelemet, futja látását, sőt hazáját is, s a távolban, a harcok viharában keres belső békét, vagy éltének, s ezzel kínainak is véget. Mindkettőt hiába. Az imádott tudja szenvedéseit, de folyton érzéketlen marad. Változnak az évrészek, gyötrelmei maradnak. Az öngyilkolás gondolata kerülgeti, de éppen Liza által csügg az életen is, sőt koronként egy homályos sejtelem reményt kápráztat elébe, s ilyenkor emlékezeteken legelteti érzéseit. A háborúnak vége, nem az övének, mely keblében folyt. Eltökéli magát látni szeretettjét, hazáját, látja, ő szebb, mint valaha, gyötrelme megújul. Azon kínos gondolatot, hogy vágytárs által szorítottat ki, alaptalannak találja ugyan, sőt szerelmi gerjedeések jeleit olvas lényében, reményleni kezd már, midőn amitől leginkább tartott, még is bebizonyodik: Liza mást szeret. Lelke lassú halálnak ered. Itt végződik az első rész, a *Kesergő szerelem*. A másodikban a boldogított szerető diadalmas örömben zengeti lantját. Választottja mindig szerette, rágalmak okozák visszavonulását. Hymen szentesíti a frigvet, s *Himfy* immár a legboldogabb életet éli, melyet szabadon született férfiú, házilig boldogítva csendes mezei jószágán leélhet. Ez körülbelül az a fonal, melyre az egyes énekek és dalok gyöngyök gyanánt felfűzvék...³³

Jóllehet, Toldy egy 1874-es akadémiai felolvasásán (engedményeket téve az akkor már számottevően befolyásos pozitivistá irodalomtörténeti gondolkodásmódnak) revideálja korábbi nézeteit, és Pepi grófnét teszi meg a *Himfy* Lizájának előképévé,³⁴ a *Himfy* olvashatósága továbbra is a konstruált életrajzi kontextusoknak van kiszolgáltatva: az életrajz történetmondása szükségeltetik a *Himfy* diegetikus rendjének helyreállításához.

Mint Horváth János utóbb szellemesen megjegyzi: „A sok vita, mit Kisfaludy »műzsája« felől folytattak, fölösleges volt; maga [Kisfaludy Sándor – H. Z.] írja Majláthnak³⁵ 1820-ban »Auch ist der Gegenstand Himfys mehr nur ein Ideal, obschon auch meine Frau grossen Antheil daran hatte«...³⁶ S a poétai román regényszerűsége valóban nem áll meg Szegedy Róza nélkül.

³³ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig (1867)*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 317–324.

³⁴ Megjelent: *Kisfaludy Sándor vegyes leveleiről*, KTÉ, 1875, X, 197–208; idézi FENYŐ, *i. m.*, 137.

³⁵ Mailáth János (1786–1855) műfordítóról és történetíróról, Kisfaludy egykori győri iskolatársáról van szó.

³⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 43.

A kontextus mint regény

Toldy Ferenc visszavonási kísérlete így hatástalan marad: a későbbi Kisfaludy-recepció – Császár Elemér,³⁷ Horváth János, Fenyő István³⁸ stb. – ezután is a *Himfy* és a Kisfaludy Sándor-életrajzok összefüggéseinek újrakonstruálásával helyettesíti be a mű értelmezését és regényi voltának meghatározását. Érdemes Horváth János történetkonstrukcióját is hosszabban idézni: „Az elbeszélés-váz – a »román« – körülbelül a következő. Odavan régi nyugalma, szívét megsebzette a »göggös szép«, külföldön nyomorog, elmúlt a tél, de neki a tavasz is ellensége, körülvette a franc had, sziklás, szörnyű helyeken bujdosik, a badacsonyi szüretre emlékezik, gondolatát a Balaton vidékére, a Bakony szélére küldözgeti; újra átéli a szüret élményeit, újra látja kedvese táncát, élvezi Haydn zenéjét, sétájokat. Végre megszűnt a vérontás, hazaengedik a foglyokat, ő tengeren indul vissza, szörnyű viharba. Eltökéli, hogy mindenáron elmegy kedvese látására. Harmadik ősze már, hogy szerelembe esett. Végére Hunniába ér, csókolhatja földjét, már látja domborodni Somló kalapját, látja Marcalt, távol Sümeg várfokát, Tátikát. Találkozott a leánnyal, de az most sem könyörül rajta; csalódnia kell még abban a hitében is, hogy kedvesének a szíve szabad: ő most már meghalhat.”³⁹

Az életrajzi párhuzamok tartják fenn a *Himfy* regényszerűségét, s a regénnyel kapcsolatos elvárásrend alakítja a szöveg olvashatóságát.

A *Himfy* kánonban elfoglalt helyének és olvasottságának nyilvánvaló egybe nem esése jó száz évvel a mű megjelenése után már odáig fajul, hogy a szakirodalomban értelmezésként előadott életrajzvázlatok a mű olvasását is helyettesíteni képesek. A 20. század elejének kiadásában olyan sajtóhibák is előfordulnak, amelyekről még a messzemenő jóindulat mellett is leginkább azt kell gondolnunk, maga a nyomdász sem olvasta vissza azt, amit kiszedett: Zilahy K. Béla év nélkül megjelent *Himfy*-kiadásában néhol még fejjel lefelé kinyomtatott sorokat is olvashatunk.⁴⁰

³⁷ CSÁSZÁR Elemér könyvében (*i. m.*, 166) a *Himfy szerelmeiről* írott három fejezet egyik alcíme például ekként hangzik: „A költészet valósággá válik.”

³⁸ FENYŐ István történet-rekonstrukcióját és -értelmezését – terjedelme miatt – itt nem idézzük, lásd *i. m.*, 120–125.

³⁹ HORVÁTH, *i. m.*, 40–41.

⁴⁰ Lásd KISFALUDY, *i. m.*, I, 35.

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

„...MOLESTA MEA PEREGRINATIO”
(Rimay János diplomáciai levele 1608-as követjárásáról)

Törökországi követi útját az örökké békére vágyó Rimay János később „molesta mea peregrinatio”-nak, „az én terhes peregrinációmnak” nevezte. A gráci Landesarchiv Militaria sorozatának gazdag magyar vonatkozású gyűjteménye őrzi azt az eddig kiadatlan diplomáciai jelentését, melyet a Fényes Porta orátora, Herberstein Ádám báró adjunktusaként (tehát helyetteseként) állított össze II. Mátyás magyar királynak az előző évi konstantinápolyi diplomáciai útjáról. Ez a diplomáciai levél tehát 1609. évben keletkezett, Grácban jelzet nélküli másolata található. De megvan az eredeti *Relation* is Bécsben, mint azt a közelmúltban megtudtam. Egy másolattal együtt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar aktái sorozatában található (Ungarische Acten).

A gráci példány terjedelme 17 levél, szövege, „az ország levele” 34 lapon, a recto és verso lapokon olvasható. Az eredeti levelet a két delegációvezető írta alá, rövidítve „Adamen Freyherr von Herberstein [...] Vnd Johannem Rimay seines Adjuncten gehorsambiste vnd Vnderthenigste Relation”-nak említhetjük.¹ A diplomáciai útról készült beszámoló levél – az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* meghatározása szerint az „ország levele”² – összeállítását Rimay 1609 elejétől akár már Budán is elkezdhetette. Hosszas ott-tartózkodásuk oka kényszerű volt, és 1609 januárjától szeptemberéig tartott. Rimay a *Relációt* 1609 őszére, Budáról történt szabadulásuk után fejezhetette be.

A német nyelvű jelentőlevél megszövegezése számos fordulatában Maximilian Brandstetter követségi titkár 1983-ban kiadott útleírásával azonos.³ A Rimay-féle levél németre fordítása nagy valószínűséggel az ő munkája, a Brandstetter-féle útleírásnak párdarabja. Rimay Brandstetternek a közös közvetítő nyelven, latinul adhatta át jelentését, melyből a fordítás elkészülhetett. Mindkét forrás: az útról készült diplomáciai levél és az útleírás az 1606-os zsitvatoroki békekötés két, egymást kiegészítő, értékes dokumentu-

¹ A jelentés (*Relation*) gráci példánya a Landesarchiv Militaria sorozatában található, jelzet nélkül. Az aláírt bécsi példány: HHStA Ung. Acten Fasc. 157. Konv. A. fol. 49–64 orig. dt. Ennek másolata ugyanitt, fol. 77–100. A bécsi levéltári források másolatban történt megküldését Fazekas István levéltári delegátusnak köszönhetem. A diplomata Rimayról: NAGY László, *Háború és politika Rimay János életében*, ItK, 1983, 318–339. Először ő idézi Rimay meghatározását a konstantinápolyi peregrinációja jellegéről.

² *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, VII, Bp.–Bukarest, 1995, 1111. laptól, „ország levele” a 17. csoportban, 1119.

³ Karl NEHRING, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel: Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*, München, 1983 (Südosteuropäische Arbeiten, 78).

ma. A békekötés véglegesítéséről írt Rimay-jelentőlevél természetesen csak az eredeti írás „visszafordítása”-ként olvasandó. Sem latin, sem magyar szövegét nem ismerjük.

Az eredeti aláírt bécsi példányról Fazekas István bécsi levéltári delegátus szíves kollegiális közlése után csak nemrég szereztem tudomást. Megküldte a konstantinápolyi út néhány eredeti Rimay-levelének fénymásolatát is, amelyek már két kiadásban ismertek. Eckhardt Sándor az 1955-ös Rimay János *Összes művei* kiadásában ezeket még Ipolyi Arnold 1883-as – sok helyen megbicsakló – szövege nyomán, helyenként kérdőjelekkel tehette csak közzé. A most lelőhely-jelzetekkel megkapott eredeti Rimay-levelék alapján az utoljára ötven évvel ezelőtt kiadott szövegek is javíthatók.⁴ A Bécsből küldött iratok között akad szerencsére néhány újdonság is, a diplomáciai útról szól két eddig kiadatlan irat.

Pirnát Antal 1964-ben (*A magyar irodalom története* II. kötetében) meghatározta a különböző fajtájú Rimay-írások helyét. Legértékesebbeknek az életműben természetesen Rimay saját verseit tartja, költő-tanítványként pedig legnagyobb tette a Balassi-hagyaték gondozása volt. Pirnát ezután Rimay irodalmi értékű, elmélkedő elméleti írásait tartja fontosnak, a tervezett Balassi-kiadás kéziratos bevezetéseit, a bevezetések töredékeit, majd irodalmi leveleit Justus Lipsiushoz és Rákóczi Györgyhez. Ács Pál 1992-es kiadása helyes döntésével ezeket a szövegeket tette közzé.⁵ Pirnát megállapítja az egyéb hivatali Rimay-iratokról, hogy bár azok a hagyaték „jelentékeny részét képezik”, és „egy részük fenn is maradt különböző levéltárakban – a gyakorlati gazdasági, politikai ügyeket tárgyaló irományok inkább csak mint élettrajzi adalékok jelentősek”. A diplomata-író ezeket is gondosan megőrizte. Tudom, hogy a most bemutatandó, tehát „visszafordított” *Relation* is ilyen természetű forrás.

1. Rimay 1606. december 31-én, Bocskai fejedelem halála után Illésházy nádorhoz írt Kassáról egy pártfogást kérő levelet. Ebben egyetlen nagy vágyáról beszélt: békében, csendességben szeretne élni. „Ngdot kérem, mint Uramot, legyen gondviselése reám Ngodnak, maradhassak meg földemben s lakhassam is az én természetem szerént való csendesz, s Isten félelmében nevelt emberekkel együtt”.⁶

A csendesség keresése Rimay számára csak Illésházy főember szolgája szerepében vált lehetségessé. 1608 nyarán a törökök színlelt békevágya, Ali budai pasa panaszkodása Kollonits főkapitányra Rimayt még meg is tévesztette. 1608 júniusában, júliusa elején a budai törökök állítólagos „békevággyukkal” megtéveszthették az adjunktus-diplomatát. Ezért sürgeti Illésházytól a dunántúli főkapitány megintését, aki kételkedett a török békevággyában és a törökök és tatárok kanizsai gyülekezéséről jelentőlevelet írt Mátyás főhercegnek.⁷ Rimay ekkor még Ali budai pasa úri viselkedését, egyfajta cortesiját

⁴ RIMAY János *Összes művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., 1955 (a továbbiakban: RJÖM); RIMAY János *Államiratai és levelezése*, szerk. IPOLYI Arnold, Bp., 1887.

⁵ RIMAY János *Írásai*, összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1).

⁶ RJÖM 250.

⁷ Báró Kollonits Szigfrid (1572–1623) dunántúli főkapitány, Érsekújvár kapitánya.

dicséri: „Ali Bassa, kivel hovatovább vagyunk együtt, mind nagyobb nagyobb jószágot, emberséget, s uri természetet tapasztalunk benne. Az szegény község mindenfelől jó hozzája, igen meghallgatja őket, igazságot is szolgáltat köztök s ója őket...” Illésházyhoz írott levelében Rimay Kollonits Szigfrid főkapitányra így panaszodik: „Ennyi sok szép dolgát s mellettünk forgolódását nem értvén peniglen mégis Kolonits uram, megértheti levele másából Ngod, mely mód nélkül való levelet ír neki, erővel akarván az Törökre fogni, hogy Tatárt és Törököt gyótnak Kanizsához; tudom penig természetit, hogy erről ő mintegy bizonyos dologról oda fel is írt már a hercegnek; de jó volna ő Felségének is, Ngodnak is meginteni, hagyna békét efféle dolgoknak...”⁸

Eckhardt Sándor kritikai kiadása úgy közölte Rimaynak ezt az Illésházyhoz 1608. július 7-én Mohácsról írott levelét, hogy a benne említett mellékletet, Kollonits Ali budai pasához írott, öt nappal korábbi levelének másolatát nem ismerte. Ez a melléklet most előkerült Bécsből Rimay kézírásában, alább, a függelék 2. szövegeként közlöm. A Kollonits-levelel másolata igazolja a tartalmáról eddig ismert Rimay-féle kivonat hitelét: „Az mint az szent békesség elvégeződött közöttünk, és annak nagyobb erősségére mind az orátorokat és ajándékot nagy fáradsággal és költséggel ajánlásunk szerint beküldvén, soha nem hittük azt, hogy ily hírünk érkezzék, ilyen hamar, hogy mind török, tatár igen gyülekezék Kanizsa várára. Avagy talám csak azt várták, hogy az orátorokat és az ajándékot beküldjük. [...] Azért ha így vagyon, kérem Nagodot, hogy írja meg nekem bizonyoson, micsoda okért gyülekeznek oda és micsoda szándékkal. Ebből esmérem meg a keg'd igaz szomszédi barátságát és igazsággal való jó ajánlását. Mert ha úgy kezd lenni, hogy csak addig legyen az békesség, amíg ajándékot bevigyék, abban bizonyos legyen Nagod, hogy mind az keresztyén országok, kik mostan megegyesedtek, mind herceg Mátyás (herceg) urunk és az hatalmas Római Császár is minden kész hadakkal aláindulhatnak, és mind országokra s mind fejekre tudnak gondot viselnek, de jaj annak, aki hamissággal és színy alatt tartja az békességet. Mert az nagy Isten is megveri és merrontja aztot, aki megszegi hitit és fogadását. Kérem Nagodot, hogy Nagod írja meg mindjárt, miben vagyon az dolog, mit kellésék ebbül gondolnunk...”

Nem kellett sok időnek eltelnie, amíg az 1608 nyarán még Kollonitsra vádaskodó Rimay szembesül az igazsággal a Fényes Portán, majd 1609 januárjától szeptemberéig tartó budai fél-fogságuk során...

Ács Pál 1982-ben, *Rimay János Udvari embere* című írásában epigrammatikus pontossággal határozta meg a diplomata főember szolgálata feladatát és mozgásterülete határait: „Rimay kifogástalan udvari ember volt”. Ezért is lett Bocskai ajtónállója, bizalmi embere, Illésházy titkára, s most ismét Ács Pált idézem: „De egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy a szolgálat alárendeltséget jelent.” „A fejedelem szolgálatának egyik legkitüntetettebb s egyben legkülönbözőbb igényeket támaztó formája a diplomáciai küldetés. A követ mindig feladatot teljesít, és a bizalom eszmei alapja a hűbéri viszony még akkor is, ha [...] az ország dolgában jár el.”⁹

⁸ RJÖM 261.

⁹ Ács Pál, *Rimay János Udvari embere*, ItK, 1982, 627.

Rimay János 1608-as „molesta peregrinatio”-ja teljesítéséhez Illésházy nádortól pontos követi útmutatást kapott. Ez az eddig ismeretlen forrásunk egyben azt is mutatja, hogy ki volt a követség lelke! Konstantinápolyban és később Budán Rimay végezte az érdemi munkát, nem a stájer főnemes Adam Herberstein, az orátor. Illésházy ezért küldte 1608. június 21-én *Memoriale az portara* című útmutatását Rimaynak, főember szolgájának. Az utasítás Bécsből most előkerült szövegét az 1. függelékben közlöm.

A *Memoriale* szerint Rimay első feladata ez volt: „Az őfölsége instructióját, ki az óratornál vagyon, diligenter megolvassa, egy vagy két articulus vagyon benne, kit megmutattam orátor uramnak is, azokat el köll hadni”.

A *Memoriale* utal arra, hogy Rudolf személyes szerepe már nem fontos, vele nem kell sokat törődni. „Megjelenteni és ugyan megmondani azt is nekik, hogy immár megbékéllött az Császár az herceggel, és Magyarországot az több országokkal herceg urunknak engedte, ő maga vén embör lévén az Imperiomban fog bírni és lakni.”

Illésházy utasítása arra is biztat, panaszkodjanak a követek, Esztergomot jogtalanul vették vissza a törökök: „kit Bocskainak és az magyar nemzetnek adott török Császár, ütnék el az törökök, kit ők meg nem vehettek volna, ha az magyar nemzet fegyvert nem fogott volna, az török mellett, és az frigy is véghöz nem mönt volna”. Tehát a törököknek nem kellett volna háládatlannak lenniök a magyarokhoz. Hűségükkel magukra dühítették mind a császárt, mind a birodalmat: „ím látják, hogy arra készerítettük mind az Császárt s mind az Imperiomot és olaszokot, hogy meg köllött maradniok az elvégezett békességben etc.”

A törökök vétenének a zsitvatoroki végzések ellen is, ha „elvennék jószágunkat, faluinkot tölünk, ez gonosz akaratot nem érdemlettük volna tőlök, az török Császár hitlevele is nem azt tartja, próbálni és exaggerálni köll ezt”. Mint látni fogjuk a visszafordított *Relációból*, Rimay valóban próbálkozott, és „exaggerálni” – azaz nagyítani – próbálta a panaszokat, de eredménytelenül.

Arra is kérni kell a császárt, írja elő a *Memoriale*, hogy adja vissza Egert és Kanizsát. De ha ez nem megy, legalább a párkányi, akkori nevén kakati palánk elbontását kell sürgetni. A török ne szaporítsa a hódoltatott falvak számát Pest közelében. Illésházy józan, maga sem fűz nagy reményeket memorialéja ezen kéréséhez, mert ezt jegyzi meg: „Ha semmit nem impetrálhatnátok, függőben hagyjátok az dolgot” – azaz ha semmit nem vihettek véghez, hagyjátok abba a kérést...

Rimay hiába panaszkodott Illésházy kívánságai szerint, hogy „az szpáhiák az falukot fölöttébb erőtetik”, „az végezes szerént az falukra ne járjanak”, mert az ott lakók inkább elmenekülnek, ez sem maradt abba.

Kérte Illésházy Rimayékat, szorgalmazzák a Budán elzárt rabok elbocsátását. Szinte előre sejtette azt is, hogy Konstantinápolyban a küldöttség hamisított végzéseket kap kézbe. Ezért Rimayék kérjék előbb a zsitvatoroki békepontok török változatát. Illésházy sejtései a saját javukra tett török változtatásokról a *Reláció* szerint is bekövetkeztek.

2. Maximilian Brandstetter úti beszámolóját Karl Nehring adta ki egy jó kéziratmásolatból. Az eredeti Brandstetter-szöveg kiadását már korábban is tervezték, de a képekkel

díszített kézirata II. világháború során, kiadása előtt elpusztult Németországban, szerencsésebb esetben lappang. Brandstetter úti beszámolója 2001-ben magyarul is megjelent. Karl Nehring ehhez a magyar fordításhoz is írt előszót, ebben ezt jegyzi meg: „Hiányérzetet kelt az is, hogy a szerző, Maximilian Brandstetter életrajzához sem sikerült adatokat találni”.¹⁰

Brandstetter neve és a küldöttségben betöltött szerepe azonban nem teljesen ismeretlen. Rimay összes művei 1955-ös kiadásában Eckhardt Sándornál két helyen is előkerül, igaz, Brondstetter alakban. Rimay két levelében is feljegyzi a titkár nevét, először Illésházy István nádorhoz 1609. április 8. után írt levelében „Dominum Maximilianum Brondstetterum Suae Maiestatis aulae servitorem” alakban. Tehát Mátyás főherceg udvari szolgájaként szolgált, „főember szolgálta” értelemben említi Rimay is. Úgy, mint ahogy Zrínyi Miklós fél évszázaddal később Wittnyédy István soproni ügyvédet is ilyen értelemben emlegeti. Mégsem volt a küldöttség magasabb rangú személye, ezért akkor is szabadon mozoghatott, amíg urai Budán várakoztak. 1609-ben az volt egyik feladata, hogy török engedéllyel Pozsonyba utazzon, hozzon onnan bizalmas híreket Illésházy István nádortól a Budán kényszerűségből szeptemberig veszteglő orátornak és adjunktusának. Ugyanakkor egy bizonyos Zöldfikár (Zulfikár?) aga nevű török követnek Pozsonyban szabadabb mozgást kellett szereznie. Miután Brandstetter Pozsonyt megjárta, ellátta ott a feladatait, 1609 júniusa elején még Forgách Zsigmond grófhhoz, a nógrádi főispánhoz is elküldték, hozzon bizalmas híreket a Szőgyén községben folyó tárgyalásokról. Tehát Brandstetter titkár a diplomáciai küldöttség kisebb rangú tagja volt, mégpedig Mátyás főherceg, a későbbi király udvari szolgája, aulae servitorja. Mégis ő volt az a személy, akire a bizalmas hírek hozását, vivését, ügyek intézését a Budán veszteglő orátor és adjunktusa egyaránt rábízhatta.

Brandstetter az útleírás összeállítását, úti jelentését Budán akár a kényszerű várakozás során is elkezdhetette. Később pedig nyugodt körülmények között másolhatta ki a turkológiai irodalomból, pl. Leunclavius (Hans Löwenklau) 1595-ös művéből a városok leírását.¹¹ Ezeket részben saját úti megfigyeléseivel kiegészíthette, ilyen pl. az 1608 utáni romos Ráckeve mezőváros leírása.

Rimay Budára visszatérve 1609-ben élénk írásos tevékenységet fejtett ki, onnan Ali pasa nem engedte tovább addig a küldöttség vezetőit, amíg II. Mátyás pénzübeli követeléseinek eleget nem tett. Rimay a *Relationt* latinul írhatta meg, németre ebből fordították. Ezt legegyszerűbben csak azzal magyarázhatjuk meg, hogy németül szívesebben olvashatták a jelentőlevél szövegét II. Mátyás és a gráci Kriegersrat és a Geheimrat urai, a stájer főnemesek is.

Már a német jelentés kezdete is Brandstetter fordítására, fogalmazására vall. „Itinerarium [...] Herr Adam von Herberstein [...] an die Portten nach Constantinopl abge-

¹⁰ NEHRING, i. m.; Maximilian BRANDSTETTER, *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*, ford. TÓTH L. Béla, Bp., Littera Nova Kiadó, 2001.

¹¹ Hans LEWENKLAU (LEUNCLAVIUS), *Annales Sultanorum Othmanidarum / Vom Türkischen Reich / Bericht, was es für ein zu-stand und Gelegenheit in der Turkey itziger Zeit / habe...*, zu Magdeburgk bey Johann Franken, anno 1595.

ordneter Orator [...] in Königreich Hungern abgeredeten und geschlossenen Frieden in völlig in Effect zu bringen, und mit des türkischen Khaisers eigenen Consens und Briefen confirmieren lassen” – olvassuk Nehring kiadásában. A Rimay-jelentés szövegének kezdete hasonló: „Adamen Freyherr von Herberstein [...] Vnd Johannem Rimay seines Adjuncten gehorsambiste vnd Vnderthenigste Relation in sein volkhomen Effectum Ratification vnd Confirmation Zu bringen.” Tehát a békekötés végleges hatályba helyezése és megerősítése volt a feladatuk.

Az 1608-as utazás során látott településekről készült, Brandstetternél olvasható város- és faluleírások Rimay diplomáciai leveléből természetesen hiányoznak. Viszont hasonló budai városleírást olvashatunk mintegy húsz évvel korábbi út leírásakor Stephan Gerlach tollából az Ungnád Dávid konstantinápolyi útjáról készült szövegben. Brandstetter titkár sokszor korábbi útleírások adatait használja, pl. Hunyadi Mátyás kora Budájának leírásánál. Rimay jelentése fel sem sorolja az útközben érintett településeket, a szövegek (az útleírás és a jelentés szövege) csak Konstantinápolytól kapcsolódnak össze.

A nagyvezír helyettesénél, Musztafa pasánál tett 1608. szeptember 16-i látogatás szövege már azonos Brandstetter útleírásában és Rimay németre fordított szövegében. Így a titkár mindkét szövegben az „andere praetensiones betreffend weitleiffig gehandelt vnd tractiert” formát használja. Musztafa pasa és az orátor tehát a „békét és más kívánalmakat érintőleg mindenfelét alaposan megbeszélte és áttárgyalta”. Általában megfigyelhető, hogy Brandstetter alaposabban megfigyelhette a kihallgatások látványos eseményeit, Rimay pedig főleg a diplomáciai folyamatokat, a tárgyalásokat jegyezte fel saját szűkszavú szövegében.

Ahol az adjunktus és a titkár egyszerre jelenhettek meg, egyszerre voltak jelen, ott a leírás és az értesülések megőrkítése azonos megszövegezésű. A pasákkal folytatott tárgyalások során II. Mátyás adjunktusa, Rimay inkább a „törökös” szófordulatok virágos nyelvét használja. Például amikor Mátyás főherceg nevében Esztergom, Kanizsa és Eger visszaadását szorgalmazza (inkább csak kérné) az előterjesztéseiben. (Úgy járt el, ahogy számára ezt Illésházy István *Memorialéjában* előírta!) A törökök válaszukban a magyaroktól érthetően a visszafoglalt Győr és Fülek vagy Nógrád visszaadását tekintették tárgyalási alapnak. Tehát egyik sem volt megvalósítható!

Azonos a megszövegezés Brandstetter leírásában és Rimaynál az I. Ahmed szultánnál tett diplomáciai látogatás leírásában 1608. szeptember 16-án. Némi eltérés természetesen itt is megjelenik. Brandstetter titkár az orátor személye fontosságát emeli ki, Rimay jelentése pedig kettejük azonos rangú, közös szereplését hangsúlyozza: „wir den anderen Tag als den Sechzehenden bey dem Türggischen Khaiser Sultan Achmed die erste Audienz gehabt”. Azonos a megbízó levelek és az üdvözlések és köszöntések leírása is. A beszédeket az évtizedek óta a Fényes Portán tolmácsoló dragomán, Matthia de Farro fordította.

A zsitvatoroki tárgyalások pontjainak előterjesztése során a Portán a tényleges diplomáciai munkát főleg Rimay látja el. A „Tolmatsch” vagy dragomán számára mégis Herberstein báró fordítja olaszra a hitelesnek vélt zsitvatoroki szöveget, olaszul ő tudhatott jobban, mint Rimay. A tények rögzítésében Brandstetter és Rimay szövegei megegyez-

nek. Azt is egyformán jegyzik fel, hogy a vezérek és a fiatal Ahmed szultán egyetlen szóval sem válaszol a küldöttség szónoki előterjesztéseire. „Weder Kayser noch ein Vezier aber kein Worth darauf geantwortet.”¹² Az iratokat pedig rang szerint adják egyik kézből a másikba, végül a fővezír nyújtja át a kérelmeket a szultánnak, aki hallgat: „weder der Khaiser aber, noch ainicher Vezier aber khain Wort geredt, vnd also widerumb abgezogen” – olvassuk Rimay jelentésében.¹³

Midőn a magyar küldöttség kézbe kapta a zsitvatoroki békét megerősítő irat tervét, rájöttek az eltérésekre. A megszövegezésben kisebb-nagyobb hamisítások voltak találhatóak. Rimay szövegének fordításában: „darnach unsern Ersehen gor auf andere In kainer als vnser Fridens brüef gestelt gewest”. Brandstetter is szinte azonosan fogalmaz: október 18-án megkapják a török változatot, de az néhány pontban nem azonos az ő szövegükkel, „in etlichen Puncten unsern Friedens articuln nicht gleich, auch etliches noch mehr dazu gesetzt”. Azaz még néhány hamisítást a törökök hozzatettek.¹⁴

Ha tehát a török tárgyaló fél a zsitvatoroki szövegen „ügyeskedve” változtatott, és erre a II. Mátyás megbízásából tárgyaló küldöttség rájött, a török fél olcsó diplomáciai kifogást használt. Ez nem is lehetett más, mint ilyenkor a „Dragoman oder Tolmatsch” de Farrót hibáztatták, ilyenkor „tévedése miatt” a tárgyaló török fél a tolmácsot látványosan fogsággal vagy a tengerbe fojtással fenyegette meg.

Ennyi és még további példákkal szaporítható szövegazonosság, illetve megközelítően hasonló szöveg alapján biztos, hogy a latin jelentés fordítója Brandstetter.

Érdemes lenne a fordítottját is vizsgálni, ha lehetne. Vajon Rimay saját megfogalmazásaiból milyen tényanyag került át a Brandstetter-féle útleírás szövegébe? De ehhez az eredeti latin szöveg ismerete lenne szükséges! Ezek az összefüggések akkor lennének pontosabban követhetők, ha megkerülne Rimay latin nyelven megfogalmazott jelentése. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában ez nem található, igaz, számos alkalommal selejteztek iratokat Bécsben. Az orátor és adjunktusa eredeti német *Relatió*ját szerencsére megőrizték.

Brandstetter megfogalmazása szerint a kajmakám – a nagyvezír helyettese – a zsitvatoroki megállapodástól eltérő szövegváltozatot a tárgyalások végén „in einem gulden Sack eingenähet und versigelt”, tehát aranyos zsákba bevarrva és lepecsételve átadta – ezt próbálta elfogadtatni a küldöttség vezetőivel. A Rimay-féle szövegváltozat bővebben mondja el, hogy a kajmakám saját fejére és Mohamedre esküdve: „bej seinem Khopff vnd Mahomet geschworen” akarta a gyanús szövegváltozatot elfogadtatni. Rimay mindent hosszasan írja le, mert ő bizonyára részt vett a tárgyaláson. A titkár pedig utólag kapott esetleg minderről tájékoztatást. Az 1608. november 6-i megbeszélésről azonban Brandstetter is feljegyezte, hogy sokat és hosszasan tárgyaltak: „viel und lang gehandelt worden”.¹⁵

¹² NEHRING, *i. m.*, 127.

¹³ RIMAY, *Relation* 1609, Graz, kézirat, 3/a.

¹⁴ RIMAY, *Relation* 1609, Graz, kézirat, 3/b és 4/a; NEHRING, *i. m.*, 140.

¹⁵ NEHRING, *i. m.*, 149.

A két szöveg összehasonlításakor igazi diplomáciai színjáték részesei vagyunk. A kajmakám minden hibát Matthia de Farro „pontatlanságával” magyarázott: „...alle Schuld auf den Dragoman Matthiam di Farro gelegt.” Minden hibáért csak a tolmács felel! A császári küldöttségnek azonban nem volt saját török tolmácsa, nem volt saját segítségük, bízniuk kellett Farróban. Fennmaradtak egyéb vitás ügyek is. Mátyás főherceg követsége sürgette a Székesfehérvár török elfoglalásakor ejtett foglyok elbocsátását. Nekik szabad elvonulást ígértek, de ezt nem tartották meg. Erre is volt a Fényes Portának válasza: szabad elvonulást biztosítottak Visegrád török védőinek is, mégis a főtiszteket Olaszországba hurcolták el!

Miért voltak a Fényes Portáról visszatért küldöttség tagjai félig-meddig házi őrizetben Budán? Rimay azt írta le, ez ismert dolog az uralkodó számára: „ist Khüniglicher Maiestät [...] wol bewusst”.¹⁶

A budai pasa nemcsak pénzbeli követelésekkel lépett fel a küldöttekkel szemben. Többek között Batthyány Ferenc – akkor sümegi főkapitány – ugyancsak tartott a szerződés ellenére török foglyokat fogságában, ezeket engedje el! Rimayék végül is többszöri sürgetés során tudták II. Mátyástól az Ali pasától elvárt pénzbeli követelést kikönyörögni.

Mindaz, amit házi fogságnak nevezünk, igaz. Ez azonban nem akadályozta meg Rimay Jánost további írásos tevékenysége folytatásában. Az Esztergomban őrzött leveleskönyv alapján ezt követni lehet. Már Budán megkapta Berger Illés császári történész kérését, küldjön összefoglalást számára útjukról. Rimay János Budáról azt válaszolta, inkább élőszóval kíván beszámolni róla a történésznek.

A Rimay János államiratait kiadó Ipolyi Arnold gyűjteményét sajtó alá bocsátó Szilágyi Sándor szerint Rimay nem is írt útjukról. Ez nem így volt, legfeljebb Rimay feltehetőleg Budán nem merete őszinte véleményét papírra vetni, ezek lejegyzését Budán veszélyesnek tarthatta.¹⁷ Eckhardt Sándor már 1955-ben úgy vélte, a diplomata Rimay „Emléke a magyar történelemben úgy él, mint II. Mátyás, majd Bethlen Gábor konstantinápolyi követe. Azok a levelek, memorandumok, melyeket diplomáciai kiküldetése alatt írt, szintén szerteszéjjel találhatók csak meg; együttes kiadásuk valóságos memoárként hat, festői részleteivel, politikai elmélkedéseivel.”¹⁸

Rimay saját diplomáciai magatartásáról Illésházy Istvánnak már útjuk elején, Mohácsról így írt 1608. július 7-én: „Mi itt mindent látunk, szabadon beszélünk mindenkivel, tudakozunk mindenekről...”¹⁹

Saját feladatvállalása azonos volt ura, Illésházy magatartásával, aki azt írja a kassaiaknak: „Bár én engemet magamat is annyi sokféle közös és magányos gondnak a terhe nyom, [...] mégis nehogy ebben a végső szükségben olyan színben tűnjek fel, hogy [...]”

¹⁶ RIMAY, *Relation* 1609, Graz, kézirat, 16a/b.

¹⁷ Rimay levele Berger Illésnek, 1609. május 26. RIMAY *Allamiratai*, 53.

¹⁸ RJÖM 5.

¹⁹ RJÖM 261.

hazánk szolgálatától éppen ebben az időben félreállok, elhatároztam, hogy nem vonom ki magamat”.²⁰

A diplomata Rimay tárgyalási eljárásáról még 1620-ban is jó véleménnyel voltak a Fényes Portán. Amikor Borsos Tamás Bethlen Gábor portai követeként Konstantinápolyba indult, követtársa, Angyalosi Mihály számára Rimay tárgyalási stílusát tartotta a nagyvezír példának. Így intette az erdélyi követet: „mondd meg az uradnak, hogy ez szerént mentől hamarébb külön az erdélyi főkövetet az adóval küldje bé az urad [...] (Rimay uram felől itt jó emlékezetben vadnak), és elől küldje el egy emberséges postáját”.²¹

Rimay János 1620 novemberében arra intette akkori urát, Thurzó Imrét, ne nagyon sürgessük a török segítségnyújtást, mert nagy ára lenne annak, a törökök hamarosan Győr és Bécs elfoglalásáról álmodoznának, „azért is hogy az keresztény országok ne vádolhassanak bennünket”. Ezt akkor írta le, amikor a budai pasa csalárd módon visszafoglalta a magyar kézen lévő Vác várát.²² Később, 1628-ban Rimay Szécsényből ugyanerről a magatartásról ír, de most aztán leplezetlenül őszintén: „Minekünk is itt az patyolatos és kápás háрпиákkal elég egyenetlenséggel való egyenetésünk vagyon, mind vakot vet az koczkájok, feltett célja az ő kívánságoknak csak az, hogy adjuk, a mit ők kívánnak, importune inhaereálnak [durván követelőznek] annak.”²³

Azt panasolja Bosnyák Tamás főispánnak, hogy a Budához és Pesthez tartozó falvak sarcolásából egyet sem hagy ki a lippai és a budai Amhát bég, akik gonosztevő sátánok „sunt incarnati diaboli”, tehát „hamisságnak és csalárdságnak kölykei. Az Nagyságod Fánecsy uramnak írott minapi tanácsai szerint csak torkon kellene ragadni őket az szemekben pökni s pofon ütni hadd áznék nyálokkal, vérekkal az szakállok, szólani sem hagynak az kapocsi basának, és érteni sem akarják hagyni, a mit Kohári uram tanácsoltat neki”.

Nem tudjuk a levelet ösztönző indulatos részletek okát, de Rimay soraiból kisüt az indulat. Mindez persze Rimaynak csak véletlenül előbukkanó magánvéleménye. Az adjunktusnak tárgyalnia kellett és újra csak tárgyalnia lehetett. Ilyen megfontolt tulajdonságai miatt nevezhette Glover angol követ Rimayt 1608-ban „igen komoly és eszes embernek”.²⁴

Ezért biztatja Ahmed szultánt 1608-ban a kulcsfontosságú Kanizsa visszaadására, hogy „mind lássák felséged bőkezűségét”. Hivatkozik Nagy Szolimán tiszteletre méltó tekintélyére, melyet „nemcsak az egész keresztény világban akart szerezni azzal, hogy jószántából visszaadta a magyaroknak országukat, melyet fegyverrel győzött le.” Ennél fogva Ahmed szultán visszaadhatná Esztergomot, hozzáátéve Egert is, hangzik el a Rimay sejtése szerinti reménytelen kérés a szultán előtt elmondott orációban.²⁵ Mindez csak vágy maradt...

²⁰ RJÖM 254–255.

²¹ BORSOS Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*, Bukarest, 1968, 352.

²² RIMAY *Államiratai*, 314.

²³ RIMAY *Államiratai*, 314.

²⁴ Történeti Tár, 1901, 418.

²⁵ RJÖM 265–271.

Rimay Jánosnak megbízója, Illésházy István nádor hozta a tudtára 1609 januárjában a valóságot, amikor visszaért a követség Budára: Nem mindenki örül II. Mátyás környezetében a zsitvatoroki béke megkötésének. „Austriának egy része nem akar egyet tartani velünk, és a miatt vagyon itt most valami vesződés, ki mind csak olasz és spanyor practica, azok nem örömet látják, hogy mi megbékéltünk az török császárral, azt akarják, Magyarország meg is volna, azért hogy ők azalatt békével megmaradhassanak, mint ezideig”.²⁶

Az „olasz és spanyor practica” és „az patyolatos és kápás háрпиák” önérdéket követő híveivel szemben a diplomata Rimaynak egyetlen eljárása lehetett: a csendes és fegyelmezett tárgyalásra törekvés. Ennek módszereit rögzíti Rimay diplomáciai levele is Maximilian Brandstetter német fordításában.

Rimay második követsége idején tudósítja Thurzó Imrét egy hodzsa látomásáról: „egy hotsa látta volna álmába, hogy innen egy zászló megindult, ment Szilibriára Drinápolyra, és Nándor Fejér Várrá ki, ott megnyugodván, megint az Duna melléken felmenvén, Bécsnél állapodott meg, s annyira elterjedett, hogy az árnyika sok országok határait ellepte, adumbrálta.”²⁷

Rimay most megkerült diplomáciai jelentése arra is fényt vet, hogy az Európát elborító félhold zászlaja árnyékának eloszlátásához a diplomata költő is hozzájárult a maga eszközeivel.

Függelék

1. Memoriale az portara

Az eö forsege instructioyatt ky az oratornall vagion, diligenter meg olvassa, egy vagy kett articulus vagion benne, kit meg mutattam Orator Vramnakis, azokat elkeöl hadny.

Az Wyuari Vegezesben consentialtak, az teöreökök arra, hogy Hercheg Matias Vrunck el vegezze az bekesseget, es ha az Romay Chasar bantassara lenne, vagy az Herchegnek vagy az Magyaroknak vagy az confederatus orsagoknak, tehat az teöreökeök segetsegül tartoznak lenny, erre azert chak gyöngén kel emléköztetny, eökeöt.

Meg jelentenny es vgian meg mondanny azt is nekik, hogy Immar megbekellött az Chasar az Hercheggel, es Magiar orsagott az teöb orsagokkal Hercheg Vruncknak engedte, eömagá ven embeör leven az Imperiomban fog birny es lakny.

Panaszolkodny hogy Estergamott az frigy level ellen, kit Bochkaynak es az Magyar Nemzetnek adott teöreök Chasar, utnek el az Teörökök kit eök megnem vehettek uolna, ha az Magyar nemzett fegyuertt nem fogott uolna, az Teöreök mellet, es az frigis ueghöz nem meöntt volna, mind ez ideigis, azert tehatt nem keöllene az Teörököknek haladat-lannak leönnny az Magyaroknak. Im mostis eö erettek es az frigy meg tartasertt, nagy hadatt bochattak az Nemeött Chazar ellen. Kiuel im lattyak hogy arra keseriteottuk mind az Chasartt, s mind az Imperiomott es olasokott hogy meg keöllött Maradniok az el

²⁶ Illésházy István levele, 1609. január 11. RIMAY *Államiratai*, 175–176.

²⁷ RJÖM 364.

vegezett bekessegen etc. Mi hasnatt lattyá mind ezeknek az Magyar Nemzett. Azt lattyá hogy mind az Zitva torkon való vegezes ellenis, el wennek Josagunkat, faluinkott teölunk, ez gonos akaratott nem erdemlettuk uolna teölök, az Teörök Chasar hit leveleis nem azt tartya, probalni es exaggeralny keöl ezt:

Az Portan instalny az Chasarnall hogy aggya vissza Canisatt vagy Egret hanem sucedal es ha az nem lehetne az kakati palankott Ruyatna ell es az Dunan inset az intöly Faluk vannak, Pestig ne legyenek holdoltak, hanem engedne meg, vagion egy Articulus az Frigy uegezesbeis erreol.

Ha semmit nem Impetralhatnatok, figgeöben hadgyatok az dolgott

Azonis keöll panaszkodny, hogy az Spahiak az falukott fölötteb erötetik. Vgy annyra hogy elkeöl futniok, leönne szabott fizetesek esd annal feöllyebb ne eröltessenek eökeöt, es az Vegezes szerent az falukra ne Jaryanak

Budan az Rabokott ell bochatatny: Constantinopolyban eleöb az my frigy levelunket be ne adgyak, hanem az Teöreök Chasarett Vegjek ky előb, Jol meg lassak, my choda leuelet vesznek ky

Ha mi egyeb talalkozik az ky Orsagnak Jouara volna azt sem omitalni hanem szorgalmatosan keöl gondolkodny feö kepen az Hodoltsagrol hogy ne sarcolhassanak: s-ne puztichak az spahiak, szeömök elyben hanyvan gyakorta mostan hozayok való nagy segecsegekeöll es az Chasar fogadasat hit leueleuel kit meg erössitött s-ky Itt nalunk Vagion, Actum in Comarom

21 Juny Anno 1608.

Stephanus Ilieshazy Manupropria

(Bécs, HHStA, Ung. Akten, Misc. Fasc. 426. Konv. D. fol. 96–97.)

2.

Tekintetes es Nagos szomszed bötsuletes Vr, Minden ioo baratsagos es igaz szomszedsagos magam aianlasanak vtanna, Istenteöl te Nagod'nak kiwanok egesseget es minden szerenches iookat meg adatny. Az mynt az Szent bekeseg el wegezödöt keözöttünk, es annak nagioib eröségére mind az oratorokot es aiandekot nagi faratsaggal es költseggel aiánlasunk szerint be külduen, soha nem hittük azt, hogi ili hírünk érkezék, jllien hamar, hogi mind Török Tatar ighen giwlekezzek Canisa varára. A wagi talam tsak azt wartaak, hogi az oratorokot es az aiandekot beküllgiük. Chak azonnal megint el indítsák az haborusagot. Azert ha igi wagion, kerem Nagodot, hogi irya meg nekem bizoniosson michoda okert giwlekeznek oda, es michoda szandekkal. Ebböl esmerem meg az keg'd igaz szomszedi baratsagaat, es igassaggal walo ioo aianlását. Mert ha Vgi kezd lenny, hogi tsak addig legien az bekeseg, a míg aiandekot be wigiék, abban bizonios legien Nagod, hogi mind az kereztien orszagok, kik mostan meg eggiesedtek, mind Hercheg Mathias (Hercheg) Vrunck, es az hatalmas Romay Chaszar is minden keesz hadakkal ala indulhatnak, es mind orszagokra s mind feiekre tudnak gondot

wiselnek, de iai annak, a ki hamissaggal es sziny alat tarttia az bekesetet. Mert az nagi Istennis meg weri es meg ronttja aztot, a ki megh szeghi hitit es fogadasat. Kerem Nagodot, hofi Nagod irya meg mindgiarast miben vagon az dologh, mit kellessek ebbul gondolnunk. Tarcha meg Isten kedves egessegbe Nagodot. Datae in Vy Vaar 2. Julii 1608.

Nagodnak szeretettel walo io szomszed barattia

Seifrid a Colonits, szabad Vr, szentelt Witez az hatalmas Romay Chaszarnak az Dunnan innen fő Generallya, hadakozoo tanacha, es Vy Vaari feő Capitannia

(Rimay János saját kezű másolata Illésházy Istvánnak. 1608. július 7-én írt leveléhez csatolt melléklet. Bécs, HHStA, Turcica I/91. Konv. 3. fol. 54–56. Az Illésházyhoz írt levelet Eckhardt Sándor kiadta: RJÖM 261–262.)

CSORBA SÁNDOR

ADALÉKOK SZATMÁR VÁRMEGYE REFORMKORI SZELLEMISSÉGÉHEZ*

A Szatmár vármegyei kaszinó, pecsétnyomó és könyvtár ügye három egymáshoz szorosan kapcsolódó témakör. A megvalósításuk érdekében végzett törekvések mindegyike rárajzolt valamilyen jellegzetességet a megye arculatára. A kaszinó és a könyvtár a létrejöttének újdonságával, míg a pecsétnyomó elkészítése a szokásos gyakorlat iránti ellenszegüléssel hívta fel magára a figyelmet, illetve sorolta be a megye szellemi törekvéseit az országos arculat valamelyik fővonulatába. Ez az irányvonal ekkoriban a nemzeti nyelv használati körének a kiszélesítése volt. Így a felsoroltak a maguk nemében egyenként is rendkívül fontos szerepükön túlnóve, az anyanyelvért vívott küzdelem részei voltak. Mondhatnánk, közülük a magyar nyelvű színjátszás épületének felhúzása volt a legáldozatosabb szerepvállalás.

A bemutatandó állapotrajzból kiviláglik, hogy a kaszinó és a könyvtár körül egy szűk vezető réteg és néhány érdeklődő földbirtokos bábáskodott, míg a magyar nyelvű pecsétnyomó használatának ügyében a vármegyei közgyűlések szinte egész közönsége hangoztatta a véleményét. A megyebeli indítványozók köréből három személy neve első látásra kiemelkedik. Kende Zsigmond első-, Uray Bálint másodalispán és Kölcsey Ferenc főjegyző voltak azok, akik elsőként mondták el véleményüket a kaszinó, a könyvtár és a pecsétnyomó dolgában. Hivatali tisztsége révén Kölcseyt látjuk középponti szereplőnek, a királynak írandó felterjesztéseket ő fogalmazta, másrészt az új kezdeményezésekből folyó következményekre ő hívta fel nemes társai figyelmét, ő szorgalmazta a megvalósításukhoz szükséges feltételek megteremtését.

a) *Kaszinó*

1836. március 7.

Kölcsey Ferenc felszólalása Szatmár vármegye közgyűlésén

Táblabíró 's fő Jegyző K[ölcsei]. Kölcsey Ferencz Ur mint a' Szathmár Várossa' Kebelébeli Cassinoi Társaságnak Elnöke ékes és a' tárgy érdemét voltaképen kimerítő

* A dolgozat az OTKA T47274 keretében, Kölcsey műveinek kritikai kiadása számára készült. Egy másik közleményben az anyanyelv és a nemzeti iskola ügyének alakulását mutatjuk be. A Kolozsvárott található források felkutatásában nyújtott segítséget ezúton köszönöm meg Kiss András ny. főlevéltárosnak.

felszólalásában a' Köz gyűlésnek elő adván, mi képen az egyesület a' meg hasonlás pusztító vészeivel rongáltatván, e' századunk szép szellemű Intézetének álutakon eszközölt szétbomlása minden jó 's a' miveltség kifejlésén buzgolkodó lelkesb polgároknak köz meg illetődésekre sebes léptekkel közelit: a' szép intézet' virágoztatását szivőkön hordozó Tagok a' meg hasonlás romboló dühe elől a' csetsemő intézetet időről időre ápolgatni nem szűnvnén, minden megvetett igyekezetük ellenére is felemelt szozataik pusztában hangzottak el: Illy nehézkes körülmények között de hogy ezen kiseded de következeiseiben igen is fontos Cassinoi Intézet néhány nyugtalan Tagjai bosszujának véres mártalékául essen, – hogy tovább is fen alhasson, – 's valahára jótévő következeisei kifejlödvén virágzásba is jöhessen, azt a' pártoskodás cselszövevényei örvényéből kiragadva, eddigi ingatag székét oda hagyván, czélirányosnak javolja, 's mint az Intézet ez időbeli Elnöke kéri is a' Megyei Rendeket, hogy az a' Szathmár Megye Cassinoi egyesületének nevezete alatt gyámolító pártfogásokkal illetvén, az alacsony fondorkodások által székéből száműzöttet egy boldogabb hazába N[agy].Károly Várossába be fogadni, 's egy kinevezendő Küldöttség által tervesíteni méltóztatnának:

A' Megyei Rendek a' cassinoi szabályszerűleg elő állított Egyesületnek jótévő hatásairól meglévén győződve, minekutánna a' javallatba tett elnevezésére nézve kész meg egyezéseket fejezték ki, 's az intézetnek köz pártfogolások alá vételét egyes akarattal nyilvánították volna, a' M[éltóság]s. Károlyi Gr[óf]. Károlyi György Ur ö Nagysága' javai Igazgatójának Flekl Károl Kebelebeli Táblabírónak e' közben az Uradalom nevében tett azon hazafiúi érzetekkel telyes nyilatkozását, mi szerént a' tervesítendő Cassinoi Intézet' szállásául a' Szarvas Vendégfogadónak egész felső emeletét alkalmazva három esztendőkre ingyen meg ajánlotta, a' Megyei Rendek szives köszönettel fogadván, a' már keletkezésében is enyire biztosított Intézetnek alapos létre hozatala tekintetéből ki dolgozandó czélszerű Tervnek javallatba hozására Tablabíró 's fő Jegyző K[ölcsei]. Kölcsey Ferencz Ur mint egyszersmind az Intézet' Elnöke szollitatván föl, annak köz tanakodás útján való megvittatására B[erenczei]. Kovács Sándor, Mándy Péter, Domahidy Antal, Jeney György, Szuhányi László Táblabírák; Szuhányi Ferencz, Szirmay György fő Szolga bírák, Ujhelyi Károl fő Perceptor Mátay Antal első és Nagy Ignác V[ice].Notáriusok, résztvehetvén a' tanácskozásban mind azok kiknek megjelenni kedvök lenne; Deputatio formában a' legközzelebbi Közgyűlés eleibe intézendő Jelentés terhe alatt küldetnek ki.

(SzZB Lt IV. A. 501. 536/1836, szóbeli közlésről lévén szó, írásos változata nem ismert.)

Kölcsey felszólalásának indítékairól keveset tudunk, a lényegét azonban ismerjük egy 1834. évből való adat kapcsán. Ekkor ugyanis Weisz János regálébérlő megtámadta az egyesületet, mondván, hogy amióta az a vendéglőjéből egy másik épületbe költözött, azóta „traktért” és „billiárdot” tart, s ezzel az ő italmérési jogát károsítja. Bár a városi tanácson belül is megoszlottak a vélemények, végül úgy foglaltak állást, hogy sem az étkezde-féleség, sem a biliárdjáték biztosítása nem tartozik az italmérési jog köréhez. Másrészt a kaszinó fenntartása a város hasznára van, ugyanis gyakrabban járnak ide a vidékiek, és ez haszonnal

jár az árendásoknak, egyfajta dísz kölcsönöz a városnak, vagyis Szatmár város jóléte növekszik általa. Egyébként is, ha már a város 10,000 forintot ajánlott fel a megyeháza Szatmárnémetibe költöztetésének az esetére, akkor pártfogolja a kaszinót is. „Mert az, mivel benne a vidéki méltóságos és tekintetes tagok számosan vannak, nem egyéb, mint a vármegye házának kisebb formában itt-léte.” (Tanács jegyzőkönyv 1834. június 30. = *Szatmár vármegye*, szerk. BOROVSZKY Samu, Bp., 1908, 261.)

A felszólalásnak előzményei és következményei voltak, s mindkettőt számon tartja a szakirodalom. Az előbbit úgy regisztrálja, hogy 1833-ban Szatmárnémetiben, az utóbbit úgy, hogy 1836-ban Nagykárolyban működött kaszinói egyesület. (FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978, 96–97.) Noha működési rendjükről most sem tudunk meg annál többet, mint korábban, keletkezésük tisztábban látható, és tevékenységük egy-egy mozzanata ismertebbé válik.

Úgy látszik, hogy mindkét városbeli kaszinó megalakulására Kende Zsigmond első alispánnak az 1833. március 11-i közgyűlésen mondott beszéde szolgált indítékul. Aligha csodálkozhatunk ezen és a következményein, hiszen „ékes, és minden nevelt lelkű Hazafit fel-emeltt érzésekre bűzdító néhány szavaival elő adván miképpen a’ 19^{ik} század Lelkeihez illő pallérozodást leg-sikeresebben eszközölhető Cassino fel-állításában, ha bár meg-előztetve másoktól az elsőség’ koszorúját nem tehetné is tulajdonává ezen Megye, de leg-alább az előbbek’ sorába is állani, e’ nemes gondolatnak, ’s czélnak követésében, ditsőség, ’s lelki nyugalmat szerző kérkedhetés lenne. – Szívet emelő kedves érzésekkel fogadtatott ezen fel-hozás, és leg-először is Méltóságos Gróff Károlyi György Úr Levél által fel-szollíttatni rendeltetett, hogy e’ nagy czélnak elő-mozdítása tekintetéből itt N[agy].károlyban a’ Vármegye háza által ellenében a’ Csillag vendégfogadó téréen egy a’ pallérozodás tzeljának meg-felelő tsinos izlésű épületet, mellyben Játékszin, Vendégfogadó, és a’ Társaságot befogadó Terem, ’s több alkalmatosságok lennének, állíttatna fel; ’s ezen Cassino fel-állíthatása alapítványának ki-dolgozására ugyan tsak Első Allspány Ur Elölülése alatt Nemzetes Vitézlő Szentléleky Antal, Flekkl Károly, Nagy István, Fekete Márton, Szöllősy György, Csörge Antal Tábla Bírák, Szuhányi Ferentz, Szirmay György, és Darvay Ferentz fő- és Uray Ambrus Alszolga Bírák, – Kováts Ágoston Első- és Domahidy Gedeon Második Al Jegyzők olly móddal, kirendeltetnek, hogy alapításoknak rendjét a’ Nemes Vármegyének mütassák bé”. (1012/1833.)

A kijelölt bizottság két hónap múltán, a május 13-i közgyűlésen bemutatta a Szatmárnémeti Casino Egyesület Alap rendszabásait. Mivel 1829-től kezdve úgy tűnt, hogy Szatmárnémeti lesz a megyeszékhely, arról nem szólt az előterjesztő Kende, hogy mit válaszolt Károlyi György, és miért nem Nagykárolyban alakult meg a kaszinó, csupán azt közölte, hogy toborozzanak tagokat a járásokban is. Ismertette, hogy a részvények egy évre 5 pengőforintba kerülnek, és az érdeklődők kérdéseire Berenczei Kováts Sándor, az egyesület egyik előlülője válaszol. (2131/1833.) Egy év múltán, 1834. június 9-én megbízást kapott a kaszinó: a közgyűlés a hazai szőlőtermesztés fogyatkozásainak okát kutató egyik vizsgálat és a megye ebbeli adottságainak véleményezését kérte a társaságtól. (1980/1834.)

Adataink azt sugallják, hogy a kezdeti lelkesedést a közömbösség váltotta fel, annyira, hogy az 1835. május 25-i közgyűlésen Kende az egyesület létét fenyegető pénziányról szól. Tájékoztatta a megyei rendeket, hogy a Szatmári Casino, mely „mint a’ beszélgető és olvasó Társaság által az elme kifejlését, ’s így a’ nemzet’ tökéletesedését sikerítő Intézet számosabb részvények nélkül szükölködne.” Kérte a járási szolgabírókat, buzdítsák a megye lakosságát arra, hogy csatlakozzon a közgyűlésen elindított részvényjegyzési kezdeményezéshez. Egyúttal bejelentette, hogy a részvények ára 6 ezüst forint és a pénztáros Kovács Ágoston tiszteletbeli első aljegyző. (1637/1835.)

Amitől tartani lehetett, szűk egy éven belül bekövetkezett. Kölcsey az 1836. március 7-i közgyűlésen az idézett felszólalásában arról beszélt, hogy az egyesületen belüli meghasonlás és pártoskodás tarthatatlan állapotot idézett elő. Kérte, hogy az eddig Szatmár városában működött kaszinó Szatmár Megye Cassinoi egyesület néven Nagykárolyban folytassa működését. Jogosan javasolhatta az intézet áttelepítését, hiszen ekkorra tisztázódott, hogy gróf Károlyi György jóvoltából a Szarvas vendégfogadó egész emeleti traktusa várta a kaszinói élet megindulását Nagykárolyban. Nem lévén más hátra, a közgyűlés megbízta a Kölcsey vezette küldöttséget, hogy dolgozza ki a leendő egyesület működési rendjét. Az alapszabály elkészült a megadott időre, így az 1837. december 11-én kezdődött közgyűlésen napirendre került a bemutatása, és jóváhagyták a gróf Károlyi Lajos által küldött aláírási ív megnyitását is. Ezek után december 12-én a közgyűlés kimondta a Gazdasági egyesület megalakulását, amelynek Kende Zsigmond alispán lett az elnöke. (3363–3364/1837.)

A korábban elfogadott név teljesen megváltozott. Ez azzal függhetett össze, hogy a szatmárnémeti kaszinó működése közben anyagi nehézségek is előfordultak. Ezt elkerülendő, most biztos anyagi alapot kívántak teremteni a nagykárolyi egyesület fenntartására. Kölcsey leveleiből ismert a névváltoztatás nyomán kialakult helyzet, amit ő úgy magyarázott, hogy „egy félig társalkodói, félig gazdasági egyesület létesült”. (KF levele Bártfay Lászlóhoz és Szemere Pálhoz 1837. december 14-én. KFÖM III, 804, 807.) A Bártfaynak szóló levelében leírta mindazt, amit a korábbi szóbeli felszólalásában elmondott a rendeknek. Így azt, hogy „Az egyesületnek három évre ingyen szállást az uradalom ajánla; s ezért gr[óf]. Károlyi Györgyöt az egyesület részvényes tagjává nevez-tük, s neki köszönetet szavaztunk. Téged pedig az egyesület tiszteletbeli tagjává választottunk; s mindeddig egyedül csak téged. Okunk vala reá egyfelől a barátság, mellyel irántad viseltetünk; másfelől, hogy legyen kinek némely kérelmekkel alkalmatlankod-hassunk. Ily kérelem fog lenni, hogy számunkra némely külföldi folyóiratokat pesti könyvárosoknál megrendelj, melyeket t[udni]. i[lilik]. postán hozatni nem lehet.” Az 1838. február 14-én ugyancsak Bártfayhoz írott leveléből megtudhatjuk, hogy a kaszinó már működik: február vége táján gyűlésre készül, a kért folyóiratok a Literatúrai Újság kivételével megérkeztek, és a kaszinói szobákat bebútorozták, vagyis Kölcseyvel szólva „szegénységünkhöz képest elég kényelemben részesülünk.” (KFÖM III, 813.)

A nagykárolyi kaszinóról hiányosak az ismereteink, ezért nem lehet érdektelen az a néhány adat, amit az iratokból kiolvashatunk. Úgy tűnik, hogy a szakirodalom állításával ellentétben inkább 1837-ben indulhatott meg a kaszinói élet Nagykárolyban. Maga a

Gazdasági egyesület több szobában működött, amelyek közül egy a játéktér funkcióját töltötte be, ahol sakkozni is szoktak. Egy másik szoba olvasóterem néven volt ismert, s ebben az érdeklődők többféle újság közül választhattak. Közülük háromnak ismerjük a címét, így a Kölcsey által említett Literatúrai Újságét, valamint még kettőt, a Garten Zeitungét és a Századunkét. Azt is tudjuk, hogy némely tag a gyűlések előtti napon megérkezvén, az olvasóteremben töltötte ideje nagy részét, míg mások, olykor 30–40-en, a gyűlések közötti szabadidejükben látogatták meg a helyiséget. Ilyenkor kedvük szerint tájékozódtak, és egymás figyelmét is felhívták egy-egy érdekes írásra, sőt beszélgettek az olvasott cikkekről. Az újságokat tokba téve gyűjtötték, kiadásukról egy alkalmazott gondoskodott. (Jegyzőkönyv és mellékletei. 1838. február 21. SatuM Publico-politica 112:44. 1838.)

1839-ben Fekete Márton, a Gazdasági egyesület akkori alelnöke kísérletet tett arra, hogy egyesítse az egyesületet a megyei könyvtárral. Kezdeményezését elutasították a rendek, és ahhoz sem járultak hozzá, hogy a levéltárból a közgyűlésre járók számára gyűjtött könyvtári állományt áttelepítsék akár csak ideiglenes jelleggel is a kaszinó szobáiba. (2945/1839.)

Megjegyzésként megemlítjük, hogy a szatmárnémetin és a nagyvárolyin kívül Nagybányán, Szinyérváralján és máshol is működött kaszinó. Az előbbi pl. kórházépítéssel próbálkozott, amelynek aláírási ívét pártolta a megyei közgyűlés, míg az utóbbi kaszinó elnöke az erkölcstelen tagok, köztük Medve István tetteinek megbüntetését kérte ugyancsak a megyei közgyűléstől. (926/1838; 4233/1839.)

b) Magyar nyelvű pecsét

1836. június 27.

Kende Zsigmond és Kölcsey Ferenc jelentése Szatmár vármegye rendeihez

Tekintetes Rendek!

Azon magyar felirással ellátott Pecsétet, mellynek készíttetését a' régi elromlott helyett a' Tekintetes Rendek múlt esztendei Május hónapban tartott közgyűlésekben költ kegyes végzés által kötelességünkbe tenni méltóztattak, szerencsénk vagy a' Tekintetes – Rendeknek alázatos tisztelettel benyújtani; remélvén – hogy ez a' hazai nyelvnek lefolyt országgyűlésünk alatt nyert diadalmán oly méltán költ hazafiúi örömet nevelni fogja.

Kegyességekbe ajánlottak mély tisztelettel maradunk.

A' Tekintetes Rendeknek.

N[agy].Károly Junius 27^d 1836.

alázatos szolgáló
Kende Zsigmond
első Alispány.

Kölcsey Ferencz ms
Fő Jegyző.

[Címzés:]

Tekéntetes Nemes Szathmár Vármegye' Rendeihez – hivatalos jelentés.

[Rajta:]

1836^{dik} Jun 27^{diki} Közgyűlés.

(SatuM Publico-politica 110:135. 1630/1836, eredeti: Kende Zsigmond és Kölcsény Ferenc saját kezű aláírása)

A jelentés keletkezése az előző évre nyúlik vissza, amikor azzal bízta meg a közgyűlés a két vezető tisztségviselőt, hogy vizsgálja meg a magyar nyelvű pecsét elkészítetések törvényes lehetőségeit, és számoljon be végzett munkájának eredményéről. A közgyűlési jegyzőkönyv szerint „K[ölcsei]. Kende Zsigmond E[lső]. Al Ispány Úr, N[emes]. V[itész]. Költsey Ferenc Fő Jegyző Urral a' Diplóma tartalmával azt öszve nézven 's mind azon fel és körül irásokat, mellyekbe foglalva találtatnak, Annyai Nyelvre által tévén; annak tsináltatására, és metzésére a' Nemesi Cassa költségén, ügyeljenek fel, 's el készülvén, jelentsék fel a' Megyére oly végből, hogy valamint a' Nagy Méltóságú M[agyar]. K[irályi]. H[ely]. T[artó]. Tanács, úgy az ország' Törvény hatóságainak e' lépésről a' szükséges tudósítás hivatalosan meg tevődhessen.” (1598/1835.)

Szatmár vármegye pecsétje 1835-ben kezdeményezett készítésének története belesimul abba a hagyományba, amelyik a 14. században vált általánossá. A vármegyék ekkoriban kezdték pecséttel is hitelesíteni kibocsátott irataikat. Amikor a következő századokban eluralkodott a megyét jelző pecsétnyomó, Szatmár vármegye azok útját járta, amelyek a részpecsétet választották. Ezek négy részből állottak, a négy szolgabíró őrizte és egészítette ki a részeket a hivatalosan jegyzett teljes egésszé. A Szatmár vármegyében kialakult gyakorlatról PÁL-ANTAL Sándor írt az utóbbi időben összefoglalást. (*Az erdélyi és partiumi vármegyék címeres pecsétjei = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XI, szerk. NAGY Ferenc, Nyíregyháza, 1995, 269–304. Itt található a vonatkozó bibliográfiai jegyzék is.) Tanulmányában leírja, hogy a Comitatus és Zathmar szavakat megfeleltetve alakult ki a négy rész, a legrégebbi ilyen formájú lenyomat 1618-ból való, s ez a hagyomány némi változtatásokkal ugyan, de megmaradt egészen a 18. század elejéig. Ekkoriban a pecsétet újabb változata alakult ki: a latin nyelvű körirat a vármegye nevét és az adományozás évét rögzítette, míg a belső rész a megyei címet mutatta. Szatmár vármegye 1721-ben kapta meg a címerét, így 1722-ben készítette el a latin nyelvű pecsétjét. Ennek körirata: Sigillum Comitatus Zathmariensis. Anno MDCCXXII., pecsétmezője: kilenc mezőre osztott, nemesi koronával fedett pajzs. Az első mezőben egy rák, a másodikban egy ormozott bástya, tetején két zászló, a harmadikban egy hal, a negyedik pólyázott, az ötödiket (a Károlyi) grófi koronával tetéztet szív-pajzs fedi el, amelyen egy farkába harapó sárkány által körbezárt mezőben egy karvaly felemelt jobb lábában szívet tart, a hatodikban búzakéve, a hetedikben szőlőfürt, a nyolcadikban egy szarvas, a kilencedikben makk.

Pál-Antal úgy tudja, hogy Szatmár vármegye 1835-ben újította meg a pecsétjét. Ez igaz, viszont V. Ferdinánd királyi jóváhagyását csak 1838-ban nyerte el. A közbülső három év zaklatott történéseiről szól a következő rész.

Az előzőekből kitűnik, hogy Szatmár vármegye magyar nyelvű pecsétjének elkészítése az 1835. május 25-én tartott közgyűlés idejére nyúlik vissza. Ekkor határoztak arról, hogy a deák, vagyis latin helyett magyar felírás „diszkeskedjen” a megyei pecséten. Kende és Kölcsey ennek a határozatnak az értelmében csináltatta meg és adta át használatra a magyar felíratosságú megyei pecsétet: „Kende Zsigmond első Alispány Úr és Kölcsey Ferencz Főjegyző azon Magyar felírással ellátott pecsétet, mellynek készítését a’ régi elromlott helyett a’ Megye’ Rendei reájok bíztak, bemutatják. – A’ bemutatott, ’s Magyar felírással ellátott új pecsét e’ mai naptól elkezdve, hitelességre emeltetvén, a’ régi elkopottnak pedig e’ mai naptól a’ hitelessége megszűnván; valamint az új pecsétnek gondviselése, úgy az ocskának megsemmisítettése, anyagának pedig az ujjonnan készült pecsét költsége’ fedezéseire való fordítása első Alispány Urra bízott, egyszersmind pedig ezen Módosításról a’ helytartó Tanács tudósítatni rendeltetett.” (1630/1836.) Ekkor került sor a Helytartótanácsnak írandó tájékoztatás megfogalmazására is. Kováts Ágoston első aljegyző bejelentvén az új helyzetet azt írta, hogy „Hiteles petsét nyomónk több évi használat után elkópván, annak helyében mást rendeltünk, és pedig nemzetünkhöz illőleg a’ régi holt nyelven volt felírást edes honi nyelvünkre lefordítva, határoztuk reája metzetni, mely végzésünk pontosan tellyesítetvén, az ujonan metzett, és nyelvünknek kevés idők lefolyta utánni tellyes diadalmát előre hirdető magyar felírással ellátott petsét-nyomót, e’ mai naptól kezdve hitéltiségre emeltük, a’ réginék pedig hitéltiségét e’ mai naptól meg szüntetvén, annak meg semmisítését el rendeltük.” (SatuM 110:135. 1836.) Az előzetes tervek szerint a megyének szándékában állt a törvényhatóságok értesítése is, erről azonban megfélekedtek. Nem így a Helytartótanács a maga dolgáról: Mérey Sándor közölte a július 19-én született határozatot: „Az 1550.^{ki} 62.^{ik} és az 1600.^{ki} 25.^{ik} Törvény Cikelyek által nyilván határozva lévén: hogy a’ Vármegyék’ hiteles Petsétjüket Ó Felségétől nyerjék, annak hitelessége pedig bár mellyik részének, mely az arrol szólló Királyi Engedménylevelben elő számláltatni szokott – önkényes változtatása által erőtlenné válván, a’ Titulált Rendek a’ f[olyó]. e[sztendő]. Sz[ent]t. Iván hava’ 27^{ik} napjáról a[z] 1630.^{ki} sz[ám]. alatt, az ujonan készitetett, ’s Magyar Körülírással ellátott hivatalos Petsétnyomójuk ennekutánni használásáról tett Jelentésük’ következésébe ezennel oda utasítatnak: hogy mind a’ fenálló Törvények’ tellyesítése, ’s megtartása, mind pedig azon Nehézségek elhárítása tekintetéből, mellyek a’ Királyi Engedmény-kívüli, ’s e’ miatt hitelességgel nem bíró Petsét használásából következhetnének, az érintett uj Petsétnyomó használása eránt Kegyesen adandó Királyi engedmény Levélért, több Megyék’ példája szerént legfelsőbb Helyre szokott folyamodást nyujtsanak, addig pedig mig az, iránt Ó Felsége’ legkegyelmesebb Határozatja be nem következend, régi hiteles Petsétnyomójukat használják.” (SatuM 110:135. 1836.) Szatmár vármegye rendei az 1836. szeptember 5-i ülésen foglalkoztak a jelentésükre kapott válasszal. Bár tudomásul vették, hogy a királytól kell kérniük engedélyt az új pecsét használatára, mégsem tették meg. Helyette arról határoztak, hogy „Miután a’ kir[ályi]. engedménylevel mellett használt, ’s az engedménylevelben leirt czimerjegyek tökéletes megtartásával, csupán a’ Megye’ diákul a’ pecsétet körül övedző neve rendeltetett szórul szóra lefordítva metzetni az új pecsétnyomóra; abban semmi változás nézeteink szerint nem tétetett: annál fogva válaszoltasson a’ Ne-

mes K[irályi]. H[elytartó]. Tanácsnak, hogy illy esetben, anyival inkább, mivel a' természeti törvények szerint minket illető 's senki által el nem vehető anyai nyelvünkkel való szabadélhetési jogot hazánk' törvényei is már szentesítették; 's nyelvünket megszabadítva a' százados bilincsektől a' régen ohajtott hitelességre felemelték: jól tudva a' hazai törvényeket, nem láttuk, és nem is látjuk jelenleg is szükségesnek a' kir[álya]. engedmény levélért való folyamodást." (2198/1836.) A hivatkozott törvénycikkek arról szóltak, hogy Somogy megye egykorú gyakorlatához hasonlóan, a vármegyék egyetlen pecsétet kötelesek használni, vagyis „jövőre a vármegye nevében kiadandó leveleket a királyi felség kegyes engedélyéből egy pecsét alatt adják ki”. (62. tc.) Másrészt az eddig négy megye esetében történt eljárás rendje szerint a vármegyék „Pecsétet pedig Ő felségétől nyerjenek”. (25. tc.)

Bár a törvénycikkelyek egyértelműen utaltak a királyi engedménylevél megszerzésére, Kováts Ágoston a jegyzőkönyv megállapításai alapján dolgozott, és a rendek nevében leszögezte, hogy a megye nem látja szükségesnek „ily körülmények között kir[álya]. engedmény levélért folyamodni”, ugyanakkor a megye közönsége reméli, hogy a Helytartótanács „ezen búzgó, és köz ohajtásunkal meg egyező lépésünket jóvá hagyni” méltóztatik. (SatuM 110:134. 1836.)

Az eddig történtek tárgy szerű leírását Kölcsey egyik leveléből is ismerjük. 1836. szeptember 20-án a következőképpen tudósította Kossuth Lajost: „Pecsétünk körülírásának magyarra lett fordítását június 27-ki közgyűlésünkben a konziliumnak tudomány végett megírtuk; közelebbi (szeptember 4.) gyűlésünkre válasz jött, hogy pecsétünk nem lesz hiteles, hacsak a változtatást privilegiumképpen a felségtől nem kérjük, s addig, míg azt kérnök és megnyernök, arra utasítatunk, hogy a régi pecséttel éljünk. A rendek azt hitték, hogy a pecséten a címer változatlan maradván, egyedül a körírás magyarra tétele nem nézethetik oly változásnak, melyet csak felsőségi privilégium engedhet meg; azért elvégezték minden folyamodás nélkül a magyar körülírású pecséttel élni, a diákos pecsét ugyanis már semmivé téve lévén.” (KFÖM III, 747–748.) Ekkor még Kölcsey sem sejtette, hogy évekre menő huzavona kezdődött el megyéje és a Helytartótanács között. Némiképpen kívülállóként igyekezett kommentálni az eseményeket, és úgy jellemezte a kialakult helyzetet, mintha az a rendeknek az ebbéli ügyekben való járatlanságának lenne a következménye. Valójában másról volt szó, a vármegye közönsége megkötötte magát abbéli meggyőződésében, hogy joga van anyanyelvét, és ez esetben régi pecsétnyomója helyett újat használni. És ezt érthetjük úgy is, hogy a rendek úgy vélték, az anyanyelv használatának lehetősége nem a király, hanem a magyar törvényhatóság kizárólagos joga.

A levélváltások menetét figyelve kiderül, hogy a Helytartótanács most sem fogadta el a Szatmár megyei rendek érvelését, hanem ismételt hivatkozott a korábbi „intéző levél” tartalmára, és Mérey Sándor úgy fogalmazott, hogy a „határozat’ pontos tellyesítésére, annyival hathatosabban utasítatnak, mint hogy azon módosítás – melyet hiteles Pecsétnyomójokon tenni kívánnak lényeges változtatás lévén...” (SatuM 110:135. 1836.) Jóllehet, időközben Veszprém vármegye tudósította a szatmáriakat arról, hogy a király engedélyezte latin nyelvű pecsétjük magyarra változtatását, a december 12-i köz-

gyűlésen úgy döntöttek a rendek, hogy nem ismerik el a magyarra fordítást lényeges változásnak, így a folyamodást sem tartják szükségesnek. (2879/1836.) A Helytartótanácsához küldött jelentésükben tehát ezt fogalmazta meg Kováts Ágoston: „Nézeteink szerint valamely testen lényeges változás csak az alkotó részeknek felcserélése által történhetik, midőn pedig ugyan azon jelentésű szavak, egyik nyelvből a’ másokra fordítatnak által, mint megyei petsétünkön történt azt lényeges változtatásnak nem tekinthetjük, és el nem esmérhetjük.” (SatuM 110:135. 1836.) Az 1837. június 6-i tisztújító közgyűlésről készült feljegyzésekből tudjuk, a Helytartótanács 1837. január 17-i leiratában ismételten utasította a megyét arra, hogy pecsétnyomójának megváltoztatása ügyében kérjen engedélyt a királytól, és gondoskodjon használatának kihirdetéséről. A rendek úgy döntöttek, hogy azt válaszolják, ragaszkodnak korábban kifejtett elveikhez. (1234/1837.)

Bár a megye nem kapott feleletet az 1837. szeptember 11-i közgyűlés időpontjáig, mégis napirendre került a pecsét ügye. Úgy vélekedtek, mivel nincs kihirdetve az új pecsét használata, előfordulhat, hogy bárki kétségbe vonhatja a hitelességét. A felírás megszületésének körülményeit így rögzíti a közgyűlési jegyzőkönyv: „A’ megyének magyar körülírással újra metszett pecsétje a’ H[elytartó]. Tanács által, azon az okon, mivel a’ kir[ályi]. Felség’ jóváhagyása ki nem kéretett, közhírré téve nem lévén; ’s e’ miatt aggodalom származván, nehogy a’ magánosok számára tett hiteles kiadások kétség alá vonassanak: határozottatott: – Ámbár a’ pecsét latin körülírásának magyarrá változtatása lényegesnek, ’s következőleg királyi váltságlevél nélkül szükölködőnek nem nézethetik: még is a’ magánosok’ lehető hátramaradásaik’ megakadályoztatása’ tekintetéből a’ kir[ályi]. Felség’ jóváhagyása feleslegesen kéressék-ki.” (2238/1837.)

Az új helyzetben Kölcsey Ferenc fogalmazta meg a kancelláriához címzett levelet. Ha nem is egészen azt tartalmazta az újabb kérelem, mint amit a Helytartótanács olyan kitaratóan követelt a megyétől, mindenesetre a rendek most már a királytól kérték a magyar nyelvű pecsét használatának jóváhagyását.

1837. szeptember 11.

Kölcsey Ferenc fogalmazványa a kancelláriához

Cancellariának.

Mejénk’ pecsétje elavulás miatt haszonvehetetlenné válván: azon kénytelenségbe jövének, hogy azt újra metszetni rendeljük.

Ez alkalommal tekintetbe kellett vennünk a’ kor’ kívánatát, melly apró körülmények közt is, a’ nemzeti nyelv iránti nagy figyelmét kitüntetni szereti. ’S így azon ohajtás támadtt kebleinkben, hogy a’ pecsét’ körülírása, melly eddig latin nyelven vala; magyarrá változtassék.

E’ változtatást ugyan nem hisszük olly lényegesnek, melly miatt Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged elébe felterjesztést tenni multhatatlanul megkívántatnék. Azonban nehogy e’ felterjesztés elmúlasztása miatt, a’ lehető ellenvéleményüek előtt, pecsétünk’ ’s hivatalos kiadásaink hiteles volta felett kérdés támasztassék; ’s magányos személyek a’ tőlünk

nyert hiteles oklevelekre nézve kedvetlenségeket tapasztaljanak: hódoló tisztelettel folyamodunk Cs[ászári]. K[irályi]. Felségedhez, hogy pecsétünk' magyar körülírásához legmagasabb jóváhagyását adni kegyelmesen méltóztassék.

Tisztelő bizodalommal telyes ohajtással remélljük, hogy Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged ezen alázatos folyamodásunkat, ha ne talán feleslegesnek találná is, mint ügyeik' folytatásában fáradozó polgártársaink' telyes bátorságosítására czélozót, királyi kegyellemmel fogadandja.

N[agy].Károl, 1837. Septemb. 11. Közgyűlésből

(SatuM Publico-politica 101:113. 2238/1837, eredeti: KF kézírása.)

Úgy tűnhetett, hogy a megyei rendek engedékenysége véget vet a régóta zajló vitának. Nem ez történt, sőt erősödtek a szembenállók indulatai. A színhely áttevődött a Helytartótanácsról a kancelláriára, amely a szeptember 21-i keltezéssel írott levelében arra utasította a megyét, hogy a mindeddig elmulasztott engedélyt mielőbb kérje meg a királytól, egyébként „az ilyen, törvény' ellenére változtatott pecsét hitelesnek ismertetni nem fog”. (3266/1837.) Október 5-i keltezéssel megérkezett a Kölcsey által írott kérelemre a válasz, s mindössze az állt benne, hogy a megye az előbb idézett, tehát a szeptember 20-i kancelláriai parancshoz tartsa magát. A váratlan fordulat következtében a december 11-i közgyűlésen a megye közönsége újfent megfogalmazta a maga véleményét és engedélyezési kérelmét. Kinyilvánította, hogy bár a változtatást nem tekinti lényeges eltérésnek, az ellenszegülésnek még a látszatát is elkerülendő, kéri a királyi felséget, hogy engedélyezze a magyar nyelvű körülírást. Ugyanakkor Kende Zsigmond alispán feladatává tette, hogy amennyiben szükséges, a pecsétprivilegiumot szerezzze meg. (3267/1837.)

A felirat létrejöttének mozzanatait ismerjük a vármegyei jegyzőkönyv bejegyzéséből. E szerint „Irássék fel: Midőn a' megyei RR. a' magok' pecsétén levő körülírásnak latin nyelvből magyarra fordítása miatt f[o]lyó]. e[sztendő]. Szept. 11dikén tartott Közgyűlésökből a' kir[á]lyi]. Felséghez járultak, semmi kétségek nem vala, hogy e' tárgyban, mellyre nézve több Megyék olly királyi kegyellemmel örvendeztettek meg, ők is szerencsések lehetnek ohajtások' czélját elérni. – Azon legfelsőbb parancsolatok, mellyek f[o]lyó]. e[sztendő]. Sept. 21röl 12 293, és Oct. 5röl 13 759. sz[ám]. a[latt]. érkeztek, ebbeli reményök' telyesülését nem hozták magokkal, oda útasítván a' Megyét, hogy magyar felírásu pecsétét félretéve, a' latin felírásuval éljen, 's újabb pecsétért a' kir[á]lyi]. Felség kegyelméhez folyamodjék. – A' folyamodás f[o]lyó]. e[sztendő]. Sept. 11dikéről, a' RR' saját indulatából felterjesztetett; de a' latin felírásu pecsét, telyesen elromolva lévén, mindjárt a' magyar körülírásunak készítésekor semmivé tétetett, 's ennek készíthetésére alapul szolgál; nem vélvén a' RR, hogy a' minden változtatás nélkül újra metszett pecsét, csupán a' magyarrá tett, de az előbbivel egészen egyet jelentő körülírás miatt, lényegesen változottnak, 's újabb királyi segedelmet kívánónak tartathassék. – Ismételve könyörögnek azért Ő kir[á]lyi]. Felségének, hogy a' királyi, előttök is sérthetetlen jogok' gyengítésére nem czélozó, 's egyedül azon meggyőződésből folyó tettöket, hogy e' tárgyat a' legfelsőbb helyek is velök egyforma nézetből

tekintendik, ellenszegülésből eredett cselekvésnek ne tekintse; 's alázatos hódolattal, de őszintén tett előterjesztésökből akaratok' tisztaságát megítélvén, kérelmököt hallgassa meg, 's e' magyar körülírást: Szatmár Vármegye' pecsége czímerökön királyi kegyelmével megengedni méltóztassék." (3267/1837.)

Gondolhatnánk, hogy ilyen előzmények után gyorsan peregtek az események. A valóságban az történt, hogy nemcsak a következő, hanem az azt követő év is a pecsét engedélyeztetésével telt el. Igaz, ebben a megye is ludas volt, ugyanis nem szerezte be a kiváltságos levelet. Az 1838. február 26-i közgyűlésre megérkezett kancelláriai válasz ezt tette szóvá, amikor „a' Megyét formás kiváltságos levél' kérésére útasítja. Egyszersmind a' Magyar nyelven írás miatt, az 1805:4. t[örvény].cikk megtartását kívánván”. A megyei rendek úgy határoztak, hogy a kiváltságos levelet megkérlik, egyúttal kijelentik, hogy a magyar nyelvre vonatkozó rendelkezéseikhez, vagyis a magyar nyelv használati körét meghatározó 1805:4. törvénycikkhez továbbra is ragaszkodnak. (915/1838.) Ez ugyanis előírta, hogy a királyhoz és a kancelláriához küldött felterjesztések „hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztessenek”. Megengedte viszont a Helytartótanáccsal való levelezéskor és a peres ügyek megfogalmazásakor a magyar nyelv kizárólagos használatát, valamint megerősítette az 1792:7. tc. hatályát, vagyis azt, hogy „a magyar nyelv tanítása Magyarország határai között [...] a rendes tantárgyak közé soroztatott”.

1838. február 26.

Kölcsey Ferenc fogalmazványa a kancelláriához

Cancelláriának.

Felséges stb. Midőn több évek előtt készült; megyei pecsétünk haszonvehetetlenné lévén, azon kénytelenségbe jöttünk, hogy azt ujjal kelljen felváltanunk: Korunk' kívánatai, 's több Megyék' példái azon ohajtást gerjeszték bennünk, mi szerént latin körülírásu régibb pecsétünk helyét, magyar körülírásu ujjal kipótolni szándékozunk.

Minthogy e szándék' telyesedhetésére kiváltságos levelet nyernünk mulhatatlanul szükséges; a' kiváltságos levelek' osztását pedig Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged a' maga királyi jogai közé számlálja: hódoló tisztelettel folyamodunk Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged' fejedelmi kegyelméhez, hogy benünket ohajtásainkhoz mérsékelt kiváltságos levél' kiadásával megörvendeztetni méltóztassék.

Czímerünket, mellyet eleink Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged' dicsőségben elhunyt ősetől, III Károl Királyunktól nyerének, mindenekben megtartani kívánván: egyedül azon változásért esedezünk, melly szerént a' Sigillum Comitatus Szatmariensis latin szavak Szatmár Vármegye' Pecsége magyar szavakkal váltassanak fel. 'S e' végett említett kiváltságos levelünket iderekesztve legalázatosabban felterjesztjük; reménnyel telyes bizodalommal várván, hogy Cs[ászári]. K[irályi]. Felséged azon királyi kegyelmét, mellyet hasonló esetekben számos Megyékkel közölni méltóztatott, tőlünk sem fogja megtagadni.

N[agy].Károl, februar 26. 1838. Közgyűlésből

(SatuM Publico-politica 112:71. 3267/1838, eredeti: KF kézírása.)

A május 21-i közgyűlésen örülhetett a megye közönsége, ugyanis a kancelláriától megérkezett a kedvező válasz arról, hogy a „magyar körírásu pecséttel való élés e’ Megyének megengedetett; ’s az erről szölvő kiváltság’ általvétele végett, kiadó hivatalához útasít” a kancellária. A közgyűlésen úgy határoztak, hogy Kende Zsigmond első alispán vegye fel a privilégium kiváltásához szükséges összeget a házi pénztárból, és tegyen meg mindent annak mielőbbi megszerzése érdekében. (1796/1838.) Bár a Helytartótanács november 13-i leiratában értesítette a vármegyét, a rendek csak a következő év, tehát az 1839. február 4-én tartott kisgyűlésen értesültek arról, hogy az „Ö Felsege által engedett Magyar kör írásos pecsétjének ez után leendő törvényes használatát közönséggé tenni rendeli”. (347/1839.)

c) Pesti Magyar Színház

1836. szeptember 4.

Kölcsey Ferenc fogalmazványa Pest vármegye rendeihez

Pest Vármegyéhez

Több évek előtt akkor még telyesedésbe nem ment ohajtással küldénk Nagyságtok[nak] 2658 forintokat; ’s fájt hogy a’ játékszín, mellynek építésére azon summát adók, évtizedeken keresztül csak nem épült.

A’ szerencse végre vígasztalni látszott; mert egyfelől Nagyságtok kezdének a’ Nemzetnek játékszín emelni; más felől az országgyűlési képviselő Tábla hazafiúi ajánlása készült újabb játékszín építését eszközteni.

Mind kettőnek tökéletességre jutását forrón kívántuk. Fő Rendeink ellenszegülése megakadályozá az utolsót; de meg nem akadályozható, hogy Nagyságtok saját hazafiúi buzgóságokkal elkezdett építésöket végre hajtani ne törekedjenek.

Örömmel értjük, hogy Nagyságtok’ játékszíne gyorsan közelget elkészüléséhez; mi érezzük, hogy e’ Pesten emelkedő Intézet az egész Hazára hatni fog; ugyan azért nem késtünk rendelést tenni, hogy segedelmére nemesi pénztárunkból Két ezer pengő forint summa ki fizettség.

Nagyságtok bizonyosan kedvezőleg fogják ez ajánlásunkat fogadni; mert az bizonyosága az együttérzésnek, mellyel a’ Nagyságtok által óltalomba vett közügyet tekintjük.

Nagykáról, 1836, Sept. 4d. Közgyűlésből

(SatuM Publico-politica 110:181. 2223/1836, eredeti: KF kézírása.)

A későbbiekben idézendő pesti felszólítás nyomán keletkezett válaszlevél megírásáról szükségzavúan rendelkezett a vármegyei közgyűlés: „A Pest városban közadakozásokból jelenleg már el is kezdett magyar színház építése költség fedezésére e megyét felszólítja. – Ezen Nemzeti köz érdekü válatat’ elősegállítására a’ nemesi pénztárból 2000 ÷ két ezer ezüst forintok kifizettni rendeltetnek; egyszersmind iránta mikép’ e’ Megye melegséggel viseltetvén – már adakozott, iratni rendeltetik.” (2223/1836.)

Színházi ügyekről lévén szó, természetes kíváncsisággal tudakolhatjuk, vajon miféle érdeklődés élt Szatmár vármegye közönségében a színházak és a színházi előadások iránt. Ha nem is kapunk teljes képet vonzalmukról, érzékenységük egyik mércéjeként figyelmünkre érdemesek az ide kapcsolódó hírek. Amikor pl. 1829-ben Bihar megye kérte a szatmáriakat, hogy támogassák a Magyar Nemzeti Játékszín építését, szolgabírái útján meghirdette „ezen Nemzeti buzgóságbul eredett” segély kérésének támogatását. (2898/1829.) Amikor azonban Nagykárolyban két előadást tartott a német társulat anélkül, hogy bejelentette volna magát az alispánnál, és útlevelének bemutatásával egyidejűleg engedélyt kért volna a városbeli tartózkodásra, elrendelték előadásaik megszüntetését. (1090/1830.) Az 1832. május 28-i közgyűlésen hirdették ki, hogy Abaúj vármegye tudtul adta, a kassai Magyar nemzeti színjátszó társaságot elküldi a megyébe a nyári hónapokban. Az „országunkban is már elhíresedett ’s hathatós pártfogásokat nyert társaságnak” jöttét örömmel fogadták, sőt a rendek és a tisztviselői kar „nem megvető” öszszeget fizetett be a városbeli tartózkodásuk költségeinek fedezésére. Megkérték az akkor főszolgabíró Kende Zsigmondot arra, járjon közre a nagykárolyi grófi uradalmi igazgatónál a „játszó színnek egy alkalmas helyen leendő felállítása eránt”, valamint abban, hogy a járási szolgabírák buzdítsák az adózókat az adakozásra, és még abban is, hogy amikor a társulat eléri a megye határát, szekereztessek be a színészeket Nagykárolyba. Kiderült az is, hogy Szirmay György, egy másik szolgabíró a „muzsikák” nagy kedvelője, célszerű tehát, hogy ő gondoskodjon közönségről, ha a társulat a megyei közgyűlés idején játszani fog. (1422/1832.) Amikor aztán megérkeztek a kassai színjátszók, megkapták a részükre gyűjtött „segedelempénz” egyik felét, október 15-én szerették volna átvenni a másik részt is, a kisgyűlés résztvevői azonban minden indoklást mellőzve elutasították a kifizetést.

A gondos előkészületet és az anyagi segítségnyújtást a színházi előadások iránti lelkesedés táplálta. De köze volt hozzá az említett mindkét ülésen jelen lévő Kölcseynek is. Neki ugyanis pontos ismeretei voltak a kassaiak repertoárjáról. Éppen ekkoriban írta Szemere Pálhoz azt a május 12-i levelet, amelyben szóba hozta, hogy „a kassai játékszíni tudósításokból” dolgozik egy kivonaton a Tudós Társaság számára. (KFÖM III, 432.)

A magyar nyelvű színház épületével kapcsolatos hírek az 1832. szeptemberi közgyűlésen bukkantak fel először. Ekkor tanácskoztak Pest megyének a szatmáriakhoz küldött jelentéséről, amelyben arról volt szó, hogy Pest megye küldöttséget nevez ki „a’ Nemzeti Színjátszó Társaság meggyökerítése és virágzásba való felemeltetése” céljából. A bizottság tervének bejelentése mellett azt is kilátásba helyezték, hogy ajánlásokat fognak kérni a terv megvalósításához. Szatmár megye úgy határozott, hogy minden tőle telhetőt megad az ügy érdekében, de abbéli kételyének is hangot adott, hogy amíg német társulat létezik Pesten, nem sok remény van a magyar nyelvű társaság életben maradására. Mindenesetre jelezték, támogatják Pest megye „Hazafiui buzgó törekedéseit oda fordítani, hogy a’ Pesti Német Társaság Hazánk Fő Várossábol ki küszöbültetvén a’ Pesti jádzó Szín a’ Nemzeti Társaságnak adattasson által.” (2429/1832.)

Szatmárral együtt számos megye állta a szavát, ugyanis amikor 1833. május 13-án szóba került az Abaúj vármegyétől kapott határozati javaslat, a megyebeli rendek pótló

utasításaik közé vették, és azzal küldték meg Kölcsey Ferencnek és Eötvös Mihálynak, a két diétai követüknek, hogy pártfogolják a Pesten felállítandó Magyar Játékszín Háza ügyét. (1867/1833.) Amilyen jó szívvel fogadták az azonosan gondolkodó abaújiak törekvését, legalább olyan örömmel üdvözölték Pest megye újabb jelentkezését. Az 1833. december 9-én felolvasott tudósításból arról értesültek, hogy „a’ Budai meg üresedett Játékszín, egy Magyar Színész társaságnak adatván által, ’s e’ szerint már ezen akadály, mely az Országunk 30 ’s több évi törekedésébenn legnagyobb gát vala [tudni]. i[llik]. egy alkalmas Szín háznak nem léte, szerentsésen meg szünnénn; nem mesze légyen már azon óhajtott czélnak el érése is, hogy a’ Színháznak Pestre való által tétele eszközöltethetik, – egyszersmind biztosításul aról is tudósítja ezen Megyét hogy azon summa pénzezből melyek több törvény hatóságok által, a’ Pesten lévő Színházra ajánlattak, a’ fent nevezett Budán létező Színész Társaság felsegállítására leg kissebb sem fordítatik, sőt az boldogabb időkre épségbenn meg tartatik.” (4491/1833.)

Anélkül, hogy részleteznénk az 1832/36. évi diéta napirendjén szereplő előterjesztés vitáit, elmondjuk, hogy a Nemzeti Színház ügye is szerepelt a király által 1836. május 2-án szentesített országgyűlési törvénycikkek között. A 41. törvénycikk kimondta, hogy a diéta közadakozásra szólítja fel az ország lakosságát a Nemzeti Színház érdekében. Noha ez a lépés segítséget jelentett a színház épületének felépítésében, valójában nem elégítette ki az építkezés megkezdése iránti lelkesült közóhajtatást. Pest megye tehát sűrgetőleg lépett fel, és az események meggyorsítása érdekében újlag hatni kívánt a megyékre azzal, hogy kérte, vegyenek részt a Pest megyei rendek által irányított építkezés befejezésében. Voltaképpen azt kívánták elérni körlevelükkel, hogy az ország megyei segítsék elő egy Pest vármegyei választmánnyal működtetett színház megvalósítását: „Közelebb múlt 1835^{dik} évi November 19^{kéröl} 4935^a alatt költ Körlevelünkre, mellyben, Pesten, a’ Herceg Grassalkovich ajándékozta Telken általunk építettet kezdet Magyar-Színház’, mint nemzeti Köz-ügy’ valódi mibenléte iránt, az Ország minden Nemes Törvényhatóságait, ’s azok között Nagyságtokat, Kegyelmeteket is értesiténk, hozzánk bocsátott válaszaikban több Nemes Megyék a’ képpen nyilatkozván: hogy ha a’ most bévégzett Ország-Gyűlésén országos felajánlás útján az Ő Császári Királyi Fő Hercegsége, Országunk szeretve tisztelt Nádora által ki jelelt Telken építettetni czélzott, ’s valamint általok, úgy általunk is pártolt Nemzeti Nagy Színház’ felállítására továbbra halasztatnék, a’ Nemzet’ eme’ Nagyszerű óhajtatásának tellyesültéig, azon, kiterjedését tekintve ugyan kissebb, de köz érdekénél fogva szinte Nemzeti Színház’ létre hozásában segéd kezeket nyujtani készek leéndnek; mi után az Ország Gyűlésének ama’ Nagy, ez okból nagyobb áldozatot, és több időt kívánó Nemzeti Színház’ ügyében költ, Nagyságtok, Kegyelmetek előtt is tudva lévő határozatában foglalt módon, annak olly rövid idő alatti létesülését reményleni nem lehet, mi azonban úgy lévén meg győződve: hogy a’ mult kor’ hosszú éjjele után Ő Felsége Országunk szeretett Királya által nem kevésbé, mint Őn maga a’ Nemzet által, a’ leggyengédebb Anyai érzéssel ápolva erőteljesen felébredt Nemzetiségnek, ha nem azon mértékben is, mellyben kellene, annyiban leg alább, a’ mint a’ fokokként javító idő körülményeihez képpes lehet, minden hazafit részvételre buzdító előmozdításában, minden, bár mi rövid ideig tartó, vesztég-állás, az elő

haladás' vissza taszítása lenne, 's a' Magyar Színházat is mint a' Nemzeti Nyelv', 's izlés' kiművelésének egyik czélszerű eszközét, ezen szem pontból tekintve, nem kételkedvén: hogy nem csak ön magunk, hanem minden Hazafi rokon érzésű keblének legforróbb kívánatát követjük akkor, midőn addig is, a' jelen e' részbeni szükségét ki pótlendő eme' kisebb Színházat lehető legrövidebb idő alatt felépíteni törekszünk; annak kettőzített iparrali folytatását újjonnan nem csak elrendeltük, hanem már annyira fel is vittük, hogy kevés idő mulva tető alá jutand; e' felől Nagyságtokat, Kegyelmeteket, azon Atyafiságos bizodalommal, melly nem hágy kétkedni: hogy fentebb ki tárt nézeteinkben vélünk osztoznak, ezennel olly végre kívántuk értesíteni: hogy a' mennyiben ezen köz érdekű Hazai Intézet' fel állításába részt venni kívánnának, biztosak légyenek abban, hogy teendő ajánlásaiknak tárgya többé nem pusztá jó kívánat, hanem a' szó legtelyesebb értelmében, Valóság légyen." (SatuM Publico-politica 110:181. 2223/1836.)

Ezen a ponton hiányos az iratcsomó, a vármegyei jegyzőkönyvből azonban tudjuk, hogy a „Nemzeti köz érdekű vállalat' elősegállítására a' nemesi pénztárból 2000 ÷ Két ezer ezüst forintok kifizettetni rendeltetnek". A továbbiakban csak utalni tudunk a Pest megyétől küldött és a Kölcsey által fogalmazott iratokból levonható tényekre. Magának Kölcseynek a véleményéről vajmi keveset árul el a megye nevében írott jelentés, amikor szeptember 20-án Kossuthnak számolt be a fejleményekről, kritikusan fogalmazott: „E gyűlésen olvastatott el Pestmegye azon levele is, mely által épülő játékszínere segédünket kéri. Szatmár az ország játékszínere országosan 400,000 fírtot kívánt ajánlatni s nem gondolván, hogy ily ajánlás ellenzőkre is akadhat, a megyei nemességre a diétán meghatározandó terheket előre úgy vetette ki, hogy e 400,000 fírtból reánk háromló summát is a kivetés tárgyává tevé. A nagyméltóságú urak ellenzék az ajánlást; mi tehát azt hittük, hogy az országos ajánlás semmivé tétetvén, az általunk fizetett pénzmennyiségből a pesti színházat kellene felsegítenünk, s evégre kétezer pengőt rendeltünk adatni. Gerzon pénztárnokunk van a summa általadásával megbízva." (KFÖM III, 748.) Mindenesetre a Szatmár megyei rendek meglegedéssel hallgathatták a december 12-i közgyűlésen, hogy ajánlásuk célba ért, és Pest vármegye köszönettel nyugtázta a kétezer pengőforintnyi megajánlást. (3110/1836.)

Az 1837. év Pest vármegye rendjei körében a jelenre és a jövőre vonatkozó tervek kidolgozásával telt el. Ennek megfelelően készítették el a beszámolóikat és terveiket. Közülük az „Alapterve a' pesti nemzeti magyar Színház' igazgatására össze állt Részvény-társaságnak" érdemel kitüntető figyelmet: „Azon Részvény-társaság, melly a' nemes Pest Vármegye által több hazai Törvényhatóságok, 's egyes hazafiak' adakozásával segítettve Pesten épített nemzeti magyar Színház' igazgatását folyó 1837. évi Augustus 1^{őjé}től kezdve 1841. évi húsvétig azon tiszta, 's ön hasznát kizáró szándékbul vállalta magára: hogy ezen zsenge Intézet, a' helyett, hogy egyes vállalkozó' csupán haszon kereső kezei közt mindjárt kezdetben össze törpüljön 's el aljasodjék, a' czélszerűleg csak egyesületi úton ébren tartható köz érdek által folyton emelkedjék a' tökéletesbülés felé, e' célra 50,000 váltó forintot tart szükségesnek, 's 500 részvény ki adása és el kelése által, ezen Summát össze gyűlendőnek biztosan reményli. Terve következő:

1.) Nemes Pest Vármegye' Rendeinek, ezen Intézet, mint ön keblök' szülötje mikép' nevedése iránti gondos felügyeletét a' vállalati idő alatt is nem csak kizárni nem kívánja, hanem azt mint legelső fel tételt maga kéri ki.

2.) Egy Részvény áll 100 váltó forintbul, 's ezt akár egy adja, akár többen teszik össze, egy Részvény csak egy szavazati-joggal bír.

3.) Ezen Summa négy részben u[gy]. m[int]. folyó évi Julius 1° Augustus 1° November 10^{ik} és 1838^{ik} évi Martius 16^{kán}, melly napig az aláírás nyitva áll, léssen a' Társaság' pénz tárába befizetendő.

4.) A' Részvényes, az egész vállalati idő alatt csupán erköltsi – moralis – osztalékba – dividend – részesül, mennyiben minden haszon az Intézet' emelésére fordittatik; a' tőkének 1841. évi húsvétkor leendő vissza fizetése felől azonban tökéletes biztosítékul szolgál az: hogy a' bégyüendő 50,000 ftbul 30,000 ft. kamatra, 's minden fél évi kamat ismét kamatra adatván, e' felül évenként 6 Játéknak 4000 váltó forintra számított jövedelme az idő közbeni kamat-szaporodással együtt ezen tartalék pénztár' öregbítésére fordittatván, illy módon 1841. évi húsvétkor az 50,000 váltó forint tőke nem csak egészen fedezve leend, hanem az Intézet' javára még némi fölösség is maradánd.

5.) A' Szini mutatványok *igazgatása* egy e' tárgyat gyakorlatilag is értő személyre bizatik. Az egészre egy a' részvényesek' nagy gyűlésen szavazat-többséggel évenként választandó 4 tagból állandó választmány ügyel fel, 's annak ötödik tagja az *Igazgató* leend.

6.) Nagy Gyűlés minden esztendőben pesti Jósef napi vásár' vasárnapján, Pesten Nemes Pest Vármegye' Udvar-háza' nagyobb teremében délelőtti 10 órakor tartatik, 's arra valamennyi Részvényes hivatalos.

7.) Minden esztendőbeli számadás valamennyi részvényesnek nyomtatásban meg küldetik.

8.) A' Vállalati idő' el telte után fenn maradandó tiszta haszon az Intézet tőkéjévé válván annak tulajdona marad ugyan, mire fordittására nézve azonban a' Részvény-társaság előre meghatározza: hogy a' Tőkének fele Szinészi Iskola alapjául szolgáljon, 's annak létesülendéséig egy, vagy a' körülményekhez képest több személy művészeti tökéletesítés végett külföldre küldetvén a' kamatok e' célra fordittassanak; a' tőke másik fele két részre osztandó, ennek egyik felével öregbítettessék a' Szinészi – nyugpénz – alapítvány, kijelentetvén: hogy az ebbe részesítésben a' Szinház megnyitásakor jelen leendő tagokra mások felett tekintet légyen; másik fele pedig fordittassék a' Ruha, Könyvtár 's diszitmények szaporítására.

9.) Miután a' 6. pont szerint Nagy Gyűlés csak a' jövő 1838^{ik} évi Jósef napi pesti Vársárcor tartatik, addig a' szükséges ideigleni intézetek' el határozása végett tartandó Gyűlésre folyó Junius 8^{kán} délutáni 4 órára Nemes Pest Vármegye Udvar-háza nagy teremben mind azon részvényesek, kik addig magokat alá irták, ezennel meghivatnak. Költ Pesten Junius 1° napján 1837.

Nyáry Pál m. k.
Jegyző."

(SatuM Publico-politica 111:170. 3324/1837.)

A fenti és a később kinyomtatott tájékoztató tiszta ábrát kívánt rajzolni a Pest megyei-ek szerepéről és lehetőségeiről. Nyáry Pál küldöttségi jegyző állította össze a „Jelentése a' Pesti magyar Színház' építésére ügyelő küldöttségnek a' Színészeti Pénztár' mibenlétéről” című elszámolást is. Végiglapozva a június 8-án kelt füzetet, kirajzolódik előttünk a magyar nyelvű színházi élet megteremtéséért lezajlott 19. századi küzdelemsorozat. Az adományok időrendi nyilvántartása mintegy tükrözi a színház ügyéért vállalt folyamatos áldozatvállalást. Ez a folyamat 1808-ban erősödött fel, amikor Pesten letették a városi német színház alapkövét, míg a magyar színtársulat védnökségét Pest megye vette át. A színházügy folytatásaként 1810-ben Pest megye széles körű gyűjtést kezdeményezett, remélve, hogy 1811-ben országos támogatást kap az indítványuk. Az országgyűlés ebben és az 1812-ben megnyitott német színház magyar nyelvű előadásokra való részleges igénybevételek ügyében is közömbös maradt. Kulcsár István folyamatos kezdeményezései, különösen a Rondella 1815. évi lebontása után, újabb gyűjtési akciókat váltottak ki. Miskolc városa és Pest megye 1816-ban, Székesfehérvár 1818-ban próbálkozott színtársulatok végleges letelepítésével, mígnem 1819-ben Borsod megye tett közzé adakozási felhívást a magyar színházügy megoldása érdekében. Döbrentei Gábor és Katona József tanulmányokban elemezte a játékszín sanyarú sorsát Magyarországon, de még az 1825/27. évi országgyűlés sem tudott egyértelmű választ adni az ügy megoldására. Közben Kolozsvárott, Miskolcon és Balatonfüreden nyílt meg egy-egy közsínház, míg a pesti ügyében csak röpiratok születtek Széchenyi István és Benke József tollából. 1833-ban Pest megye is kezdeményezőleg lépett fel, előbb a Várszínház irányítását vette át, majd 1835-ben ideiglenes magyar színház építését határozta el, és megindította az építkezéseket. Ezt követte az 1836. évi országgyűlési határozat, amelyben igaz, hogy csak az alsótábla, 400 ezer forintot ajánlott meg a nemzeti színház építésére, és egyúttal közadakozásra szólította fel az országot. Így következett el 1837-ben a Pesti Magyar Színház megnyitása, amelynek igazgatásával Bajza Józsefet bízták meg. (RÉDEY Tivadar, *A Nemzeti Színház története*, Bp., 1937; *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1990. vonatkozó fejezetei.)

Ezekben az eseményekben válnak élővé a Pest megyei jelentés rapszodikus fel-felbukkanó számsorai, amelyek így követik egymást: az I. rész az 1831–1832. év összesítését tartalmazza, utána a kezdetekről számol be a következő sorrendben: II. az 1810. évi megajánlások, III. az 1808–1810. évi kötelezvények, IV. az 1818. évi ajánlatok, V. Pest megye 1816. évi ajánlata, VI. újabb ajánlatok az 1834–1837. évből. A megajánlott 157,158 és a ténylegesen befizetett 104,635 forint végösszegben benne foglaltott „Nemes Szathmár Vármegye Rendei” 5000 befizetett forintja és a Kölcsey érdeklőségi körébe tartozó Szemere Pálnak a Muzarion című folyóirat 3. és 4. számából felajánlott 75 példány is. Ugyancsak tartalmazta ez a kimutatás azt az 500 forintos összeget, amelyet a király adományozott a színház felépítésére. Pest megye rendei úgy fogalmaztak, hogy „Ő Császári Királyi Felsége Kegyelmes Koronás Fejedelmünk is meggyőződ-ven a' felől, hogy a' Magyar Nyelv gyarapítását tárgyazó legújabb Törvény' rendeletétől kívánt siker csak úgy reménylhető, ha az annak előmozdítására szolgáló eszközök melegen pártoltatnak; ezen ügynek mint a' honni Nyelv egyik czélszerű terjesztő Iskolájának

létesítéséhez a' megürült Esztergomi Érseki Székhez tartozó Javak jövedelméből 500 pengő forintnak e' célra rendelt kifizetésével tette járulni méltóztatott." (SatuM Publico-politica 111:170. 2196/1837.)

Az előbbi irattal együtt érkezett Nagykárolyba Pest vármegye közönségének legfrissebb és egyben utolsó tudósítása a színház ügyében. Ebben arról a gondjukról számoltak be, hogy számukra az anyagiak előteremtése mellett a színház igazgatása jelenti a legnagyobb gondot. Elmondták, hogy egyetlen vállalkozóra nem merték rábízni az igazgatást, mert „meggyőződvn a' felül: hogy oly intézetet, mellynek kitzűzött célja az egészre kihatás, csak köz érdek tarthat fenn, e' pedig csupán egyesületi uton eszközölhető; ez okból az érdeklött Színház igazgatását folyó évi Augustus 1-ső napjától kezdve 1841 Esztendei Husvétig, egy minden magános hasznot köréből kizáró Részvény-Társaságnak adtuk át. Mellynek tervét az Alá-írási-Ivvel együtt azzal a' bizodalmas egyszer'smind hazafiui kérésrel közöljük ezennel Nagyságtokkal Kegyelmetekkel: hogy kebelekből alá írókat szerzeni, 's ebbeli megkeresésünk következményéről bennünket legfelyebb folyó évi Decemb. utolsó napjáig értesíteni méltóztassanak”.

A színház dolga a december 11-i közgyűlésen került szóba. Ekkor ismertették a Pest megyeiek kérését is, a részvények jegyzésére küldött lapra azonban senki nem iratkozott fel. (2195, 3324/1837.) Miért, miért nem, aligha ítélné meg kellő tárgyilagossággal. A megyei nemesség korábban megtette a magáét, amikor a saját kasszájából támogatta az alapítványt, éspedig szinte minden vármegyénél hathatósabban. Ekkoriban pedig már augusztus 22-e óta működött a Pesti Magyar Színház. Aligha gondolt valaki is arra, hogy nemzeti intézménnyé válásához országos választmányra lesz majd szükség 1841. január 1-jén.

d) Könyvtár

1836. december 5.

Kölcsey Ferenc jelentése Szatmár vármegye kisgyűléséhez

Kimutatása

a' Megyei Könyvtár' számára begyűlt pénzeknek.

1.) Ujfalusi Miklós Jegyző Urtól általvettem szabad ajánlásból begyűlt pénzt -----	74 forint c[édula]. p[énz].
2.) Ugyan attól nemesi tanúk hitelesítéséért jarult, 's a' könyvtár' szaporítására legelőszer ajánlott napdíjokat -----	16 --
3.) F[olyó]. e[sztendő]. August 31diki törvényszéken nemesi tanúk' hitelesítéséért kezemhez jött -----	24 --
4.) Ugyanakkor Mátay Antal Első Aljegyző Úr kezéhez hasonlólag hitelesítésért gyűlt -----	48 --
Summa:	162 f[orint]. c[édula]. p[énz].

Ezen summából

Az idezárt Jegyzék szerint új könyvekre adtam -----110 forint p[apír]. p[énz].
Maradt még készpénzben ----- 52 --

Költ Nagykarolyban Decemb. 5d. 1836.

Kölcsey Ferencz
főjegyző.

[Felzet:]

Hivatalos jelentés a' Megyei könyvtár' pénzalapjáról.
(SatuM Publico-politica 110:255. 3350/1836, eredeti: KF kézírása.)

Az 1836. augusztus 22-i közgyűlésen „A' megyei Rendek által felállítani szándékolt megyei könyvtár' gyarapítása' tekintetéből indítványba tétetett, azon summáknak, mellyek a' nemesi mellesleges vizsgálatok' meghiteltetésekért a' törvényszéki tagoknak fizettetni szoktak, e' czélra való fordítások. – Melly indítvány, a' minden hasznost lelkesedéssel előmozdítani ohajtó Rendek által közakarattal elfogadtatott, 's ennek következésében jövődre nézve az illy nemü bérek 24. ftban állapotván meg, annak kezelése, valamint szinte az ezen summákon vásárlandó magyar könyvek' megválasztása, N[e-mes]. V[itézlő]. Kölcsey Ferencz főjegyző bölcs ítéletére bízott.” (1908/1836.) Kölcsey a felhatalmazás birtokában gyorsan intézkedett, s mintegy 30 szerző művét rendelte meg. A könyveket októberben számlázták, így esedékessé vált a rendek tudósítása a jelentős összegű vásárlásról, amelynek az előbbi kimutatással tett eleget.

Az 1836. december 16-i kisgyűlésen „Kölcsey Ferencz fő jegyző a' megye' könyvtára' szaporításáról hivatalos jelentését beadja; 's egyszersmind az e' végre fordított pénzről számol. – A' fenmaradott 52. pfoknak könyvek vételére leendő fordítása meghatározatott; 's egyszersmind ezen hivatalos jelentéshez csatolt levél tárnoki folyamodás' következésében, hogy a' könyvek csak ároknak letétele után adathatnak ki, ugy mind azonáltal, hogy ezen árból anyiszor a' menyiszer kivétnek egy 30-ad rész kivonattason meghatározatott; hogy így a' könyvek több kezekeni forgás által elroncsolodván, a' levonandó pénzből anyi summa gyűlhessen, miből azon könyveket ujonnan megszerezni lehessen. A' Megye' levéltárnokának ez uttal egy jegyző könyv' tartása, mellybe minden Kivevő a' pénztételekor nevét maga kezével beirmi tartozik, – Köteleségébe tetetik. Ezen határozatok a' levéltárnoknak maga mihez alkalmazása végett kiadatni rendeltetvén.” (3350/1836.)

Az említett „folyamodást” Endrédy Lajos levéltáros írta, aki egy korábbi határozatra hivatkozva javasolta, hogy kölcsönzés csak a könyv teljes árának a letétbe helyezése ellenében történjen, visszaadáskor pedig kérjenek használati díjat. Így vélte csökkenthetőnek a könyvek elvesztésének bejelentését, és elkerülhetőnek a könyvtár készletének, esetleg a kölcsönzésnek a megszűnését. (SatuM Publico-politica 110:255. 1836.)

A megelőző három bekezdésben egyrészt új, másrészt egy korábbi kezdeményezés folytatásáról kapunk felvilágosítást. Az elsőben a megyei rendek egy „felállítani szán-

déklott megyei könyvtár” ügyében döntenek, a másodikban Kölcsey a „megye könyvtára” szaporításáról” ír, a harmadikban Endrédy a kölcsönzéssel kapcsolatos korábbi határozatra hivatkozik. Az ellentmondásokat mutató megjegyzésekből arra következtethetünk, hogy az 1835-ben terítékre került könyvtárügynek előzményei voltak. És valóban. KOVÁCS KISS Gyöngy a *Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben c.* tanulmányában részletesen leírja a korábbi eseményeket. (*Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének 80. évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 295–324.) Ezek szerint a 18. század végétől szokásos levéltár-ellenőrzések rendje alapján, 1823-ban Szatmár vármegye is ellenőriztette a magáét. Ekkor Lencsés István regisztrátor összeírta a levéltárban talált iratokat és könyveket. 1829-ben megismétlődött a felülvizsgálat, amelynek munkájában Csomay Pál helyettes alispán, Kalós József táblabíró, Kende Zsigmond főszolgabíró és Kölcsey Ferenc aljegyző vett részt. A július 7-én kiküldött bizottság november 5-re készítette el jelentését, amelyhez csatolta a levéltár iratait és a könyvek leírását tartalmazó két mellékletet. A vonatkozó mellékletből kiderül, hogy 410 könyv tartozik az állományba, amely a könyvszekrényben áll és a levéltár írószobájában található. (SatuM Publico-politica 103:134. 1829.) Kovács Kiss Gyöngy tételesen közli a lista könyveinek leírását, valamint az 1803-ig visszanyúló vizsgálati jelentések adatait, és azt az 1833. évi jelentést is, amelyben az áll, hogy „Ugyan a könyves szekrény bal szárnyának mind a két szakaszaiba találtatik azon könyvgyűjtemény, mellyel rész szerént Trattner Tamás kedveskedett a nemes vármegyének, rész szerént a levéltárból szedettek össze, rész szerént pedig némely magános személyek által ajándékoztattak összesen 410 darabokban, melyeknek új helyheztetésekre szükséges lajstroma még ez ideig el nem készítettett...” (SatuM Publico-politica 107:167. 1833.)

Kölcsey is hasonlóképpen vélekedett a könyvállomány létrejöttéről, ő azonban egyetlen személyhez kötötte az indulást, amikor arról írt a Kossuth Lajosnak küldött levelében, hogy Trattner János Tamás Szatmár vármegye táblabírájává választása után minden nyomtatványából küldött egy-egy példányt a megyének, és így gyűlt össze több mint 400 kötetnyi könyv. Nyilván az ő példája is ösztönözte a megyei rendeket arra, hogy 1835 májusában részvények jegyzésével teremtsék elő a további könyvvásárlásokhoz szükséges pénzalapot. (KFÖM III, 750–751.)

Kölcsey jelentésének pontjait az alábbiakkal egészíthetjük ki:

1.) Ujfalusi... – A „szabad ajánlás” története az 1835. május 25-i közgyűlés egyik határozatához kapcsolódik. Ekkor Uray Bálint másodalispán „szép indítványt tévén a’ Megye Könyvtárjának gyarapítása, és abban ’s abból lehető olvashatás” céljából, azt javasolta, hogy a leghasznosabb folyóiratok, újságok, könyvek beszerzését részvényes aláírásokkal gyűjtött pénzből fedezzék. Az aláírás három évre szólt, és egy részvény után évenként 2 ezüst Ft-ot kellett befizetni a pénztárosnak kijelölt Domahidy Gedeon másodaljegyzőnek. Bejelentette, hogy három részvény azonnali kifizetésével kívánja támogatni saját kezdeményezését. A könyvtár „alkotmányának” kidolgozásával és leendő bemutatásával Kölcsey Ferenc főjegyzőt bízták meg. Arról is határoztak, hogy az aláírásra a megye minden lakosát felszólítják. (1638/1835.) Ismerjük „A’ Megye Könyvtára három évenkénti Részvényes Aláírás” című lista aláíróinak nevét, amelyen a jegy-

zett részvények száma és a hozzájuk tartozó forintösszeg szerepel: Kende Zsigmond 2 részvény 4 Ft, Uray Bálint 3–6 (f.), Kováts Sándor 1–2 (f.), Schlachta Márton 2–4 (f.), Papp Gergely 1–2 (f.), Domahidy Antal 1–2 (f.), Ujfalussy Josefus 1–2 (f.), Szentlélek Antal 1–2, Ujhely Károly 1–2 (f.), Kölcsey Ferencz 2–4, Kováts Ágoston 1–2 (f.), Domahidy Gedeon 2–4, Mátay Antal 2–4, Jaszarobszky Ignác 1–2, Eötvös Mihály 1–2, Ercsey Farkas 1–2, Tamási László 1–2, Ujfalussy Miklós 1–2 (f.), Szuhányi Ferencz 1–2 (f.), Fogarassy László 1–2 (f.), Szentlélek Mihály 1–2, olvashatatlan, László József 1–2 (f.), Korda Lőrincz 1–2 (f.), Vetésy Sámuel 1–2 (f.), Kalós Károly 1–2 (f.), Kaszonyi Pál 1–2 (f.), Nemerky (?) József 1–2, Nemes Josephus 1–2 (f.), Gyene Károly 1–2 (f.), Nagy Károly 1–2, Korda Péter 1–2 (f.), If B János 1–2, Krasznay Ferencz 1–2, Csabay Antal 1–2 (f.), Becsky Lajos 1–2 (f.), Ternyey János 1–2 (f.), Kerekes Sándor 1–2, Ilosvay Ágoston 1–2 (f.), Endrédi Lajos 1–2, Péchy Gábor 1–2 (f.), Luby Károly 1–2, Is'aak Lajos 1–2, Szentkirályi Mihály 1–2 (f.), Botka Lajos 1–2 (f.), Flekl Károly 3–6 (f., bár itt három kifizetett részvény szerepel, az összesítésben azonban csak egyet jelölnek a neve mellett), Horváth Antal 1–2, Desseöffy Pál 1–2 (f.). Itt megszakad az aláírók névsora, holott mások is jegyezték részvényeket. Ezt a „Megye Könyvtárja felállítására aláírt Részvények 3. esztendőkre” című listán szereplő nevek alapján mondhatjuk. Ezen ugyanis mindazok nevét feltüntették, akik Kölcsey jelentésének elkészültéig befizették az esedékes összeget. Így az előbbi íven jelzett (f. = fizetők) névsorát kiegészíthetjük ennek a listának a felsorolásával: Kölcsey Mihály 1–2 (f.), Szőke Károly 1–2 (f.), Uray Ambrus 1–2 (f.), Sulyok Dániel 1–2 (f.), Ruzska András 1–2 (f.), Vásárhelyi József 1–2 (f.). (SatuM Publico-politica 110:255. 1836.)

2.) Ugyan attól... – Az előbb idézett második listán, az Ujfalussy által benyújtott számadás lapalji jegyzetében szerepel az összegre vonatkozó adat: „Tekintetes M[ásod]. Alispán Úr alatt Törvényszék ajánlata 8 [részvény] – 16 [Ft].

3.) F[olyó]. e[esztendő]. August... – A kimutatáshoz kapcsolódó iratok között található Kölcseynek a „Megyei Könyvtár’ alapja authenticációk taxájából” című feljegyzése. A jelentésének alapját képező tételes felsorolás között szerepel a 24 forint c[édula]. p[énz].:

„August. 31dikén	24 pforint
Ujfalusi Notarius által adott	<u>90</u> –
	114
Mátay	<u>48</u>
	162
Könyvre	<u>110</u>
	– 52”

Az ide zárt jegyzék – a Pesten 1836. október 1-jén kelt és Eggenberger József által kiállított számla – végösszege 110 pengő 4 krajcár. Kiegyenlítését igazolandó rajta van, hogy az összeget „Watherr [!] Úr lefizette”. Nyilvánvalóan Waltherr Lászlóról van szó, amit közvetetten azzal magyarázhatunk, hogy Kölcsey 1836. szeptember 20-án a Kosuth Lajosnak írott levelét Waltherr közvetítésével juttatta el a címzetthez. És éppen

ebben a levelében írta le a megyei könyvtár kialakulásának történetét. Itt közli Kossuth-tal azt is, hogy a legújabb közgyűlési határozat értelmében a nemesi tanúk hitelesítéséért szedett összegeket is a könyvtár gyarapítására fordítják. „(Ezen első gyűlések azaz törvényszékek alatt 72 pft. gyűlt be ezen forrásból, s ezt négyszerezve, évenként sok magyar könyv megszerezhetőre alkalmat ad.) – írja. – A könyvvétel reám van bízva s már rendelést is tettem.” (Kölcsey levele Kossuth Lajoshoz. KFÖM III, 750–751.) A számlán lévő név és Kölcsey megjegyzései arra utalnak, hogy ezúttal feltételezhetően Waltherr volt Kölcsey segítője a pesti könyvvásárlás ügyében.

A pénzügyi alap biztosítása és bővítése céljából egyéb intézkedéseket is foganatosított a megye. Kölcsey kezeirásával tett egyik rájegyzésből tudjuk, hogy a nemesi meghitelesítések díjazása mellett felajánlásokat is elfogadtak: „[1]837. August 29diki Kisgyűlésen vettem kézhez két nemesi hitelesítés: 48 cf. – Mándy Imre diurnumi 26 cf. – [1]837. Novemberi gyűlésen Fényes fiscalisnál maradt, most megfizetett authenticatio taxája 24 cf.” Az új elemnek számító Mándy-féle napidíj összegéről tudjuk, hogy a táblabíró az augusztus 10-i közgyűlésen jelentette be, hogy „a’ közjó’ előmozdítására haszonkeresés nélkül mindenkori készsége’ s buzgalma’ jelentése mellett, azon napi béreket, mellyeket a’ következő Törvényszéken nyerend, a’ megyei könyvtár’ gyarapítására ajánlá”. (1490/1837.) Ennek az összegnek a felhasználásáról számolt el Kölcsey azzal, hogy „az ide jegyzett summából vettem ezen jegyzéken levő könyveket és a’ Pestről hozott corpust vagy corpusokat.” Az 1837. szeptember 1-jén vásárolt 48 cédula forint 38 krajcár értékű könyvek listáját látni fogjuk a következő felsorolásban, de a corpus vagy a corpusok mibenlétéről nem tudunk semmi közelebbit. (PIM V. 3998/50/6.)

A felajánlott összegek mellett büntetéspénzek beszédését is szorgalmazták. Az 1838. február 26-i közgyűlésen pl. arról határoztak, hogy „azon tisztviselő, ki az elnök Alispány’ engedelmé nélkül a’ pörök folyamatja’ első napján meg nem jelenend; vagy pedig a’ gyűlések’ telyes berekesztéseig a’ gyűlés’ helyéről eltávozand, markalis büntetés alá essen, [...] a’ fizetéséből levonatván, a’ megyei könyvtár’ javára fordíttatni határoztatott”. A május 21-i közgyűlésen már érvényt is szereztek határozatuknak, ugyanis „Első Alispány úr jelentette, miképen a’ Közgyűlés’ berekesztése előtt: Darvay Ferenc fő, Betsky Jozsef, Uray Ambrus, alszolgabírák, Ternyey János, Szakadály Károl esküdtek, Vetéssy Sámuel t[iszteletbeli]. Főügyész engedelem nélkül elmentek. Mellyre a’ Megye’ közönsége a’ múlt közgyűlési határozat’ következtésében elhatározta: – Hogy a’ következő ángáriájokból 25 pft a’ Megye’ könyvtára’ részére vonattassék le. Minek következtésében Péchy Gábor Főadószedőnek meghagyatik, hogy az érdeklött tisztviselők’ fizetéseiből 25. pft-ot kihúzván, azon summát Kölcsey Ferencz főjegyzőnek, mint a’ Megyei Könyvtár főfelügyelőjének adja által.” (921; 1841/1838.)

Visszatérve a pesti vásárlásra, közöljük az említett listán szereplő könyvek címét és beszerzési árát: Tudománytár 8 kötet – 8 [pengő], Nyelvtudományi Pályamunkák 1^{ső} kötet – 0.40, Matematikai Műszótár – 0.20, Magyar Játékszini jutalmazott feleletek – 0.36, Philosophiai Pályamunkák 1^{ső} kötet – 0.45, Magyar Helyesírás – 0.10, Névkönyv 1836ra – 0.20, Szlemenics, magyar fenyítő Törvény – 1.12, Év könyv 1^{ső} és 2^{dik} kötet – 9.20, Horatius Levelei – 2.15, Császár Grammatica Ungherese – 1.30, Philosophiai Mű-

szótár – 0.40, Német magyar Zsebszótár – 3, A' magyar tudós társaság Alaprajza – 0.12, Györy, a' felsőbb Analysis elemei 1^{ső} füzet – 1.30, Eredeti Játékszín, kiada a' magyar tudós társaság 1^{ső} 2^{dik} 3^{dik} és 4^{dik} kötet – 2.49, Külföldi Játékszín, kiada a' magyar tudós Társaság 1^{ső} és 3^{dik} egész 12^{dik} kötet, a' 2^{dik} kötet egészen elfogyot[t], és egy új kiadás sajto alatt van – 5.24, Logarithma, zöld papiroson, magyar és angol nyelven – 4.45, Kazinczy eredeti Munkái 1^{ső} kötet – 1.12, Esmeretek Tára 12 kötet, köttve – 27, Toldy: Handbuch der ungarischen Poesie 2 Bände – 4, Virág magyar Századok 2 Darabb – 3, Szemere, Muszárion 3^{dik} és 4^{dik} kötet – 2.24, d[ett]o új folyam 1^{ső} füzet – 2.30, Kisfaludy Károly, Munkái 10 Darabb – 8, Kisfaludy Sándor, Munkái 5 kötet – 4, Vörösmarty Munkája 3 Darabb – 6, Fényes magyar Országnak statistika 1^{ső} kötet – 2.20, Bajza Kritikai Lapok 7 kötet – 6.10, Özsvesen pengöbe 110.04. (SatuM Publico-politica 110:255. 1836.)

A következő években folytatódtak a könyvvásárlások, miként a PIM gyűjteményében található alábbi számlák mutatják. (PIM V. 3998/5016.) Ez idő tájt Burián Pál, a korábban budai, ekkoriban kolozsvári könyvkereskedő számlázta a könyveket, és kivétel nélkül minden esetben Nagykárolyban keltezte őket. Ez azért történt így, mert Burián személyesen vitte el az eladandó könyveket a megyeszékhelyre, ahol aztán vagy a kínálatból, vagy az előzetes megrendelés alapján megérkezett művekből állt össze a megvett könyvek listája. (Kölcsey levele Szemere Pálhoz, 1838. február 14. KFÖM III, 817.) A könyvkereskedő nagykárolyi útjai korábról is ismertek. Egy Kölcseytől származó emlékkönyvi bejegyzés szerint 1829 októberében is járt a megyeszékhelyen. (KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 248, 1164.) 1837. június 7-én a következők szerepelnek a számlán: Klio 3 kötet – 6 [forint], Bajza Aurora 1837 – 3.30, Nők Oskolája – 0.30, Horvát Rajzolatok – 2.06, [detto] Gyökeresek – 1.12, Tudositás a' vakók intézete alkotmányáról – 0.40; Summa cm f. 13.18; 1837. szeptember 1-jén az alábbiak: Erdély Ország Történetei Tára 1. – 1 forint 20 krajcár, Kazinczy Ferencz Ciceró Beszédei – 1.12, Gaál László Erdélyi diaeták – 1.20, Jósika Miklós Regényei 1. és 2. – 2, Magyar ország képekben 1^ő 2^k 3^k Füzet – 2, Szent László' élete – 1.20, Elemi algebra – 1.40, Arithmetica szám írás – 1.40, Doboka Vármegye esmértetése – 3, Az elbujdosott 1^ő és 2^k kötet – 3, Szirmay Ilona 2. k. – 2, Kéza – 1.06, Podhradszky két Krónika – 0.32, Fejér Honni Várasink – 0.40, [detto] Metaphysikája – 1.30, Zsebszótár – 3, Emlény – 3, Jankovich Werbóczi védelmezése – 0.40, Breznay – 1.26, Székely Nemzet Constitutiója – 1.24, W. Miklós – 6, Szász 1831dik eszt. Tört. – 0.48, Kemény Notitia 2 Vol[umen]. – 4.12, Vita S. Stephani Podhradszky – 0.48 S[umm]a cm f. 45.38; 1837. december 11-én ezek: Jósika Miklós Utolsó Bátor 3 kötet – 4 [forint], Kazinczy Ferencz Orpheussa 2. kötet – 3, Döbrentey Gábor Erdélyi Múzeum 10 füzet – 6.40, Farkas Sándor Ejszakamerikai Utazása – 4, Rummy Károly Monumenta Hungarica 3. kötet – 3.36, Prisztnitz Vincze Vizgyógy Intézete – 1, Köteles Sámuel Philosophia Encyclopaediája – 0.30, [detto] Logikája – 0.48, [detto] erkölcsi Philosophiaja 2. kötet – 1.36, Nagy Károly Kis Számító – 0.40, Kiss János Juvenalis Szatyrái – 0.40, S[umm]a cm f. 26.30. A következő időpontban történt kifizetésnek csak a tényét ismerjük, a vásárlás tárgyáról nem maradt meg a lista: „Kifizettem 8 f 40 Xr. a' Megyei Könyvtár'

cassájából, N[agy]Károl, December 16. 1837. – Kölcsey főjegyző.” 1838. május 20-án a következő könyveket számlázta Burián: Emlény 1838 – 3 [forint] 40 [krajcár], Zolyomi – 1, Könnyelműek 2. kötet – 2, Blair Hugo I. kötet – 1.40, Nagy Károly Kis Geometra – 1, Messinai Hölgy – 0.50, Zsarnok Apa – 0.32, Tudomány Tár 9–16. – 8, S[umm]a cm f. 18.42, [Kölcsey sajátkezű írásával:] Ekebontó Borbála – 36 Xr.

A Kölcsey jelentése mellett lévő beadványokból tudjuk, hogy füzve vásárolták a köteteket, bekötetésüket Nagykárolyban végeztették el, s átlagosan 30 krajcárt fizettek egy-egy kötetért.

A Nagykárolyban létesült megyei könyvtár működéséről és jellegéről nincsenek adataink. Kialakulásának körülményeiről az idézett Kölcsey-levelekből tudunk, s így azt mondhatjuk, hogy Trattner János Tamás pesti nyomdász és könyvkereskedő működése idején és jóvoltából kezdődött meg a könyvállomány gyarapodása, amikor a nála nyomtatott könyvek egy-egy példányát megküldte Szatmár megye közönségének. Az iratok egyértelműen mutatják, hogy a levéltárban tárolták őket, és a mindenkori levéltáros felügyelete alá tartoztak. Helyben olvasásra nem volt lehetőség, a kölcsönzés viszont feltételekhez volt kötve: kivételkor a könyv vételárát, beadáskor a használati díjat kellett megfizetni. Kölcsey hivatali éveinek idejéből sem a használók köréről, sem a kölcsönzött kötetekről nincsenek adataink. Róla azonban tudjuk, hogy mennyire a szívéen viselte nemcsak a maga, hanem Szatmár vármegye könyvtárának az ügyét. A vármegyei hivatal működéséhez szükséges könyvek beszerzését nem engedte kifizetni a Megyei Könyvtár részére elkülönített pénzből. Így járt el pl. akkor is, amikor a *Törvénykönyv* és az *1832/36. évi törvénycikkelyek* című könyvek megvételéről volt szó. A közgyűléstől kért és kapott utasítást arra, hogy „a bírságialis pénztárból” fizessék ki a két munkáért járó 23 forint 30 krajcárt. (3415/1837.) Nem csoda, hogy így cselekedett, látta és tudta, hogy a szépirodalmi művek iránti igényfelkeltés leghathatósabb eszköze a kínálat megteremtése. Hasonlóképpen vélekedett a rá bízott könyvvásárlás ügyének szerepéről, és ennek arról a következményéről, ami a könyvtárak mibenlétéből fakad. Az 1836. évi, Kossuthnak írott levelében is ebbeli hitét fogalmazta meg, amikor így fejezte be az idézett levelet: „Ha e parányiságot más megyék is tenni akarnák, apródonként könyvtárak szaporodhatnának s levéltárainkat könyvekkel megtönni kívánatosb lenne, mint malac- és tyúktolvajperekkel.” (KFÖM III, 751.) A Szatmár vármegyeiek ilyenén való kezdeményezését azonban egyetlen megye sem követte az országban.

Rövidítések

KF
KFÖM III.
SatuM Publico-politica 112:44.

Kölcsey Ferenc
KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, Bp., 1960.
Archivale Națională Direcția județeană Cluj – Prefectura județului Satu Mare – Acta Publico-politica, fasciculus: iratszám, iktatószám

3363/1837.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára IV. A. 501. Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyve – tételszám/év
Petőfi Irodalmi Múzeum

PIM

Fogalmazványokról lévén szó, a beadványok megszólítási formulái csak jelzésszerűek, kiegészítésüket mellőztük; a szövegekben előforduló rövidítéseket azonban a szokásos módon feloldottuk.

A RITKASÁGOK KÖTELEZŐ FILOLÓGIÁJA*

(*A recepcióról*) Asbóth János életművének újrafelfedezését Németh G. Béla kritika-történeti írásai indították el úgy bő évtizeddel ezelőtt, jóllehet már korábban, a magyar szellemi élet olyannyira különböző iskoláiból jött literátorok, mint Németh László és Halász Gábor, majd Rónay György egyaránt fölfigyeltek annak értékeire. Szöveg-újra kiadásra ennél is tovább – talán ez sem véletlen, de mindenesetre szimbolikus –, egészen 1990-ig kellett várni, amikor Asbóth egyetlen regénye, az *Álmok álmodója* száz-tizenkét esztendő múltán nyomtatásban ismét napvilágot látott, amit hamarosan újabb megjelenés követett (1994).

Kétségen fölül áll, hogy a föltámadó érdeklődést és az újabb szövegkiadásokat jórészt a 20. század végi magyar irodalom érdeklődésének iránya, önismereti igénye motiválta. A megkésett recepció során az *Álmok álmodóját* azután a hozzáértők – esztéták, irodalomtörténészek és irodalom szakos egyetemi hallgatók – valósággal kultuszregénnyé avatták, még konferenciát is szenteltek neki. A kánon részévé válni lényegében a szerző és műve jelenidejűségének illúzióját keltette, annál is inkább, hogy született olyan írás, amely szinte kurrens ismertetés- és kritikaszámba ment. A befogadás folyamatát ugyanakkor végigkísérte a mű kései megérintésének, értékei föltámasztásának, a *sokáig mit vesztettünk és nélkülöztünk* érzésének valamiféle fojtott és titkolt pátosza is.

Így fordulhatott elő, hogy miközben a regényen a legkorszerűbb elemző apparátust és a legfinomabb esztétikai műszereket, varázsszereket próbálták ki, egyes túlságosan is eleminek vélt tényekre jóval kevesebb figyelem jutott. Jóllehet a Szilágyi Márton kiváló szöveggyűjtő és jegyzeteivel megjelent 1994-es kiadás tisztázta, hogy a regényben szereplő Redentore-beli Madonna-kép nem Giovanni Bellini alkotása – amint azt a 19. században gondolták –, hanem a kevésbé neves tanítványé, Alvise Vivarinié, mégis több tanulmány, sőt a regényről született színvonalas monográfia is, Bellini munkájaként értelmezte és illesztette bele a regény szövegvilágába.¹

Az irodalmárok lelkesültségéhez társul szegődtek a politikafilozófusok és politikatörténészek, akik a történetiség elvét elejtve valamiféle koherencia-mítosz jegyében teremtettek egységet Asbóth különböző korszakokban megjelent politikai tárgyú értekezései

* ASBÓTH János *Válogatott művei*, kiad. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002 (Kötelező Ritkaságok, 3).

¹ SZAJBÉLY Mihály, *Az Álmok álmodója és Schopenhauer*, Világosság, 1995/8–9, 129–131; POZSVAI György, *Visszanéző tükörben: Az Álmok álmodója ezredvégi olvasata*, Bp., Argumentum, 1998, 102, 114.

között, holott időközben álláspontja és nézetei kisebb-nagyobb változáson, módosuláson mentek keresztül. Általánosságban liberálkonzervatívot faragtak belőle, nem véve tudomást a politikai gondolkodó életművének tisztán szabadelvű, majd liberálkonzervatív, sőt ultrakonzervatív, végül keresztényszociális szakaszairól.² Ehelyett arra összpontosítottak, hogy az ismét nekiveselkedő liberális-konzervatív publicisztika magyar ősatyját fedezzék föl benne. Itt is megesett, hogy az elemző buzgalom filológiai bakot lőtt, egy 1887-es röpirat (*Conservatív magyar politika*) szerzőségét tulajdonította minden alapot nélkülözően Asbóthnak az egyik tanulmányíró.³

Közelebről és az egészet szemlélve az életmű egyenetlenségei jól látszanak, ahogy erre Németh G. Béla mindannyiszor figyelmeztetett. A történeti nézőpont óvatosságot és mértéktartást tanácsol, így nem csoda, ha a történészek Asbóth-értékelésében jóval több a kétség és kritika. Ezeknek a megítélésbeli különbségeknek tehát az oka az említett tudományzakok módszertanában, habitusában, szakmai kultúrájában keresendő, vagy éppenséggel magában az életműben rejlik a válasz. Bizonyítás nélkül megkockáztatom az állítást, hogy Asbóth irodalmi, főként pedig irodalomkritikusi munkássága szemléletében s talán színvonalában is egységesebb, egyenletesebb, mint politikai életműve.

Kiczenko Judit válogatása a *Kötelező Ritkaságok* 3. kötetében Asbóth pályakörének csaknem mindegyik szeletét érinti, így akár reprezentatívnak is mondható. Az *Álmok álmódóját* a két friss újrakiadás dacára sem hagyta ki, amit – védhetően, mi több meggyőzően – gyakorlati, használhatósági megfontolásokkal, meg a szövegközlés eredetiségének szempontjával magyarázott. Tiszteletreméltóan következetes az a szerkesztési elv is, hogy kizárólag egész szöveg került be a kötetbe. Ennek tükrében azonban nem a legszerencsésebb ellenpélda a *Politikai áramlataink az utolsó két évtizedben*, mivelhogy ez önálló tanulmány. A művek közlésének sorrendje, egymásutánítása nagyjából megegyezik a „szövegek megírásának kronológiájával”, amit az utószó vezérfonalként ad meg. Egyedül a Kemény Zsigmond emlékének szentelt írás helyét illetően lehet kifogást emelni. Miért éppen 1881-es írások társaságában szerepel, ha az 1876-ban megjelent *Irodalmi és politikai arcképek* egyik darabjaként, már módosult szöveggel pedig legközelebb az 1892-es *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez* című kötetben tűnik fel?

Az utószóban a szerkesztő jó négy oldalt szánt az Asbóth-recepció bemutatására, élesen elválasztva a korabeli, összességében elutasító fogadtatást az utóélet, különösen a mögöttünk hagyott közel két évtized sikerétől. A posztumusz diadalra vonatkozó megjegyzés helytálló, de megfelel-e maradéktalanul a tényeknek a „jobbára kedvezőtlen” kortársi megítélés vélelme? Kiczenko szerint az elveiért mindig harcra kész Asbóthot nem kis részben a „jelentős véleményformáló erővel bíró, sokszor viszont a »kleinmeister« szintjét éppen csak elérő nemzedéktársai »lehetetlenítették« el”, s bizonyosságul Rákosi Jenő 1926-os emlékiratának a Kávéforrás körét s benne Asbóth alakját – őt jó

² LÁNCZI András, *Eszmék kora: Asbóth János és a modernség* = Uő., *A politika reneszánsza: Válogatott írások 1990–2000*, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 2001, 36–48; LACKÓ Miklós, *A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája*, Századvég, 2000. tél, 21–34.

³ ILLÉNYI Domonkos, *Konzervatív politika Magyarországon a dualizmus éveiben: Asbóth János konzervativizmusa*, Világosság, 1991/3, 236.

adag fenntartással – megidéző bekezdéséhez fordult segítségül (270). Ebből levont következtetése több szempontból is kissé sommásnak tűnik, ezért indokolt lehet egy ellenbizonyítás!

A vele egyidős Arany László a *Három nemzedékről* azt találta írni, hogy a „fényes máz alatt nincs belső erő”, mert a szerző „törve-zúzva bele szorít mindent a hasonlóság keretébe”.⁴ A *Magyar conservatív politikát* még ennél is jobban elmarasztalta: „Asbóth úr nem szokta mérlegelni nézeteit. Ötletei vannak, benyomások után indul, de meggyőződése nagyon változékony. Mindig arra esküszik, ami utoljára hat erősebben a lelkére.”⁵ Következetlenséget, az újdonsült konzervatív doktriner modorosságát, sőt kendőzetlen gúnnyal plágiumot vetett Asbóth szemére Mikszáth egy 1877-es fény- és árnyképben.⁶ Még ha Arany László igen, Mikszáth végképp nem minősíthető kleinmeisternek. A negatív hírnév kovácsolásában eleinte kétségkívül élen jártak nemzedéktársai, de korántsem a kismesterek, hiszen éppenséggel Rákosi és az általa szerkesztett Reform az 1870-es évek derekáig – ez nagyjából egybeesik a Kávéforrás megszűnésével – még fórumot is biztosított Asbóth megszólalásához. A nemzedéki szolidaritás, az ízlés- és elvbarátság megszűnése közöttük könnyen lehet, hogy *A fiatal irodalomból* című Asbóth-esszének a Kávéforrás „legtehetségesebb két tagját”, Rákosit és Dóczi Lajost keményen megkritizáló, sőt egy zárójel erejéig – idegen származásukra utalva – még meg is sértő bekezdéseivel kezdődött.

Tovább nehezíti a recepció összefüggéseinek kibogozását, hogy teljesen egybemosódik Asbóth János írói, valamint politikusi szerepe, tevékenysége. Erről részint ő maga tehet, ugyanis mindvégig meg volt győződve arról, hogy „csak két ember van, aki igazán él”, akinek megadatik az „emberi élet totalitásának átélése”, a költő (író) és az államférfi (politikus).⁷ Fölismerésének mintegy engedelmeskedve kormányozta saját sorsát e két hivatás erőterébe. A két vonzás közül összességében a politikai bizonyult erősebbnek, amikor pedig bekövetkezett a vele való kényszerű és végleges szakítás, már nem annyira az irodalmi és politikai esszé, mint inkább a tudomány világában keresett menedéket, remélt felülemelkedést. A róla kialakult összképet viszont nagy mértékben meghatározta az a tény, hogy politikai szerepvállalásait és pályája során tett viharos fordulatait a közélet befolyásos köreiből nemegyszer fogadták fejcsóváló, csúfolódó értetlenséggel, akár időleges társasági kirekesztéssel. Végül politikai ellehetetlenülése 1900-ban különösen visszahatott egész pályájának kortársi megítélésére. Ennek fényében tetszik a legújabb, már-már apologikus befogadás amolyan kárpótlásnak, kései rehabilitációnak.

Mi vezette az Asbóthot bíráló kortársak tollát? Van-e közös magva kritikai észrevételeiknek?

Akadtak nem kevesen, akik kétségbe vonták tehetségét, eredetiségét, és újra meg újra felütötte fejét, néha bizony nem alaptalanul, a plágium vádja. Az egyik harmadik vonal-

⁴ ARANY László bírálata a *Három nemzedékről*: Budapesti Szemle, 1874, 4. köt., 221–223.

⁵ ARANY László bírálata a *Magyar conservatív politikáról*: Budapesti Szemle, 1875, 7. köt., 211.

⁶ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, 54, *Cikkek és karcolatok*, IV, Bp., Akadémiai, 1968, 116–119.

⁷ ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 75, 77–78; ASBÓTH János, *Disraeli = Uő.*, *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1892, 542.

béli, vele együtt újságíróskodó literátor többek véleményének adott hangot, amikor úgy jellemezte, mint inspiráció nélküli, „nagytrörő” egyéniséget, kinek az irodalom csak puszta eszköz túltengő politikai ambícióinak kielégítéséhez.⁸ A történetíró, Thallóczy Lajos Asbóth halálakor keletkezett naplóbejegyzése az egész életmű feledhetőségét, másodrendűségét summázza.⁹ Nem sokra tartotta Asbóth tudományos munkáit, politikai teljesítményéből pedig az eredményeket, sikereket hiányolhatta. Jobb véleményt táplált róla emlékiratában a publicista és szerkesztő Halász Imre, aki annyi év távolából a „tehetséges, de kissé különc modorú újságíró” látta benne.¹⁰ Andrassy Gyula kiváló monográfusa, Wertheimer Ede már némi távlat birtokában – hisz ő már egy másik nemzedékhez tartozott – „okos, de magahitt ember”-nek ábrázolta.¹¹

Abban szinte kivétel nélkül valamennyien egyetértettek, hogy egész személyiségét, minden szavát és tettét a felfokozott becsvágygal magyarázták. A motívumot akár Asbóth maga is a tollukra adhatta, mivel az Almássy–Nedeczky-féle összeesküvésben való részvételéről szóló visszaemlékezése akkori cselekedeteinek egyik mozgatórugóját a „hírszomj”-ban jelölte meg, amely gyermekkorától uralkodott érzelmei fölött. Ugyanezt, szó szerinti egyezésekkel, megerősíti az *Álmok álmodója* stilizált önéletrajzában is.¹² A nagyra törő vágyak hiperkritikus hajlammal és purifikátori szenvedéllyel párosultak. Főszerepre tört a politikai gondolkodás területén is. 1874-ben röpiratával, a *Magyar conservatív politikával* valóságos eszmeharcot provokált, hogy a honi közéletet kimozdítsa arról holtpontról, ahová a közjogi szemlélet kormányozta. Vállalta ezért az élesztőül szánt mű nyilvánvaló következetlenségeit, belső ellentmondásait. A célja ugyanis az volt, hogy induljon el végre egy hazai sztereotípiákon áttörő, a megmerevedett politikai pólusokat átrendező és tisztázó vita. Eljárását különben példaképének, Eötvös Józsefnek a módszerével igyekezett igazolni.¹³ Nem csoda, ha ilyen tulajdonságjegyekkel és ambíciókkal nem volt túlzottan népszerű, hiszen sokaknak az érzékenységet sérthette. Valószínűleg erre utal Thallóczy, amikor naplójában Asbóth 1887-es képviselőházi szűzbeszédét a következőképpen kommentálta: „Asbóth beszélt a házban, mégpedig tapintatlanságokat [...] Carrierjét gyöngén kezdte.”¹⁴ Tapintatlanságnak minősült, hogy nagyobb „kulturai haladást” sürgetve kárhoztatta a vidéki nagyvárosok parlagias szellemét, amely – villant a gúnyos célzás – a „szabad művészetek” közül legföljebb a magyar nótát pártfogolja. Akkori pártjának feje, Tisza Kálmán miniszterelnök és az általa előnyben részesített politikai mentalitás előtt sem hajbókolt: „nevelésennek az a hibája, hogy nem tudok kártyázni, ami nagy baj; mert Magyarországon tarokk nélkül nem lehet poli-

⁸ ERDÉLYI Gyula, *Írók a képviselőházban*, Magyar Szemle, 1893/30, 351–352.

⁹ THALLÓCZY Lajos, *Naplóbejegyzetek 1900. okt. 1–1911. dec. 31.* OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1677, VIII. csomó, 1. füzet, 145–146.

¹⁰ HALÁSZ Imre, *Egy letűnt nemzedék*, Bp., Nyugat, 1911, 494.

¹¹ WERTHEIMER Ede, *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*, II, Bp., MTA, 1913, 185–186.

¹² 1849–1866: *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez: Asbóth család irataiból*, Pest, Ráth Mór, 1871, 175. ASBÓTH, *Álmok álmodója*, id. kiad., 56. Az egyezésre Kiczenko Judit utószava is rámutat (278).

¹³ ASBÓTH János, *Eötvös = Uő.*, *Jellenrajzok*, id. kiad., 144.

¹⁴ THALLÓCZY Lajos, *Naplófeljegyzések, I, 1887–1900.* OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459, 83.

tikai carriert csinálni.”¹⁵ Ettől kezdve persze párttársai közül a mamelukok az éles szemű és nyelvű kritikust csak akkor hallgatták szívesen, ha a politikai ellenfeleket vette célba.

A korabeli viszonylagos népszerűtlenség és számos elmarasztaló verdikt azt jelenti-e, hogy csak elvétve részesült volna komolyabb elismerésben? Ennek ellentmond, hogy a tehetséges fiatalembernek kijáró dicsérettel és biztatással fogadták korai útirajzait, politikai röpirataira odafigyeltek. A *Magyar conservatív politika* – jóllehet sokan támadták – országos hírhez juttatta, és az 1875-ös esztendő nagy politikai vitáiban viszonyítási pont lett. Egy év leforgása alatt a könyv három kiadása fogyott el. A kormányzati korrupció leleplezéseként elhíresült Zichy-ügy, bár tragikus véget ért, rettegetté tette a nevét, s 1880 nyarán, a belga függetlenség ünnepén a Pesti Napló küldöttként ő beszélt a magyar újságírók nevében az európai sajtó számára adott pompás fogadáson.¹⁶ Megenyhült irányában Mikszáth, aki azután több tanulmányáról megbecsüléssel szólt, s még közelebbi ismeretséget, asztaltársi barátságot is kötöttek.¹⁷ A már híres festő Munkácsyval ugyancsak ekkoriban került szorosabb kapcsolatba,¹⁸ akiről egyébként több tanulmányt írt. 1881-től hat, összességében sikeres esztendőt töltött a közös külügyminisztérium sajtóosztályán. Diplomáciai munkásságát idegen államok is magas kitüntetésekkel ismerték el. Mentora, a közös pénzügyminiszter Kállay Béni jobbkezéeként beutazta Bosznia-Hercegovinát, amiről 1887-ben megjelent két vaskos kötetben számolt be. A kedvező visszhang nyomán munkáját németre, ezt követően angolra is lefordították, és ma is szerepel az idegen nyelvű Bosznia-bibliográfiákban. Nagyrészt ezen opusa értékének és hírének köszönhetően nyerte el 1895-ben az Akadémia levelező tagságát. Székkfoglaló beszédéről a jeles állam- és jogtudós Concha Győző szólt méltató szavakkal hivatalos bírálatában.¹⁹

Amire vágyott, azt bizonyára nem kapta, nem is kaphatta meg, mert eötvösi mércével mérte önmagát. Mint regényének hőse, Darvady Zoltán, maga is egy elérhetetlenre vágyakozó, tantalusi lélek volt.²⁰ A teljes életről alkotott – főntebb már idézett – koncepciójának sugallatára szegődött az egyidejűleg író és államférfi Eötvös nyomába, s még versenyre is kelt vele a sokműfajúságban, de nem csak lehetőségei maradtak el az Eötvösétől, tehetsége sem érte el tanítómesterét, talán egyedül a publicisztikában múlta fölül. A kor, amelyben élt, az egységes világkép széttöredezését és a részletek uralmát hozta, egészet így ő sem alkotott. Jelentősége a problémaérzékenységben és a fölvetés bátorságában, egyszerűen a kérdésés tehetségében áll. Németh László kiváló intuícióval helyezi őt a Nyugat elődeinek sorába.

¹⁵ ASBÓTH János *Társadalom-politikai beszédei*, Bp., 1898, 41–42.

¹⁶ Fővárosi Lapok, 1880. július 20. (824), július 21. (828); Magyarország, 1880. július 22., 3; Pesti Napló, 1880. július 15., reggeli szám, 2.

¹⁷ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, 61, *Cikkek és karcolatok*, XI, Bp., Akadémiai, 1970, 20–22; Uő., *Cikkek és karcolatok*, VII, Bp., Akadémiai, 1968, 148–149.

¹⁸ Újsághír arról, hogy Munkácsy Mihály február 15-én Bécsben Asbóth kíséretében meglátogatta a Kunstvereinban kiállított képét, az *Ecce homót*: Ellenőr, 1882. február 16., melléklet, 2.

¹⁹ MTA Kézirattár, RAL 88/1895.

²⁰ EISEMANN György, *Végidő és katarzis*, Bp., Orpheusz, 1991, 138–141.

(Az életrajzról) Mielőtt sorra venném az utószóba foglalt Asbóth-biográfia egyes vitatható ténymegállapításait, szeretném tisztázni, hogy milyen mértékben lehet az *Álmok álmódóját* fölhasználni az életrajz rekonstruálásához. Ezzel rokon Kiczenko kérdése is: életrajzi jellegű-e a regény, vagy teljesen irodalmi fikció? Biográfiai egyértelműségről, megfellebbezhetetlenségről csak két esetben beszélhetünk. Az egyik, amikor az életrajz egyes, más forrásból gondosan adatolt elemei és a regénybeli élettörténet párhuzamos része megfelleltethetőek egymásnak („külső” egyezés). Ennél is meggyőzőbb, ha valamely másik Asbóth-írás erősíti meg – esetleg szövegszerű egyezés révén – a szóban forgó adatot („belső” egyezés). Ebből az következik, hogy kizárólag a regényből nem meríthetünk életrajzi tényeket. Akkor mégis mire jó biográfiai szempontból tanulmányoznunk a regényt? Nem lebecsülendő, hogy az életrajz szórványosan ugyan, de számos indíték, szándék, társadalmi, családi és egyéni motívum egyikéről-másikáról lebentheti föl a fátylat.

A családtörténet fő szálai a kevés kiadott és kiadatlan forrás alapján többé-kevésbé fölfejtethők. Arra pedig, hogy miként lesz egy lutheránus lelkészek sorát magáénak valló család valamely ága katolikus, talán elegendő válasz a vegyes házasságok ténye, különös tekintettel az 1790-ben szentesített XXVI. törvénycikk 15. pontjára, amely kimondta, a vegyes házasságból „származott és származandó gyermekek, ha [az] atya katolikus, az ő vallását kövessék, ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiúgyermekek követhessék atyjuk vallását.”²¹ Asbóth János szülei elsőfokú unokatestvérek voltak, Asbóth Lajos édesapja evangélikus, míg Asbóth Flóra édesanyja katolikus vallását követte, hiszen apai ági nagyapjuk a Tübingent járt, majd idehaza Nemescsón, Kőszegen és Sopronban szolgáló evangélikus lelkész, Asbóth Gottfried János.²² A vegyes házasságot kötő rokonok megszületendő gyermekeiket azután katolikusnak keresztelték, amire a törvény lehetőséget nyújtott, s ami végtére is a szűkebb és tágabb lugosi, temeskői környezet alapján – a velük rokoni kapcsolatba kerülő más családok, így többek között a Jakabffyak katolikusok, valamint élő gyülekezetek híján az evangélikus vallás gyakorlása minden bizonyosan nehézségekbe ütközött – érthető választás volt. Különben Asbóth János 1865–66-ban keletkezett svájci és németországi útirajzaiban félreérthetetlenül katolikusnak vallja magát.²³

Arról igazán nem az utószóíró tehet, hogy amikor egy bekezdésnyire fölillantja az apa, Asbóth Lajos sorsának lényegesebb fordulót, a tényközlésbe számos hiba csúszik, ugyanis a rendelkezésre álló irodalom idevonatkozó megállapításai nemegyszer pontatlanok. Asbóth Lajos a peredi csatában ha nem is „tüntette ki magát”, a helyét megállta, Görgey ennek ellenére elhamarkodottan a hadtest éléről leváltotta.²⁴ 1849 és 1856 között várfogságot szenvedett, majd 1861-ben ismét letartóztatták, s néhány hónap után Josefstadtból – nem pedig Theresienstadtból, ahogy számos kézikönyv állítja – szaba-

²¹ *Magyar Törvénytár 1740–1835*, Bp., Franklin, 1901, 179.

²² KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I. Bp., Grill Károly, 1911, 164–165.

²³ ASBÓTH János, *Egy bolyongó tárcájából*, Pest, szerző sajátja, 1866, I, 96; II, 121.

²⁴ *A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849*, szerk. BONA Gábor, Bp., Zrínyi, 1998, 209.

dult.²⁵ 1864-ben, már az osztrák államrendőrség besúgójaként, ő adta föl az Almássy–Nedeczky-féle összeesküvés vezetőit, s bár a látszat megőrzése végett néhány hónapig fogva tartották, Pest-Buda-szerte elterjedt, hogy a többiek vesztét Asbóth Lajos vallomása okozta.²⁶ A gyanú, amely ellen Asbóth Lajos egy, a kiegyezés esztendejében Vahot Imre által szerkesztett 1848–49-re emlékező kiadvány lapjain védekezett,²⁷ makacsul tartotta magát. A dualizmus korának jeles történésze, Marczali Henrik a *Pallas lexikon* Asbóth Lajos-szócikkének végén jónak látta zárójelben megemlíteni, hogy az Asbóth János által összeállított 1871-es, családi iratok felhasználásával készült kötet – *Adalékok a kényuralomellenes mozgalmak történetéhez* – éppen az árulás vádját igyekezett megcáfolni. Nem vitás tehát, az *Álmok álmodója* születése idején Asbóth Jánosnak föltétlenül szembesülnie kellett az árulás komplexumával, s talán ez a fő oka, hogy e történet a regény stilizált önéletrajzában még mögöttesen, utalásszerűen sem sejlik föl. Mellesleg Asbóth Lajost is inkább azzal gyanúsították, hogy vallomásában mindent föltárt a hatóságok előtt, fizetett besúgói mivoltáról sejtelmük sem volt, ezt az 1880-ban Hentaller Lajos tollából napvilágot látott több részes történeti nyomozás sem állította.²⁸

A közvetlen családtörténet más pontjain is akad tisztázatlanság. Érthetően fejtörést okoz, hogy Asbóth János fiatalabbik húga születési éveként 1854-et, azaz még Asbóth Lajos várfogságának idejét adja meg Kempelen Béla egyébként megbízható genealógiája. Ez az ellentmondás Teleki Sándor emlékiratainak ismeretében azonban föloldható. A „vad gróf” az aradi várfogság éveiről szóló fejezetben akként számol be Asbóth Lajos családjának látogatásáról, hogy annak rendszeres és csak félig-meddig ellenőrzött voltára enged következtetni.²⁹ Könnyen lehet, hogy a rabtartók szigora s ennek nyomán a várbörtön körülményei Ferenc József 1852-es látogatásának köszönhetően némileg enyhültek.³⁰

Valószínűleg hasonló pontossággal közli Kempelen Asbóth János öccsének születési és elhalálozási adatait. Az utóbbi Asbóth Lajos 1861-es lefogása alatt következhetett be, és nincs kizárva, hogy ez a tragédia is hozzájárult a hozzátartozóiról mindenáron gondoskodni akaró családfő későbbi árulásához. Az öcs létezésének nincs semmi nyoma a regény önéletrajzi fejezetében. Az utószó szerzőjének az Asbóth Kristófra vonatkozó, Kempelen-féle adatokkal kapcsolatos kétségeit egy félreértés okozta. Egy az OSZK Kézirattárában Asbóth János neve alatt nyilvántartott, 1866 végén Lugoson kelt levélre hivatkozik, melynek írója a számunkra ismeretlen címzettet arra kéri, hogy adja át üdvözlését Rónay Jácintnak, s mutassa meg neki az Asbóth öccsétől származó mellékelt levél reá vonatkozó részét. Ez már önmagában is óvatosságra int. Asbóth János nyugat-európai utazásai során persze megismerhette Rónay Jácintot, de hogyan került az öccse kapcsolatba az emigráció neves alakjával? Ha kézbe vesszük az ismeretlennek szóló levelet, azonnal eloszlik a homály, hiszen a tényleges szöveg így kezdődik: „Sándor

²⁵ Asbóth Lajos a Magyarország szerkesztőségéhez, 1861. május 27. OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁶ BUSBACH Péter, *Egy viharos emberöltő: Korrajz*, Bp., Kilián Frigyes, 1899, 321.

²⁷ *Honvédek könyve*: Új folyam, kiadja és szerkeszti Vahot Imre, II. füzet, Pest, 1867, 109.

²⁸ HENTALLER Lajos, *Adatok az „ugynevezett” Almássy Pál-féle összeesküvéshez*, Függelenség, 1880. június 29.

²⁹ TELEKI Sándor *Emlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1958, 224–225.

³⁰ *Az aradi vár története*, Bp., Zrínyi, 1998, 170.

öcsémtől két levelet vettem e napokban...” A nevezett személy nem lehet más, mint Asbóth Lajos öccse, az Egyesült Államok argentinai követi tisztét éppen azokban a hetekben elfoglaló 49-es emigráns, az amerikai polgárháború hőse. A levél további olvasása ezt csak egyértelműbbé és világosabbá teszi, s nem szenved kétséget, hogy e sorokat csakis Asbóth Lajos vethette papírra.³¹

Az Asbóth-családtörténet egyes, jól ismert közhelyei is föltűnnek az utószóban. Asbóth Sándorról nem egy hazai tanulmány és lexikon-szócikkek sora úgy tudja, hogy New York város főmérnökeként ő tervezte a Central Parkot az 1850-es években. Várdy Béla, az Amerikában élő történész kiderítette, hogy ez nem több jellegzetesen kismemzeti és nemesi „legendatöredéknél”.³²

Egy további félreértés viszont könnyebben elkerülhető lett volna. Kiczenko azt írja Asbóth János iskolaéveiről, hogy a „korabeli szokás szerint, »német szóra« Pozsonyba adták.” Majd sietve módosítja: „Elképzelhető, hogy az Asbóthok »soproni-ágának« valamelyik tagjához került Pozsonyba, hiszen a »német szó« a Lugoshoz oly közeli szászvárosokban is megtanulható lett volna.” (277–278.) S még jobban – tegyük hozzá – Lugoson, mivel a városka lakóinak ha háromnegyede román volt is, a második legszámosabb nemzetiség ekkor a német. A Temes két partján elterülő település egyik felét Oláh-, a másikat Német-Lugosnak nevezték, mert a török hódoltság végén jószerivel néptelen települést e két etnikumhoz tartozó jövevények népesítették be.³³ Egyébiránt pedig a dél-erdélyi szász városok nem is olyan közeliek, s ha valamilyen rejtélyes okból a „német szóra” éppen a germanizáció idején nem felelt volna meg a Temescher Banathoz tartozó Lugos, akkor is kézenfekvőbb lett volna az egyértelműen német többségű Temesvár mellett dönteni. Nem beszélve arról, hogy a német nyelv és kultúra ismerete az Asbóthoknál már csak egyes női ági felmenők és rokonok révén a családi örökség részét képezte.

Pozsony mellett nemcsak az ottani, esetlegesen meglévő rokoni kapcsolatok szóltak, hanem egy ennél fontosabb szempontot mérlegeltek: 1850-től itt működött a pestin, budain és kassain kívül az a város által alapított főreáliskola, ahonnan azután közvetlenül műegyetemre lehetett beiratkozni.³⁴ Asbóth János erre a választásra majd úgy emlékezett, hogy Pozsonyba azért küldték, „mivel ott volt a legjobb reáliskola”, őt pedig technikusként akarták nevelni, hogy „idegen földön is” megélhessen.³⁵ Ezzel teljesen egybecseng az *Álmok álmodójának* egy mondatszelete: „óvatosnak látszott, hogy minden fiatalember sajátítsa el oly tudományokat, melyekkel függetlenül helytől, viszonyoktól, körülményektől, a földnek bármely pontján bármikor megkeresheti kenyerét.” (69.) A két részlet között van azért különbség; az utóbbi a felsőiskolai, egyetemi tanulmányok

³¹ Asbóth János [helyesen: Asbóth Lajos] ismeretlenhez. OSZK Kézirattár, Levelestár.

³² VÁRDY Béla, *Magyarok az Újvilágban: Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*, Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 185–188.

³³ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, III, Pest, 1851, 49.

³⁴ KÖTE Sándor, *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1975, 24.

³⁵ Magyar Szalon, 1893. december (903).

megválasztásának dilemmájára vonatkozik. Az időbeni eltérést a motiváció azonossága hidalja át.

Érdeemes egy pillanatra még visszatérni Asbóth János szülőföldjéhez, minthogy az utószó az *Álmok álmodójában* használt regionális nyelvváltozatra utalván, „a Dél-Erdélyben felnőtt, s azt a regény egyik fiktív terévé is megtevő (Daruvár) szerző”-ről értekezik (267). A Temesköz, bár szomszédos Dél-Erdéllyel, önálló táji, néprajzi egység, s egy másik nyelvjárasterület. Daruvár pedig egyáltalán nem fiktív tér, hanem a Temesközben található (ma is), s a dualizmus korában mindvégig az egyik választókerület központja volt.

A fiatal Asbóth János első írásával, egy Vörösmartyról szóló kritikával 1863-ban még a József-ipartanoda (műegyetem) hallgatójaként jelentkezett egy szerény szépirodalmi orgánumban, a Budai Lapok hasábjain. A sajtó munkása 1865-től lett, amikor svájci és németországi tanulmányainak két esztendeje alatt rendszeresen közölte az idegen országokban szerzett élményeket megőrkítő tárcáit többnyire a Fővárosi Lapok, kivételesen a Hazánk s a Külföld. 1867 augusztusában már a Pesti Naplóban tűnik föl, szabadelvű hangszerelésben tárcasorozatot tesz közzé *Iskola és egyház Badenben* címmel. Ugyanitt megjelent, állítólag nagy feltűnést keltő Kossuth-ellenes filippikája pedig korántsem olyan szuverén írás, mint az erről szőtt legenda szerzői (Kaas Ivor) híresztelték, hanem része volt a Pesti Naplóban annak az akkor már hónapok óta zajló Kemény–Kossuth pengéváltásnak, amelyet előbb a nagy száműzött, Kasszandra-levele, majd pedig a hasonló szellemiségű, a váci választókhöz intézett nyílt levele indított el.³⁶ Asbóth ürge kezű fegyverhordozóként vett részt a politikai eszmék nehézfégyverzetű lovagjainak az ütközetében.

Mire beletanult a politikai újságírásba, pályája egy időre a közigazgatás felé kanyarodott. Vármegyei szolgálata körül sok a homály, még az önéletrajzi följegyzések segítségével is eléggé ellentmondásosan dokumentálható.³⁷ Ezért nem kizárt, hogy Krassóban, amint az a korszakban országszerte közismert gyakorlat volt, a jó tollú újságírók megnyerésére létesített *sine cura* állások valamelyikét töltötte be.³⁸ 1870 nyarán álláskéréssel fordult a Pénzügyminisztériumhoz, amelynek büroiban két esztendőt hivatalnokoskodott. Innen vette magához a Honvédelmi Minisztériumot vezető, krassói illetőségű Szende Béla, kinek elnöki titkára lett.³⁹ Ebben a nyugalmi időszakban írta meg többek között *A szabadság*, a *Három nemzedék* és a *Magyar conservatív politika* című munkáit. Az utóbbi keltette botránynak – minthogy kíméletlenül megtámadta benne a korábbi kormányfőt, Andrásyt – volt a következménye, hogy állásából fölmentették,⁴⁰ és a

³⁶ A váci választókhöz intézett nyílt levél után Kemény Zsigmond Andrassy biztatására egy egész vezércikk-sorozatot szánt a cáfolatra, lehetőséget adván lapjában ugyanakkor Kossuthnak a válasza. Ebbe a hosszúra nyúlt polémiába kapcsolódott be Asbóth: Pesti Napló, 1867. szeptember 26.

³⁷ Vármegyei tisztségviseléséről, esküdti, al- és főjegyzői működéséről több helyen is említést tesz. *Asbóth János nationaléja*, Országos Levéltár, Pénzügyminisztérium, K 255, 19. csomó, 51. tétel, 2783. ügyiratszám; Asbóth János levele Thallóczy Lajoshoz. OSZK Kézirattár, Fond 1887. XI. 24.

³⁸ Erre a lehetőségre Ress Imre hívta föl a figyelmemet.

³⁹ OL, Pénzügyminisztérium, K 255, 67. csomó, 1872, 51. tétel, 4107. ügyiratszám.

⁴⁰ Budapesti Közlöny, 1874. december 22.

csendesebb évek után újakezdhetette a politikai újságírást. A magyar közélet nagy szatirikusa, Kecskeméthy Aurél, a Magyar Politika főszerkesztője 1874 utolsó napján azt közölte olvasóival, hogy „Asbóth János úr, a minden kézben forgó *Magyar conservativ politika* genialis szerzője január 1-jétől kezdve lapunknak főmunkatársa leend”. A Magyar Politika 1875 júniusában a Sennyey-féle konzervatívok párttá szerveződésének nyomán egyesült a Közérdekkel, és a Kállay Béni lapvezérsége alatt így születő Kelet Népe átvette a két előldlap publicistáinak többségét, közöttük Asbóthot is. Kétszeresen nem felel meg tehát a tényeknek, hogy az utószó – egyébként lexikonok alapján – 1872-től számítja Asbóth működését a Kelet Népe-nél.

Ettől kezdve a Kelet Népe, az Ébredés, ezek megszűnése után pedig a Magyarország lapjain népszerűsítette több-kevesebb sikerrel a Sennyey vezette Jobboldali Ellenzék programját. A kicsiny párt azután 1878 tavaszán kiegészülve más csoportokkal Egyesült Ellenzékké alakult. Sennyey ennek soraiba már nem lépett be, az új vezér a csodált szónok, Apponyi Albert lett.⁴¹ A sokágú politikai eredet azonban gyakrabban vitte zátonyra a politikai egységet, így hamarosan bélyeggé vált, és a kajánságra mindig is hajló közizlés elkeresztelte őket *habarékpárt*nak. Asbóth egészen 1881-ig kitartott mellettük, de egyre jobban úgy látta, hogy Magyarországon külön konzervatív pártnak, amikor a kormányzó szabadelvűek részben konzervatív politikát folytatnak, egyelőre nincsen létjogosultsága.⁴² Fordulatát korábbi politikai barátai nem elvi síkon magyarázták, hanem számításnak, jobb esetben állhatatlanságnak vélték. Az utószó ugyan ezen a ponton a már nem létező Sennyey-pártot emlegeti, helyesen ehhez a mozzanathoz kapcsolja azt a Pulszky Polyxénához írott, keltezés nélküli levelet, amely a nagy befolyású Pulszky-szalomból való finom kiutasítás, illetve kivonulás bizonyítéka is egyben.

Kapóra jött hát számára 1881 késő őszen Kállay (szintén a Jobboldali Ellenzék hajdani tagja) hívása a közös Külügyminisztériumba, ahol feladatul a sajtóval való kapcsolattartást, a politikai közvélemény alakítását kapta. Részint ebbe a tevékenységébe illeszthető a Kállay kíséretében tett boszniai utazások élményeit szépirodalmi rajzokká és tanulmányokká formáló könyve a frissen okkupált tartományokról. Igaz, hogy műve (*Bosznia és a Hercegovina*, 1887) tematikailag rendkívül szerteágazó, tényekben hallatlanul gazdag, stílusában színes és érdekfeszítő, azonban még magyar viszonylatban sem ebből kezdték „autentikusan” megismerni a Balkánnak e szögletét az érdeklődők (285). Strausz Adolf 1881-ben és 1883-ban két kitérő könyvet publikált Bosznia-Hercegovináról, melyek közül az elsőt szinte azonnal (1882) lefordították németre. Amúgy franciául és németül ekkorára már szép számmal álltak rendelkezésre értékes útirajzok,⁴³ Strausz, s még jobban Asbóth munkájának az a különlegessége, hogy az 1878-as okkupáció utáni állapotok, a változás és fejlődés tendenciáinak pontos és értő rajzát adták. Az osztrák–magyar megszállás jótékony hatásainak bemutatása bel- és külföldön egyúttal a közös kormányzat Bosznia-politikájának az igazolását szolgálta.

⁴¹ MÉREI Gyula, *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*, Bp., 1934, 44–49.

⁴² *Asbóth János nyilatkozata politikai barátaihoz*, Ellenőr, 1881. január 29., 2–3.

⁴³ Ante ČUVALO, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, London, The Scarecrow Press, 1997, 259–264.

Régi vágya teljesült, amikor 1887-ben, a külügyi szolgálat elhagyása után, országgyűlési képviselővé választották. A Szabadelvű Párt soraiban kezdte, de az újabb ciklusra történt megválasztása után rövidesen kiobbant egyházpolitikai vitában szakított velük, és az akkor zászlót bontó Katolikus Néppárthoz került közel. Az új alakulat azonban nem váltotta valóra az általa kezdetől meddőnek ítélt közjogi vita meghaladásához fűzött reményeit, ráadásul katolikus létére a párt más felekezetektől elzárkózó szűkkeblűségét politikailag ésszerűtlennek, kilátástalannak gondolta. A konzervativizmus keresztény-szociális irányban történő megújítását célzó kísérlete hiábavalónak bizonyult, ezért amikor Széll Kálmán miniszterelnök 1899-ben meghirdette az obstrukciókban már-már végzetesen egymásnak feszülő pártok közötti megbékélést, visszatért a Szabadelvű Pártba. Nyomban támadások özöne zúdult reá, ezért 1900 decemberében lemondott mandátumáról.⁴⁴ (Az összes lexikonban 1901 szerepel.)

Visszavonulása után életének hátralévő évtizedét a tudománynak szentelte. Számára új területen (embertan) is szerencsét próbált, értekezést írt *Az őslakók hatása a bosnyák faj alakulására* címmel. A politikától azért teljesen nem tudott elszakadni, a föllángoló választójogi vitához egy röpirattal (*Munkapárt és választójog*, 1910) járult hozzá, szinte a régi Andrássy-ellenes hévvel ostromozta az általános választójog bevezetésének konokul ellenálló Tisza Istvánt.

Természetesen egyetlen – bármennyire is jól szerkesztett – utószó célja sem lehet egy minden ízében kielégítő és főként nem egy teljes életrajz megírása. A becsúszott pontatlanságokat meg részint a források hiánya, a vonatkozó irodalom kisebb botlásai, valamint az életmű összetettsége is magyarázzák: míg az irodalmi és művelődéstörténeti ténymegállapítások többségükben helytállóak, ugyanez nem mindig mondható el a politikatörténeti vonatkozásokról.

A kötetbe beválogatott Asbóth-művekhez fűzött magyarázó jegyzetek alaposak, néhol fordul csak elő fölösleges kettőzés (például a 35-ös és 59-es, illetőleg a 127-es és 254-es jegyzetek esetében). A jogtörténeti fogalmak magyarázata sem mindig szabatos és a laikus számára érthető. A *coemptiót* szerencsésebb lett volna úgy megvilágítani, mint a házasságkötésnek a római jog által ismert olyan formáját, amely az adásvételi szerződéshez hasonlóan jön létre. Az *inquisitorius eljárás* pedig az a büntetőeljárás gyakorlat, melynek során a nyomozás elve dominál, azaz a nyomozó hatóságok kapnak a bizonyításban főszerepet.

A Kötelező Ritkaságok kezdeti kisebb fogyatkozásai ellenére is okos és nagyszerű kezdeményezés, az eddig megjelent négy kötet után várjuk a mielőbbi folytatást.

Vasas Géza

⁴⁴ 1900. december 3-án a képviselőház elnöke bemutatta Asbóth Jánosnak a nagymártoni választókerület mandátumáról való lemondó levelét. Képviselőházi Napló, 31. kötet (1896–1901), 623. ülés, 175.

**SANCTI STEPHANI REGIS PRIMI HUNGARIAE
LIBELLUS DE INSTITUTIONE MORUM SIVE ADMONITIO SPIRITUALIS.
SZENT ISTVÁN: ERKÖLCSTANÍTÓ KÖNYVECSKE AVAGY INTELMEK, I.**

Textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus Havas,
Debrecini, 2004, CIII + 51 l., XII t. (Αγαθα: Series Latina, 2).

Az *Intelmek*nek eddig két kritikai kiadása látott napvilágot: Závodszy Leventéé (1904) és Balogh Józsefé (1938). Mindkettő az addig ismeretes két kézirat alapul: a 15. sz. végi Thuróczi-kódexen és a 16. sz. közepén készült Ilosvai-kódexen. A régebbi szövegkiadások (kezdvé Sambucus-Zsámboki János 1581. évi *editio princeps*én) részben ugyanezek valamelyikének a szövegét hozták, részben egyéb, azóta elveszett kéziratokat is figyelembe vettek, azonban kritikai apparátus nélkül. Ehelyett inkább a humanista gyakorlat szerinti szövegjavításokkal (*emendationes*) éltek, mint pl. a jelek szerint Sambucus is. Minthogy Balogh József kifogástalannak nem mondható kiadása a közkézen forgó *Scriptores Rerum Hungaricarum* sorozatban jelent meg, azóta a fordítások és a tanulmányok ezt vették alapul.

A közelmúltban Jánosi Mónika páratlanul gondos kutatással további hat kéziratot fedezett fel és ismertetett a lelőhelyek feltüntetésével (1978), amelyek Szent István *Törvényei* mellett az *Intelmeket* is tartalmazzák. A szövegek közlése természetesen nem volt tanulmányának feladata. Legutóbb Szovák Kornél a Bollók János emlékkönyvben (2004) az egyik újabban felfedezett kódex szövegkritikai vizsgálatát is elvégezte. Most Havas László az összes meglévő kéziratot (egy legújabbban előkerültet is, tehát összesen kilencet) a legapróbb részletekig menő alaposággal kollacionálta, kritikai apparátusként a teljesség igényével hozta, és a szöveget

mindezek figyelembevételével állapította meg. Ezen túlmenően a régebbi kiadások szövegváltozatait is feldolgozta. Ennek az alaposágnak köszönhetően kiadásában a kritikai apparátus terjedelme sokszorosan felülmúlja a szövegét: oldalanként 8–10 sor latin szöveghez 60–70 sornyi apparátus járul. Ennek többsége grafikai jellegű. Valamennyi előforduló helyesírási változatot (sőt helyesírási hibát) közli: *etiam/eciam*, *maior/major*, *praecipio/precipio/precipio*, *falso/falsò*, *aula/Aula*, írásjelek (pont, vessző, semmi).

A szövegváltozatokon, illetőleg írásváltozatokon kívül a nagyszámú bibliai hivatkozásnak nemcsak helyét adja meg (mint Balogh), hanem olykor egy-egy tételhez kapcsolódva nagyszámú bibliai helyet szöveggel is hoz. Pl. annak illusztrálására, hogy Isten teremtette az eget és a földet, vagy hogy Krisztus az egyház feje, tucatsnyi *locust* idéz az Ó- és Újszövetségből. Olykor antik auktorok hasonló gondolatait is idézi. Így a tényleges szövegváltozatok terjedelme a jegyzetapparátusnak hozzávetőlegesen negyedrésze.

A latin szöveg helyesírásában mindössze annyiban tér el a mai gyakorlattól, hogy a Karoling-kori grafikai gyakorlatot igyekezve követni, a *v* betű helyett is *u* betűt használ (*uideo*).

Szövege a nagyszámú kézirat figyelembevétele következtében sok helyen eltér a Baloghétól, aki gyakorlatilag a Thuróczi-kódexet reprodukálta. Természetesen minden kritikai kiadásnál eltérő vélemények

lehetségesek, így Havas szövege sem tekinthető minden esetben egyedül lehetségesnek. Ezzel ő maga van legjobban tisztában: számos esetben megjegyzi az eltérő olvasatról: „*fortasse recte*”. Magam nem egyszer a „*fortasse*” mellett döntenék, sőt olykor e nélkül is hajlamos volnék Sambucus szövegét követni. Azonban a *varia lecti*ók kimerítő felsorolása (beleértve a régebbi kiadásokét) a kutatónak szerencsés módon lehetővé teszi az egyéni mérlegelést. Így például nem tartom indokoltnak, hogy a latin szövegben mellőzi a fejezet-címeket (amelyeket a kéziratok többkevesebb egyöntetűséggel hoznak), csupán a magyar fordításban adja meg, zárójelben.

Az *Intelmek* legutolsó és legjobb fordítása Bollók Jánosnak köszönhető (2000). Bollók fordítása pontosan és világosan értelmezi a latin szöveg gondolatait, szövegezése simán folyó, stílusosan is kifogástalan. Havas fordítása inkább etimológiai szószerintiségre törekszik. Így rögtön az első mondatban: *cuncta Dei nutu condita* „minden, amit Isten fejbólintásával megteremtett”. A *nutus* első jelentése valóban ’bólintás’, de általában átvitt értelemben, ’egyvetértés, elhatározás’ jelentéssel használatos. A keresztény hagyomány szerint Isten nem fejbólintással, hanem „egy szavával hívta létre mindent”. Bollóknál: „amit Isten akarata megalkotott”. Vagy pl.: *amicus dei ... non eris* „nem leszel ... Isten barátja”. Bollóknál: „nem leszel kedves ... Isten előtt”. Vagy: *magnificans aulam* „nagyszerűvé teszi az udvar”. Bollóknál: „emelik az udvar tekintélyét”. Vagy: *miser cordia* „megbocsátó szív”. Bollóknál: „irgalmasság”. Így a magyar szöveg némileg a gimnáziumi latin auktoroknak a háború előtti, úgynevezett „Acélpuskák” szóról szóra történő fordítására

emlékezteti az én korosztályomat. Örvendetes kivételt képez a X. fejezet, amelynek stilisztikailag is kifogástalan fordítása talán a Bollóknál is szebb.

Eltekintve ettől az egyedi stílus megoldástól, az ennél lényegesebb tartalmi vonatkozásokban bizonyos esetekben igen figyelemreméltó Havas szövegértelmezése. A *regnum* szót következetesen és helyesen „királyság”-nak fordítja, nem „ország”-nak, mint a régebbi fordítások. Rendkívül lényeges apróság a VIII. fejezet bevezető szavainak fordítása: *executio maiorum* „az ősök követése”, ahol kivételesen Bollók pontatlan: „elődök követése”. Havas fordításának indokoltságát bizonyítják a szó szinonimái a fejezetben: *patres, parentes* „atyáid, szüleid”, ami egyértelműleg Istvánnak arra a figyelmeztetésére utal, hogy fia ne a különböző idegen uralkodók szokásait, hanem saját Árpád-házi fejedelmi ősei hagyományait kövesse országa kormányzásában. Istvánnak ezt a nemzeti hagyományokat őrző beállítottságát az eddigi kutatás mindeddig hallgatással mellőzte, és örvendetes, hogy Havas fordítása és bevezető tanulmányának idevágó, figyelemre méltó megállapításai rámutatnak erre.

Tartalmi vonatkozásban legfeljebb néhány esetben kell helyesbíteniünk a fordítást. Így az első mondatban *suaque ... praeordinatione disposita* „az eleve elrendeléssel sajátjaként (!) ... el is igazított”, ahol a *sua* sing. abl.-t plur. acc.-nak értelmezi, vagy pl. a IV. fejezetben *hac vita comite* (Bollók: „evilági életben”) „ebben az életben oltalmazó társadként” fordítást olvasunk (ez latinul nem abl., hanem *comitem* acc. volna, *me*-vel egyeztetve).

A kiadványt önálló tanulmánykötet értékével bíró bevezetés előzi meg (VII–

XCIX), amelyben Nemerkenyi Előd idevágó kutatásaival összhangban mindenekelőtt azt vizsgálja Havas, hogy az *Intelme*-ket írásba foglaló főpap gondolatvilágára mennyiben hathattak az ókori klasszikusok. Elsősorban Cicero *De officiis* című munkájának gondolatmenetéhez való hasonlóságra utal. Cicerón kívül Sallustius, Florus, Sulpitius Severus műveiből vett idézetekkel hívja fel a figyelmet a hasonlóságokra. Mindezeket nem szükségszerűen teljes szövegükkel, csak közkézen forgó, florilegium-szerű gyűjteményekből kellett ismernie a főpapnak. Az *Intelme*k szövegében azonban egyetlen konkrét célzás sincs mindezekre, így az eddigi vizsgálatok is csak közhelyszerű általánosításokat tudtak kimutatni. Ehhez hozzáfűzném azt, hogy amikor nem semmitmondó, moralizáló kijelentésekről van szó, hanem a IV, VI, VIII. fejezetben gyakorlati kérdésekről (Szűcs Jenő találó megállapítása szerint a „pannón valóságról”), akkor egyáltalán nem mutatható ki az antik szerző *erkölcsstanító* szövegeinek bármilyen hatása, csupán egyetlen *történelmi* példára utalás: az Aeneas-utódok és az Árpád-házi fejedelmek pozitív szerepének párhuzamba állítása.

Arra is figyelmeztet Havas, hogy Géza és István bizánci kapcsolatokat is ápolt, és bizánci görög hatás is érvényesülhetett az

*Intelme*k megfogalmazásában. Ez nem lehetetlen, de a szövegben nincs nyoma. Szintén nincs nyoma a szövegben chiliasztikus gondolatoknak, amelyeket Havas behatóan ismertet.

Bár nem kapcsolódik szorosan a szöveghez, de igen érdekes, önálló monográfia értékű fejezete a bevezetésnek II. Szilveszter pápa kultúrpolitikájának elemzése a keleti birodalmak, köztük Magyarország beillesztésének szándékáról. Eddig a hazai kutatás nem foglalkozott ezzel a kérdéssel az *Intelme*k létrejöttének kapcsán.

Mindezek fölött döntő fontosságú, hogy Havas a bevezetésben is hangsúlyozza, a fordításban is (mint említettük) érvényre juttatja az ősi magyar törzsi-fejedelmi tradíció érvényesülését István politikájában, amiről nem szokás beszélni, és amire én is ismételten megkísérletem figyelmeztetni. (Saját pogány Vajk nevének használata a mindennapi életben, fiának ismeretlen eredetű, pogány *Emereh* névadása, az *Intelme*kben az Árpád-házi ősök követésére buzdítása, lásd fent.) Ez más megvilágításba helyezi államalapító királyunkat, mint alakjának a Habsburg-időktől napjainkig tartó, kozmopolita átszínezése.

A kötetet hasznosan egészítik ki a legfontosabb kéziratokból vett fénymásolatok.

Vekérdi József

ZOLTÁN ANDRÁS: OLÁH MIKLÓS *ATHILA* CÍMŰ MUNKÁJÁNAK XVI. SZÁZADI LENGYEL ÉS FEHÉRRORSZ FORDÍTÁSA

Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2004, 554 l. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, 6).

Zoltán András könyve a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, a Veszprémi Egyetem Tanárképző

Kara és az ELTE Ukrán Filológiai Tanszéke kiadásában jelent meg, s elmondhatjuk, eredményei nemcsak a nemzetközi

XCIX), amelyben Nemerkenyi Előd idevágó kutatásaival összhangban mindenekelőtt azt vizsgálja Havas, hogy az *Intelme*-ket írásba foglaló főpap gondolatvilágára mennyiben hathattak az ókori klasszikusok. Elsősorban Cicero *De officiis* című munkájának gondolatmenetéhez való hasonlóságra utal. Cicerón kívül Sallustius, Florus, Sulpitius Severus műveiből vett idézetekkel hívja fel a figyelmet a hasonlóságokra. Mindezeket nem szükségszerűen teljes szövegükkel, csak közkézen forgó, florilegium-szerű gyűjteményekből kellett ismernie a főpapnak. Az *Intelme*k szövegében azonban egyetlen konkrét célzás sincs mindezekre, így az eddigi vizsgálatok is csak közhelyszerű általánosításokat tudtak kimutatni. Ehhez hozzáfűzném azt, hogy amikor nem semmitmondó, moralizáló kijelentésekről van szó, hanem a IV, VI, VIII. fejezetben gyakorlati kérdésekről (Szűcs Jenő találó megállapítása szerint a „pannón valóságról”), akkor egyáltalán nem mutatható ki az antik szerző *erkölcsstanító* szövegeinek bármilyen hatása, csupán egyetlen *történelmi* példára utalás: az Aeneas-utódok és az Árpád-házi fejedelmek pozitív szerepének párhuzamba állítása.

Arra is figyelmeztet Havas, hogy Géza és István bizánci kapcsolatokat is ápolt, és bizánci görög hatás is érvényesülhetett az

*Intelme*k megfogalmazásában. Ez nem lehetetlen, de a szövegben nincs nyoma. Szintén nincs nyoma a szövegben chiliasztikus gondolatoknak, amelyeket Havas behatóan ismertet.

Bár nem kapcsolódik szorosan a szöveghez, de igen érdekes, önálló monográfia értékű fejezete a bevezetésnek II. Szilveszter pápa kultúrpolitikájának elemzése a keleti birodalmak, köztük Magyarország beillesztésének szándékáról. Eddig a hazai kutatás nem foglalkozott ezzel a kérdéssel az *Intelme*k létrejöttének kapcsán.

Mindezek fölött döntő fontosságú, hogy Havas a bevezetésben is hangsúlyozza, a fordításban is (mint említettük) érvényre juttatja az ősi magyar törzsi-fejedelmi tradíció érvényesülését István politikájában, amiről nem szokás beszélni, és amire én is ismételten megkísérletem figyelmeztetni. (Saját pogány Vajk nevének használata a mindennapi életben, fiának ismeretlen eredetű, pogány *Emereh* névadása, az *Intelme*kben az Árpád-házi ősök követésére buzdítása, lásd fent.) Ez más megvilágításba helyezi államalapító királyunkat, mint alakjának a Habsburg-időktől napjainkig tartó, kozmopolita átszínezése.

A kötetet hasznosan egészítik ki a legfontosabb kéziratokból vett fénymásolatok.

Vekérdi József

ZOLTÁN ANDRÁS: OLÁH MIKLÓS *ATHILA* CÍMŰ MUNKÁJÁNAK XVI. SZÁZADI LENGYEL ÉS FEHÉRRORSZ FORDÍTÁSA

Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2004, 554 l. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, 6).

Zoltán András könyve a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, a Veszprémi Egyetem Tanárképző

Kara és az ELTE Ukrán Filológiai Tanszéke kiadásában jelent meg, s elmondhatjuk, eredményei nemcsak a nemzetközi

szlavisztika, hanem a magyar filológia szempontjából is rendkívül jelentősek. A szerző Oláh Miklós *Athila* című művének kelet-európai fordításait és fogadtatását dolgozza föl, s közreadja az 1574-ben Krakóban megjelent lengyel és az erről 1580 táján készített ófehérorosz fordításokat. A lengyel krónikás, Maciej Strykowski 1582-ben a szerző – Oláh Miklós – említése nélkül, a Cyprian Bazylík-féle 1574-es fordítás alapján átemel belőle részleteket saját krónikájába (*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi*), melyből a 17. században újabb fehérorosz, majd két nagyorosz egyházi szláv fordítás készült. De ekkorra már végképp elszakadt a lengyel és keleti szláv átültetésektől a magyar humanista neve, s 1886-ig, Aleksander Brückner alapvető tanulmányáig (bár ő sem tudott minden kérdést tisztázni) tévedések sora volt forgalomban a szlavisztikában s a magyar filológiában is. Zoltán András ebben a négy évszázados filológiai zürzavarban teremt világosságot, rendkívül alapos, nagyon komoly szakmai kompetenciával végzett munkája a nemzetközi szlavisztika, de a magyar irodalomtörténet és nyelvészet számára is jelentős értéket képvisel. Mivel a kötet csak kis példányszámban jelent meg, nem könnyen hozzáférhető, ezért részletesebb ismertetéssel igyekszünk legfontosabb eredményeit bemutatni.

A kötet első, mintegy százlappnyi egysége a kérdés filológiai, nyelvtörténeti tisztázása és a vonatkozó szakirodalom jegyzéke, ezt követik a szövegek: 1. Az ófehérorosz szöveg a poznańi Raczyński Könyvtár 94. számú kézírata (kb. 1580 körül) alapján. Hasonmás és betűhív átirat. 2. A lengyel szöveg az 1574. évi krakkói kiadásnak a Lengyel Tudományos Aka-

démia Kórniki Könyvtárában őrzött egyetlen fennmaradt példánya alapján. 3. Az ófehérorosz és a lengyel szöveg párhuzamos elrendezésben, a latin eredetitől való fontosabb eltérések feltüntetésével.

A *Bevezetés*ben Zoltán András szóvá teszi a magyar irodalomtörténet és polonisztika mulasztását Oláh Miklós művének keleti szláv és lengyel fordításai kapcsán: bár a mű a saját korában volt annyira érdekes, hogy egy nyomtatott lengyel (Cyprian Bazylík, Krakó, 1574) és egy kézíratos ófehérorosz (1580 táján) fordítást inspirált, magyarra viszont csak jó négyszáz évvel később, 1977-ben fordította le Kulcsár Péter (új kiadása: OLÁH Miklós, *Hungária – Athila*, ford., jegyz. NÉMETH Béla, KULCSÁR Péter, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Osiris, 2000). A magyar polonisztika sem szentelt kellő figyelmet annak a körülménynek, hogy „ez a legkorábbi – ugyan eredetileg nem magyar, hanem latin nyelvű – prózai mű, amelyet magyar szerzőtől lefordítottak lengyelre” (11). Így nem csoda, bár sajnálatos, hogy kimaradt *A krakkói nyomdászati szerepe a magyar művelődésben* című kötetből (a tanulmányt írta V. ECSEDY Judit, a bibliográfiát összeállította P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., 2000).

A könyv további fejezeteiben Zoltán András azt vizsgálja, hogy az *Athila* lengyel és fehérorosz fordításai hogyan hatottak egymásra, milyen nyelvtörténeti és művelődéstörténeti problémák kapcsolódnak a szövegváltozatokhoz, ezek hogyan rögzültek a későbbi irodalomtörténetírásban. A téves adatok tisztázása mellett rendkívül izgalmas szó- és szólastörténeti, hely- és személynevekre vonatkozó adatokat hoz felszínre. Ezek közé tartozik például annak feltárása, hogy a középkori

latin *victoriam obtineo* kifejezés hatására hogyan jött létre és terjedt el a lengyelben, az ófehéroroszbán és a nagyorosz nyelvben egyaránt a 'győzelmet arat' (or. oderzhivat' pobedu, le. otrzymać zwycięstwo) frazéma.

Oláh Miklós művének lengyel fordításán nem szerepel a szerző neve, csak a fordítóé, ezért alakulhatott ki az a téves nézet, hogy Cyprian Bazylík az 1489-ben keletkezett, Callimachus Experiens-féle *Attilát* fordította le. Ezt a tévedést 1886-ban Aleksander BRÜCKNER meggyőzően cáfolta, s Oláh Miklós szerzőségét bizonyította (*Ein wissrussischer codex miscelaneus der Gräfllich-Raczynski'schen Bibliothek in Posen*, Archiv für slawische Philologie, 1886), de mégsem tudta háttérbe szorítani a tehetetlenségi nyomatók folytán kialakult vélekedést, a lengyel fordítás Callimachus művéből való eredeztetését. Brückner összehasonlító vizsgálata ellenére a lengyel bibliográfiákban (Estreicher 1875, 1896; Wierzbowski I–III, 1889–1894) továbbra is Callimachus *Attiláját* tartják a Cyprian Bazylík-fordítás eredetijének, ezt a nézetet átveszi Ballagi Aladár, s így hosszú ideig nem történt érdemleges, szövegek összehasonlításán alapuló kutatás ezen a területen. A 20. században, a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó írásaiban Jan ŚLASKI (*Literatura staropolska a literatura starowegierska: Literatura staropolska w kontekście europejskim*, Wrocław, 1977) egy újabb pontatlan megfogalmazást hozott forgalomba: az *Athilának* lengyel és „oroszl” fordításáról beszél, s ez így tovább hagyományozódott a magyar szövegkiadók munkáiban. De ugyancsak korrekcióra szorul az elnagyolt „keleti szláv” jelző a fehéroroszl helyett, mely előfordul Hopp

Lajos, Ślaski és D. Molnár István e tárgyra vonatkozó írásaiban. Zoltán András részletesen idézi azokat a bibliográfiákat, könyveket és tanulmányokat (lengyel, fehéroroszl, ukrán, orosz, magyar szerzőktől), amelyek a téves adatokat egymásnak továbbadták. A kutatók nem figyeltek föl a *Polonica Typographica* (újabb kiadás: 1981) lengyel nyomdatörténeti műben közölt címléírásra, amely – sajátos módon – egy kronológiai tévedéssel mégis Oláh Miklóst tartja az eredeti mű szerzőjének. Cyprian Bazylík fordítása Callimachus Experiens neve alatt szerepel, de azzal a megjegyzéssel, hogy átdolgozás Oláh Miklóséból. Csakhogy Callimachus száz évvel korábban élt, mint a magyar humanista, ő semmiképpen nem jelenhet meg ebben a kapcsolatban.

Érdemes kiemelni Zoltán András értekezéséből a Cyprian Bazylíkra vonatkozó információkat: a lengyel költő, fordító, nyomdász, zeneszerző és lantművész igazi reneszánszl, sokoldalú egyéniség. A törökellenes harcok fontos szerepet játszanak életművében. Zoltán András szerint a fordítás időzítése – 1574 – összefügg Báthory István lengyel trónigényével. A külső érvek sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudják, hogy a lengyel szöveg a Báthory-párt támogatásával jött volna létre (bár a fordító 1576-ban a királytól birtokadományt kap valamilyen, közelebbről nem említett érdemekért), de a belső, azaz, a szövegből kiolvasható érvek támogatják ennek a kapcsolatnak a feltételezését. Attila jellemének és külsejének leírásában a latin eredetiben a *simo naso* 'lapos orru' szerepel, a lengyelben viszont a hun király sasorrúként jelenik meg. A Báthoryról fennmaradt arcképekről ismerős „sasorr” Bazylík szövegében, Attilára vonatkoztat-

va nem véletlen félrefordítás, hanem tudatos változtatás, sőt, toposz, melyet nem sokkal később Marcin Bielski és Joachim Bielski krónikájában (1597) is megtalálhatunk.

A kötetben *A latin és a lengyel szöveg egymáshoz való viszonya* fejezetben arra a kérdésre keresi Zoltán a választ, hogy a lengyel és az ófehérorosz fordításokban hogyan történt meg a hunok és a magyarok azonosítása, miként lett Attilából „magyar király”, Pannóniából „Magyarország”. Cyprian Bazylik tudatában a hun–magyar azonosság evidenciaként élt: a lengyel krónikákban a 12. századig vezethető vissza ez a téma. A nyugat-európai negatív Attila-képpel szemben a lengyel–litván államban a pozitív ábrázolás terjedt el, s így az Oláh Miklósnál csak szórványosan előforduló „elszólások” (Hunni = Hungari) a lengyel, majd az ebből készült ófehérorosz fordításban már egységesen a *Hungarinak* megfelelő *węgr* töből képzett szó által véglegesítődnek.

Az ófehérorosz fordítás története is fontos irodalomtörténeti tanulságokat kínál. Oláh Miklós *Athilája* a poznańi Raczyński könyvtár vegyes kódexében található, két, szerbből fordított, nyugati eredetű lovagregény (*Tristan, Bovo d'Antona*) és egy litván krónika társaságában. A kódexet feltételezések szerint a litván nagyfejedelemi kancelláriában másolták hivatásos írnokok. Első tulajdonosa egy Hrehor Unehovszkij nevű fehérorosz kisbirtokos nemes, a kézirat 1672-ig ennek a családnak a tulajdonában volt. A 18. században a Radziwiłł családhoz került, majd tőlük 1835-ben a kórniki könyvtárat alapító Edward Raczyński vásárolta meg. A kódex igen jelentős értéket képvisel a keleti szláv művelődéstörténetben, a Bovo királyfíró

(*Poveszty o Bove korolevicse*) szóló elbeszélés összes orosz változata erre a kódexre megy vissza. A lovagregényeket és az *Athilát* a neves orosz irodalomtörténész, Veszeloovszkij adta ki először 1888-ban, s így a filológusok hozzáférhettek ugyan, de téves olvasatok és egyéb szövegközlési pontatlanságok miatt e kiadás nem volt igazán alkalmas pl. nyelvtörténeti kutatók számára.

Az *Athila* ófehérorosz változatát az ukrán irodalomtörténet is szeretné magáénak tudni: mivel a 16. században még nem vált el egymástól az ukrán és a fehérorosz irodalmi nyelv, ezen az okon a fehérorosz műveket az ukrán kultúra emlékei közé sorolják. V. L. Myktyas' az 1988-as kiadásban ukrainizálja a szöveget, a kihagyott szavak rekonstrukcióját saját ötletei alapján, és nem a latin eredeti figyelembevételével végzi el, s így még a száz évvel korábbi, Veszeloovszkij-féle szövegkiadás-hoz képest is visszalépés ez az emendáció. Zoltán András bírálja a megfelelő filológiai alapokat nélkülöző közreadást, az ukrán kultúrához sorolást is indokolatlannak tartja, mivel a kódex csak fehérorosz közegeben mozgott, az ukrán kultúrára nem volt hatása.

A lengyel és a fehérorosz szövegek egybevetésének tanulságai elsősorban a nyelvtörténet számára érdekesek. Zoltán András a korábbi kutatók véleményével ellentétben bizonyítja, hogy a fehérorosz fordítás nem pusztán a lengyel szöveg cirill betűs átírása, mert a szókincsben felfedezhetők különbségek, pl. fehérorosz népnyelvi kifejezések, vagy további polonizálások. A kódex tehát olyanok számára készült, akik tudtak lengyelül, de csak a cirill írást ismerték, ezért a szöveg csak a lengyelrel együtt kutatható eredményesen.

A magyar szlavisták közül a fiatalon elhunyt Sonkoly Pál foglalkozott (1967, 1975) az *Athila* fehérorosz fordításával, de a szakirodalom hézagossága miatt nem jutott új eredményekre. Zoltán András az úttörő kezdeményezését és néhány fontos megfigyelését azonban kiemeli. Viszont kimaradt a könyvből MISLEY Pál publikációjának említése – *Oláh Miklós Attila-monográfiájának XVI. századi keleti szláv fordítása*, FK, 27(1981), 289–299 –, amely a téma hazai szakirodalmában szintén tekintetbe veendő.

Fontos irodalomtörténeti vonatkozásokat olvashatunk a Strykowski krónikájába bekerült Oláh Miklós-műrészletek további sorsáról. A krónikás a hun történetet a litvánok eredetmondájába szövi bele, ötvözi az Attila-mondát és a Dlugosztól, a 15. századi lengyel tudóstól származó, az *Aeneis* mintájára megalkotott litván honfoglalási mítoszt. Versben adja elő a Cyp-

rian Bazylik fordításából megismert *Athila* egyes epizódjait, melyeket az Orsolya-legenda prózai előadása vált föl, s itt forrását is elhallgatja, bár a szöveg szinte szó szerint egyezik az 1574-es lengyel kiadás szövegével. Mivel Strykowski krónikája rendkívüli népszerűsége miatt, a 17. században lefordították fehéroroszra, majd kétszer nagyorosz nyelvre is (1673–79 és 1688), így az Oláh Miklós krónikájából származó Orsolya-legenda egyúttal az első – lengyel közvetítéssel – oroszra fordított magyar irodalmi mű.

Zoltán András könyve a magyar humanista irodalom kelet-európai kisugárzásáról tár föl alapvető összefüggéseket, sok évszázados tévedések kiigazítását végzi el igen alapos szöveg-összehasonlító munkával, nagy filológiai felkészültséggel, s a szlavisztikai kutatások számára most már valóban megfelelő, pontos szöveget ad közre.

Dukkon Ágnes

THE AUTOBIOGRAPHY OF MIKLÓS BETHLEN (BETHLEN MIKLÓS ÉLETE LEÍRÁSA MAGÁTÓL)

Fordította Bernard Adams, London–New York–Bahrain, Kegan Paul, 2004, 583 l.

Boldog emlékezetű Cushing professzor, a magyar irodalom örökös angol nagykövete derűsen tekinthet le immár az égi régiókból, mert méltó utóda támadt e földön, Bernard Adams tanár úr személyében. Még hozzá olyan utóda, aki kitüntetett energiát-figyelmet szentel annak, hogy a régi magyar irodalom remekeit tegye elérhetővé az angol nyelvterületek olvasói számára. Adams kedves és közvetlen (honoris causa magyarhoz illően közvetlen!) személyiségét nem akarom mitizálni, mégsem hallgathatom el: van abban valami jelkép erejű, hogy ő éppen abban a Cam-

bridge-ben diákoskodott, ahol a 17. században számos magyar peregrinus – későbbi puritán szerzőink színe-java – megfordult.

Áttekintve eddigi „rég Magyarországi” ténykedését, Bernard Adams fordította ez idáig Apor Pétert, Szepsi Csombor Márton (tőle csak az *Europica varietas* Londonban és Canterburyben játszódó részleteit), Árva Bethlen Katát, Mikes Kelemt, legutóbb, 2004-ben pedig a rangos Kegan Paul Kiadó jóvoltából közkinccsé tette Bethlen Miklós *Élete leírása* című hatalmas művének átültetését. (Mindez korántsem jelenti azt, hogy eléggé nem üdvözöl-

A magyar szlavisták közül a fiatalon elhunyt Sonkoly Pál foglalkozott (1967, 1975) az *Athila* fehérorosz fordításával, de a szakirodalom hézagos ismerete miatt nem jutott új eredményekre. Zoltán András az úttörő kezdeményezését és néhány fontos megfigyelését azonban kiemeli. Viszont kimaradt a könyvből MISLEY Pál publikációjának említése – *Oláh Miklós Attila-monográfiájának XVI. századi keleti szláv fordítása*, FK, 27(1981), 289–299 –, amely a téma hazai szakirodalmában szintén tekintetbe veendő.

Fontos irodalomtörténeti vonatkozásokat olvashatunk a Strykowski krónikájába bekerült Oláh Miklós-műrészletek további sorsáról. A krónikás a hun történetet a litvánok eredetmondájába szövi bele, ötvözi az Attila-mondát és a Dlugosztól, a 15. századi lengyel tudóstól származó, az *Aeneis* mintájára megalkotott litván honfoglalási mítoszt. Versben adja elő a Cyp-

rian Bazylik fordításából megismert *Athila* egyes epizódjait, melyeket az Orsolya-legenda prózai előadása vált föl, s itt forrását is elhallgatja, bár a szöveg szinte szó szerint egyezik az 1574-es lengyel kiadás szövegével. Mivel Strykowski krónikája rendkívüli népszerűsége tett szert, a 17. században lefordították fehéroroszra, majd kétszer nagyorosz nyelvre is (1673–79 és 1688), így az Oláh Miklós krónikájából származó Orsolya-legenda egyúttal az első – lengyel közvetítéssel – oroszra fordított magyar irodalmi mű.

Zoltán András könyve a magyar humanista irodalom kelet-európai kisugárzásáról tár föl alapvető összefüggéseket, sok évszázados tévedések kiigazítását végzi el igen alapos szöveg-összehasonlító munkával, nagy filológiai felkészültséggel, s a szlavisztikai kutatások számára most már valóban megfelelő, pontos szöveget ad közre.

Dukkon Ágnes

THE AUTOBIOGRAPHY OF MIKLÓS BETHLEN (BETHLEN MIKLÓS ÉLETE LEÍRÁSA MAGÁTÓL)

Fordította Bernard Adams, London–New York–Bahrain, Kegan Paul, 2004, 583 l.

Boldog emlékezetű Cushing professzor, a magyar irodalom örökös angol nagykövete derűsen tekinthet le immár az égi régiókból, mert méltó utóda támadt e földön, Bernard Adams tanár úr személyében. Méghozzá olyan utóda, aki kitüntetett energiát-figyelmet szentel annak, hogy a régi magyar irodalom remekeit tegye elérhetővé az angol nyelvterületek olvasói számára. Adams kedves és közvetlen (honoris causa magyarhoz illően közvetlen!) személyiségét nem akarom mitizálni, mégsem hallgathatom el: van abban valami jelkép erejű, hogy ő éppen abban a Cam-

bridge-ben diákoskodott, ahol a 17. században számos magyar peregrinus – későbbi puritán szerzőink színe-java – megfordult.

Áttekintve eddigi „rég magyaros” ténykedését, Bernard Adams fordította ez idáig Apor Pétert, Szepesi Csombor Márton (tőle csak az *Europica varietas* Londonban és Canterburyben játszódó részleteit), Árva Bethlen Katát, Mikes Kelemt, legutóbb, 2004-ben pedig a rangos Kegan Paul Kiadó jóvoltából közkinccsé tette Bethlen Miklós *Élete leírása* című hatalmas művének átültetését. (Mindez korántsem jelenti azt, hogy eléggé nem üdvözöl-

hető vállalkozását befejezettek tekinti; jelenleg Kemény János *Önéletírásának* angol szövegén dolgozik!) Örömcsepp az örömben, hogy kiadója (a fordító, sajnos, már csak a kész könyvön láthatta meg a nagyon bántó és a hiábavalóság csüggesztő érzetét keltő elírást) a cím- és hátoldalon „Bethlan”-nak keresztelte át a jeles szerzőt, egy indokolatlan Balassi-képecske odabiggyesztésével toldva meg eme igencsak szarvas hibát. Egy kis humorral tekinthetjük ezt akár a jellegzetes angol hagyománytisztelet ékes-éktelen példájának is, ha felidézzük, hogy a 17. században például Sir Henry Wotton, az író-nagykövet és kortársai bizony egyszerűen „Bethlehem”-nek titulálták szegény Gábel fejedelmet. De félre az ünneprontással, hiszen maga a fordító így is munkássága „legnagyobb kihívásának” (lásd a *Hungarian Literature Online* körkérdésére adott, erre vonatkozó választ) tekintette Bethlen Miklós szövegének átültetését, különösen az *Előjáró beszédet*: „A régies nyelvezet és a mondatfűzés, továbbá Bethlen szokatlan észjárása tette ezt a feladatot minden eddigénél nehezebbé számomra” – nyilatkozta Adams.

Bernard Adams angol szövege természetes, gördülékeny és egyenletes, nem kelti fordított mű benyomását, nem archaizál erőszakosan, inkább csak a szófűzés ünnepélyessége, helyenkénti szándékolt körülményessége érzékelteti, hogy több száz éves szöveget ültet át. Hosszú tanári gyakorlatát sem tagadja meg, amikor gyakori lábjegyzetekkel és alapos előszóval igazítja el a csak angolul olvasókat Bethlen Miklós számukra oly távoli életének és hányattatásainak útvesztőiben, továbbá a magyar református egyháztörténet egyes kérdéseiben. Adams olyannyira verzátus

magyar ügyekben, hogy Békési Andor *Mi, kálvinisták* című, a közelmúltban újra kiadott nevezetes művéből is idéz előszavában, Bethlen egyéniségének, nem mindennapian intenzív hitéletének mélyebb megismertetése érdekében. Jó okunk van azt hinni, hogy 2005. november 16-án az Oxford Hungarian Society közönsége is kellő érdeklődéssel és sok-sok kérdéssel fogadta a köreikben már korábról ismert Bernard Adams *The Extraordinary Life and Times of Miklós Bethlen* címet viselő előadását.

Visszatérve a fordításhoz: külön nyeresége a kötetnek, hogy a jeles és igényes tolmács „civilben” latin-görög szakos tanár, így bravúr a bravúrban, hogy az önéletrajz szerzőjének egyik, történetesen versíró fiához, Józsefhez intézett, eredetileg latin nyelvű költeményét is lefordította angolra, természetesen kötött formában:

„Oh, my dear son, whom my dear Julia bore,
She whom fair Venus, chaste Minerva too,
At one time might with jealous eye behold,
Thy verses I have seen, and much delight
It gives me youthful vigour to observe...”

Bár még csak körülbelül tizenöt esztendeje, a tanári pályáról való végleges visszavonulása óta számít Adams főhivatású fordítónak (a magyar mellett többek között orosz alkotások rangos tolmácsolójának is!), a világ hungarológusai bizonyára felfigyeltek már egyszemélyes fordítói miszsiójára, s a magyar irodalommal kapcsolatos, igen élvezetes és pontos tanulmányaira is. Remélni merjük, hogy ihletett, gondos és igényes átültetései és egyéb munkái lassanként beépülnek a magyar nyelv és irodalom külföldi oktatásába, de akár még a mi Balassi Intézetünk programjába is.

A régi magyar irodalom művelői pedig különösen hálásak lehetnek Adams tanár úrnak, hogy literatúránk távolabbi korszakait illusztráló előadásai egy részéhez az ő jóvoltából már igazán autentikus angol szövegek állhatnak rendelkezésükre. Azt pedig csak őszintén fájjalhatjuk, hogy a London University jelenleg érvényben lévő magyar tanrendjében pillanatnyilag

nem szerepelnek olyan szemináriumok, ahol ő beszélhetne a diákoknak számára oly kedves régi és újabb magyar szerzőiről. Ugyanilyen borongásra ad okot a kötet irreálisan magas, 85 angol fontot kitevő, tehát inkább a boldog kevesek, mintsem irodalmunk választott külföldi hívei számára elérhető ára is.

Petrőczy Éva

AMADE LÁSZLÓ VERSEI

Sajtó alá rendezték Ajkay Alinka, Schiller Erzsébet, Budapest, Balassi Kiadó, 2004, 480 l. (Régi Magyar Költők Tára: 18. század, 7).

Első, név szerint ismert rokokó költőnk, várkonyi báró Amade László (1704–1764) életműve máig nem találta meg helyét az irodalomtörténeti kánonban. Korszakok közé ékelte, műkedvelő vonásokban bővelkedő költészete és néha nyakatekert nyelvezete sok mai olvasónak útját állta már, holott a bösi születésű poéta voltaképp igen egyszerű dolgokat tűzött tollára. Lírája a mesterkélt szó- és rímjátékok miatt mégis távolibbnak tűnhet számunkra, mint kortársának, a nyelvi eszközöket legalább ilyen jól ismerő, ám sokkal mértéktartóbb Faludi Ferencnek életműve. Amadét azonban fenti hiányosságai ellenére a legfontosabb inspirátorok közt tarthatja számon mind a későbbi (premodern) műköltészet, mind pedig a közköltészeti hagyomány. Mivel az Amade-kutatás még ma is marginális dolognak számít, engedje meg az Olvasó, hogy kiemeljek néhány – számomra fontos – szempontot a költő portréjának árnyalt megrajzolásához.

A viszonylag gyér szakirodalom teljesen egységes álláspontot képvisel abban, hogy Amade László helyét a 18. század irodalmában főként formai újításai jelölik

ki. Egy vonatkozásban mindenképp modernebb koránál: kísérletező kedve ugyanis a versnyelvet a közléstől néha teljesen független, megmunkálendő iparművészeti tárggyá tette. Közismert, hogy a kecskerímektől, a szójátékoktól, a halandzsázástól és a makaronizmustól sem riadt vissza, s a diák versfaragók *quodlibet*jeinek első hazai előképeit neki köszönhetjük. Ő hozta nálunk divatba a nyugati, illetve a korabeli cseh és szlovák énekköltészetben is elterjedt komplikált versformákat (főként a heterorimes rendszerű, egész- vagy félsorok visszatérésére épülő referenciális képleteket), melyeket a korábbi századokban főként az egyházi költészetben használtak magyar nyelven. Emellett nem szakított egyértelműen a hagyományokkal, hiszen archaikus eszközei közt megmaradnak a könnyed fogalmazású, gördülékeny 12-esek és a Balassi-strófa, s egy figyelemre méltó, magányos Sztárai-strófa (13, 13, 6, 6, 7). Ezek azonban sokkal kevésbé jellemzőek Amade lírájára, mint az újszerű, csengő-bongó dalstrófák.

Költészetének tematikus üzenete sokkal kevésbé árnyalt, bár igen változatos. Úgy

A régi magyar irodalom művelői pedig különösen hálásak lehetnek Adams tanár úrnak, hogy literatúránk távolabbi korszakait illusztráló előadásai egy részéhez az ő jóvoltából már igazán autentikus angol szövegek állhatnak rendelkezésükre. Azt pedig csak őszintén fájjalhatjuk, hogy a London University jelenleg érvényben lévő magyar tanrendjében pillanatnyilag

nem szerepelnek olyan szemináriumok, ahol ő beszélhetne a diákoknak számára oly kedves régi és újabb magyar szerzőiről. Ugyanilyen borongásra ad okot a kötet irreálisan magas, 85 angol fontot kitevő, tehát inkább a boldog kevesek, mintsem irodalmunk választott külföldi hívei számára elérhető ára is.

Petrőczy Éva

AMADE LÁSZLÓ VERSEI

Sajtó alá rendezték Ajkay Alinka, Schiller Erzsébet, Budapest, Balassi Kiadó, 2004, 480 l. (Régi Magyar Költők Tára: 18. század, 7).

Első, név szerint ismert rokokó költőnk, várkonyi báró Amade László (1704–1764) életműve máig nem találta meg helyét az irodalomtörténeti kánonban. Korszakok közé ékelte, műkedvelő vonásokban bővelkedő költészete és néha nyakatekert nyelvezete sok mai olvasónak útját állta már, holott a bösi születésű poéta voltaképp igen egyszerű dolgokat tűzött tollára. Lírája a mesterkélt szó- és rímjátékok miatt mégis távolibbnak tűnhet számunkra, mint kortársának, a nyelvi eszközöket legalább ilyen jól ismerő, ám sokkal mértéktartóbb Faludi Ferencnek életműve. Amadét azonban fenti hiányosságai ellenére a legfontosabb inspirátorok közt tarthatja számon mind a későbbi (premodern) műköltészet, mind pedig a közköltészeti hagyomány. Mivel az Amade-kutatás még ma is marginális dolognak számít, engedje meg az Olvasó, hogy kiemeljek néhány – számomra fontos – szempontot a költő portréjának árnyalt megrajzolásához.

A viszonylag gyér szakirodalom teljesen egységes álláspontot képvisel abban, hogy Amade László helyét a 18. század irodalmában főként formai újításai jelölik

ki. Egy vonatkozásban mindenképp modernebb koránál: kísérletező kedve ugyanis a versnyelvet a közléstől néha teljesen független, megmunkálendő iparművészeti tárggyá tette. Közismert, hogy a kecskerímektől, a szójátékoktól, a halandzsázástól és a makaronizmustól sem riadt vissza, s a diák versfaragók *quodlibet*jeinek első hazai előképeit neki köszönhetjük. Ő hozta nálunk divatba a nyugati, illetve a korabeli cseh és szlovák énekköltészetben is elterjedt komplikált versformákat (főként a heterorimes rendszerű, egész- vagy félsorok visszatérésére épülő referenciális képleteket), melyeket a korábbi századokban főként az egyházi költészetben használtak magyar nyelven. Emellett nem szakított egyértelműen a hagyományokkal, hiszen archaikus eszközei közt megmaradnak a könnyed fogalmazású, gördülékeny 12-esek és a Balassi-strófa, s egy figyelemre méltó, magányos Sztárai-strófa (13, 13, 6, 6, 7). Ezek azonban sokkal kevésbé jellemzőek Amade lírájára, mint az újszerű, csengő-bongó dalstrófák.

Költészetének tematikus üzenete sokkal kevésbé árnyalt, bár igen változatos. Úgy

mondhatnánk, hogy a 17. század magyar barokk nagy hagyományát mintegy aprópénzre váltja: feloldja a klisékben, a szövirágokban. Ez a verbalizálás ugyan professzionális költői technikát feltételez, többnyire mégis felemás eredményt hoz. Az össze nem mérhető formai és szövegrendszerek egymás mellé szórása részben a pongyola megoldásoknak kedvez, másrészt a bravúrozásnak – mindkettővel bőven találkozunk.

Amade másik jótéteménye az utókor felé, hogy megteremti a magyar rokokó széptevő férfiú költői beszédmódját. Ennek a „zsánerfigurának” az irodalmi fegyvertárában az előzményekhez képest nagyobb hangsúlyt kap a perlekedés, a vádaskodás, s versbe öltöznek a szerelemért vívott kakaskodó csetepaték is – persze nem a régies férfivirtus jegyében, hanem tudálékos, inkább szavakban, mint érzelmekben árnyalt módon. A követők egyébként jelentősen tompítják ezeket az individuális vonásokat, s visszatérnek a közköltészet panasz-retorikájának hagyományához (letargia, mellőzöttség, elválás fölötti fájdalom). Amade még nem ilyen desperált, inkább duzzog, argumentál, érvel, nyelvel, s játékká csiszolja a nagy érzelmeket.

Amadét még egy fontos vonása kiemeli a 17. századi elődök sorából, s ez már átvezet a kritikai kiadás módszertanához. Verseinek-dalainak zömét teljes tudatossággal a közköltészet befogadói számára írta – egyelőre nem gondolva a népszerű nyomtatványok lehetőségére, sokkal inkább a verseket saját célokra lemásoló, kéziratos hagyományt fenntartó társasági közönségre. Számítása „bejött”, a túltermelés meghozta gyümölcsét, s a természetes szelekciót követően jó néhány Amade-vers vagy leszakadt strófa valóban köz-

kincs lett, divatjuk pedig egészen a 19. század első feléig nyomon követhető. Küllős Imola nemrégiben elhangzott előadása nyomán némelyik szövegnek megfelelően széles spektrumú, a népköltészetig terjedő variálódásáról beszélhetünk (*Kuku-kuku-kukucsám...*, illetve *A szép fényes katonának...*; vö. KÜLLŐS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja = Folklor és irodalom: Tanulmányok*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, sajtó alatt).

A kéziratos források nyomán, egyetértve például Labádi Gergellyel, egyre biztosabban állíthatjuk: a közköltészet létmód szabadsága, a kéziratok emberközeli, személyes hagyománylánc nélkülözhetetlen volt a 18. századi hivatásos irodalom terjedéséhez is. Ennek egyik lehetőségeként a szerzői oeuvre szerencsés darabjait a verskedvelők fent említett saját igényeik szerint (lerövidítve, átfogalmazva stb.) továbbmásolták saját énekeskönyveikbe – sőt, az sem kizárt, hogy maga Amade indította útjára ezeket a műveit saját kezű másolatokban. Azt mindenesetre tudjuk, hogy a közköltészetet testközelből ismerte: erre egy családi levél utal, melyben költő apja, Amade Antal a *Mint az útonjáró...* kezdetű, ponyván is terjedő házassági tanácsot idézi fia emlékezetébe. A másik recepciók lehetőségét a szerzői alkotásokkal néha összekeveredő parafrázisok jelentik. Az ismeretlen Amade-követők verseit ugyanolyan gyakran találjuk meg a kéziratos gyűjteményekben, mint magáét a költőt. Nyilván olyanok is maradnak, amelyek szerzőségét talán sose dönthetjük el egyértelműen... Mindenesetre Amadét e szempontból inkább tarthatjuk iskolateremtőnek, mint a sokkal eredetibb tollú, kevésbé „koppintható” Faludit.

A versek variálódása egyrészt nyilván dalszerűségükkel és énekelt előadásukkal függött össze. Másrészt talán azzal, hogy szerzői „állapotukban”, travesztív viszonyok révén tematikus hálózatot vagy párokat alkottak ugyan (ellenversként, feleletként), a folklorizálódás során viszont elváltak egymástól, s esetleg csak a párvers egyik tagja került közhasználatba. Amade emellett hozzájárult a kettős dalok, duettek divatjához is, igaz, e tekintetben a század második felének költői többet tettek – ismét ne feledkezzünk meg az anonim követőkről és persze Csokonairól sem.

Amade László életművét mostanáig egyetlen összkiadásból ismerhettük, melyet Négyesy László rendezett sajtó alá 1892-ben. A gazdag gyűjtemény azonban napjainkra könyvtárainkon kívül gyakorlatilag elérhetetlenné vált, az azóta készült népszerű kiadások (Unikornis, MEK stb.) pedig jellegükből adódóan nem vállalhatták fel Négyesy örökségének átértékelését. Épp ezért volt örömhír mind a 18. század kutatóinak, mind a szélesebb olvasóközönségnek, hogy sokéves előmunkálatok után 2004 őszén végre megjelent Amade László magyar, latin és német nyelvű verseinek első, valóban kritikai igényű kiadása, a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatában, Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka sajtó alá rendezésében. Örömmel az alább megfogalmazott apró kifogások sem csökkentik, sőt. A recenzens célja mindössze annyi, hogy a további Amade-kutatóknak néhány kiegészítő ötletet adjon, melyek a kritikai kiadásból nem vagy csak nehezen kihámozhatók. Nem is érintenek minden területet: főként saját kutatási tapasztalataimmal vetném össze a jegyzetekben olvasható adatokat, emiatt az alábbiak – talán kissé egyoldalúan – főként

a folklorizációval kapcsolatos kérdéseket vetnek fel. Ám még mielőtt belebonyolodunk a textológiai szempontok taglalásába, rögtön ki kell emelnem egy jelentős újdonosságot: a költő részletes, a hiedelmektől és a szakirodalmi ellentmondásoktól megszabadított életrajzát, melyet Ajkay Alinka állított össze. A tömör, precíz fejezet kiterjedt levéltári adatgyűjtésen alapul, s a közölt szemelvények miatt jól használható a későbbi kutatásokhoz.

A kritikai kiadás elsőként vállalkozik arra, hogy a Négyesy által Amadénak tulajdonított anonim verseket „elvitassa” a szerzőtől. Így ugyan némileg csökkent a költői életmű, ugyanakkor az eddig nem ismert autográf anyaggal jelentősen ki is bővült. Ez formatörténeti szempontból is átrendezi az arányokat: a Négyesynél javarészt nyugati „hosszústrófák”-kal képviselt poétának új arcát pillanthatjuk meg az újonnan felfedezett, könnyed verselésű 4×12-esekből. Ebből a csoportból eddig elsősorban a *Nőtelen és házaselet* címmel ismert tréfás férjpanasz alapozta meg Amade hírnevét, melyet már a 19. század elején kiadtak. Ezekben az adalékokon kívül azonban az életmű gerincét továbbra is az ún. Főkódex adja. A helyzet kísértetiesen emlékeztet a Balassa-kódex őse körüli autoritás-vitákra, mivel ez a kézirat sem teljesen autográf, de mindenképp szerzői intencióra támaszkodó, rendezett antológia. A sajtó alá rendezők Amadétól (?) származó segítségei kizárólag azok a Főkódex-beli megjegyzések voltak („Ez nem ide való gyümölcs”), melyek nyomán megszürrhették a későbbi hagyományt. Az előszóban is leszögezik: tudatában voltak annak, hogy ez ugyan esetleges technika, de mindenképp védhetőbb, mint ha az összes Amade-jellegű verset neki tulajdo-

nítanánk. Négyesy ilyen túlkapásaitól mindenestre megszabadították a korpuszt.

A főszerzőben közölt változatok többsége tehát továbbra is a Főkédekből, néhány további alap-kéziratból, illetve az istenes énekek nyomtatott kiadásából származik, néhány újdonság pedig a levelezés lapjairól. A jegyzetekben a közreadók kísérletet tettek arra, hogy a korszakból (kb. az 1830-as évekkel bezárólag) minél több kéziratos és nyomtatott változatot felsoroljanak. Ezt Amade költészetének fentebb már hangsúlyozott archaikus, közköltészeties arculata indokolja. Magam is megörültem, hogy – például a Csokonai-kiadás listaszerű, gyakran inkább csak a teljesség kedvéért feltüntetett variantúrájához képest – költőnk egy receptuálisabb közelítésű kritikai kiadáshoz jutott. Más kérdés, hogy a kétféle edíció és felfogás (a szerzői és a befogadói) sosem tudja helyettesíteni egymást. A premodern kor irodalmában bizony hol ez, hol az a vershalmoz került túlsúlyba. Magyarán szólva: az egykori közönség a szerző véleményével nem sokat törődött, s már a versek születését követő években átrendeződhetett a köztudatban, vajon mit tartanak Amade-versnek s mit nem. A kritikai kiadás egyébként – talán óvatosságból – nem vállalkozott a versek kronológiájának megállapítására sem, inkább szétválasztotta őket aszerint, hogy szerepelnek-e a Főkédekből és a további alap-forrásokban. Ez sem drámai probléma, bár a kíváncsiság továbbra is furdalja az embert: tetten érhetjük-e egyáltalán Amade tényleges alkotói módszereit, a szövegek genezisében játszott szerepét – mondjuk a már megidézett Csokonai módjára...? Vagy ő is csupán egy attribúciós hagyomány által hitelesített fantomköltő marad? Tény,

hogy bizonyos stílusváltozást megfigyelhetünk a metrikai csoportok (dalstrófák és tizenkettesek) között, időrendről nyilatkozni azonban kockázatos volna.

A jegyzetben idézett változatok száma elég jól kijelöli, hogy mely Amade-versek folklorizálódtak nagyobb mértékben, s melyek maradtak viszonylag elzárva a közforgalomtól. Bár a kötet e tekintetben nem törekszik teljességre, érdemes megjegyezni, hogy fáj a szívem például a források vizsgálatakor kimaradt ponyvákért és a váci *Énekes Gyűjtemény*ért (1799, 1803). Ebben a népszerű közirodalmi antológiában számos Amade-változatot találunk, melyek talán korábbi, ma már nem fellelhető ponyvakiadásokra mennek vissza. Egy efféle kiadvány pedig jelentősen beavatkozhatott a hagyományba, hiszen a sokféle, közkezen forgó variáns közül épp ez vagy azt a változatot látta el a nyomtatott betű tekintélyével, s számos további másolat alapjául szolgált. Tény, hogy a váci kötetben szereplő Amade-versek elég távolra szakadtak a Főkédekből. De nemcsak ez a csoport bővíthető. A *Nőtelen és házaselet* például – épp hangsúlyozott didaktikus üzenete miatt – az első közt került a kibontakozó magyar irodalomtörténet-írás látókörébe, s a *Sokfélében* kívül például Szirmay Antal *Hungaria in parabolis*ában is megtaláljuk (1804, 1807). A versek kéziratos variálódásához szintén volnának még adataink, melyek nyomán néhány kottás feljegyzés is akad (főként sárospataki melodiáriumokból, melyek egy sokszoros műveltségi-felekezeti szűrésen átesett hagyományt képviselnek). Hosszú távon érdemes lenne egy részletesebb „másodkézi” Amade-kötetet is összeállítani, mondjuk összehasonlítva Faludi vagy Verseghy dalainak folklorizációjával. Eb-

ben helyet kaphatnának a dallamok is, melyek az Amade-életműben nemcsak azért fontosak, mivel a dalformák jó része zenei sugalmazású, hanem azért is, mivel az istenes énekek például kottával együtt jelentek meg, a pataki diákok kézírataiban és Almási Sámuel 1834-es kottás gyűjteményében pedig a világi dalok melódiai is megtalálhatók. (Hogy örülnének a Balassikutatók egy-egy ilyen adatnak...!) Négyesy-nél szerepel ugyan néhány, de szélesebb körben alig ismertek.

Három további jelentéktelen technikai megjegyzésem van még hátra. Az egyik: véleményem szerint az Amadénak tulajdonított anonim versek listáját kár volt a függelékben „elrejtetni”, hiszen a kötet koncepciójának egyik sarokpontja, hogy a közreadók ezeket leválasztották a költő saját versterméséről. Emiatt megérdemli a figyelmet, s én inkább a kutatástörténeti és módszertani kérdéseket részletesen bemutató előszó részeként közöltem volna. Kis kényelmetlenséget okoz továbbá, hogy a

kezdősor-mutató nem a versek sorszáma, hanem a lapszámra utal, így a jegyzetek nehezen kezelhetők. Itt-ott az alternatív sorok számozása sem egységes (ami más-kor például 5. sor lenne, annak a variánsa is legyen az, ne „ugorjon” a számozás).

Összegzésképp: az új kritikai kiadás Amade életművének *szerzői* nézőpontját tartotta elsődlegesnek, s integrálta a variálódás vizsgálata során felmerült kisebb szempontokat. A gondos, fegyelmezett edíció összességében egy kritikai igényű praktikus kiadást is helyettesít. Ez azért ideális megoldás, mivel – úgy érzem – mostantól ez a kötet fogja betölteni a Négyesy-kiadás szerepét. A jövőbeli Amade-kutatásoknak pedig jó szolgálatot tehet egy olyan mértéktartó, szakszerűen összeállított és revideált szövegtár, mely Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka jóvoltából immár mindenki számára hozzáférhetővé teszi a magyar rokokó irodalom egyik kulcsfontosságú életművét.

Csörsz Rumen István

TESTET ÖLTÖTT ÉRV. AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILA

Szerkesztette Tverdota György, Veres András, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 223 l.

Az utóbbi időben újabb lendületet kapott József Attila-kutatás talán egyik legfontosabb célkitűzése lehet a költő értekező prózájának teljes feltárása. A tanulmányokban és kritikákban való elmélyedés ugyanis végre biztos – az életműből merített – alapokra helyezhetné a szerzőnek a marxizmussal, a freudizmussal, valamint a különböző filozófiai iskolákkal kialakított szellemi kapcsolatát. A kötet szerzői nagyrészt azt vizsgálják, hogy az említett eszmerendszerek szintézise miként valósul meg a költő értekező prózájában és publi-

cisztikájában. Mivel József Attila poétikai állásfoglalásai, elméleti értékű megnyilatkozásai eddig is komoly segítséget nyújtottak a kutatók számára, nyilvánvalónak tűnik, hogy a pontosabban feltárt gondolati háttér megfelelő szempontokat adhat az életmű poétikai és történeti olvasatához.

A tanulmánykötet három részből áll. Az első részben (*A gondolat maga*) található írások József Attilának a poétikai értekezéseit érintik, míg a második rész (*Szublimálom ösztönöm*) tanulmányai a költőnek a szocializmussal és a pszichoanalízissel

ben helyet kaphatnának a dallamok is, melyek az Amade-életműben nemcsak azért fontosak, mivel a dalformák jó része zenei sugalmazású, hanem azért is, mivel az istenes énekek például kottával együtt jelentek meg, a pataki diákok kézírataiban és Almási Sámuel 1834-es kottás gyűjteményében pedig a világi dalok melódiai is megtalálhatók. (Hogy örülnének a Balassikutatók egy-egy ilyen adatnak...!) Négyesy-nél szerepel ugyan néhány, de szélesebb körben alig ismertek.

Három további jelentéktelen technikai megjegyzésem van még hátra. Az egyik: véleményem szerint az Amadénak tulajdonított anonim versek listáját kár volt a függelékben „elrejtetni”, hiszen a kötet koncepciójának egyik sarokpontja, hogy a közreadók ezeket leválasztották a költő saját versterméséről. Emiatt megérdemli a figyelmet, s én inkább a kutatástörténeti és módszertani kérdéseket részletesen bemutató előszó részeként közöltem volna. Kis kényelmetlenséget okoz továbbá, hogy a

kezdősor-mutató nem a versek sorszáma, hanem a lapszámra utal, így a jegyzetek nehezen kezelhetők. Itt-ott az alternatív sorok számozása sem egységes (ami más-kor például 5. sor lenne, annak a variánsa is legyen az, ne „ugorjon” a számozás).

Összegzésképp: az új kritikai kiadás Amade életművének *szerzői* nézőpontját tartotta elsődlegesnek, s integrálta a variálódás vizsgálata során felmerült kisebb szempontokat. A gondos, fegyelmezett edíció összességében egy kritikai igényű praktikus kiadást is helyettesít. Ez azért ideális megoldás, mivel – úgy érzem – mostantól ez a kötet fogja betölteni a Négyesy-kiadás szerepét. A jövőbeli Amade-kutatásoknak pedig jó szolgálatot tehet egy olyan mértéktartó, szakszerűen összeállított és revideált szövegtár, mely Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka jóvoltából immár mindenki számára hozzáférhetővé teszi a magyar rokokó irodalom egyik kulcsfontosságú életművét.

Csörsz Rumen István

TESTET ÖLTÖTT ÉRV. AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILA

Szerkesztette Tverdota György, Veres András, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 223 l.

Az utóbbi időben újabb lendületet kapott József Attila-kutatás talán egyik legfontosabb célkitűzése lehet a költő értekező prózájának teljes feltárása. A tanulmányokban és kritikákban való elmélyedés ugyanis végre biztos – az életműből merített – alapokra helyezhetné a szerzőnek a marxizmussal, a freudizmussal, valamint a különböző filozófiai iskolákkal kialakított szellemi kapcsolatát. A kötet szerzői nagyrészt azt vizsgálják, hogy az említett eszmerendszerek szintézise miként valósul meg a költő értekező prózájában és publi-

cisztikájában. Mivel József Attila poétikai állásfoglalásai, elméleti értékű megnyilatkozásai eddig is komoly segítséget nyújtottak a kutatók számára, nyilvánvalónak tűnik, hogy a pontosabban feltárt gondolati háttér megfelelő szempontokat adhat az életmű poétikai és történeti olvasatához.

A tanulmánykötet három részből áll. Az első részben (*A gondolat maga*) található írások József Attilának a poétikai értekezéseit érintik, míg a második rész (*Szublimálom ösztönöm*) tanulmányai a költőnek a szocializmussal és a pszichoanalízissel

való kapcsolatát kívánják új alapokra helyezni. A kötet harmadik részében – a függelékben – Tverdota György kritikai tanulmánya olvasható, mely a mai József Attila-kutatás dilemmáit és kérdéseit összegzi. A kötet első két része között nincs igazán éles határvonal, mivel az első rész több tanulmánya ugyancsak használ értelmezésében pszichológiai szempontokat (Beney Zsuzsa, Fenyő D. György), ami azt is lehetővé tenné, hogy a második részben szerepeljenek. Talán szerencsésebb lett volna, ha a tanulmánykötet szerkesztésénél az első részbe azok a szövegek kerülnek, amelyek közvetlenül József Attila értekező prózáját tárgyalják (Farkas János László, Veres András, Lengyel András, N. Horváth Béla, Valachi Anna), míg a második rész azokat a tanulmányokat gyűjthette volna egybe, melyek már nem csak az értekező prózával, hanem a kutatás eredményeiből kiindulva a költői életmű egyes szövegeivel is foglalkoznak.

Bár Tverdota György kritikája a könyv végén helyezkedik el, mégsem lehetséges csak a tanulmánykötet függelékeként tárgyalni, mivel a benne megfogalmazott szempontok döntően befolyásolhatták a kötet szerkezetét. A kritika annak a tudományos dichotómiának a természetét kívánja feltárni, mely a József Attila-kutatás iskolái között az utóbbi években alakult ki. A nézeteltérés lényege köztudottan az, hogy lehetséges-e József Attila életművét a „későmodern paradigmában” értelmezni. A Tverdota által megfogalmazott kritika tagadja azt a paradigmaváltást, mely a másik iskola szerint a magyar irodalomban a 20. század húszas és harmincas éveiben következett be. Másrészt Tverdota azt az olvasási módot is bírálja, melyet a rivális iskola a József Attila szövegek interpretá-

ciójában érvényesít. A különböző paradigmákban és módszerekben való gondolkodás azonban alapvetően nem zárhatja ki a két irányzat kutatói közötti dialógus lehetőségét. Írásában maga Tverdota is többször felhívja a figyelmet a dialógus szükségszerűségére.

Ennek példája lehet az is, hogy a tanulmánykötet élén egy olyan szöveg áll – Bókay Antal: *Poétikai beszédmódok József Attila költészetében* –, amely éppen ezt a dialógust reprezentálja. A Tverdota által bírált „nyelven” írt tanulmány önmagát is úgy határozza meg, mint kapcsolódási pontot a két iskola között, amikor a költő poétikai beszédmódjait (szimbolikus, metonimikus – avantgarde, tárgyias, vallomásos) párhuzamba állítja Szabolcsi Miklós és Tverdota György monografikus munkáival. A szerző álláspontja azonban korántsem semleges, hiszen tanulmányában pontosan azt az olvasási módot szorítja háttérbe, mely a tanulmánykötet további szövegeinek a sajátja: „Egyrészt a poéticitás elsődlegességét, sőt autonómiáját hangsúlyoznám a sorstörténettel és a tematikus kibontással szemben, másrészt nemcsak a konstrukciók koherenciája (a költői korszakok belső rendszere) érdekel, hanem a konstrukciók lebontása is.”

Sokkal inkább nevezhető a kötet bevezető tanulmányának Farkas János László írása, a *Testet öltött érv*. A szöveg kiemelt helyzetére utalhat az is, hogy a tanulmánykötet és Farkas szövegének a címe megegyezik. A tanulmány írója József Attila *Szerkesztői üzenet* című írásának mára már klasszikussá vált idézetéből indul ki: „Szép szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent.” Farkas János László ezt a „testet öltetést” először János evangéliumának

teológiai kontextusában értelmezi. A teológia gnosztikus „vonalának” József Attila tanulmányaira (*Szerkesztői üzenet, Egyéniség és valóság*), valamint verseire (*Óda, Téli éjszaka*) vetítése mindenképpen gyümölcsöző eljárás, de nem minden esetben indokolt. Például Jézus személyével kapcsolatban az „Emberfia” címnek általános alanyként való értelmezése – teológiailag – meglehetősen problematikus érv, mivel Jézus az „Emberfia” kifejezés használatakor egy ószövetségi tradíciót követ, mely Dániel könyvében alapul. A tanulmány írójának tézise azonban mégis igazolható – ha nem is krisztológiai alapon –, mivel az Ószövetségben létezik egy olyan irat, ahol az „emberfia” kifejezés használata általános alanyként is értelmezhető: Ezékiel próféta könyve. A József Attila-szövegben (*Szerkesztői üzenet*) álló „emberek fia” így ténylegesen visszavezethető lehet a Bibliára. József Attila szövegeinek teológiai olvasata – mint azt például Szigeti Lajos Sándor kutatásai is bizonyítják – komoly lehetőségeket rejt magában, de Farkas János László tanulmánya a továbbiakban úgy törekszik ennek az értelmezési horizontnak a feltárására, hogy a századelő nagy gnosztikus apostolának, Schmitt Jenőnek szellemi hatását igyekszik kimutatni József Attila szövegeiben. Mivel biográfiai kapcsolatról szó sem lehet, a tanulmány írója szövegpárhuzamok segítségével próbálja ezt a hatást bizonyítani. Bár Farkas érvelése időnként lebilincselően érdekes, sokkal inkább szól Schmitt Jenőről, mint József Attiláról.

Veres András tanulmánya (*Világképek dialógusa: József Attila Kosztolányi-bírálatáról*) József Attilának Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött verseiről* írt bírálatát értelmezi. A tanulmány úgy követi végig a

bírálat szövegét, mint a két költő életműve között kialakult dialógust, melyben világosan kimutathatóvá válik a két művész pozíciója: a *homo aestheticus* (Kosztolányi Dezső) és a *homo oeconomicus* (József Attila). A szöveg írója ezt követően a *homo oeconomicus* fogalmának lehetséges eredetét próbálja feltárni, miszerint az a társadalmi viszonylatokban és felelősségben élő embert jelenti, s ezáltal József Attila marxizmusának egyik alapvető fogalma. Veres András nagy figyelmet fordít arra is, hogy tisztázza, milyen szempontok alapján bírálja József Attila Kosztolányit. Kimutatja, hogy József Attila bírálatában társadalmi és pszichológiai referenciákat keres Kosztolányi *Őszi reggeli* című költeményéhez a költő korábbi verseiből (*A szegény kisgyermek panaszai*), valamint egy prózai művéből (*Önmagamról*). Ez az olvasási mód azért érdekes, mert József Attila a maga kritikájában pontosan úgy olvassa Kosztolányit, mint a tanulmánykötet szerzői József Attilát.

Veres András tanulmányát Beney Zsuzsa írása követi (*József Attila inverz anyaképei*), mely jól mutatja, hogy egy költő milyen mélységekig képes értelmezni egy másik költő verseit. Kár, hogy tanulmánya elején Beney nem fejt ki elég világosan, hogy mit ért a metaforának és a vers képviségének az „egymásra csúsztatásán”. A metafora projekcióként határozódik meg, „mely a leírásnak tükör-, vagy árnyképe”, egy olyan kivetítés, melyből időnként patológikus jelenségek olvashatóak ki. Beney Zsuzsa két verset állít az értelmezés középpontjába: az *Anyá* és a *Szürkület* című költeményeket. E két szöveg alapján alkotott pszichológiai olvasatban írja le József Attila inverz anyaképet: „Az inverzió, melyre a címben utaltunk, nem-

csak a semmit szülő anya abszurd képére, a fiú tébolyának az anyára terhelése, tehát a semminek megfelelő téboly megszületésére, hanem az anya és a fiú szerepének egymásra vetítésére is utal.” József Attila az anyát hiányként éli meg (az édesanya a hiány metaforája lesz), mely hiány azonban önnön hiányának a projekciójaként jelenik meg. Ennek a hiányérzetnek az okaként – megmaradva a pszichológiai olvasaton belül – pontosan az anyának a kezdetektől átélt hiánya határozható meg, ami ténylegesen egy spirális egymásba játszódsást eredményez.

A pszichológiai olvasat jellemzi Fenyő D. György tanulmányát is (*Megkapaszkodás és elszakadás*), ami – akárcsak Beney Zsuzsa írása – szintén egy olyan József Attila-vers elemzésére épül (*Könnyű emlék*), amely nem tartozik a sokat hivatkozott szövegek közé. A vers értelmezésének referenciális pontjaként a tanulmány írója Hermann Imre 1943-ban írt tanulmányát adja meg (*Az ember ősi ösztönei*), mely a megkapaszkodást úgy írja le, mint a gyermeki létezés egyik alapvető ösztönét. A megkapaszkodás lehetetlensége: „konkrét képe az emlékekbe való kapaszkodás ugyancsak sikertelen kísérletének metaforájává, az pedig a világtól való elszakadás metonímiájává” válik. A megkapaszkodás hiánya a könnyűség élményét implikálja, melyet Fenyő D. György végig is vezet a József Attila-életmű kései darabjain (*Hexameterek, Rejtelmek, Flórának*). A *Könnyű emlék* című verset szintén ebben a kontextusban interpretálja. Számomra egy kicsit indokolatlannak tűnt, hogy a vers szövegében a „könnyű emléket” követő „nehéz a szívem” jelzős szerkezetet a tanulmány írója „nyelvi közhelynek” minősítette. A könnyűség a nehézség ellenté-

te, s a szövegben maga a könnyűség implikálja a nehézség érzését. Könnyűség és nehézség így egymást hatja át.

Az első rész utolsó írása egy figyelemre méltó kísérlet: Szőke György *József Attila és Beethoven* című tanulmánya. A szövegben a halál küszöbén álló Beethoven és a kései József Attila utolsó művei lettek a vizsgálat tárgyai közös jegyeik alapján. A tanulmány nem kínál a művek összevetésén kívül más referenciális pontot a két művész között, a szöveg így sokkal inkább nevezhető egy későbbi tanulmány vázlatának.

A kötet második része József Attila életművét a szocializmus és a pszichoanalízis együttes kontextusában értelmezi. Erőss Ferenc tanulmánya (*József Attila kultusza a pszichoanalízisben*) mintegy bevezetése a tanulmánykötet második szakaszának. A szöveg írója feltérképezi a 20. század első felében – elsősorban a Nyugat alkotóinak – a pszichoanalízist először prózapoétikailag is integráló, majd pedig a freudizmust kritikusan szemlélő korszakát. A szerző rámutat József Attila pszichoanalízishez fűződő kapcsolatának a különlegességére, hiszen a költő úgy mélyedte el egy tudományos iskolában, hogy közben páciens is volt. Másrésről a Freud-kultuszt az irodalomban egybeveti a pszichoanalízisben tapasztalható József Attila-kultusszal. A tanulmány másik fontos célkitűzése, hogy megpróbálja meghatározni a költő pozícióját a pszichoanalízis irányzatai belül. Véleménye szerint József Attilára leginkább a pszichoanalízis baloldali irányzata, a SEXPOL hatott, melynek vezető alakja Wilhelm Reich volt. Ezt támasztja alá a költő Reich-fordítása is, melyet 1997-ben Horváth Iván bocsátott közre.

Lengyel András írása, *A pszichoanalízis mint „az ödipusz vallás teológiája”* az 1992 óta hozzáférhető *Rapaport-levelek* egyik értekező betétje alapján vizsgálja József Attila viszonyát a pszichoanalízishez. A tanulmány kitér a levelek értelmezési nehézségeire, valamint arra, hogy mennyire tekinthetők a költő öndiagnózisának, illetve a pszichoanalízis kritikájának. A *Rapaport-levelek* szövegében található egy definíció, mely megvilágítja ezt a kérdést, József Attila ugyanis a pszichoanalízist úgy írja le, mint a „freudi formájában a neurotikusok ödipusz vallásának a teológiáját”-t. Lengyel e meghatározást a freudizmus freudomarxista kritikájaként értelmezi. Magát az „ödipusz vallás” kérdését azonban a tanulmány írója inkább a pszichoanalízis felől tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy miként értelmezi a költő az ödipusz-konstellációt a *Rapaport-levelek*ben.

Pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát tárgyalja József Attila értekezéseiben N. Horváth Béla tanulmánya is (*Szocializmus és mélylélektan, Wilhelm Reich és József Attila*). A SEXPOL irányzat vezetőjének és József Attilának a kapcsolatáról N. Horváth Béla a költőnek olyan értekezései alapján beszél, mint az *Egyéniség és valóság*, a *Rapaport-levelek*, *A szocializmus bölcselete*. Különösen fontos dokumentumként kezeli érvelésében József Attilának egy kéziratban maradt művét, mely Wilhelm Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című munkájának az ismertetése. A József Attila-értekezések alapján végzett széleskörű kutatás valószínűvé teszi, hogy a költő gondolkodásában a pszichoanalízis és a marxizmus ötvözése elsősorban az őt ért Reich hatásnak köszönhető, mely nemcsak az

értekező prózából, hanem a versekből is kimutatható (N. Horváth Béla példaként itt az *Ős patkány terjeszt kört* kezdetű verset idézi). Az elemzés meggyőző, azonban számolni kell vele, hogy két gondolatrendszer egymásba fonódása, párhuzamossága bizonyos szempontból a kor értelmiségi közhelye. A költő kortársa, Vas István, például úgy vall erről az időszakról, mint a különböző „eszmék zürzavaráról”, melyben sokakat egyszerre érintettek a marxizmus és a pszichoanalízis kérdései. Vas István önéletírása (*Nehéz szerelem*) egyébként nemcsak a történeti háttér pontos megrajzolásában nyújthatna segítséget a József Attila-kutatás számára, hanem abban is, hogy miként viszonyult saját kora József Attilához. Érdekes lenne például egy tanulmányban végigkövetni, hogy miként változik meg a József Attilához fűződő viszony Vas István életművében. Vas költészettörténeti megjegyzéseinek szisztematikus feldolgozása talán közelebb vihetne a két háború közötti magyar „későmodern paradigma” kérdésének konszenzusos rendezéséhez is.

Tverdota György *„Szublimálom ösztönöm”* című tanulmányában József Attila szublimáció-fogalmának értelmezését adja a lehetséges referenciák tükrében. A fogalmat két kérdés kontextusában határozza meg: [József Attila] „egyfelől azt mondja ki, hogy a *tartalom* [kiemelés: T. Gy.], amely a versben kifejeződik, az egyén ösztöneiben gyökerezik, illetve hogy a költői szó híradás, amelyet a psziché mélyrétegei juttatnak felszínre.” Tverdota a lehetséges referenciák keresése közben idézi a *szublimáció* szó előfordulásait József Attila esszéiben, valamint részletesen vizsgálja a szó jelentéstörténetét (alchimisták, Freud, Baudelaire). Tverdota

írásában a szublimáció József Attila poétikájának egyik meghatározó módszerévé lép elő, melyet a tanulmány írója kitűnően illusztrál a költő szövegeivel.

Valachi Anna szövege (*A névvarázstól a pszichoanalízisig: József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza*) József Attila kapcsolatát tárgyalja a pszichoanalízis iránt elkötelezett néprajztudóssal, Róheim Gézával, aki az analízis módszereit a néprajzkutatásban is alkalmazta, különös tekintettel a népi eredetű átok- és varázsmondásokra. A biográfiai kapcsolatok mellett a tanulmány írója feltárja József Attilának – egészen a gyerekkorig visszavezethető – kötődését a misztikához. Valachi Anna tanulmánya leginkább irodalomtörténeti munka, mely alig utal versszövegekre, de az elemzés eredményei megteremthetik a további kutatás lehetőségét az itt feltárt szempontok alapján.

A tanulmánykötet második része Kassai György tanulmányával zárul (*Ősiség és folytonosság József Attilánál*), mely a megszakítottság és folytonosság jelenségének lehetséges pszichoanalitikus gyökereit kívánja feltárni és példákkal igazolni József Attila költészetében. Kassai tanulmánya szintén azok közé a szövegek közé

tartozik, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül József Attila értekezéseihez.

A tanulmánykötet függelékékként közölt, már említett kritikai áttekintésében Tverdota György (*A József Attila-kutatás dilemmái*) meglehetősen éles hangon bírálja a *Tanulmányok József Attiláról* című, 2001-ben megjelent, Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna által szerkesztett tanulmánykötetet. A kritika középpontjában Kulcsár Szabó Ernő „*Szétterült ütem hálójában*” című bevezető tanulmánya áll, melynek szerzője szintén kritikus élel bírálta a József Attila-kutatás hibáit és hiányosságait. Jelen írás nem kíván sem a kritika kritikája, sem pedig a kritika kritikájának a kritikája lenni, csupán egyetlen jellegzetességre kívánja felhívni a figyelmet. Tverdota György többször említi, hogy a kutatást csak a különböző kutatási csoportok és iskolák közötti dialógus viheti előre. Véleményem szerint ez a dialógus csak akkor jöhet létre, ha a különböző irányzatok képviselői nemcsak bírálataikban, hanem tanulmányaikban is idézik a másik tábor eredményeit, és felhasználják azokat a referenciákat, melyeken az ő kutatásaik alapulnak.

Kráncz Gábor